ВІТЧИЗНА

3

1987

вітчизна 3

березень 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК

ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

НАТАЛКА НІКУЛІНА

ЖИТТЯ БЕЗБЕРЕЖНЕ

■

Не як раптовий шквал, не як принуку,
Нехай посвідчить небо голубе:
Я вибрала сама свою печаль і муку —
Я вибрала тебе.
Ще світ стоїть у блискові полуди,
Та, як капіж, що бурульки́ довбе,
Приходить почуття і душу будить —
Я вибрала тебе.
Збагни — любов не важать на карати.
У світі цім, що на бистрінь гребе,
Я мала право серцем обирати —
Я вибрала тебе.
А луки — сокирками й дивиною.
А небо... небо знову голубе.
І що б не сталось, ти завжди зі мною —
Я вибрала тебе.

У МУЗЕЇ ЛІТЕРАТУРИ ЛАТВІЇ

У ринвах гучно дощ заговорив,
І трубний глас цей долинав знадвору.
А я ішла такої ось пори
До тих, до кого завжди йти угору.
На час якийсь втекти від суєти,
Відчути світ і всю його трагічність.
Нема таких, хто з вічністю на «ти»,
Та є такі, із ким на «ви» і вічність.
Хто їх не зна, високі імена
Оратаїв і речників народу!
Із пітьми часу доля вирина
І будить слави непогасну вроду.
Але ж свавільна доля у майстрів:
Така бува підступна і сувора.
Але заждіть... Портрети матерів.
Як мудро, що отут, з синами поруч.
Так от звідкіль і слава, і слова —
Від їхніх дайн, крізь їхні добрі очі.
Посіють пісню — і душа жива,
І вільна, і коритися не хоче.

Так от чиїм солодким молоком
Закроплено одвічний корінь волі,
Не вирваний ніяким чужаком
І не зростимий на чужому полі.
Я ще і ще дивилася на них —
На добровісні, на відкриті лиця
Цих матерів. А дощ тим часом стих,
І день засяяв, як нова світлиця.
...А там, в віках, у сяйві мудрих книг,
В урочій тиші, у хмарках прозорих
Таланти й генії ішли до тих,
До кого завжди їм іти угору, —
До матерів...

Не безконечна тайга
і океан не бездонний.
Комусь це пече до болю,
а хтось на усе це: пчхи!
Юнко смаглява з дитям,
двадцятого віку мадонно,
В кого відмолюєш ти
наші пекельні гріхи?
І не всесильний Байкал,
і небеса не безмежні.
Земля на долоні світу —
мов порошинка мала.
Не даймо ж її на поталу
атомній злій пожежі,
Бо що ж по людству залишиться?
Хіба що сама зола.
Застерігають нас
і землетруси, й вулкани:
Землі зворухнутись досить,
щоб усе пішло шкереберть.
Як Атлантида, усе
може в пучину кануть.
Люди, о люди, невже
собі заподієте смерть?
Гляньмо у вічі життю,
матері гляньмо у вічі,
В серця спитаймо свого —
що воно відповість?
А на порозі стоїть
вже двадцять перше сторіччя.
Серце чекає на вість.
на добру чекає вість.

МЕРТВА ВОДА

Води багатьох річок світу жахливо забруднені. Рейн — фактично мертва ріка. У Міссісіпі заборонено купатися. Ріку Потомак називають «згубною», озеро Ері «мертвим».

З газет і книжок

Тепер по мертву воду далеко не ходити,
Не так ото, як в казці, за тридев'ять земель.
І річище мов зморшка, глибока й сумовита,
І річка вже не грає веселий ритурнель.

Уже легенька хвилька у танці не тріпоче,
Не скинеться й рибинка, схолов пісок рудий.
І навіть глянуть лячно, які більмасті очі
У мертвої води, у мертвої води.
Важка, масна і темна, повільно помирала
(Оте лататтям зжовкле — одне з убитих див).
Колись текла прозора, колись і хвиля грала,
І можна було з неї напитися води.
Сміялась на світанні, від сонечка багряна,
Під місяцем сріблилась вечірньої пори.
Вона у давній казці загоювала рани,
Вона була цілюща, що там не говори.
А нині все вмирає, чого вона торкнеться,
Таку страшну билицю життя оповіда.
І щось міркує розум. І серце подається
За тридев'ять земель, де є жива вода.

Безжально,
кинджально
фари прорізали простір —
темний шовк ночі
розпанахали.
У світлі фар
дорога біла,
у світлі фар
олениця бігла
і відчувала
всією шкірою
горячий подих
залізного звіра.
Водієм володів
азарт погоні —
яка там гармонія! —
він бачив лиш здобич —
уп'явся в кермо,
аж збіліли суглоби.
Вона втікала,
розумом своїм дитячим
в судомі страху
ніяк не могла збагнути,
що досить з шосе звернути,—
і врятована.
Ні, вона бігла,
очманіла,
зацькована,
останні сили
витискала з ослаблого тіла.
І коли вже по всьому —
на шиї ще жилка билась...
ще пульсувала жилка...

Душа хотіла полетіть у вирій,
Де тепло. Де троянди і бузок.
Де серед дивовижних птиць і звірів
Над озером задумався бузьок.

Оглянулась востаннє перед злетом —
І так чогось їй раптом стало жаль:
Чи то похнюпленого очерету,
Чи скирт, які вдяглися у печаль?
А чи того принишклого садочка,
Над котрим дощ рясний зашурхотів,
А чи того кленового листочка,
Що на вітрах самотньо тріпотів?
І щось так тоскно у душі озвалось,
Що де той вирій? Зблякнув, і змалів.
І, як причинна, плакала й сміялась
Над вогким груддям рідної землі.

Не забути мені
одного незвичайного сну,
Від якого і кров
веселіш калатала у скроні:
Зграйка жайворів засвіт
викликати летіла весну,
А передній із них
в осяйній, наче ранок, короні.
Він на обрій летів
уклонитися Сонцю й Землі,
І коли повитавсь,
мов кульбаба, злотоголовий,
Показалося Сонце
з-за пруга масної ріллі
Й жайвориним дзвіночком
в полі житнєословилось слово.
Знаю я, сни такі
можна бачити раз у житті.
Це також труд душі,
це легенда, не самоомана.
Коли чую, як жайвір
в небі струни торка золоті,
Завжди вірю: це той,
котрий викликав сонце весняне.

Які довкіл степи лежать,
Як духмяніє сіножать,
Як пахне пасіка медами.
І парний віз біжить з гори,
І лащаться до вух вітри,
Мов коні теплими губами.
Неначе в літеплі, в зерні
Купаються доспілі дні,
Аж тихе сяйво над токами.
І вечорів коштовний дар:
Між синіх брил вугластих хмар
Пала зоря, мов ломикамінь.
І поле, віддане вікам,
Завдячує отим рукам —
У саднах, мозолях і шрамах,
Що сотворили цілий світ:
Від плуга, чий глибокий слід,
До дивних фресок в древніх храмах.

...О земле, в мирі нам пребудь —
Для всіх майбутніх велелюдь
Вставай, як колос, сонцю радий.
Підземний тулиться вогонь,
Коли між шкарубких долонь
Земля чукикає зернину.
І серцю прагнеться добра,
І наша доля не вмира
І провіщає красну днину.

На берег до мертвої чайки
злетілись сірі ворóни.
Дзьобами рвучи її тіло,
мов духи лихі, стоять.
І раптом я гостро збагнула:
життя таке безборонне.
І раптом до болю відчула,
що смертна і я.
А хвилі біжать на берег,
плетуть свої пінні мережі,
А чайки кричать над морем,
неначе пóдругу звуть.
І раптом я гостро збагнула:
життя таке безбережне.
І раптом до болю відчула:
живу! Над усе — живу!

Від дощів і вітрів на деревах міцніє кора.
Білий камінь і той від морозу ще більше біліє.
А от цвіт не згрубіє, скільки, буре, не грай:
Цвіт загинути може, але ніжність вціліє.
Від отих гендлярів, що фарбований цвіт продають,
Від жбурляння піском у фіалок заплакані очі,
Квіти просто вмирають, але фарбу брехливу не п'ють.
Квіти щирі і сильні, а от грубими бути не хочуть.
Скільки ж моці у квітки, що проламує навіть асфальт —
Й не зім'ята, не скута у вогні пелюсток своїх ніжних!
І тихцем сміючися з кожухів наших і пальт,
Ходять проліски босі у заметах і одмітях[1] сніжних.
Здобуваємо гарт на шляхах бакаїстих життя.
Тільки ж, серце, дивись, не згрубій, не покрийся корою.
Завжди мужність найбільша — залишатись у серці дитям.
Тож учись у квіток — у маленьких, тендітних героїв.

[1] Одміть — (тут) затишне місце біля замету.

Дніпропетровськ

ЛЕРІЙ ГУЖВА

ПАРАДОКСИ

БРАТИ ПО РОЗУМУ

Розширюється Всесвіт — аксіома.
Мандрують і земні материки.
Промацують радаром астрономи
космічний вир на світлові роки.
Братів по розуму Земля шукає вперто,
летять сигнали в чорну глибину.
Мій лист до тебе в білому конверті
уже не дожену, не поверну.
Ми віддаляємось, мов континенти,
відчуження все ширша океан,
колишній храм, зруйнований дощенту,
мов Атлантиду, він забрав у бран.
Сліди цивілізацій одшумілих,
минуле людства і будучина...
Брати по розуму, скажіть на милість,
у чім її, у чім моя вина?
Мовчить, усе розширюється Всесвіт,
глухий до запитань і до послань,
летять німі галактики у безвість,
байдужі до земних переживань.
Мені здається, правди ніде діти,
що марний пошук інопланетян.
Коли найближчих важко зрозуміти,
то їх, химерних, люди, де вже там...

ГОРОБИНА

Зажурилась в саду горобина,
краплі-ягоди сніг пропекли.
Не сумуй: навесні журавлиний
знов повернеться вірний твій клин.
У пушок зеленавий берези
приберуться, а потім і ти.
І морелі, й черемхи, і бези
налаштуються знову цвісти.
Наливатимеш пуп'янки ягід,
вмившись літеплом літніх дощів,
гроз липневих громові присяги
долітатимуть в сад із полів.
Знов засвітиш ти грона червоні
навстріч тихій осінній порі,

і горітимуть в кожному гроні
зграйки ягід, немов снігурі.
Налаштуєш ти клин журавлиний
у дорогу крізь хмарні дими,
ступиш знову, моя горобино,
у журу й безконечність зими.
Знов і знов по одвічному колу
вирушає твоє житіє,
як людське. Тільки жаль, що ніколи
первоцвіту уже не дає.

ВАЛІДОЛ

О як хвилююсь я, коли
мене нічого не хвилює!

Роберт Третьяков

Байдужість, наче валідол,
беру за звичкою з полиці.
Ну, що мені до ваших доль
небесних,
журавлі й синиці?
Нащо утисячне мені
ділить на праведні і грішні
одвічні клопоти земні —
теперішні а чи колишні?
Чи має сенс ізнову в бій
іти, коли безсила зброя
й не доведеш уже собі,
що все вирішують набої?
Чи варто промовлять глухим,
чи слова од німих чекати,
учити доброти лихих,
а добрих вчити зло плекати?
Дивлюсь спокійно на нікчем,
які запрагли стати чимось,
і не виштовхую плечем
з доріжки
бігунів за чином.
Свята наївність — потерпать
за скривджених і за убогих,
я сам собі нарешті пан,
у кожного своя дорога.
Байдужим поглядом веду
навколо, наче олімпієць,
і днів стерильних череду
своїх
оберігаю пильно.
Чого я маю віддавать
комусь останню сорочину?
Приляжу краще на диван,
од суєти перепочину.
Моя сорочка при мені,
і хату збудував я скраю.
Забаглося піти жоні?
Нехай собі шукає раю.
Нехай хтось інший, а не я,
тамує подих од кохання,
мене житейська течія
навчила рівного дихання.

Земля в тривозі й боротьбі?
Спокійно вимкну телевізор:
не я виною, далебі,
що не вщухають війни й кризи.
Незчувся, як пройшло життя.
Невже
час домовину струже?
Ні розпачу, ні каяття.
Що, не живу я?
Хай. Байдуже.

ЗЦІЛИСЯ САМ

Сонм вчителів незваних, добровільних,
непроханих спішать на поміч нам
з порадами. Всміхнешся мимовільно:
— Послухай, лікарю, зцілися краще сам.
Свій приклад, досвід, розуміння істин
підсовують, мов чарівний сезам,
мені в житті. «Спасибі»,— всім геть-чисто
кажу. А думаю: «Зцілися, враже, сам».
Сто настанов, табу, житейських правил
заповідаємо, бува, своїм синам —
так повелося. Інколи, щоправда,
поглянеш в дзеркало, а там: «Зцілися сам».
Чеснот, відзнак, взірцевих дій і вчинків
у декого музей, універсам.
Та деколи за цим самі личини,
і, звісно, що не зцілиться він сам.
— Іди туди! Сюди іти не можна! —
Не вірю цим захриплим голосам.
Регулювальники мої всеможні!
Куди іти — я розберуся сам.
Ні умовлянь, ні намовлянь не треба.
Даси прокляттям волю чи сльозам,
ти все одно не утечеш від себе,
кохана,
ну, а я зцілюся сам.
Чужим умом не проживеш на світі,
у кожного свій шлях, своя яса.
Послухай, моралісте, час, як вітер,
насвистує тобі: «Зцілися сам!»
Даремно кепкувати, і жаліти,
і відлучать од влади і посад
того, хто научився розуміти
одвічну мудрість: «Вилікуйся сам».
Учителі, наставники, пророки,
хай світяться над вами небеса!
То ж хтось із вас колись сказав нівроку,
я лиш повторюю: «Зцілись, пророче, сам!»

Не вірте настрою, мужчини. Він мине,
розвіється, лихий чи добрий настрій.
Можливо, мудрість, наче добрий пастир,
в смутну годину вас не обмине.

Та й мудрості не вірте. Не за тим
ви гнівались чи добрими бували,

щоб мудрості важкі й сумні чували
вмостити на хисткий родинний тин.

Коли здається, що нема вже сил
на усмішку а чи на слово добре,
і кислий настрій у жебрацькій торбі,
й не полатать подерті паруси

сімейного ковчега, що засів
на мілині роздратування й болю,—
не вірте, що припливу чи прибою
не зрушити його з лихих корчів.

Повірте їй, хранительці вогню,
і обніміть її зів'ялі плечі —
із ніжністю, можливо, й не до речі,
та обніміть — назустріч ночі й дню.

Не вірте їй, як зором обпече,—
тим поглядом запеклим, осоружним,
зітхне натомлено і схлипне скрушно —
здригнулося її сумне плече.

І в розпачі, у відчаї, в сльозах
вона вам добре слово безпричинне
прошепче. Вірте лиш йому, мужчини,—
все переважує воно
на терезах.

ТІНЬ

Це тільки тінь того, що вже було.
Як не примушуй пам'ять відступити,
ростуть в її печерах сталактити
і сталагмітів зуб'я підвелось.
Поволі їх єднає у колони
необоротний, невситимий час.
Так само не залежний він од нас,
як незалежні пам'яті закони.
Уже забув, здається, назавжди
колишню радість і колишнє горе,
ріка життя звернула в інше море,
та річища не висохли сліди.
Закреслені рядки зринають знов,
обличчя виникають призабуті,
і загадкові, й мовчазні, мов будди,
й похована ворушиться любов
так болісно, приречено й відчайно...
Що ж сталося? Примара це, лиш тінь
того, що відбуло. Забудь, покинь,
не оглядайся!.. Зараз. Так. Звичайно...

ПАРАДОКСИ

Не варто у смисл парадоксів одвічних вникати,
вони — парадокси, і в тому їх мудрість і суть:
колишня коханка не схоче дружиною стати,
колишня дружина захоче коханкою буть.

Колишній товариш згадає про вас при потребі,
хоч стільки років не було його видно і чуть,
а ворог колишній, що виставив вас на ганебу,
вам буде казати про дружби справдешньої путь.

Все те, що колись — вам здавалось — уваги не варте,
вам видасться раптом найбільшим секретом життя,
а істин колишніх зачовгані краплені карти
запрагнеться викинуть якнайскоріш на сміття.

«Чим гірше, тим краще»,— напишете ви на вітрилі
і човен судьби віддасте течії у полон.
Гігант Арістотель — ви скажете — врешті, безсилий,
а справжній король діалектики — тільки Зенон.

Однак не спішіть парадоксам здаватись, невдахо,
бо всі парадокси і скепсис зникають умить,
коли Ахіллес все одно доганя черепаху
і серце любов'ю забутою знову болить.

СКАЖИ МЕНІ ЩО-НЕБУДЬ

Минулися весілля й перезва.
Лиш пам'яті у час закинеш невід,
виловлюєш розпачливі слова:
«Скажи мені, скажи мені що-небудь...»

Сльотою, снігом, весняним дощем,
гарячим сонцем нахилялось небо,
і щастя, й горя наливало вщерть
життя обом, і все ж: «...скажи що-небудь...»

Широкий світ обох нас обступав,
ява ясніла, туманіла невідь,
та шелестіло, наче листопад:
«Скажи мені, скажи мені що-небудь...»

Ставав я білим, наче скандінав,
чорнів, неначе обіссінський негус,
коли просила пошепки вона:
«Скажи мені, скажи мені що-небудь...»

Йшла обертом од праці голова,
боявся суєслів'я, як ганеби,
ставали осоружними слова:
«Скажи мені, скажи мені що-небудь...»

Бувало, відтавали ми оба,
цвіло кохання цвітом яблуневим,
та, мов вода в глибоких погребах,
знов підіймалося: «Скажи мені що-небудь...»

Я все сказав. Німі мої вуста.
Вже серце німоти взялось бронею.
В душі мороз, у жилах льодостав,
вона ж своє: «Скажи мені що-небудь...»

Ну, що казати? Не свої слова
про те, що в парі і лебідка, й лебідь?
Ми живемо, любов іще жива...
«Скажи мені, скажи мені що-небудь...»

Мов камінь, думку потайки ношу:
невже й вона, мою відчувши неміч,
мовчатиме, коли я попрошу:
«Скажи мені, скажи мені що-небудь...»

Мені скажи, мені скажи що-небудь.

БОГДАН СТЕЛЬМАХ

ЩОБ ЗБЕРЕГТИ ЗОЗУЛЮ

КУЛЯ

Як вересень у жовтень перелився
 В Галичині,
Я під сузір'ям Діви народився
 На зло війні.

Мене в колисці сповивало чадом
 Гірким, як мак.
На мене кулі сипалися градом
 З осінніх мряк.

Виносила їх пригорщами Діва
 У чорний рів,
Та все ж одну я, переможно-мстиву,
 Собою грів.

Вросло у мене сім'ячко шалене
 У лівий бік —
Не помагають гени, ні рентгени —
 Ніякий лік:

Як лиш скидаю шапку перед блазнем —
 Товче в плече,
Як тільки словом поступаюсь власним —
 Вогнем пече.

Як з рук безкарно ворог вислизає —
 Увесь болю,
Як друг вужем в чуже переповзає —
 В сльозі горю!

Вже люди радять, щоб не брав до серця,
 Та я беру,
І ссе мене, і, видко, не нассеться,
 Покіль не вмру.

Але повірте — Діві і зозулі,
 Що це не жарт,
Коли життя пильнує вістрям кулі,
 Чого ти варт.

НЕБО

Чи правда це, чи лиш оповідають,
Але оповідають: якось раз
До тих стовпів, що небо підпирають,
В імлу степів пішов малий Тарас.
    Його дядьки зустріли серед поля:
    «Вертайся з нами, лізь на віз та спи.
    Нема стовпів, дитино, он тополя,
    А он могила — це і всі стовпи.
На них і висне сіра плахта неба.
Низеньке, закіптюжене, але ж,
Як роздивиться, вищого й не треба,
Щоб лиш не збило шапки, як ореш...»
    Тягли воли додому пізно втому,
    Об роги зорі бились, як дзвінки.
    У тихій пісні чумака-сірому
    Жаліли басом змучені дядьки.
Дріма Тарас. На возі тепло, темно.
Низеньке небо в очі провиса...
І сниться-мниться, наче пісня впевнено
Виносить звисле небо в небеса!
    Уже воно понад траву іржаву
    Підводилося ген у вишину,
    Вже сіру Україну як державу
    Уздрів Тарас у віщих вікнах сну.
Він ще малий, не все ще розуміє,
Він ще не все второпав до пуття,
Та скоро виросте і вже зуміє
Підперти небо те своїм життям.
    Співатиме! Прокляття і молитва
    Сплетуться ув одно в устах його,
    І книга віршів прогуде, як битва,
    Вирішуючи вічне «хто кого».
І переможе правда. Переможе
Ніким не редагований «Кобзар».
Зросте народ, а зрісши, раптом зможе
Збагнути цей неоціненний дар.
    Здійметься наше небо височенно,
    Обпершись на граніт його долонь!..
    Стоїть, як мур, поет Тарас Шевченко —
    Тарас Залізо і Тарас Вогонь.

ГОСТИНЕЦЬ

І я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою...

І. Франко

Високі небеса, і кам'яний гостинець
Гостинно мерехтить у сонячній імлі.
Його проклав для нас невтомний Доброчинець,
І нині всяк, хто дуж, хто правді не чужинець,
Ступа на нього — йдем, великі і малі.
    Гостинцем зручно йти, і всім це видно збоку,
    Тож не один з узбіч за нами припуска,
    Кидаючи косу і плуга-замороку:
    Чого, мовляв, місить обридливу опоку —
    Гостинець он блищить, як риб'яча луска!
Повабно многих зве гостинця срібне сяйво.

Та десь таки його спиня скеляста гать!
Там молоти лежать, між них Франкове кайло...
Тож, як гостинцем гнать, спитать себе незайво,
Чи стане в тебе сил той молот хоч піднять.
Чи стане в тебе сил, чи стане в тебе духа
Без примусу й принад стояти при скалі,
Коли періщить град, коли в'ялить посуха,
Коли зневіра гне, бурує душу скруха,
А буковий держак проріс у мозолі?
Чи стане в тебе сил невкірним рідним словом
Об кам'яні серця гатити, наче грім,
І на скрижалях душ вирубувать нанóво
Усе про світ, про нас, про каторгу Франкову —
Чи стане в тебе сил?
Як стане, то ходім.

ЗОЗУЛЯ

Щоб зберегти бодай одну зозулю,
Сиріч, її чаклунський віщий голос,
Я рушив якось на ячмінний лан.
Ще поки стебла гріли в собі колос,
Я там ножем, як споконвічний злодій,
Нарізав безколосся цілий сніп,—
Щоб зберегти бодай одну зозулю,
Щоб не впилася колосом ячмінним
Бодай одна: до осені далеко,
А люди й серед літа знати хочуть,
Чи ще багато їм лишилось літ.

Тролейбусом травневим з передмістя,
З тих ячменів, приїхав я додому,
Поставив скоро сніп у збан з водою,
Квітчастий збан поставив на підлогу —
Гуде, як поле, чудернацький збан!

Той збан мені колись святий з Опішні
Зліпив, щоб я бодай одну зозулю
Вберіг від безголосся при нагоді.
Така нагода випаде, і ось
Гуде мій збан, як поле, а по ньому
Блавати квітнуть, і червоні маки,
І черевички, і повійка біла,
Й забуті ніжні квіти куколю —
Такого наліпив святий з Опішні,
Що хоч-не-хоч, а мушу зберегти
Бодай одній зозулі віщий голос.

Стояв мій сніп у збані, зеленів,
Та колоса не викинув, на щастя.
А далі зжовк, коли прийшла пора
Його родині в полі дозрівати...

І я почув зозулю вересневу!

Тепер не раз, коли дивлюсь на все:
На безколосий висохлий ячмінь,
На запашний блават, червоні маки,
На черевички, на повійку білу
І на забуті квіти куколю,—

Тужливо намагаюся вгадати,
Чи і в Опішні цю зозулю чули,
А коли так, то чи дожив почути
Кування те, оте пророкування
Край вересня
грудневий мій гончар.

ДОЛЯ

Не квапся, доленько моя,
Не квапся долею ставати.
Тополя зронить хмарку вати
В вузеньке небо ручая,
А в ширшім небі — угорі —
Навіки втоне сіра пташка.
І груші жовтувата пляшка
Впаде в сливові чагарі.
Залопотить зелений сад,
Високо вивільга засвище,
А погляд мій злетить ще вище —
Ген-ген, за синій птахопад...
Не квапся, доленько моя.
Нехай біжить шорстка стежина
В городчик, де одна жоржина,
Як сонце, над всіма сія.
Хай срібні яблука роси
Незгасно світяться на вітті,
Хай довго ще для всіх по літі
Лунають літні голоси.
Хай ще дитям побуду я,
Бодай допоки є ще мати.
Не квапся долею ставати,
Щаслива доленько моя.

ЧОТИРИ ОСОКОРИ

В краю мого дитинства
Вікам наперекір
У полі край дороги
Ріс явір-осокір.
Був срібен він, як хмара,
Був зелен, як гора,
Чорніла, як дорога,
Тверда на нім кора.
Ми бралися за руки —
Дванадцять пастушків —
Заледве обіймали
Його з усіх боків.
І нам сміявся явір
Листочком сріблянним...
О радосте болюча,
Коли були ми з ним!..
Йому, що нам години,
Миналися роки.
Закохувались в нього
Блакитні блискавки.
Не раз по ночі п'яній,
По ночі грозовій
В обламаному гіллі
Темнів він сам не свій.

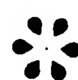

І так було щоразу,
І так було — літа,
Аж поки не з'явилась
Остання — золота.
Вона його обвила:
«Нікому не віддам!»
Горів у полі явір —
Безрадно, наче храм.
І попелу не стало.
І тільки чорний слід.
І з вітром відлетіли
Птахи пастуших літ...
Вертаюся додому
З житейських неймовір.
Чи був колись той явір,
Той велет-осокір?
Аж на знайомім скруті —
О сонячна снаго! —
Чотири осокори
Від кореня його.
Чотири осокори.
Чотири явори.
Чотири блискавиці
Чатують до пори.

Львів

М. Маловський. О. Довженко

ГІСТЬ УДОМА

1.

Чоловіка того Микола вже бачив. Здається, з'являвся він кілька разів на їхній вулиці вчора чи позавчора; щось було в ньому таке, що відразу запам'ятовується: чи ота нездорова худизна, чи високий зріст, а може, очі — якісь випиті, тужливі, як у хворої тварини. Сьогодні цей чоловік підійшов до його двору, став біля хвіртки й дивився на будинок. Микола саме дообідував і сидів за літнім столом, приємно відпочиваючи. Він попустив з цієї нагоди паска, й затишне черевце вивалилося із штанів, очі стали вузькі — одне слово, впав у той майже нірванний стан, який любив відчути, перш ніж перекинутися на розкладачку, що стояла під волоським горіхом. Розкладачка й зараз чекала на нього, гостинно відгорнувши полу укривала, і він уже кинув кілька разів туди поглядом, і то не без утіхи. Але поки що між його пухких вуст тліла цигарка, і він чекав, доки вона дотліє, доки дим солодко перебродить йому в грудях, додавши ще трохи притоми, а все це разом солодко його оздоровить. Це був Миколин недільний обряд, через це відчув невдоволення, побачивши перед своїм обійстям того дивака, котрий щось увіч хотів у нього розгледіти.

— Глянь, Катю,— сказав Микола, ледве розтуляючи вуста, щоб не випала цигарка. — Якийсь оно чортяка до нас у двір загляда...

— Мо, когось шука,— сказала Катерина, стаючи в дверях із віхтем у руці.

— То ти його спитать не можеш, чи як? — вже дратливо озвався Микола, і з його рота викотилося досить правильне димове колечко.

Жінка неспішно подалася до воріт, все ще стискуючи в руці віхтя — чи задля самооборони, чи забула його покласти. Микола застиг, як індійський божок, а пришелець, побачивши, що до нього йде жінка, й не подумав забиратися геть, мовчки її очікував. Катерина щось тихо спитала в пришельця, а той тихо відповів. Микола аж шию витяг, щоб

почути ту розмову, та оскільки шиї в нього не було, то тільки вдав, що витяг ту шию.

Катерина поверталася, невідь-чому всміхаючись, і це в той час, як чолов'яга незрушно продовжував стриміти над хвірткою.

— Що там? — спитав фальцетом Микола, був таки невдоволений.

— Якийсь він чудний, цей чоловік,— нерішуче сказала Катерина, зупиняючись на стежці. — Каже, що народився в нашому домі.

— То й що? — каркнув Микола, вже й червоніючи спересердя.

— Чого ти сердишся? — незворушно спитала Катерина.

— Бо не кажеш все одразу, а тягнеш...

— Тра все по порядку розказать,— спокійно промовила Катерина. — Каже, що народився в нашому домі.

— Це я вже чув.

— Каже, що його мати продала цей дім.

— Продала мені, я це знаю,— так само нетерпляче сказав Микола.

— То ти знаєш цього чоловіка? — спитала здивовано Катерина.

— Я знаю, що купив цей дім у якоїсь старої,— невдоволено пояснив Микола. — Чого ти така дурна?

— Ну, коли я дурна, то чого й говорить,— сказала сумирно Катерина й рушила в сіни.

— Та чекай ти, зразу дмешся! Що він хотів?

— Хоче хату подивиться.

— А ти йому що?

— Сказала, що в тебе спитаюся.

Микола пошкрябав потилицю, згорнув з лоба волосся, показуючи пролисини, а тоді махнув рукою:

— Чорт його бери, хай дивиться!

Катерина розвернулася, щоб знову йти до воріт, але гість сам відчинив хвіртку і впевнено ступив у двір.

— Заходьте, заходьте! — тонко гукнула йому Катерина. — Заходьте, він дозволив...

2.

Ішов поволеньки, розглядаючись навдокіл. Зупинив погляд на горісі, якому років із сорок, і на клені, якому років із п'ятдесят; по яблунях тільки ковзнув поглядом, бо їх садив уже Микола, зате уважно роззирнув кам'яний мур, що відгороджував обійстя від сусіднього. Ішов, несучи оті тужливі, випиті, як у хворої тварини, очі, і від того чомусь неприємно зробилося Миколі. «Може, затягти на штанях пасок?» — подумав він. Але це вже було забагато честі для того дивака, не він же його сюди кликав, а сам напросився, отож Микола тільки й учинив, що виплюнув з вуст недопалка, і той, прокресливши класичну траєкторію, впав у помийне відро й засичав.

— Прошу мені вибачити,— чемно сказав чоловік, все ще розглядаючись по двору. — Так у мене склалося життя, що не був я тут у вас тридцять літ. На старість ми стаємо сентиментальні, і я дуже прошу вибачити, що турбую вас.

Микола мовчав. Очі його вже були, правда, не вузькі, а круглі, як гудзички, пильно розглядав тими гудзичками пришельця. Дві речі він відмітив: одежа на ньому була простувата й стара, але голос був приємний, поставлений, мова ж — як у вчителя.

— Хе-хе! — сказав Микола. — А я що?

Катерина незрушно стояла серед двору із віхтем, погляд її перебігав з гостя на господаря.

— Дозволите мені сісти? — спитав пришелець і, не чекаючи Миколиного дозволу, важко сів на розхитаного ослінця. — Я, люди, може на старості літ і здурів,— сказав і раптом задумався, схиливши сиво-чубу голову.

— Чого це ви на себе таке кажете? — спитала Катерина.

— П'ять років добирався я до Житомира,— сказав гість, і його очі стали раптом шматочками синього болю.

— П'ять років — це довго,— поблажливо сказав Микола, він уже, здається, зрозумів, що цей чоловік не без зайчика в голові. «Буйний чи тихий?» — подумав він, сторожко блимнувши на жінку. Та ж стояла із широко розтуленим ротом і круглими від здивування очима.

— Боже ти мій! — тихо вигукнула вона. — Цілих п'ять років!

— Не думайте, що я з глузду зсунувся,— сказав чоловік, пильно зиркнувши на Миколу, той аж засовався на стільці. — В наших, так би мовити, умовах переїхати з міста у місто не така легка річ. Я ж добирався сюди з Алтаю.

— Через обмін квартирами? — спитав Микола.

— Через обмін,— зітхнув чоловік. — Отак стрибав, як цвіркун, з міста у місто. Поки знайдеш обмінника, поки всі формальності... та що про це казати...

Він замовк і сидів, ніби був глибоко втомлений, начебто вся енергія, яку виявив, стрибаючи отак, мов цвіркун, з міста до міста, нарешті висякла, бо вона таки висякла — сидів у дворі, який колись був його рідним, почувався якось дивно й трохи незручно: чи досяг нарешті того, чого прагнув? Ні, подумав він, розглядаючи кругле Миколине обличчя, це ще не те, чого я прагнув! «Я й справді сиджу у рідному обійсті,— подумав він,— але чи туди я потрапив?..» Не впізнавав цього дому, городу, стіни, цього горіха, якому сорок років, і клена, якому літ із п'ятдесят, і це, здається, тому, що ніяк не міг упізнати в цьому обійсті себе.

Катерина зітхнула й пішла домивати після обіду посуд, а Микола дивився в тарілку, де в соку з олією плавали рештки кришених огірків та помідорів. Огірки намокли, а помідори розлізлись і розсипали круглі ядерця насінин; він дивився на ті, вже неапетитні залишки і розмірковував, а що годиться робити далі: пришелець мовчить, і він мовчить, а комусь у цій ситуації варто було б говорити.

— А хвамілія ваша як, коли не секрет? — спитав нарешті він.

— Звати мене Пустовойтенко Іван Макарович,— звів голову пришелець. — Ви купили цю хату в моєї матері, а будував її мій дід по матері, його прізвище було Висоцький. Тоді він служив чиновником міської управи, а після революції був бухгалтером. В цьому домі він прожив рівно сімдесят чотири роки, переживши свою жінку на вісім літ. Мати моя вирішила жити біля мене, продала цю хату вам і виїхала на Алтай. Але там вона не прижилася, там вона, чоловіче, затужила. Знаєте, що це таке — затужила?

На нього дивилося кругле обличчя з круглими очима, з нетямкуватою притомою в погляді (хіба він знав, цей пришелець, що зараз Микола вже мав лежати голічерева на розкладачці й посилати хропаки в густу корону волоського горіха?); здається, пришелець засумнівався, що Микола таки знає, що воно затужити, отож він хутко закивав головою, ніби переконуючи співрозмовника: таки знає, що воно затужити, чи відганяючи від себе солодко-сонні хвилі, яким сьогодні не судилося покрити його. Це він зрозумів, бо помітив: пришелець дивно виструнчився на ослінці, і очі його запалали. «А в нього таки не всі вдома,— подумав Микола майже задоволено,— і він, здається, з тихих, а не з буйних».

— Затужити, чоловіче,— це значить утратити надію. Затужити, чоловіче,— це засумніватися, чи завжди любиш життя, це, коли хочете, почати втрачати віру. Їй не треба було продавати цього дому і приїжджати до мене, треба було залишатися тут, рано чи пізно я б до неї повернувся!..

Катерина забула про свої миски, вийшла з сіней і знову розтулила рота. Дивилася на прибульця з особливою цікавістю, аж це не сподобалося Миколі. Він засовався на стільці, сердито блимнув на жінку, але гостеві послав чемну усмішку.

— Воно, конешно, штука це заковириста,— сказав по-філософському, а що розтулив рота, то не витримав: вуста його почали розлазитися ширше й ширше, він аж кавкнув, так солодко позіхнув. — Да-м,— сказав, щоб стулити рота. — Да-м!

Але чоловік цього не помітив. Чоловік увійшов у якісь темні хвилі, в хмару чи туман, бо лице його спохмурніло і стало трохи й лихе,— це миттю спостерегло пильне Миколине око; він стрельнув до жінки, щоб безмовно поділитися з нею цим спостереженням, але вона все ще безглуздо витрішкувалася на гостя, а рота й не подумала стулити. Через це й обличчя в неї стало дурнувате, а він завжди сердився на неї в такі хвилини: попалося йому в жінки таке одоробло. Але «одоробло», певне, надто вже зацікавилося, бо вперше за весь час поклало віхтя на стола, якраз біля тієї миски з недоїденими кришеними огірками й помідорами, що розмокли у власному соку й олії, якраз туди, де спочивав він очима, сіла на ослінця і вже тоді стулила рота.

— То що ваша мати? -- спитала із співчуттям.

— Померла моя мати,— жорстко сказав чоловік. — Померла, бо її душа того не витримала. Я вже хотів везти її назад, хотів прийти до вас, покупців нашого дому, й сказати: люди, порятуйте цю щиру душу. Ми повертаємо ваші гроші, а вона хай трохи у цьому світі поживе. Але вона не вірила, що ви на це підете...

Подивився на них гарячими, а може, трохи й несамовитими очима, і вони відразу ж почали дивитися кожен у свій бік: Микола на волоського горіха, якому сорок років, а Катерина на клена, якому років з п'ятдесят. Були в обох сірі, витягнуті обличчя, навіть у круглолицього Миколи, стали ті обличчя зовсім чужі, аж покам'янілі. («Тихий чи буйний?» — подумав Микола, а Катерина зітхнула і сказала: «Ехе-хе-хе!»).

— Мати тоді вислухала мене й подивилася такими очима. — Пришелець аж кулаки зціпив. — Побачили б ви оті очі, і здригнулося б у вас серце. Я й досі не можу забути тих її очей...

І той чоловік, дорослий, серйозний, старий («Ехе-хе!» — сказала Катерина), отой буйний чи тихий дивак, якого Микола вже кілька разів помічав на їхній вулиці і який приплентав раптом у їхнє подвір'я, еге, той чоловік заплакав; при тому плакав він зовсім дивно: з очей йому котилися великі сльози, а лице залишалося незрушне. Одна брова в Миколи зламалася, а обличчя чомусь почервоніло, як тоді, коли сердився; але він не сердився, а тільки посилено міркував: щó все-таки в такому випадку годиться сказати? Нє, сказав він собі, ліпше таки помовчати, бо мовчиш — людей навчиш, бо мовчанка, що не кажи,— таки золото і все таке. Зрештою, виручила його, як завжди, Катерина; вона шмигнула носом і сказала, як їй здалося, щось таки до слова:

— Я тоже переживала, коли в мене мама померла. Так вона, сердешна, тяжко вмирала. Ми навіть дах розібрали, і тільки тоді вона відійшла...

Але пришелець, здається, не чув і того. Увійшов у якісь темні хвилі, а коли виступив із них, то очі його знову стали шматками синього болю.

— Вибачте мені, люди,— сказав він, може, трохи й патетично. — Мати заповіла мені повернутися сюди. П'ять років я стрибав, як отой коник, від міста до міста, п'ять років я тільки тим і жив. І от, як бачите, дострибав і сиджу в цьому дворі, де мати моя й досі жила б, і щось мене, люди, таке дивне їсть, що не вмію я вам того розказати.

— Це ви розстроїлись,— сказала Катерина. — Добре було б вам зараз чарку випить, але вдома у нас ні крапельки, я своєму люциперу не даю, бо йому, сказав дохтор, ніззя...

— Воно, конешно, штука це, що так! — доповнив жінку Микола і зламав сірника, бо йому щось там застрягло в зубах.

Пришелець сидів похилений, а може, й похнюплений і дивився на

передки своїх запилених сандалет. Сидів і нічого не чув і не бачив, а може, тільки й бачив, що ті передки, а може, дивився на мураху, що спинилася біля тих передків, стала на задні лапки й вимацувала хоботком повітря, намагаючись хоч нюхом вгадати, що тут коїться і чи безпечно їй тут пройти.

3.

Ще там, на Алтаї, він купив собі карту, величезну шкільну карту і провів по ній за допомогою лінійки й червоного олівця найпрямішу лінію до Житомира. Окрім того, він провів кілька пунктирних ліній, що позначали відхилення, враховував усі можливі маршрути. Там, у містах, в яких доводилося йому зупинятися, він жив між порожніх стін, возячи з собою тільки матрац, за подушку правив йому речовий мішок, а за ковдру пальто. Пенсію він переказував на головну пошту «до запитання», і весь вільний час тільки те й робив, що вивчав бюлетені та оголошення про міжміський обмін квартирами. Отож і пересувався він, ніби равлик, разом із хатою, бо квартири, в які потрапляв, були напрочуд однакові і в однакових будинках-коробках. Мав собі чудне враження: повзе, ніби равлик, з хатою на плечах, з порожньою хатою, в якій так лунко віддається по кутках звук його кроків, адже в нових квартирах у чужому місті йому тільки й лишалося, що ходити з кутка в куток. Та коли його старі ноги втомлювалися, сідав біля стіни на матрац і чекав, поки кімнату заповнять сутінки. Світив у ті сутінки очима й бачив уявно ту дорогу, по якій простував разом зі своєю хатою на плечах; в уяві йому прокладалася срібна лискуча стрічка, адже равлик, коли повзе по дошці чи листку, залишає саме такий слід: затверділа іскриста слина, котра срібно сяє в ранковому сонці. Міста, в яких він оселявся, були чужі і лякали його — не вмів розібратись у хитросплетінні чужих вулиць. Отож завжди вибирав шлях найкоротший — до головної пошти, до їдальні, до кінотеатру, де дивився всі фільми підряд, а часом потрапляв на концерти, коли була не естрада,— для естради почувався застарим. Потому повертався до свого тимчасового мешкання, ледь пересуваючи змореними ногами, куди могли прийти за час його відсутності листи з інших міст. Чекав тих листів з нервовою нетерплячкою і вже починав хвилюватися, коли підходив до дому. Не міг стримати трему в руках, бракувало повітря, кров приливала до обличчя, особливо коли в круглих отворах поштової скриньки щось біліло — не писав він ніяких листів, окрім тих, що стосувались до обміну; так сталося, що не лишилося в нього жодного родича, а знайомих і приятелів, яких надбав у місті, звідки почав равликовий свій хід, позабував. Коли ж вічка поштової скриньки світилися чорно, чорний настрій переходив і в нього, відчував обважнілість і втому. Дерся на свій поверх (ніколи не мінявся на перший та останній поверхи, щоб не утруднювати свого ходу) чи їхав у ліфті з кам'яним, темним обличчям. Відчиняв двері, і на нього віяло пусткою, необжитим мешканням, в якому оселився самотній старий чоловік, на нього віяло самотністю й запахом самотнього літнього чоловіка; але він думав, що то запах старих пожильців, а може, воно так і було. Тоді він набирав повну ванну теплої води, і лежав у ній, доки вода не холола. В цей час знову почав курити, бо, курячи, швидше гаяв час; отож він лежав у теплій ванні і курив теплу сигарету, і там ставало сизо від диму, а коли полишав цей затишний куток, накинувши на тіло махрового халата, кімнати теж були повні диму: сутеніло. Він ішов, голосно хляпаючи капцями, що лунко били об його мокрі п'яти, до календаря — єдиної речі, якою він прикрашав стіни, брався мокрими пальцями за аркушик, і той одразу всмоктував воду і рвався з легким тріском. Потім, пожмаканий, з мокрими плямками, аркушик падав під ноги — образ минулого дня, образ його чекання, туги, його дивної пристрасті, проти якої він уже відпертися не міг. Як

не дивно, а про Житомир він у ті роки не думав і майже не згадував — той став для нього напівміражним, сферичним тілом; лампою, щс вабить до себе нетлю; зіркою, в яку напружено вдивляється астроном котрий чудово знає, що на тій зірці йому ніколи не побувати. Відав, щс то кінцевий пункт його мандрів, а про більше думати боявся. Отож коли сидів на матраці, спираючись спиною об стіну і світив у сутінкі розжареним поглядом, не думав і не мріяв, а тільки чекав. Покірно спокійно, уперто, з тією простою й упокореною приреченістю, яка й робить часто людину несхитною в її прагненнях. Чекав хвилини коли можна буде лягти на матрац, солодко простягти втомлені ноги потягтися до хряскоту, а тоді спізнати той мир, оте майже благісн щастя, задля якого, може, людина й живе.

4.

— Вибачте мені, люди,— сказав Іван,— з вашого дозволу я ту трохи посиджу...

— Сидіть, бога ради! — озвалася Катерина, а Микола зирнув на неї сердито: так, чого доброго, він сьогодні до розкладного ліжка й не добереться. Видихнув із себе повітря, ніби хотів, щоб від того зникла роздутість у животі, бо той живіт, здається, й був од того такий круглий. Зиркнув на прибульця вже неприязно, але до того знову-таки його погляд не дійшов: мав щось своє на думці, а може, вже й не існував у цьому часі, а десь-інде; хто зна, подумав Микола, чого можна сподіватися од таких прийд: а може, це злодіяка, який десь там сидів по тюрмах, а тепер завітав сюди, щоб роздивитися, а потім полізти й пограбувати його, Миколу? Він же не злидар, і є в нього що грабувати, он місяць тому купили вони великого килима на стіну, а в шафі у нього вилискує кришталь, а в шафі для одягу новий костюм і жінчина шуба бо він, Микола, неабихто, щоб у нього в хаті та й нічого не було: є в них і телевізор, і приймач, і пральна машина; є в них сервіз на двісті двадцять керебе, а на підлозі доріжки не прості, а килимові, як він ще сьогодні вранці довго й не без задоволення репіжив вибивачкою І нічого в цьому немає дивного, бо коли репіжиш вибивачкою добро, за яке заплачено добрі гроші, то й на душі стає чудово. Микола злегка відригнув: обід сьогодні був ситний і важкий, і йому було б корисно подибуляти під горіха сорокалітньої давності (адже це його горіх!) і лягти голічерева. Катерина знову пішла домивати посуд; щось багато вона сьогодні собі дозволяє, розпоряджається, начебто не сидить ві тут, Микола, за столом.

— В мене є сяка-така робота,— сказав він пришельцю, таки натя каючи, що йому ніколи сидіти біля прибульця й витрішки продавати

— А ви на мене не зважайте,— м'яко сказав Іван. — Робіть сво діло, а я посиджу...

Микола міг би встати і принаймні зайти в дім, там є затишн канапка, і хоч Катерина й бурчить, коли він лягає там удень (канапк застелена новим індійським покривалом, яке коштує півтори сотні але за такої оказії... Ні, для того, щоб звестися й піти, треба затягт паска на животі, а для цього таки ж встати, але встати й затягуват паска на очах у прийди якось ніяково; сидячи ж, його напевне н затягнеш, скільки не випускай із себе повітря.

— Як вам тут живеться? — спитав раптом прибулець, і Микол аж здригнувся з несподіванки.

— Чого ж, славно живеться,— сказав він просто.

— Я це до того,— мовив пришелець,— що люди тепер прагнуть д зручностей: теплий туалет, ванна. І щоб ніяких клопотів з опаленням

— Ванна у нас є,— благодушно озвався Микола, бо цей чолові хіба може знати, який з нього хазяїн. — А опалення я зробив со парове. Одну грубку палю, а вся хата тепла.

— А газ?

— Газ у проекті,— сказав Микола. — Трохи задалеко ми від вулиці.

— Ванну ви зробили в маленькій кімнаті? — спитав Іван і якось дивно напружився.

— Та, звісно, в маленькій, хе-хе! — сказав Микола. — Саме там її й робити.

Маленька кімната колись була Іванова. Його царство, де прочиталася гора книжок і де стільки перемріялося. Він подумав, що зараз там плещеться оце кругле, роздуте тіло, блаженно випухкує із себе повітря або ж виставляє круглу, порослу рідким волоссям спину, щоб жінка гарненько її пошурувала. І жінка покірно шурує ту порослу рідким волоссям спину намиленою мочалкою, і з неї, тобто з круглої спини, спадають у воду клапті піни, і Микола од розкоші блаженно порохкує. Іван здригнувся й зирнув на співрозмовника очима, як у хворої тварини, і Микола не міг витримати того уважного, прискіпливого й трохи морочного погляду. Йому знову стало неспокійно на серці. «Як би його виперти звідси?» — подумав він безпорадно.

— Таким людям, як ви,— сказав тим часом Іван,— треба жити в сучасній квартирі, в новому будинку. В квартирі з усіма зручностями, не на першому й не на останньому поверсі, з ванною і теплим туалетом. З центральним опаленням і з телефоном.

Він цідив ці слова, невідривно дивлячись на Миколу, і той відчув, що йому невідь од чого поповзли за спиною мурашки.

— Хе-хе, чоловіче,— сказав Микола. — Кожен у цьому світі робить собі цвітущу жизню, як може. А в мене тут є усьо... Я тут у себе вдома, і не тра мені сусідів, не тра дертися на дев'ятий поверх, і повітрячко тут, хе-хе, як медок. Катя міні квітів насіяла; сяду, а воно міні медком під носа подуває. Прийдеш з роботи утомлений, да-м, а тут тобі повний рай і медком пахне. Отож і кажу я: кожен має в жизні своє удовольствіє, а я, по-моєму, не гірший од інших...

— Значить, добре вам тут? — спитав Іван.

— Еге ж! — відповів Микола і гордо підніс підборіддя.

— А дах не тече? Щороку й стіни треба білити...

— Дах я минулої осені наново пофарбував,— сказав Микола. — А білю і стіни підмазую не я, а жінка, хе-хе!

Він раптом посерйознів і насторожено вперся поглядом у прибульця.

— А до чого це ви?

— До того самого,— шорстко сказав Іван, все ще не одриваючи од Миколи чудного погляду,— що у мене в місті на другому поверсі є квартира зі всіма зручностями й телефоном. Чудова, світла квартира в тихому місці і з високими стелями. Я поміняв би її на цю вашу, а може, трохи й доплатив би. Рівно стільки, скільки ви дали моїй матері, коли вона продавала хату.

Вони дивилися один на одного: Іван пильно й трохи погрозливо, а Микола — нетямовито і вражено.

— Не вимагаю у вас відповіді негайно,— сказав Іван, зводячись. — Думайте і зважуйте. Але одно мені потрібно,— він якось дивно смикнув головою, і його губи скривилися. — Я хочу на схилі віку повернутись у рідний дім...

— Але ж це мій дім, чоловіче! — фальцетом вигукнув Микола.

— Звісно, ваш,— сказав тихо Іван. — Я, як бачите, вас із нього не виганяю...

Він повільно пішов до воріт, сумно звісивши голову, а Микола сидів, наче правцем битий, тільки розтулив, як це немило робить його жінка, рота й безтямно кліпав очима. Його обличчя поступово наливалося багрянцем, а в голові колесом крутилася одна й та ж думка: «Буйний чи тихий? А що, коли буйний?»

5.

Сів на поваленому стовбурі верби і, розширивши очі, дивився, як до річки спускається екзотична кавалькада старих жінок. Попереду ступала роздольна стара в купальнику такої ширини, що в нього міг би вдягтися столітній дуб,— через плече було перекинуто халата; а голову її покривав широчезний капелюх з обвислими крисами, від чого ні очей, ні носа старої видно не було. Поруч дибцяла маленька й сухенька бабця із закрученою, як в індійського раджі, хусткою на голові. В другому ряду кульгала жінка у вицвілому сатиновому сарафані, ліва її нога була набрякла й замотана бинтами, а ліва рука опиралася на палицю. Ззаду простувало ще дві: одна худа і зігнута, в купальному костюмі, який висів на ній так само, як її шкіра, а біля неї трюхикала круглолиця і червонощока, у велетенських темних окулярах і з усмішкою на все лице. На ній віявся широчезний халат, який спускався аж до землі. Він дивився на тих старих з особливим інтересом, бо вони були старші за сорокарічний горіх у колишньому його дворі (садила його ще мати), навіть старші за п'ятдесятирічний клен, який садив його батько,— він захотів раптом упізнати їх, бо всі, здається, були місцеві і, напевне, жили в хатках, які розсипалися навдокіл. Іванові аж очі заболіли, так пильно він на них дивився, аж помітили той його інтерес і вони самі й гордо поодверталися од нього. Троє з них несло під пахвою по ковдрі, і йшли вони до зарослого травою берега. Повертав за ними голову, ніби був локатором. Невже й справді, подумав він, з цих п'яти жодна не жила тут тридцять років тому? За тридцять років це місто, в яке приїхав, стало іншим містом, а люди іншими людьми. Те місто, яке він знав і до якого так рвався, здається, померло: воно вмирає саме так, як росте дерево,— кільцями. Отак накладаються одне на одне кільцями, а те, що було назовні, ховається вглиб. Отож річ звичайна: людина, прийшовши через довгі роки до рідних осель, не впізнає тут нічого, хоч перед цим вірила в своє воскресіння. «Я не вірю, що воскрес»,— думав Іван, роздивляючись місця, які не раз відвідували його уві сні або й просто марилися. Отож тут, куди так пильно він поривався, куди привела його вся ота витрачена енергія, отой безумний його надпорив, він сподівався таки позбутися отого кволого в собі, що зневільнює людину й робить її безпорадною. Ага, він, здається, не врахував одного: кільця міста все-таки мають сув'язь із тими, котрі ховаються в глибині дерева, отож не міг не повертатися весь час до тих, котрі так урочисто дибцяли до річки: щось уже пізнавав у них знайоме. Зрештою, бабці вже й придибцяли; розстеляють ковдри — одна, друга й третя. Та, могутня, грубезна, як столітній дуб, розкидає солодко ноги й руки й не менш задоволено примружується. Та, друга в купальнику, дістає моток вовни й починає плести собі сукню на зиму; та, в окулярах, стоїть, бо вона, здається, так запливла товщею що вже й не згинається, отож тільки й може — лежати і стояти. Та з пов'язкою індійського раджі, сідає й починає говорити, а та, з палицею й перев'язаною ногою, сідає повільно й довго, стогнучи й допомагаючи собі палицею та рукою. Він подумав, що там, у колись власному подвір'ї, він забув розпитатися про колишніх пожильців околиці. Хтось та й лишився з них, хай і один, хтось такий, повз кого він колись проходив, як повз порожнє місце. «Це мусить бути,— думав він,— інакше порожнім місцем стану я, бо земля без людей мертва». Але він знав, що каже неправду: вона була не мертва. Відчував це, бо дихала на нього живим подихом, адже живий він сам. Отож відчув він в обличчі живий подих річки, землі, трави й дерев, хай це була інша річка, земля і трава. Такого почуття не знав він раніше: щось зворушувало його і щось викликало сльози. Коли він уперше спустився в цю долину, раптом відчув, що не може володіти собою, став серед вулиці й заплакав. Ці його сльози, здається, бачила та, в чорних окулярах, вона стояла на ганку, а нижче, на приступках того-таки ганку, сиділ

ота, з замотаною ногою; здається, вони покрутили пальцями біля скроні, помітивши, що старий чоловік стоїть серед вулиці й плаче. Але він плакав не тому, що нарешті повернувся, що таки дістався до цього, так густо освітленого сонцем місця, він плакав тому, що місця оці наполовину вже були чужі. Отож він швидко пішов до річки, далі од сторонніх очей, обтер очі обома руками, а там сів на цей-таки стовбур поваленої верби й закурив. Тоді й відчув у собі якусь крайню вичерпаність, порожнечу, відчув, що він уже нікуди й ніколи не поспішатиме, що цвіркун, який простребав тисячі кілометрів, нарешті поламав свої стрибучі ноги; що корабель, якого так довго й немилосердно кидало по морях, таки вплив у гавань. «Я знайшов гавань,— прошепотіли його вуста рядок із давно колись вивчених віршів,— прощайте, надія і щастя!»

6.

Він різко звівся й пішов просто до тих старих, які так зручно й мальовничо розташувалися на березі. Вони раптом позамовкали, а та, що плела вовняну сукню, зупинила шпиці.

— Прошу вибачити,— сказав він,— ви часом не з цього кутка?

Тоді його погляд упав на маленьку бабцю, обв'язану, як індійський раджа. Маленька всміхнулася до нього: половина зубів її була золота, а половина справжня. Він раптом упізнав у ній щось знайоме: не в оцих зубах і не в хустині, пов'язаній, як у індійського раджі,— щось в усміху і в очах, бо обличчя в неї було брунатне, як в того-таки індійського раджі, й густо посічене зморшками.

— Ніна? — спитав він здивовано.

Ніна засміялася, а разом з нею інші четверо.

— Атож, Іване,— сказала вона баском. — Дуже ти загордів, що не впізнаєш давніх знайомих.

Тоді його погляд упав на ту, із зав'язаною бинтами ногою. Вона сиділа, спираючись руками позад себе, і дивилася на нього молодими, давно знайомими очима. Здається, він тільки і впізнав, що ці очі, смутні й гарні, незважаючи на те чуже, повне, капшукувате лице.

— І ти тут, Тамаро? — сказав він полегшено. — Господи, багаті будете: здаля я вас і не впізнав.

— Зате впізнали здаля ми тебе. Ще від учора тут ходиш,— добродушно сказала Тамара. — Чи так уже ми позмінювалися?

— Ясне діло, що він загордів,— сказав десь поруч голос Поліни Войцехівської, і він почав шукати очима, хто ж із тих трьох, які залишилися, Поліна: ота, що плете вовняну сукню, чи ота круглолиця, повнощока. Круглолиця стояла, а широка, як дуб, лежала, прикривши лице капелюхом,— голос вийшов знизу. Але він не впізнав у тій, що плела вовняну сукню, Поліни Войцехівської — ця була увіч незнайома, хоч і всміхалася до нього, як оті, розпізнані.

— Не впізнаєш? — спитав голос Поліни Войцехівської.

— Пізнаю, Поліночко,— сказав він, ковтаючи гостру спазму. — Хіба можна тебе не впізнати?

— А я думала, що таке з мене стало опудало, не впізнати! — сказала голосом Поліни Войцехівської та, що плела собі вовняну сукню.

Тоді він подивився на повнолицю й повнощоку, яка й не сідала, бо тяжко їй перегинатися, так щедро була залита товщею.

— Соромно тобі, Іване, не признаватися до своїх давніх приятельок. Пам'ятаєш, коли ми грали в садівника, я все казала, що закохана в тебе?

Щось було і в цьому голосі знайоме. Але ні, він не знав цього голосу. Щось мигнуло і в обличчі давнє-колишнє, але він не знав і цього обличчя. Знав, що в час вечірніх молодіжних сходин найчастіше переглядався й перекидався двозначними фліртовими натяками

з Кларою Прищепою, яку хлопці прозивали Жасминовою Панею — в неї у дворі росли зарості жасмину, і мати Жасминової Пані продавала той жасмин на базарчику біля мосту...

— Жасмин — хорошенький цвіточок, він пахне харашо! — іронічно проказав Іван міщанського віршика своєї пори, і четверо старих розреготалися, навіть ота, котра ховала обличчя під капелюхом. Не сміялася тільки Жасминова Пані, бо чого їй і сміятися, коли це з неї чинили насмішку.

— Ти як був язикатий, такий і залишився,— сказала вона добродушно. — А жасмину нашого вже дав-но нема!

— І ніхто тебе не називає Жасминовою Панею? — смутно спитав Іван.

— Ніхто, навіть вони,— в тон йому відказала Жасминова Пані.

— Я вчора тут цілий день блукав,— сказав Іван, кидаючи поглядом на ту, що була як столітній дуб і все ще прикривала обличчя капелюхом. — І так якось мені сумно зробилося: і вулиця не та, і люди. Ніби між чужих потрапив.

— Бо погано впізнаєш здаля,— сказала з-під капелюха та, що була ніби столітній дуб.

— Спробуй тебе пізнати, коли обличчя закрила,— мовив Іван.

— А може, я тут зовсім недавно живу? — сказала та, що була ніби столітній дуб. — Може, я сюди тільки на пляж прийшла і загораю?

— Боїшся, щоб я тебе не впізнав, Клаво? — м'яко сказав Іван.

— Бач, упізнав,— Клава скинула з обличчя капелюха й сіла. Сиве волосся її було скручене в курдульку, а обличчя повне сальних складок. Сині вицвілі очка пропадали між тих складок, і тихий жаль відчув раптом Іван: вона мала рацію, ця Клава: ніколи і нізащо він її не впізнав би.

— Дивно,— сказав він, присідаючи біля старих. — Тут зібралася вся жіноча частина нашої юнацької компанії. А хлопці?

— Хлопців нема, Іване,— сказала смутно Жасминова Пані. — Хлопці там, де всі мають бути. Один тільки Сашко Кравчук дибає...

— Сашко Кравчук? — перепитав Іван.

— Але він уже на нас, дівчат, і оком не поведе,— сказала Клава. — Ходить по березі, залізяччя визбирує. А ти з якого це неба впав?

— Я добирався сюди, дівчата, п'ять років,— сердешно сказав Іван. — Як ви думаєте, вдасться мені виперти з моєї хати отого когута на сідалі?..

На те посмутніли всі п'ятеро і задумалися тяжко, бо, здається, кожна із них подумала: коли когут сів на сідало, то напевне не для того, щоб летіти у світ.

7.

— Чула? — спитав Микола у жінки, коли та знову вийшла з сіней, тримаючи у руці віхтя. — Це або якийсь бандюга, або малахольний.

— Чого це він малахольний? — спокійно спитала Катерина. — Говорив розумно. Певне, з грамотних...

— Знаю я цих грамотних,— сказав Микола. Він досі сидів за столом, а перед ним стояла глибока тарілка з недоїденими кришеними огірками та помідорами.

— Може б, ми подивилися на ту кватирю,— сказала Катря. — Коли хороша кватиря, то й нам було б добре, і йому.

— Це мій дім, а там за ту кватирю щомісяця плати.

— І гроші він обіцяв.

— Які там гроші? — аж почервонів Микола. — Я в тої старої хату задурно взяв. Знаєш, скільки наша хата тепер стоїть? Двадцять тисяч, о! Та й уклали ми в неї чимало: ванну поставили — раз, парове — два, а перекривали, коли твоя мати померла...

— Ти в мене хазяїн, то й вирішуй,— несміливо озвалася Катря.

— Нє, ти подумай: гроші поверну. Тоді ці гроші щось стоїли... А те, що я працював коло цієї хати п'ятнадцять літ?.. Думаєш, чого він хоче? Видере з мене хату за три тисячі, продасть за двадцять, гроші в кишеню, і шукай вітра в полі! Я цих жуликів добре знаю!..

— Таж каже: заскучив,— мовила Катря, нетямковито звісивши долішню губу.

— А ти й повірила,— захихотів Микола. — Це однаково, щоб я вернувся в село і почав торгувати в дядька Кіндрата материну халабуду. Та я туди повік-віків не повернуся...

— Він же в го́роді,— сказала Катерина й зазирнула у тарілку з недоїденими огірками й помідорами. — Доїв би ти це, я б тарілку вимила.

— Пальцями? — розчепірив пухку п'ятірню Микола. — Забрала ложку, а тепер доїж.

Катря подибцяла в сіни й винесла звідти ложку. Микола швидко виїв огірки з помідорами, тоді приклав миску до рота і з присьорбом випив сік з олією.

— На! — тицьнув порожню тарілку. — Він думає, що на дурного напав. Чорта лисого мене окрутить...

— А може, він десь там по тюрмах отирався,— несміливо озвалася Катря. — Не схочеш, то ще й лиха собі напитаєш. Хата ж його...

Микола ніс руку, щоб витерти масні губи, жінчине слово заскочило його зненацька, і руки до вуст він не доніс.

— Моя це хата, а не його! — гаркнув він. — А його та кватиря, що під носа мені тиче... Я на нього в міліцію заявлю!

— Він нічого поганого ще не зробив. Хоче міняться... Скільки кімнат у тій його кватирі?

— Чи він сказав? Мабуть, така квартира, як я парубок... Я тут у себе вдома: під горіхом можу полежать...

— Та лежи собі на здоров'я!..

Але сьогодні йому було не до лежання. Сьогодні цілий день йому перекумельгнувся з ніг на голову. Сьогодні в нього якесь чортзна-що, а не вихідний. Робочому чоловіку оно спочити тра, а тут якісь малахольні швендяють. Якісь підозрілі типи туляються, ножа під ребро нахваляються всунути. Бо коли й справді він десь по тюрмах валявся, чи довго це йому? Чи тяжко ножаку загородити якомусь там Миколі, котрому зараз важко і з-за столу вилізти? Близьких сусідів нема, рука в нього широка, як решето,— затулить тим решетом рота і випустить Миколі з живота кишки; вони, ці урки, мстиві! А тоді ні городської квартири, ні трьох тисяч... Микола здригнувся. Здалося йому, що з-під столу висовується довгий іржавий ніж і скобоче йому там, де починаються ребра. Катря мила в сінях тарілку з-під кришених огірків та помідорів, а він уже починав сердитися, що покинула його самого.

— Йди-но сюди! — гукнув сердито.

Катря стала на порозі із віхтем у руці.

— Чого це ти сказала, що він по тюрмах бував?

— Хіба я знаю? Видать, раніше не міг сюди приїхати, а чого? Чого це стара продала задурно хату і до нього подалася? А коли він уже там прижився, то чого було повертатися?

Микола стрельнув до жінки поглядом і вперше здивувався з її розумових здібностей.

— Заковириста це штука,— сказав. — Там у тебе кислячку не лишилося? Щось жога почала мене пекти.

Катря безмовно сховалась у сінях і видибала з півлітровою банкою кисляку. Микола простягнув через стіл пухку руку і міцно схопив банку. Ковтав кисляк, аж щось йому йойкало всередині, а коли випив усе, віддихався.

— Чорт! — сказав. — Тут нам з тобою, жінко, треба добре покрутити головою. Щоб не влипнуть!

— Крути,— спокійно озвалася Катря. — На те ти в мене і хазяїн...

8.

Отож «хазяїн» почав крутити головою. Але завжди, коли доводилося йому так чинити, незвичайна сонливість починала охоплювати його, ніби хто в кокон загортав: шовкові нитки, приємна млість, а замість думання заватілість у мозку. Тоді рот його почав роздиратися так широко, як роздирається, коли хочуть озирнути запалене горло. Може, і сьогодні все закінчилося б тим-таки: він вирішив би, що найпожиточніші думки приходять, коли чоловік не сидить, а лежить, не забуваймо, що під горіхом стояла чудова нова розкладачка, ясно біліла подушками, а укривало гостинно відгорнуло подола, ласкаво запрошуючи. Але в людському житті бувають дні фатальні і щасливі, а сьогоднішній день Микола аж ніяк не назвав би щасливим. Отож сталося так, що якась дуже вже дурна муха надто розігналася, чи від когось тікаючи, чи когось доганяючи. Вона не змогла вчасно скоригувати польоту, не змогла вчасно зреагувати на сигнал своєї локаційної системи і з усього маху ввігналася просто в той розтулений рот, і від того Миколина щелепа спазматично сминулася і горішні зуби аж дзенькнулись об зуби долішні; Микола відчув, що та муха рвонулася просто йому в горло, а оскільки горло його було привчене ковтати все, що потрапить до рота, то миттю ту муху пожерло. Очі в Миколи вирячилися, він став червоний як рак, муха шкреботіла його десь уже вглибині, шалено тріпаючи крильми, і він відчув, що зараз станеться якась біда, що він може вивергнути на стіл усе, що тільки-но було з нього з таким смаком зметене. «Кар! Кар! Кар!» — захрипів він, очевидно, гукаючи в такий спосіб Катерину, і Катерина перелякано вискочила з сіней з віхтем у руці; вона подивилася на чоловіка з таким переляком, начебто йому й справді хтось засунув під ребро ножа і йому, бідоласі, таки настав отой очікуваний кінець.

— Що таке? — спитала вона, пополотнівши.

— Муху ковтнув,— злякано прошепотів Микола. — Дай-но щось заїсти...

Він ледве проказав ці слова, але жінка його була не така нетямуща, щоб тих слів не зрозуміти, вона жбурнула віхтя на стола і кинулася в сіни, де відбатувала добру лусту хліба насущного, швиденько намастила його в півпальця маслом і моторно подріботіла назад.

Микола куснув ту лусту, як тільки міг, і з полегшею відчув, що муха в його горлі вже не тріпочеться, й пожадано доїв те, що лишилося.

— Тьху, чорт! — відсапнувся він. — Думав, учавлюся.

— Бо треба руку прикладати, коли вершу роззявляєш,— немилосердно прорікла Катря.

— Коли ж не встиг,— сказав Микола. — І що це сьогодні в мене за день такий! Все мені якось навкіс іде.

— Ходи поспи! — сумирно порадила жінка. — Я це по собі знаю: коли вже не щастить, то я тоді тихіша за воду...

І він став тихіший за воду. Тобто продовжував сидіти за столом і тільки сонно покліпував очима. Тоді й почали крутитись у його голові думки. Може, й справді послати к чорту все це хазяйство й піти у город, де коли й будуть мухи, то не такі, що з розгону вганяються в горлянку... Щось дуже грамотно говорив той малахольний... А коли затребувати з нього не три, а десять тисяч?.. А коли він і справді блатний?.. Блатні не говорять так грамотно, сказав він собі. Блатні усякі бувають, відповів сам собі, треба не дуже з цим ділом поспішати, а може, й порадитись з кимось... Жінка щось там молола, але жінку слухай, а свій розум май... Він має свій розум і не такий дурний, щоб його провели... Коли він уже звідси й піде,— Микола обвів поглядом двора, зупиняючись на дереві чи на городі,— то вже не за дурничку... Копати города цієї весни не давала йому ядуха. Заважав живіт, а жінці впорати все самій також нелегко... Ще невідомо, яка та кватиря і чи вона чогось варта... Якось перевірити б у цього типа документи: чи

справді він той, кого вдає?.. Отой його пильний погляд, брр, як жаба, дивиться! Холодний такий і загрозливий погляд: з такими, здається, ліпше діла не мати... А чи можна приватну хату міняти на жеківську?.. Хай ти гориш зі своїми обмінами, принесла його нечиста сила. А де він зараз?

— А де він зараз? — спитав Микола у жінки, яка вийшла на подвір'я з віхтем у руці.

— Хто?

— Хто, хто? Отой чортяка, що до нас приперся?

— А чи ж я дивилася за ним? Подався кудись...

Тоді Микола відчув рішучість. Обперся руками об дошки літнього стола й почав вилазити, бо лава стояла біля стола надто близько. Став серед двору й почав застібати на штанях гудзики. Тоді всунув кінчик паска у пряжку і хотів затягти його до тієї дірочки, на яку застібував учора. Але це йому так легко не давалося; тоді він упокорився й застебнув на одну дірочку далі.

— Дай-но мені спінджака,— повелів він жінці.

Катря дала йому піджака, і він рішуче всунув у нього руки.

— Кравата вдягати не будеш? — спитала Катря.

— Давай! І капелюха теж.

Він затягнув на шиї краватку і насунув капелюха. Застебнув гудзики на піджаку і повагом пішов з двору: в капелюсі, з краватом і в капцях.

— Хочу розвідочку маленьку зробить,— повернувся він од хвіртки.

Жінка щось сказала, але він недочув.

9.

Можна було б зайти ще до Сашка Кравчука, але на сьогодні Іванові вражень було досить. Він посидів і пожартував з тими своїми ровесницями, а тепер, коли йшов вулицею назад у місто, вона не здалася йому такою зчужілою. Ішов, і всміхався, й подумки відзначав двори, згадуючи їхніх колишніх поселенців. У тих дворах поралися чи й просто сиділи люди, яких він не знав, і він подумав, що та колишня його вулиця майже витекла з життя, як пересохлий струмок. Здається, їх лишилося тут тільки семеро, а може, ще кілька, з котрими діла він не мав, але це зараз не смутило його і не вражало. Був наче краплина, яка подорожує у світі (колись читав про те дитяче оповіданнячко); та краплина, яка мандрує, перетворюючись у пару, сніг і лід. Всякі злигодні житейські — це і є пара, сніг і лід, і не в тому інтерес життя. Живе краплина тільки тоді, коли вливається у стихію, собі притаманну, коли єднається в морі, річці чи струмку. Хотів так думати, але кутиком мозку збагнув, що це тільки частина істини. Є ще друга — неповторність наша. Можливо, сьогодні йому стане незатишно, бо після збудження й радості від зустрічі з давньоколишніми знайомими йому знову доведеться вбирати в себе сутінки; знову незрушно сидітиме на матраці, обіпершись об стіну, знову загортатиметься в халат, а тоді і в пальто; кінець шляху близько, але туди ще довго йти. І йому захотілося раптом розширитися душею на весь цей рідний, а водночас зчужілий край, відчувши серцем кожну бадилину, кожне дерево, горбок і кожну улоговину. Йому захотілося спитатись у кожної яблуні і в кожної сливи: що ліпше — літати по світі птахом чи єднатися корінням із землею? Що ліпше: жити неспокійно й бентежно чи мати тверду впевненість старожильця? Знав, що на ці запитання відповіді не дасть ніхто, бо на них і не буває відповіді, адже істина, очевидно, у спокої душевному. Водночас і страх почав у його душу заповзати: страх мандрівця, який завершує дорогу...

Ішов по вулиці, запрудженій молоддю, що поверталася із пляжу: загорілі дівочі плечі, шовкова стиглість шкіри ніг, стрункі юначі тіла. Вони йшли розмлоєні й задоволені, щедро наповнені сонцем, аж струмувало воно від них. Жартували, й сміялися, й дихали сонцем, дихала сонцем уся вулиця, була повна отого сяйнистого пилу, від якого повітря стає рідке й розтоплене, але не пригнічує; від того кожен листок ніби тугішає і бринить у срібному промінні; від того й небо набирає розкішної й загадкової глибини. І він раптом збагнув, що не знав такого відчуття хтозна-відколи; йому було приємно йти у цьому юначому гурті, хай це і ймовірна спорідненість, хай надто різниться він од інших, хай тільки випадковий він тут гість.

«Гість удома! — прошепотів він, усміхаючись не без гіркоти. — Але все-таки вдома!»

Він зайшов у будинок, у якому мав тепер квартиру, і звично кинув оком на поштову скриньку. Але відразу ж відвів погляд, бо п'ятирічне блукання таки завершилося. Він тепер вільний од цього клопоту, хоч у нього ще є клопіт інший. Останній клопіт, після чого він заспокоїться. Після того він стане пенсіонером, який повільно доживає віку, і, здається, відчуватиме від того задоволення. Адже досі воно було йому заказане, досі він жив, як анахорет.

10.

Наступного дня була неділя, і Микола сидів, як і вчора, за столом після доброго обіду, не без осолоди позираючи на приготовану розкладачку під горіхом, коли біля воріт знову виросла худа, кощава постать. Микола здригнувся всім тілом, бо підсвідомо чекав цієї появи; він зіщулився і ввібрав голову в плечі, якщо можна ввібрати в плечі голову, в якої немає шиї. Стрельнув оком у бік прибульця і хотів упівголоса покликати Катрю. Але Катря вже сама стояла на порозі, а прибулець цього разу не чекав, коли йому дозволять зайти,— уже йшов до них: стрункий, суворий, ще здаля свердлячи Миколу своїми несвітськими очима. Сів навпроти Миколи, який намагався дивитися не на прибульця, а в тарілку, де в соку й олії плавали накришені огірки й помідори, і безцеремонно почав його розглядати.

— Отже, я повторюю свої умови,— сказав він, виразно вимовляючи кожне слово. — Повертаю сповна всі ті гроші, які ви заплатили матері, і додаю до того свою квартиру, щоб ви мали де жити...

— Це вже не ті гроші,— сказала Катря. — Тоді кіло мняса стоїло два рублі, а зараз чотири...

Микола зирнув на жінку здивовано. Що це вона торгуватися задумала. Вчора вони, здається, переговорили й вирішили відшити цього міняйла раз і назавжди. Сказати, що вони не продають своєї хати, ані міняють.

Іван сидів, опустивши голову, ніби щось підраховував.

— Гаразд,— сказав він. — Я дам не три тисячі, а п'ять...

— Але ж, чоловіче добрий,— раптом заговорив фальцетом Микола, викруглюючи очі й червоніючи, наче тендітна панночка. — А парове опалення, яке ми провели, а ванна, а всі ремонти, що ми їх проводили?..

Цього разу здивовано позирнула на нього Катерина. Але Микола збагнув, що вступив у торг тільки тоді, коли ці слова викотилися з нього, як хмарка мильних бульбашок. Здавалося, вони ще тремтіли в повітрі, круглі, барвисті, погойдувалися й злітали, підхоплені теплою хвилею подуву, й лопалися з легеньким тріском, розвіюючи навдокіл запах уже спожитого ситого й через це важкого обіду.

— Гаразд! — сказав Іван. — Я заплачу й за це. Скільки воно вам обійшлося?

— Дві тисячі,— сказав, не моргнувши оком, Микола. — Але що це ми завели таку балачку: хіба можна приватний дім міняти на жеківську кватирю?

— Я це влаштую,— коротко сказав Іван. — В крайньому разі можна й цю хату відписати в ЖЕК.

— А чого це вам сюди так хочеться? — спитала Катерина, хитро заскаливши око.

Це було цікаво й Миколі, і він аж уперед подався, щоб почути відповідь.

— Бачите, люди,— сказав, легко всміхаючись, Іван. — Кіт, коли вмирає, чи пес намагається покинути свою домівку, а людина навпаки. Особливо та людина, якій випало в житті чимало по світу поїздити...

— А ми вже думали, ви тут скарб закопали,— бовкнув Микола, по-дурнуватому розтягуючи губи.

— А що ви думаєте? — серйозно сказав Іван. — Тут закопано мої молоді літа...

На те слово Микола знову пильніше придивився до пришельця: може сказати так нормальний чоловік чи ні? Але він не встиг того всього розкумекати — він реготав. Отак розкрив рота, який виявився непомірно широким, а в ньому блиснуло тридцять два здоровісіньких зуби, був він якийсь червоно-брунатний, той рот; Катря тримала на вустах тонку усмішечку, бо хто знає, думала вона, а може, цей дивний міняйло й передумає? Вже встигла зметикувати, що діло це їм вигідне: квартира в місті й добрі гроші в кишені; через це вона й усміхалася так тоненько, а коли Микола перестав вивергати з пащеки оті грубі, трубні, як клекіт, звуки, вона запиталася швиденько, ніби й байдуже, а чи так собі, до слова:

— Щось ви не кажете, яка це у вас квартира?

— На другому поверсі, двокімнатна,— сказав Іван. — На вулиці Рильського, вікна виходять у сквер.

— Але що це ми завели таку балачку? — знову сказав Микола, бо раптом згадав, що вони вчора вирішили відшити цього міняйла, та знову щось його спинило, бо зирнули на нього пильно холодні сірі очі, й вони ніби паралізували йому язика — отак хотів щось сказати немаловажне, а не міг.

— Він хоче сказати,— незворушно озвалася з порога Катря,— що ми тут без вас і кілька дерев посадили. Отой горіх — це ваш, а оці три яблуні — наші...

Микола знову дививсь у миску з накришеними огірками й помідорами. Вони збуджували в ньому неясний апетит, але це, здається, було нервове. Він і справді нервувався, бо ніяк не міг справити мову в потрібне русло, тобто він хотів сказати, що вони зовсім не збираються мінятися, що це було так, просто собі розмова, адже цікаво, що воно й до чого; насправді їм тут нічого не бракує, бо це таки їхній дім, а там вони житимуть на позиченім, та ще й квартплату щомісяця плати! З другого боку, йому не треба буде дертися щодня під гору, щоб дістатися на роботу: одягне капелюха і костюма, махне щіткою по туфлях, а може, скаже зробити це жінці, та й піде собі, покотиться, й курява з-під п'ят не вилітатиме — скрізь там асфальт. Не буде хіба що оцього блаженного післяобіднього спокою й розкладачки під горіхом, зате не буде й обридливої роботи на городі. Зрештою, що він забув на цій погано вимощеній, допотопній вулиці? Доля прислала йому цього дивака, то чи треба відвертатися від свого щастя?

Він знову відчув, що прибулець пильно на нього дивиться, і, хоч не зустрічався з ним поглядом, все в ньому захололо, все в ньому аж затремтіло.

«Нє,— сказав він собі,— він таки малахольний. Їй-бо, коли я йому відмовлю, всуне мені під ребро ножаку!»

11.

Цей двір був так густо зарослий деревами і диким зіллям, що здавалося, тут інакша земля, а може, й свій мікроклімат. Бур'ян пер із землі з навальною, всепоглинальною силою, він покривав невеличкий городець, парканчик був заплетений хмелем, а сама хата — диким виноградом. Двір був затарасований старими колодами, дошками і найрізноманітнішим залізяччям: залізячки й скручені шматки дроту висіли навіть на гілках дерев, як дивні, іржаві плоди. Стежка заросла пишною, торочкастою кропивою, яка готувалася висипати в цю привільну землю ще кільканадцять мільйонів насінин. У городі було відвойовано від зілля кілька грядок: одна з цибулею, а друга з огірками, але й на них грізно наступали кропива й мокрець. Межа з сусідським городом заросла непрохідними заростями бульби; зілля підступало під саме подвір'я, наче готувалося стрибнути й на цей, міцно втрамбований і майже заставлений іржавим залізом п'ятачок. І тільки під самою стіною стояв позеленілий від часу стіл, а біля нього кілька напіврозвалених ослінців. Біля того стола стояв маленький чоловічок з палицею, в зелених штанях і в зеленій брезентовій куртці, на голові якого неохайно був покладений пом'ятий зелений капелюх. Той чоловічок був старий, але все ще нагадував хлопчака — Іван упізнав того хлопчака відразу, бо то був той самий Сашко, тільки обличчя його перетворилось на зморщену картопельку. Іван не міг стриматися й заплакав, бо цей зелений чоловік єдиний, кого він упізнав одразу й непохибно; здається, він вийшов із цієї надмір озелененӧї землі, з тих її пластів, які колись топтав тут і Йван, з того світу, до якого рвався він так щиродушно. Чоловік дивився на гостя підозріливо, бо, здається, не впізнав його, бо хтозна, що за люди никають навколо, а може, ті, які хочуть украсти його залізо на металолом? Зрештою, як пояснити й той дивний, недоречний плач, коли цей прибулець таки намірився викрасти його металолом?

— Сашку! — озвався Іван, обтираючи обома руками очі. — Чи ж ти мене хоч упізнав?

Сашко вдивився в прибульця уважніше, отой дивний постарілий хлопчак, з яким був колись вуличним друзякою, але його обличчя не пом'якшилося й не зворушилося.

— Сашку,— сказав, підходячи ближче, Іван. — Це ж я, Іван Пустовойтенко...

Тоді він побачив, що у втомлених, сивих очах зеленого чоловічка щось збудилося, якась іскра, а може, й вогник; щось там зануртувало й відроджувалося; можливо, він згадував, бо ім'я та прізвище були йому знайомі, але цей чоловік, що тільки-но плакав так нерозважно, й зовсім ні. Хотів поєднати в голові те, що пов'язувалось у нього з цим прізвищем, і те, що бачив зараз,— обличчя забуте й чуже; може, це йому якоюсь мірою вдалося, обличчя його раптом розтерпло й пом'якшало, а вуста відслонили жовті розхитані зуби.

— Ти що, з неба впав? — спитав Сашко.

Тоді здалося Іванові, що в ногах у нього заворушилася трава і що звідусіль до нього потяглися гілки й листя, що все навколо зашелестіло й зашепотіло, що він сам засівається зіллям, як усе в цьому обійсті, що час не такий уже всевладний і беручкий,— давно намагався себе тим тішити. Ще звідтоді, коли зважився на цю мандрівку в п'ять років, серце в нього раптом задзвеніло, як мідяне, ніби хтось підвісив замість серця дзвінка і той печально йому зателенькав.

— З усієї вулиці нас тільки двоє й лишилося, Сашку,— сказав тихо.

— Сідай! — мовив Сашко, підсовуючи до нього розхитаного стільця. Стілець, як і стіл, був покритий зеленкуватою цвіллю. — А я тут,— всміхнувся він,— живу сам!

Опустив собі голову на груди й замислився.

— А де твоя жінка, Сашку? — тихо спитав Іван.
— На цвинтарі, де,— спокійно озвався Сашко. — Хіба не знаєш?
— А діти? В тебе ж було двоє дітей.
— Хіба я знаю,— сказав Сашко. — Може, й були.
— А мене ти хоч пам'ятаєш?
— Пам'ятаю,— байдуже озвався Сашко. — Чого б це я тебе не пам'ятав?..
— І те, як ми разом горобців дерли?
— Я все пам'ятаю, Іване,— сказав Сашко. — Може, ти мені й чарку приніс?
— Ти п'єш іще чарку?
— Коли хто вгостить, то п'ю. А нє, то на своє зілля дивлюся. Кропива в мене виросла гарна...
Іван поставив на стола пляшку.
— А закуски ти не приніс? — спитав Сашко. — В мене нічого нема.
— Огірки й цибуля ж твої?
— Нє, невістка посіяла. Вона в місті живе. Там у неї, крім Кольки, ще двоє пацанів.
Колька, здається, був Сашковим старшим сином. Іван встав і пішов на грядку. Вирвав кілька огірків і цибулин.
— Це ти даремно зробив,— спокійно сказав Сашко. — Сваритися вона буде, скаже, що я злодій і краду її огірки й цибулю.
— До мене її пришлеш,— сказав Іван. — Склянки в тебе є?
— Є, але немиті,— мовив зелений чоловічок. — П'яниці мені їх тут через день залишають.
Іван помив содою з піском склянки, бо теж були вкриті зеленою цвіллю, а заодно огірки й цибулю.
— А хліб у тебе є?
— Хліб є,— сказав зелений чоловічок. — Черствий.
Він звівся і, налягаючи на палицю, подибав у сіни.
Дивна тиша полонила цей двір. Здавалося, всі звуки, що існували навдокіл, розчинялися й пропадали в цьому буйному царстві зела. Здавалося, від того й оглухнути недовго, бо тільки й чути: шелест і шерех, ніби пісок сиплеться. Начебто поруч є піщана гора, і пісок поступово засипає це обійстя, покриваючи його й ховаючи. А може, це шумить так від річки вода і натікає невидно й сюди, і вони сидять, ніби водяники, на дні невидимого, але безмежного моря. Кожне зело тут дише, кожне зело тут дивиться, густий підводний ліс водоростей, кожне зело тут просяклося настороженою увагою й зорить на прибульця з іншого світу десь так, як дивився перед цим на нього зелений чоловічок. А ось і він, маленький і тихий, в усьому зеленому, з чорним півбуханцем у чорній руці і з покритим зеленою цвіллю ножем у руці другій. Спинився на вступі до своєї хати, а радше нори, бо двері були завиті диким виноградом, і став, ніби пічкурець біля своєї печери: за спиною в нього глухою завісою стояла цілковита тьма. Втягнув з прихлипом у себе повітря, й очі його несподівано закліпали, наче і йому захотілося заплакати тут, на дні оцього безмежного зеленого моря.
— А скільки це ми не бачилися, Іване? — спитав він. — Помоєму, ти й жив десь не в Житомирі?
— Ходи до мене, Сашку,— м'яко сказав Іван.
— Хе-хе,— мовив Сашко,— не часто в мене гості бувають... То це ти той Іван Пустовойтенко, з яким ми разом у школу ходили?
— Той, Сашку, той...
— Хе-хе,— засміявся тихо Сашко, сідаючи на покритий цвіллю, розхитаний стілець,— а я тебе не впізнаю...
— А ти придивися.
Сашко взяв склянку, на чверть наповнену горілкою, і почав не пити, а смоктати з неї, присьорбуючи.

— Ну, а тепер,— сказав Іван, коли той випив,— придивися до мене. Не можеш ти мене не впізнати...

— Зараз я заїм,— спокійно сказав Сашко й почав повільно жувати огірок із хлібом.

— Заросло все тут у тебе, Сашку,— смутно сказав Іван.

— Гарне в мене зілля,— всміхнувся мрійливо Сашко. — Он полину тепера ніде не знайдеш, а в мене є. І чистотіл є, я ним свій лишай лікую.

— Хворієш?

— Та нє, здоровий я. Оце тільки й мучить мене, що лишай отой. Але помажу чистотілом — і сходить. Налий-но іще!..

Знову взяв склянку, на чверть наповнену горілкою, і висмоктав її з присьорбом.

— Сашку,— тихенько й печально сказав Іван,— все ще мене не впізнаєш?

— Бачиш,— сказав хитро Сашко, вже трохи і язиком не провертаючи,— коли б я отак, сказати, з поваги за те, що приніс мені чарку, то я тебе впізнав, а коли по правді... Іван Пустовойтенко, кажеш?

— Еге ж! Пригадай. Той, що з тобою разом у школу ходив...

— Того я знаю,— сказав Сашко. — Ти вже мені вибач. Не хворий я, а старий...

— І все на світі забув?

— Хе-хе,— засміявся соромливо Сашко. — А може, й не забув. Бо те, що було, те було. Може, це я тільки теперішнє забув. Хе-хе! — закрутив він п'яно головою. — Хіба я щось проти тебе кажу. Може, ти й справді Іван, я ж нічого... Нє, те, що було, добре пам'ятаю...

Він раптом подивився на Івана тверезими, а може, й мудрими очима, в яких насподі й досі горіла мала хитринка, а з нею щось запитальне й тривожне...

— Може, ти в тій школі більше за мене вчився,— сказав розважливо. — Через це тобі більше й знать... Про що це я? Я кажу, що, може, ти й справді той Іван Пустовойтенко, якого я не забув. Але я тут сиджу сам, Іване, й часто міркую. Дивлюся: зелене все таке й пишне, ні в кого такого нема. Часом, Іване, невістка приходить, сварить мене і от грядки порає... Я на неї не серджусь, а сиджу собі й міркую. І знаєш, до чого я доміркувався, Іване?

— Скажеш! — серйозно мовив Іван.

— Авжеж, скажу. Бо міркую часом я про те, братця, що, здається, раніше нічого й не було. Ні тебе, ні мене, ні жінки моєї, про яку ти питав...

— Отямся, Сашку! — вигукнув Іван.

Сашко прискалив око, подивився на Івана зовсім хитро.

— Не сердься на мене, братця! — сказав. — Але, їй-бо, нічогісінько не було!

12.

Після оформлення всіх паперів, саме тоді, коли машина з Миколовими пожитками рушила по вулиці вгору, Іван Пустовойтенко звалив на плече скрученого м'яким дротом матраца, узяв у руку добряче потертого в довгій, у п'ять років, дорозі чемодана і вибрався з квартири, де прожив кілька місяців. Він замкнув вхідні двері й чекав з своїми пожитками Миколу на вулиці. Тут він допоміг Миколі вивантажити пожитки і на тій-таки машині, заплативши шоферу карбованця, доїхав до свого нового осілля — того місця, куди так уперто й довго добивався. Тут він застав Катрю, яка дозбирувала манатки, допоміг поскидати їх на вантажівку, галантно підтримав жінку під лікоть, коли вона залазила в кабіну, й досить щиросердо помахав рукою вслід, хоч Катерина на його махання не зважила.

Після того він увійшов у дім, затягнув в нього перев'язаного

м'яким дротом матраца і свого потертого чемодана. Поставив чемодана посеред вітальні, запалив колонку, щоб нагріти води для ванни, а потому заліз у м'яке літепло — колись тут була його кімната, і це звідси сонячними ранками вислизав він надвір, щоб податися з вудочкою на річку, не турбуючи матері.

Він лежав у ванні й курив; крізь той дим привиділися йому так само димисті світанки, коли річка парує, а роса грає, ніби коштовне каміння, повітря тоді свіже й густе, а коли набираєш його повні груди, відчуваєш щось таке, як щастя. Світ тоді раптом одмінюється, стає до болю рідний і дорогий; тоді звуки лунають чітко і злагоджено, а півні співають хвалу сонцю, бо й самі вони діти сонця зі своїми кривавими гребенями і кривавим співом.

Знав, що повернув собі можливість таких ранків, бо, може, тепер усе не сприйматиме так гостро. Отож лежав у літеплі, розплатавши руки й ноги, і дививсь у туман від диму випаленої і вже виплюнутої сигарети. Думав про завтрашній ранок, який йому конче хотілося відчути саме так, бо тільки тоді зможе сказати: «Я, мамо, повернувся! Я виконав твій заповіт, хоч витратив на те всю силу, яку мав!» Він скаже блідій, розмитій постаті, яка й досі приходить у його сни: «Не знаю, мамо, як я житиму і що залишилося ще з тої сили, яку мав». Він прошепоче їй, пильно вдивляючись у туман, що поступово його огортатиме: «Але зробив я все, що міг!»

— Все повертається на круги свої! — сказав він голосно і засміявся, бо згадав червону й набурмосену фізіономію Миколи, коли той пер на собі коробку з телевізором.

Тоді він подумав, що перестав бути слимаком, який скрізь волочить за собою власну хату, він передав ту достойність Миколі, знав-бо, що квартира, якою він його наділив, навіки приросте йому до горба.Носитиме її на собі з жінкою і з усіма потрухами, з усіма тими цяцьками, на які гордо позиратиме, бо він їх таки здобув; можливо, йому доведеться роздутися ще більше, і це тоді, коли квартира впливе йому в нутро. Отакий він і залишиться: чоловік-коробка, чоловік-квартира, чоловік-телевізор, і всі інші вигоди побуту, все те поступово іржавітиме й старітиме в ньому. Тут, у оселі, де Іван лежить у чужій ванні і вбирає в тіло м'яке тепло, Микола лишив щось невиразно своє, але те невиразно своє розчинялось у повітрі, як дим його сигарети. Те Миколине «невиразно своє» вимете ввечері і шофер з машини, і воно піде собі за вітром, як пух.

«Ні,— подумав Іван, різко сідаючи у ванні, аж вода потекла йому з пліч дзюрком. — Я не повинен ні про кого погано думати, адже я знайшов собі гавань!»

13.

Вони засіли за столом, щедро прикрашеним наїдками, які приготували всі п'ятеро колишніх Іванових приятельок-сусідок,— все те він купив на ту решту грошей, що в нього лишилися. Тепер він уже був голий, як бубон, і прибутку мав тільки пенсію, але це його турбувало найменше, хоч пенсія мала надійти через півмісяця. Задоволено витратив усе до копієчки і мав від того таке відчуття, як той, хто скидає навесні важкого кожуха.

Сидів на чолі столу, довгого старого столу, який належав колись його матері, за ним вони збиралися на вечірні чаювання, він навіть відчув аромат сутінків, перемішаних із запахами по-справжньому, вміло завареного чаю; посеред білосніжної скатертини вилискував міддю самовар, мати неквапно розрізала цитрину і кекс з родзинками, пекти який вона була велика майстриня. Потім за цим столом довгі роки сидів Микола, наїдався тут по зав'язку, і важко йому було з-за нього вилізти. Зараз стіл був висунутий на середину подвір'я, з лівої руки від Івана сиділа худенька Ніна в хустині, зав'язаній, як у індійсь-

кого раджі; посередині вмостилася, зі стогоном випроставши зав'язан бинтами ногу, Тамара, а Поліна Войцехівська, в якої він досі впізнавє самий тільки голос, примостилася біля неї. Другий бік столу заповні ли могутніми тілесами Жасминова Пані, яка згиналася, щоб сіст з такою натугою, з якою розгинала хвору ногу Тамара, а біля неї, я пень столітнього дуба, незворушно темніла Клава, задля оказії вон вдягла темну сукню, яка сяк-так збирала в свою форму її роздолы тіло. Навпроти Івана, також на торці, виструнчився, наче слухняни хлопчик, Сашко Кравчук, якого він притяг сюди майже силоміц сидів мовчки й дивився, тоді як всі п'ятеро колишніх Іванових при: тельок-сусідок стрекотали, як сороки, й реготали.

— Не думала, що тобі вдасться вижити того Миколу,— сказал Клава. — Ми вже хотіли йти до нього культпоходом. Скільки ти йом заплатив?

— Всі гроші! — сказав, усміхнувшись, Іван, і це була правд

— І нічого в тебе не лишилося? — вигукнула Поліна Войцехівськ

— Чого ж! — сказав Іван. — Пенсія. А що, Сашку,— спитав ві весело,— й досі мене не впізнаєш?

Але Сашко почувався тут ні в сих ні в тих. Тільки смикнув плечем

Іван знав, що йому треба щось сказати, бо, здається, настал урочиста хвилина, коли можна виповісти все, що маєш на думці, ал щось зашкреботало йому в горлі; обвів поглядом усі оці обличчя, як вже не треба йому впізнавати — знав їх у новій іпостасі. Він щос проказав, щось витиснув із себе кострубате й непотрібне, бо відчу раптом, що йому таки хочеться говорити. Довгі роки жив він у тяжкі повстримності, довгі роки складав гріш до гроша, а наприкінці ста скнарою, обідаючи лише раз на день у найдешевшій їдальні. П'ят років обтирав кутки в чужих містах та будинках, в яких так невитрає но літав дух колишніх пожильців, спав на голому матраці, кинутом на підлогу, знав: равлик тільки тому може тягти на собі хату, що вон легка. Переїжджаючи з міста в місто, зашивав свій матрац у мішкові ну і пересилав його багажем, а чемодан тягнув уже сам. Більше н було в нього речей, через це й сидів він зараз перед гостями в убогі обшарпаній і несвіжій сорочці, через це й черевики в нього на ноги мало не розлазилися; він думав про все це, дивлячись на гостей; спе шу йому хотілося встати й розповісти оцим добрим людям, що т зібралися, про все пережите й вистраждане, але за ці довгі роки ві навчився не тільки повстримності, а й стриманості, отож хай буде, як

— Мені не віриться, що я вдома,— сказав він, широко всміха чись. — Але, здається, тут ще пахне Миколою...

Вони засміялися, хоч ніхто з них не знав, що це означає — д чужої істоти у власному домі, всі вони рідних домівок не кидал Однієї задушливої безсонної ночі в одному з міст, де він зупиняв щоб стрибнути звідти ближче до рідних місць, йому особливо гост відчувся якийсь запах. Знав тих людей, з якими мінявся, бо мус улагоджувати безліч формальностей, але той запах непокоїв йо дедалі дужче. Тієї ночі йому здалося, що той останній пожилець, як виїхав звідти, затужив раптом за домом, де Іван не міг тієї ночі засн ти. Він раптом повірив, що казка про привиди в домах не зовсім без ставна. Навіть той запах, подумав він, що його лишають після се люди,— це також частина їх самих. Він раптом повірив, що людина тільки вмістище власного тіла — несвідомо розсилає вона у світ част власного єства, а світ людський саме тому неоднаковий, що частки лучаться між собою, в той час коли свідомість участі в тому не бе Отож привиди, подумав він у ту безсонну ніч в останньому місті пе стрибком сюди, і є відчуття такої всюдисущої присутності...

Тоді йому хтось ніби роз'яснив світ. Тоді він зрозумів, що йо належить у ньому і що його непереможне прагнення дістатися у рі місто й рідну домівку — теж частина цього одкровення. Він пові тоді, в ту задушну і безсонну ніч, коли його так стривожив за

чужих людей, еге ж, він повірив, що можна накласти час на час, що ілюзорна присутність колись любих йому істот — це те поле, на якому виростає сьогоднішній день. Він не захотів і не міг цим легковажити, хоч, може, це ще одна до всіх інших облуд...

Оце й хотілося оповісти йому цим, тепер найближчим йому людям. Але він був мудрий. Знав, що це їм, які прожили свій вік інакше і яким нічого про таке думати, не потрібно. Вони зроблять поважні й серйозні міни, вислухають його чемно, але не зрозуміють.

— Як, ти сказав, тебе звуть?

— Іван Пустовойтенко.

— Я теж колись знав одного Пустовойтенка і теж Івана,— сказав зелений чоловічок.

Він не дивився на Івана, здається, йому бракувало тут повітря і щось гнітило. Здається, його вабило занедбане буйнозелене царство, адже відвик він і від людей, і від гостин. Тут було надто багато жінок, надто голосно говорили вони й реготалися, а він звик до іншого. Звик поринати в неозору зелену тишу, бо так, знав, починає й сам зеленіти. Так розчинявся він між зела, і це було хоч і страшно, але приємно. Не міг би всього цього висловити в словах, але знав, що і в небуття можна перейти із теплою і задоволеною усмішкою на вустах.

— Іди з богом, Сашку,— сердечно сказав Іван. — Може, тобі й закуски з собою дати?

— Чи я знаю? — протягнув Сашко. — Хліб у мене є. Може, огірка дай!

Він засунув йому в кишені кілька огірків та помідорів, а ще шмат комісійної ковбаси.

— Але ні,— захвилювався раптом Сашко,— побачить у мене невістка ці огірки, скаже, що я з її грядки рвав.

— Ти на мене пошлися,— сказав Іван. — Я прийду і обороню тебе...

— Хе-хе,— сказав Сашко,— так уже і оброниш...

Він махнув головою, все-таки сумніваючись, що Іван оборонить його від невістки, і подибав, не прощаючись, із двору, а вони сиділи мовчки й дивилися йому вслід, ніби виходив він у потойбіччя. Всі подумали про це водночас, і всім шістьом раптом здалося, що навколо надто гостро пахне зіллям. І всі шестеро подумали: зілля кличе Сашка Кравчука, оте буйне й соковите зілля, яке завжди має над людиною владу. «Зілля,— подумав Іван,— це завжди посланець землі».

— Ну що, дівчата,— озвався він,— лишився я між вас один парубок.

— Еге ж! — вигукнула весело Клава. — І мусиш вибрати когось із нас собі в жінки.

— А що, в жодної із вас нема чоловіка? — так само голосно сказав він.

— Всі ми дівчата на відданні,— мовила, блиснувши зубами, Клава. — Ворони — красні жони!..

14.

Давні приятельки (окрім Тамари, котра мала хвору ногу) прибрали зі столу, помили посуд і забрали його з собою, залишивши бозна з яких міркувань на столі білу скатертину, бо Іван сидів за столом, обпершись об неї ліктями, й незмигно дивився, як вони пораються. І от вони пішли, галасливо з ним попрощавшись: попереду рушила широка, як столітній дуб, Клава, за нею ступала тихенька Ніна в хустці, зав'язаній, як в індійського раджі. Третьою важко налягала на палицю і з натугою пересувала хвору ногу Тамара, а вже за ними Поліна Войцехівська у вовняному платті, яке вона встигла сплести, доки залагоджувалися формальності з обміном у Миколи й Івана, і Жасми-

нова Пані, яка тільки тепер знову наділа на очі темні окуляри і бачила світ м'яко задимленим.

Іван все ще сидів за столом, спираючись ліктями на сліпучо-білу скатерку, і дивився на них затуманеними очима. Вони виходили з хвіртки одна за одною, наостанок поверталися й махали йому руками. Відтак зникали, а він прощався з кожною легким кивком голови. Останньою повернулася до нього Жасминова Пані, і він звів легенько руку, прощаючись і з нею.

Нарешті в дворі стало тихо, і він відчув радість не радість, збудження не збудження, а якесь особливе піднесення. Ні, це була таки радість, пасивна, світла, тепла радість, яку випромінювали сонячні латки, що їх нашило сонце на сніжно-білій скатертині. Вони танцювали перед очима, і він подумав: коли заплющити очі, щось у цьому дворі станеться. Поступово двір наповнювався сріблистим етером: можливо, це був дим, що слався від цигарки, яку він, сидячи за столом курив. В тому диму почали проступати дерева, яких уже на цьому світ не було. Гілля їхнє вгиналося від плодів, що сяяли в цьому світлі, як золоті. Кожна гілка підтримувалася підпіркою, а стежкою просто сюди йшла дівчина в білому платті. В неї ясніло завите дрібульцями волосся, а очі сині, як небо весною.

— Я хочу, мамо, познайомити тебе зі своєю нареченою,— сказав він. — Її звуть Надія...

— Сідайте, будемо пити чай,— лагідно припросила мати.

Задзвеніли ложечки об тонке скло склянок; самовар блищав начищеною міддю, й окріп, коли було повернуто краника з круглою ручкою, тік на цукор, напіврозчинений у заварці. Він побачив чайник з чудової старовинної порцеляни, на якому був намальований китаєць і китаєць той ловив рибу, сидячи у напівпрозорому човні. Іван узяв склянку у срібній підставці й поставив її перед Надією; мати нарізала кекс, який була велика майстриня пекти, а батько сидів у білій вишиванці і переглядав газету, яка лунко шаруділа. Відірвався від газети й подивився через пенсне на Надію.

— Я давно знаю, що ви приятелюєте з моїм сином,— добродушно озвався він. — Якого варення вам покласти?..

Іван не почув, що сказала Надія, а повернувся в бік матері. Т дивилася на нього великими смутними очима і всміхалася.

— Сьогодні чудовий день,— мовила вона. — Не гаряче й не холодно, і якось по-особливому пахнуть квіти.

— Покладу вам агрусового варення,— чемно звернувся до Надії батько. — Як, ви сказали, ваше прізвище?

Надія щось відповіла, але Іван не почув її голосу.

— Таж ви з Іваном у четвертому коліні родичі,— радісно й трохи здивовано зауважила мати.

— Це домашній кекс,— простягнув Іван нареченій вазу тонкої роботи, в якій жовтіли скибки з темними очками родзинок.

Надія дивилася на нього і всміхалася м'якими вустами.

— Добре знаю вашого тата,— сказав батько. — Ми колись разом із ним учились в гімназії.

— Родичка ви нам по моїй лінії,— трохи гордо сказала мати.

Іван почув свій голос, далекий, ніби вибліділий, як стара фотокартка, голос, який щось весело оповідав. Срібна ложечка дзенькала об тонке прозоре скло — це батько помішував чай. Жовта оса прилетіла покуштувати агрусового варення, але була надто жадібна і вгрузла у густу в'язь. Вона виповзла з вазочки з обмоклими крильми, вражена і ледь жива, а вони сміялися з веселої історії, яку котрийсь із них розказав.

— А зараз,— мовив голосно Іван,— я запрошую вас у дім. Хочеться мені заграти... Щось веселе й сумне, як цей день...

Почув музику, але то грав не він. Ця музика щось зворушила і збудила в ньому, сочилася вона крізь гілля дерев, начебто загр

самі дерева й трава. Озирнувся, немов справді щось може в житті повторюватися чи повертатися, ніби справді можна пізнати ту загадкову присутність, яка є нашим прожитим. Зрозумів, що в світі є щось вище і за це, що існує щось тонке й вишуканіше від цієї музики, яка сповнювала його, захоплювала й покривала, зілля захитало голівками, хитнулося гілля, скинувши кілька дозрілих плодів, що глухо впали на м'яку землю городу; в цей час у глибині двору сухо зарипіла хвіртка, яку, здається, погано причинила за собою Жасминова Пані.

Можливо, хтось до нього зайшов, а може, це йому здалося. Йому таки причувся легенький рип піску під підошвами. Хтось достеменно йшов до нього по доріжці, і той хтось був прозорий, як дим.

ЗИМОВА КАРТИНА З ПРИМІСЬКИМ ЛІСОМ

1.

Цього року брат приїхав не 31 грудня, як бувало, а 1 січня.

— Не складалась у мене поїздка,— чи не з порога мовив він.— Але прислав листа Сиротюк. Він зараз у Києві в родичів, десь у Біличах. Де ті Біличі?

— Край світу,— відповів я.— Ніколи там не бував. З правої руки від Святошина.

— Десь він там у родичів,— сказав брат, роздягаючись.— Прислав листа, притому такого відчайного...

— А чи присилає він невідчайні листи? — спитав я.

— Людина пише відчайні листи, коли потребує підтримки,— по-філософському зауважив брат.— А Сиротюк...

— Потребує підтримки майже завжди,— докінчив я.— Але чому роль отця-сповідника випала тобі?

Брат зняв окуляри, його малі каправі оченята закліпали.

— Це легко пояснити,— мовив напрочуд добродушно.— Я завжди на його розпачливі листи відгукувався.

Брат приїхав нерано, було вже близько четвертої. Наступного дня він має вже бути на роботі; брат мій працював лінотипістом, і в другу зміну. Отже, завтра він має виїхати до Житомира. Усе це оповів мені розважливим, повільним голосом з рокітливими, басовитими нотками. Випадало, що розшукувати Сиротюка в Біличах ми мали сьогодні і не гаючись. Брат у Києві не орієнтувався; взагалі Київ викликав у нього коли не неприязнь, то пригнічення — він у цьому місті більше двох днів пробути не міг. Практично це означало, що мені доведеться стати братовим супровідником, хоч я в тому районі й не гадав бувати. Покірливо зітхнув і запропонував братові перекусити з дороги...

— Не гаятимемо часу,— сказав він.— Скільки туди, гадаєш, їхати?

— Не менше години,— відповів я.

— Атож,— зітхнув брат і надів окуляри. Вони в нього з грубим склом і з ввігнутими лінзами, через що очі дивилися ніби крізь сльозаву плівку.

— Цього разу Сиротюковий лист був чи не найвідчайніший,— сказав брат.— Зламав на роботі ногу. Довго лежав у лубках, і йому світ остогид. Власне, й поїздку в Київ він затіяв, щоб хоч якось розвіятися. Нога йому ще й досі болить, ходить із палицею. Ну й, звісно, щоб і зі мною побачитись.

Отож усе це брат оповів мені рокітливим, розважливим голосом,

і я подумав, що, можливо, саме цей голос приваблює до нього людей. Наш батьківський дім чи не через це став місцем, куди весь час заходили якісь люди, братові численні знайомі, заходили навіть незнайомі із тими, кого брат знав. Часом у нього замешкували якісь дивні особи, аж доки не виганяла їх із хати братова, жінка назагал добродушна, але до пори. Любила, коли люди приходили, коли велися балачки, сама брала в них участь, згоджувалася, щоб у них заночував день чи два котрийсь знайомий братових знайомих — та коли ці тимчасові комірні затримувалися більше визначеного нею строку, починала перетворюватися на фурію. Кощава, з маслакуватими ногами, з вирячкуватими очима, поводилася так рішуче, що братовий дім на певний час порожнів. Отже, в братові справді щось було від отця-сповідника, отця-розрадника — до нього навіть приходило, як оповів був якось, кілька сектантів (не зразу, а по одному) — бозна-як чутка про брата докотилася й до них. Вони вели з ним довгі бесіди, і всі одностайно визнали (хоч і приходили не разом, а по одному), що з брата міг би вийти чудовий проповідник, але жоден не зміг спокусити його на це, бо брат мав рису, яка виключала з ним контакт саме подібних людей — був він цілковитий безбожник. «Шкода,— казали дядьки-сектанти, виходячи з його дому.— Саме до вас, брате, бог міг би бути по-особливому милосердний».

Для мене ці речі були чудні, бо я зліплений з іншого тіста. Коли до брата всі горнулися, коли до нього тяглося й ліпилося всяке кволе, нікчемне й нещасне (хоч він сам і пальцем не кивав, щоб тих нещасних до себе привабити, обігріти, допомогти), я належав до таких, котрих люди увагою чи обминають, чи відчувають засторогу і стороняться. Особливо це стосується до жіночої статі: коли брат, незважаючи на свою подобу отця-сповідника, часто скакав у поле, засіяне гречкою, і поле те було в нього завжди неміряне, мене жіноча половина людства сприймала не тільки з острахом, а й панічно боялася, а коли я наближавсь до котроїсь, клеїла з себе таку святенницю, незачепу, видобувала з себе стільки добродійних пахів, що я від того задихався. Ос причина, чому живу старим парубком; мій дім не відвідують друзі, н збираю я компаній, не переступають мого порога жінки; скажу чесно від того не терплю незручностей, чи якогось ущемлення, чи якоїс урази, бо я, до вашого відома, старий книжник і моя однокімнатка – це не житло нормальної людини, а нора, викладена стосами книжок

Тепер кілька слів про Сиротюка. Сиротюк,— здається, звати йог Анатолій,— був братовим однокласником. Я вчився на чотири рок раніше за брата, отож на ту малечу уваги не звертав. Але Сиротюк важко було не помітити серед сірої маси молодших школярів — це бул дитина особлива, бо на неї градом сипалися всі нещастя, які лиш мо жуть спіткати хлопця. То він ходив з перев'язаною рукою, головок шиєю, то в нього ламали дужку, то він накульгував, адже єдиний н сходах підвертав ноги так, що котився кумельгом аж додолу; часо у нього з носа струмком лилася кров, і її ніяк не могли спинити; казал що він у дитинстві разом з сестрою вчадів,— цю історію оповідало пі Житомира, бо мати їхня потому померла, а дітей ледве врятувал Сиротюк, отже, став круглим сиротою — батько не повернувся з війн Виховувала дітей бабця і старша сестра, яка тієї нещасливої ночі н ночувала вдома, а пішла разом із бабцею погостювати до тітки. Сиротю учився погано: можливо, трохи того чаду, від якого замалим не поме залишилося в його голові, отож він і падав, бився, кривавився, лам руки й ноги, і це триває аж дотепер, судячи з братового сповіщен адже й зараз він має поламану ногу. Так от, саме цей Сиротюк і поміт уперше в брата подобу отця-сповідника, він почав ходити за ним слі цем і набивавсь у друзі; він приходив часто до нас додому і з велик нехіттю повертався до себе. Дивився на брата очима відданого собача а брат ніколи тих, що горнулися до нього, не відштовхував.

Я пам'ятаю з тієї далекої пори одну історію. Була тоді, як і теп зима, і лід на Кам'янці був блискучий та голий, той лід прикликав

себе більших і менших, я тоді прив'язав на свою ногу «нормуса», яким пишався перед хлопчаками. Того «нормуса» всаджував у закаблук, де була прибита залізна платівка з отвором, біля передка в дві дротяні петлі засилювався шнурок і закручувався цуркою так туго, що ногу стискало, як у лещатах. Отож я й бігав на одному ковзані, ніби підстрелений птах, а брат мій ковзався на одному «снігурі», бо в нас тільки й було: один «нормус» і один «снігур». Сиротюк бігав за братом слідом, він часто падав, і тоді лід тонко, з чудовим схлипом тьохкав, і тріщини розбігалися по ньому, як блискавки по небі в грозу. Хлопці сміялися із Сиротюка, але він тільки підсьорбував носом, з якого завжди звисала зелена бурулька; брат сміявся також, але Сиротюк на нього за те не ображався. Отак ми ганяли по льоду, а Старий Пічкур вивіз фінські санки, що їх притарабанив йому батько-офіцер, який відвідував сина раз на три роки; Старий Пічкур хвалився санками, але покататися не давав нікому.

Я вже чоловік не молодий, але й досі переді мною стоїть здивоване й захоплене Сиротюкове обличчя, адже Старий Пічкур учинив небувале діло: дозволив саме Сиротюкові (вони були однокласники) штовхати його фінські санки в той час, коли паном розсівся на сидінні попереду. Ці санки мали два довгі полози, і Сиротюк, розігнавши санки із розваленим на них паном — Старим Пічкуром, мав змогу вряди-годи скочити на полози і трохи проїхатися й собі. Але тільки санки притишували біг, Старий Пічкур брутально горлав на свого візника, і візник знову біг із розтуленим од захоплення ротом, штовхаючи санки і свого гонорового пана-хазяїна Старого Пічкура. Але Сиротюк не був би Сиротюком, коли б ту радість не завершив бідою. Він послизнувся й упав, притому так нещасливо, що врізався лобом у гострий полоз фінських санок, і червона юшка бризнула на молодий лід. Ми повели Сиротюка до себе додому, з одного боку я, а з другого — брат; Сиротюк затискав рану на лобі моїм носовичком, бо свого ніколи не мав, і той носовик став як червона жоржина. Сутінок тоді падав уже на землю, збиту у змерзле груддя, і я ледве дибав на своєму «нормусі», а брат мій химерно шкутильгав на своєму «снігурі».

Вискочила наша мати, заохала, й поки ми скидали ковзани, Сиротюк уже закрасувався білою пов'язкою на голові, на якій червоно цвіла не так жоржина, як гвоздика, і всміхався вимученою усмішкою. Мати поклала його на жорстку, оббиту цератою отоманку, які бувають у поліклініках, і мені здалося, що Сиротюк не так сумує зі своєї пригоди, як радіє, хоч зрозуміти від чого було годі. Але він лежав на отоманці десь так, як розвалювався на власних фінських санках Старий Пічкур, кидав вряди-годи у братів бік поглядом, а брат сів біля нього, і у вечірньому сутінку поплив його розважливий голос, тоді ще без басовитих ноток, але вже й тоді умиротворююче-спокійний. Не пам'ятаю, що говорив тоді брат, але добре пригадую оте щасливе обличчя, обперезане по лобі білою биндою і з червоною гвоздикою на тій бинді — Сиротюк таки справді був щасливий. Ми тоді разом вечеряли, і хлопець сидів за столом, ніби це була «таємна вечеря», а Христос доконечне був мій брат, бо Сиротюк дивився на нього зовсім так, як дивилися, за євангельською легендою, на Христа апостоли.

Тоді часто вимикали світло, не було його й того вечора, отож ми сиділи в сутінку, ніби відділені одне від одного, ніби зачинені кожен у прозорій капсулі, їли мовчки, і хоч то було не більше як картопля із квашеним огірком, Сиротюк укушав ту їжу з побожністю, а червона гвоздика на його лобі цвіла так само яскраво. І ми всі раптом позамовкали, ніби ось-ось мали пролунати в цьому сутінку й цій тиші віщі слова. Здається, тих віщих слів чекав і Сиротюк, упевнено вважаючи, що прокаже їх таки мій брат, але брат ні на кого не дивився, а копирсався виделкою в картоплі, і лице його було бліде й загадкове, а очі сховані за окулярами із грубим склом. «Віщі слова» сказала наша мати, і були вони прозаїчно-буденні:

— Чи далеко живеш, хлопче?

Тоді Сиротюк утягнув голову межи плечі, ніби його вдарено, і здригнувся злякано і злякано поставив очі на брата, ніби чекав, що той допоможе йому.

— Він живе, мамо, на Мальованці,— сказав брат рівним і спокійним голосом.

— Тебе вже, мабуть, розшукують? — спитала мати.

Сиротюк замахав головою: ні, його ніхто не розшукує.

Сутінок за вікном ще більше згус, ми сиділи в кімнаті, як безсловесні тіні; картоплю було доїдено, а ріденький чай випито.

— Сам підеш додому чи тебе провести? — знову обізвалася наша мати.

Сиротюк схилив голову, і, хоч було майже темно, ми побачили, що по обличчі хлопця проповзло два сльозові рівчаки.

— Чого ти? — схвилювалася мати.

— Я не хочу йти додому,— сказав, схлипуючи, Сиротюк.

— Як так не хочеш? Та тебе, певно, шукають, ноги позбивали.

— Ніхто мене не шукає,— відказав Сиротюк.

— Миколо,— звела мати очі на батька.— Ти його відведеш!

— Ніхто мене не шукає,— вперто повторив Сиротюк.— Хочу у вас залишитись.

— Поясни йому,— повернулася мати до брата.— Поясни йому, що так не можна.

Брат почав тихо й спокійно пояснювати. Скинув окуляри й дивився на однокласника малими капрàвими очима. Слова, які вимовляв, були звичайні, власне, повторював те, що вимагала сказати мати. І ті слова дійшли до Сиротюка, бо він раптом обтер обома руками сльози і встав.

— Ти його відведеш, Миколо,— сказала мати.— Ніч уже надворі.

Але то не ніч була, а сутінки. Ми зиркнули у вікна й побачили, що йде сніг. Що сніг лапатий, повільний і спокійний, як голос мого молодшого брата, що він білий, як пов'язка на лобі в Сиротюка; той сніг зважився нарешті покрити землю й голий лід на річці, де вже не каталися хлопці, але на якому позалишалися сліди: світлі риски від ковзанів та полозків фінських санок; той сніг покривав калюжку крові, що її пролив Сиротюк, але цей сніг трохи й злякав цього чудного хлопця.

— Бачите,— сказав він тужно,— сніг іде. Я не хочу йти додому!

— Скажу, щоб тебе не били,— схилився над Сиротюком батько.— Скажу, що це вийшло випадково — з лобом твоїм. Тебе ж б'ють удома, правда?

— Ні,— сказав Сиротюк,— але я не хочу додому.

— Чому? — строго спитала мати.

Але Сиротюк мовчав. Опустив голову, і на лобі в нього цвіла червона гвоздика.

— Відведи його, Миколо,— сказала мати.— Бо його вже, певне, хопилися.

— Ні,— сказав Сиротюк.— Ніхто мене не хопився. Я хочу залишитись у вас.

— Все-таки тебе вдома б'ють,— сказав батько.— Скажу, що ти не винуватий.

— Прийдеш до нас завтра,— мовив брат.

Сиротюк натяг на себе байове пальто, які видавали сиротам і напівсиротам у школі, насунув на лоба льотчицьку шкіряну шапочку, таку велику, що під нею зовсім сховався бинт і червона гвоздика, повільно вступив валянцями у калоші, задники яких були тріснуті й розбиті, і так само тихо пішов у сіни. Батько накинув на плечі пальто, натягнув шапку з облізлим хутром і також ступив у сіни. Ми з братом усе ще сиділи за столом, ніби позавмирали, а мати підійшла до вікна, за яким падав білий і чистий сніг, припала до шибки й диви-

лася. Ми знали, що вона бачить: порожню дорогу, вже трохи побілену снігом, і дві постаті на ній, одна широка й кошлата, а друга мала. Їх засипав білий пух, і вони поволі вкривалися ним: зимова картина, якої ніхто не намалює і яка залишиться у пам'яті тільки нас трьох.

— Дивний у тебе товариш,— сказала мати, відвертаючись од вікна.— Не дружив би ти з таким.

— Він не дивний, мамо,— розважливо сказав брат.— Він нещасний... Хай би залишився...

— Ну, що ти мелеш! — розсердилася мати.— Там, певне, його рідні з ніг збилися, шукаючи його, лобуряку...

— Він не лобуряка, мамо,— так само рівним, але й трохи смутним голосом відказав брат.— Його й справді ніхто не шукатиме, хай би він кілька днів додому не приходив.

Це була неправда. Батько, повернувшись, розповів, що вони ще не дійшли до Чортової Кузні, коли назустріч вискочила старша Сиротюкова сестра. Вона кинулася до брата і, схопивши його за руку, щосили ляснула його по сідниці і, хоч батько щось пробував їй пояснити, потягла брата геть. Сиротюк не плакав, він тільки повернув до нашого батька по-старечому зморщене личко і сказав:

— От бачите?

— Що бачите, пройдисвіте ти такий! — крикнула на нього сестра.— Я тобі ще вдома вріжу, блудязі!

Батько розповів цю історію вже при світлі, воно з'явилося, як тільки він переступив поріг. Ми сиділи мовчки, жовті од того блідого світла, і мовчали. Батько також. Він сів і почав з крекотом стягувати з ноги чобота.

2.

Я зі своїми однокласниками зв'язку не маю ніякого. Клас у нас не був дружний, а може, це я не був дружний із класом; може, вони між собою зустрічаються й контактують, як контактує і зустрічається зі своїми однокласниками мій брат. Не знаю навіть долі своєї першої любові Марії Іваницької, яка потім ще довго приходила у мої сни. Отже, я розсипався зі своїми однокласниками і, кажучи відверто, особливого бажання зустрічатися з ними не мав. Ну, що дала б мені, приміром, зустріч із Марією Іваницькою, коли тій Марії зараз п'ятдесят і вона активно виховує чи глядить, чукикаючи, внуків? Ні, я твердо впевнений, що зустрічатись у нашому віці з однокласниками — це втратити решту сентиментів, яка в кожного з нас залишається до власної юності.

У брата мого погляди інші. Хоч загалом пасивний, він кілька років тому розгорнув активну діяльність і не тільки розшукав більшість своїх однокласників, а, увійшовши в контакт зі школою, організував їхню зустріч на честь двадцятип'ятиріччя від закінчення школи. Диво було в тому, що той клас майже в повному складі з'їхався на призначений день, за винятком полковника-пожежника Терещука і ще одного полковника Ковальчука, які не змогли приїхати з огляду на службу, але надіслали вітальні телеграми, що були урочисто зачитані на тому зібранні. Брат повернувся тоді аж уранці, ледь-ледь похитувався від утоми, але очі його сяяли. Я на той час гостював у нього і гадав, що з тієї оказії його жінка спалахне, мов скіпка. Вона блимнула на лискуче, ніби мідна миса, братове лице й буркнула:

— Їсти будеш?

— Угу,— сказав брат.— Їсти — це потреба для людини конечна.

— А там не давали? — не без ущипливості спитала братова.

— Та от, давали,— розвів руками брат.— Але, повір, прийшов голодний як вовк. Знаєш, що я помітив,— повернувся він до мене.—

Вони нітрішки не змінилися: ті самі пацани й дівчата, тільки зі старими фізіономіями.

Він засміявся, як умів, показуючи блискучі рівні зуби — сміх завжди його прикрашав...

— І та твоя любов була? — підсіла до столу жінка.

— Любов? — перепитав, зводячи брови, брат.— Ні, любові не було, бо з них, шановна мадамусю, нікого тоді я не любив.

Любив я. Марію Іваницьку, яка зараз виховує внуків і якої я зустрічати не маю бажання, адже тоді вона перестала б приходити до мене у сни.

Але мова не про те. На зустрічі був, звісно, й Сиротюк. Сиротюк поліз купатися, і його схопив корч. Він замахав руками і закричав, а мій брат, як був, у одязі стрибнув у воду й допоміг Сиротюкові вибратися. Потім вони сушили біля вогнища братовий одяг, а Сиротюк біля того вогнища цокотів зубами. Всі були в літньому, отож ніхто не міг дати братові й піджака. Комарі насідали на нього хмарою. Тоді він увімкнув транзистора, що його завбачливо захопила колишня класна відмінниця Ольга Лук'яненко, і почав танцювати в мокрих липучих трусах, єдиний голий серед тих людей. І це всіх звеселило, всі пішли й собі в танок і танцювали всіма можливими способами: по-сучасному і по-старомодному, тільки Сиротюк сидів, скоцюрбившись, біля вогню і дивився засклілими очима на вогонь, який палахкотів серед ночі, лизав паліччя та хмиз, хрумав їх та поїдав,— у тій ночі лише Сиротюкові було холодно і самотньо, і він видзвонював зубами, а губи його були сині, хоч вогнище кидало на нього жовті виграви: маленький, скулений, забутий усіма Сиротюк, на якого в цей мент ніхто не звертав уваги, бо тут, у приміському лісі, всі раптом забули про літа свої і поважність, про те, хто чим був, малим, чи великим, чи так собі,— всі залюбки повернулись у час, коли всі однакові і нічим поміж себе не різнилися, хіба що один здібніший, а другий тупіший, один одержував п'ятірки, а другий трійки. Отож вони забули про скуленого біля вогню Сиротюка і, наче бджоли біля матки, кружляли довкола мого напівголого брата, який світив до всіх такою милою, такою доброю й привабливою усмішкою, що кожен несамохіть відчував: раз він тут, цей чоловік, все у світі чудово!

— А що! — вигукнув він, раптово зупиняючись.— Може б, ми покупалися всі разом?

Тоді жінки закричали, що в них нема купальних костюмів; еге ж, і в нас нема, ніяково сказали чоловіки, на що мій брат засміявся, сповістивши, що коли Володимир хрестив киян, то у воду заганяли всіх, не зважаючи на стать. На те вчене слово жінки ще рішучіше закричали, що так не годиться, бо хоч вони й колишні однокласники, але люди дорослі. На це мій брат засміявся і сказав, що навколо ніч, що жінки можуть увійти у воду вище за течією, за кущами ліщини, а чоловіки тут. Потім жінки припливуть сюди, і вийде все найліпше і найпристойніше. Брата миттю послухалися, на те він і мав подобу отця-проповідника, і за хвилю вся річка сповнилася галасом, криками: здавалося, той танок, який почали вони тут, перенісся у воду, танцювали вже у воді, розбившись на пари, вигецували й тупали ногами, а жінки повискували, а чоловіки кокотіли, як півні, і чорна вода бурунила біля їхніх тіл. А вони танцювали й танцювали, чорні бризки летіли навдокіл, а на березі палало вогнище, високе, шумке, тріпотливе, і на його тлі сиділа, скоцюрбившись, маленька змерзла постать і цокотіла зубами, повернувши у бік річки чорне, бо з тіньового боку, обличчя, й дивилася на той шарварок у воді, на те погуляння, танці, слухала гегіт та регіт, отой клекіт, бо вода довкола тих веселих старих однокласників по-справжньому закипала.

3.

Доля — химерна жінка. Любить коверзувати, стає невгадною, жартує і кпить, а часом людину жаліє, ніби дитя. Треба бути безумцем, щоб, знаючи про свої особливі здатності вскакувати при першій-ліпшій нагоді в усілякі лихі трафунки, ставати Сиротюкові шофером — це означало, що невдовзі цей хлопець розіб'є і себе, й машину об найближчого стовпа. Отут-то й починається диво чи незбагненні іграшки долі. Сиротюк не тільки не розбився на своїй старенькій вантажівці, а й їздив без найменших пригод. Я довго думав над цим феноменом і дійшов висновку, що Сиротюк, очевидно, потрапляє в лихі пригоди тільки тоді, коли на них не сподівається; коли ж він щохвилини чекав на них, вони в дивний спосіб цього чоловіка оминали. Лихо прийшло з іншого боку: Сиротюк став жертвою судової помилки. Хтось перед цим збив п'яного, а зловили його. На нещастя собі ж, Сиротюк перед цим випив пива, і це стало обставиною, що особливо збільшила провину,— йому приписали, що був у п'яному стані. Слідчий виявився з тих, хто хотів себе показати, отож знайшов жінку, яка була нібито свідком події, і та жінка нібито Сиротюка впізнала. Вона не сказала цього напевне, але й того вистачило, адже існує твердий закон: розкритий злочин схвалюється, а нерозкритий осуджується. Сиротюка судили, а оскільки п'яниця не помер, а відбувся каліцтвом, дістав п'ять років. Саме тоді, коли зібралися братові й Сиротюкові однокласники, він вийшов на волю, його родина на той час оселилася на Донбасі, і саме звідти прислав він братові листа. Сиротюк на зустріч приїхав і, як ми вже повідали, трохи не втопився. Отож я можу цілком вірогідно відтворити його психічний стан, коли сидів він біля вогнища у приміському лісі і перетворився на скоцюрблену грудку, яка цокала від холоду зубами: думки його навряд чи були під ту хвилю веселі. Однокласники виходили з води, жінки побрели попід берегом за ліщинові кущі, чоловіки стрибали біля вогнища, викруючи сімейні, в квіточку чи горошок, труси — ця сцена могла нагадати щось стародавнє: дикуни, які танцюють біля вогнища, перш ніж почати трапезу над зловленим полоненим. Брат підійшов до Сиротюка і обійняв його за плечі, аж той здригнувся з несподіванки.

— Славно ми покупалися,— сказав брат, він до холоду був стійкий.— А ти чого набурмосився?..

— Нічо! — Сиротюк у відповідь.— Дивився на вас. Веселі ви, то й мені добре...

— Веселі, бо намагаємося забути про свої роки,— йому на це брат.

— Та ні,— сказав Сиротюк.— Не було жодного, кого б я не впізнав. Лише мене не впізнавали...

Це була правда, хоч він з-поміж усіх, здається, змінився чи не найменше.

— Бо сам себе часом не впізнаєш,— легковажно сказав брат.

— О! — мовив Сиротюк.— А знаєш, чого я сюди приїхав? З тобою зустрітися.

— О! — сказав і брат.

— З тобою зустрітися,— повторив Сиротюк,— бо хочу розказати тобі про себе. Тільки тобі...

— Чудово! — засміявся своїм характерним сміхом брат.— Але не зараз... Зараз будемо вечеряти чи, може, правильніше ночеряти. І не журись!

Брат плеснув Сиротюка по плечі й почав натягати на себе ще вогкий одяг. З-за ліщинових кущів із галасом виходили вже вдягнені жінки, ті самі дівчата, з якими брат провчився десять років, тільки одні роздалися, інші всохли, а обличчя їхні стали до сміху, як сказав мені брат, старі...

Він сидів і їв. Їв так, що завидки брали: миску картоплі і миску салату з огірків та помідорів. Водночас розповідав про те, як вони

перебули ніч, бо потім ще довго танцювали, гріючи кров, і це тривало доти, доки не здригнулося небо і зорі затремтіли й почали одна по одній гаситися, ніби хтось накривав їх рукою в сірій рукавичці. Тоді всі також почали згасати, ніби ті зорі, у вранішньому сутінку обличчя у всіх посіріли, очі побільшали: вони втомлено вибралися на дорогу і почали розходитися, киваючи одне одному на прощання, адже всі раптом відчули, що не двадцять і п'ять років тому відбувся їхній випускний вечір, а тепер, що після цієї ночі вони остаточно розійдуться, розсиплються навсібіч, і вже ніхто, нічия воля, навіть чар мого брата, не зможе їх зібрати докупи. Вони зіграли свої ролі, а ранок змивав із їхніх облич грим, і той грим, розмитий ранком, раптом з'явив, що всі вони більше вдавали із себе тих самих хлопців та дівчат, котрі нібито не змінюються, а насправді кожному з них було вже важко таких незмінних із себе вдавати.

Тоді аж до восьмої ранку Сиротюк розповідав братові про себе. Брат провів його на вокзал, бо поїзд рушав о дев'ятій. До самого вокзалу Сиротюк не замовкав. Він мав жінку, але та ставилася до нього зневажливо — не дозволяла йому навіть книжок купувати. Всі її інтереси — кофточки-мофточки, і Сиротюк уже не знає, про що з нею розмовляти. У них є хлопець, але хлопець, здається, перейняв материне до батька ставлення. Там, у Слов'янську, живе і його сестра, саме та, з якою він колись учадів. Старша сестра з бабцею живуть в Києві, в Біличах. У його молодшої сестри стосунки з чоловіком не склалися, і той десь повіявся, лишивши дівчинку.

— Часом мені хочеться переїхати до Житомира,— смутно сказав Сиротюк,— але в мене тут нікого не залишилося. Тільки ти.

Він подивився на брата з тією ж колишньою собачою відданістю, з якою дивився хлопчаком, і брат не міг йому не поспівчувати.

— Я хотів би з тобою листуватися,— сказав Сиротюк.

— А чом би й ні,— легковажно відповів брат.

— А коли б ти приїхав до мене в гості,— так само віддано дивлячись на брата, мовив Сиротюк,— я б спокійно жив після того цілий рік

— Ну, скажеш! Ми не зустрічалися з тобою ось уже з двадцять років, а якось жив.

— Зле жив,— понурився Сиротюк.— Я не можу тобі цього пояснити.

— То й не пояснюй,— відказав брат.— Я не такий дурний, щоб не зрозуміти...

Я був трохи задурний, щоб те все до кінця збагнути. Хлопчача дружба інколи буває напрочуд міцна, діють там віджилі закони побратимства, часом і такого, що один за одного хлопці можуть і на злочин піти. Це ясно. Буває міцною чоловіча дружба; ми, люди, часто з'єднані один з одним нерозривно, навіть при психологічній нетотожності. Це також ясно. Я не міг збагнути в цій ситуації іншого: в мого брата й Сиротюка дружба була однобічна. Змальства той чудний хлопець тягся до брата, хоч брат у дружбі з ним потреби не мав. Не відштовхував його, бо не відштовхував нікого, хто до нього тягнувся. Не ставав у позу отця-сповідника, але йому сповідалися. Отаких знайомих, котрі оббивали його пороги, мав десятки, але сам ні в чиї двері не стукав. Я знаю ще один неперехідний закон: найміцніша дружба не втримується на відстані. Для того, щоб вона була, мусить існувати сталий і міцний контакт. Мусять бути якісь взаємні дії, вчинки, послуги, сприяння, щоб дружба не зачахала. Тут же все було не так. Сиротюк двадцять років не бачив брата, але, здається, всі ці роки той жив у його душі невимивно. Жив, незважаючи на те що мій брат про нього й думати забув. Бо не Сиротюк для нього зірка, зіркою був для Сиротюка він сам. Скільки можуть тривати такі стосунки?

Я можу здогадатися про причини такої дивовижної стабільності Сиротюкового ставлення до мого брата: він не був щасливий. За всі двадцять років на нього падало не одне лихо: ламав руки й ноги, і

його руки й ноги мали б бути складені з самих уламків; відрубав сокирою пальця; йому впала на п'ятірню бетонна плитка; хата, в якій жив, поки дістав квартиру в коробці стилю «баракко», згоріла, і він з родиною ледве вискочив у самій білизні — хату спалив біснуватий і п'яний господар її, щоб вижити квартирантів, за яких руками й ногами трималася господиня, може, зумисне навперекір чоловікові. На Сиротюка напали були хулігани й порізали йому обличчя. Його пошматувала вівчарка, коли він переходив парк, хоч господиня вівчарки елегійно закликала свого «песика» Сиротюка не чіпати. «Та не бійтеся ви,— зневажливо сказала вона жертві свого пса, в якого від штанів залишилися клапті, а по нозі цебеніла кров,— Артур нікого не чіпає!» — «Щоб він здох, ваш Артур!» — не втримався Сиротюк, і це був, здається, єдиний спалах обурення, на який спромігся цей сумирний чоловік. «Нахаба!» — відрізала власниця вівчарки і гордо повела свою почвару геть.

Але Сиротюк життя не проклинав. Дивився на світ добрими круглими очима, і я багато дав би, щоб мати змогу пройти крізь ті очі в його душу. Я цього чоловіка, скажемо прямо, не розумів, а може, й не міг зрозуміти. І не тому, що належу до людей щасливих, я такий же невдаха, як і він. Дивувався я з того, що цей, здавалося б, зовсім позбавлений сили чоловік мав величезну витримку і якось умудрявся в житті триматися.

У мене є один істотний гандж. Коли дивлюся спортивні передачі по телевізору, співчуваю і вболіваю не за своїх земляків, а за тих, хто програє. Мої симпатії на боці бігуна, котрий іде останній, на боці тих акторів, які грають у масовках: сказав одне речення, та й по всьому. Признаюся, я любитель балету і часто відвідую театр, але дивлюся не так на солістів чи перший ряд кордебалету, як на тих, кого ставлять у ряд останній. Знаю, що поганому курчаті, якого закльовують його ж брати й сестри, треба для того, щоб вижити, вдесятеро більше сили, ніж її має кожне нормальне курча. Не всі «погані курчата» гинуть, деякі з них виживають. З них не виведеш племінних курей, але мої симпатії та співчуття на їхньому боці. Саме тому я й звертаю свою увагу на Сиротюка.

4.

Експозиція цього писання трохи затяглася, хоч предмета розмови я не вичерпав, тому повернемось у те перше січня, коли брат з'явився до мене, як сніг на голову. Сніг, до речі, йшов цього дня звідрана, а з другої половини дня перетворивсь на завірюху. Я завжди відчуваю особливий затишок, коли сиджу у своїй «норі», до стелі забитій книжками; ноги мої загорнуто у вовняну ковдру, я сиджу обличчям до вікна, а в шиби мої сипле крупою, виє у дротах вітер; мені ж було тепло, а на колінах книжка, якій більше як півтораста років: «Мандри Василя Григоровича-Барського», видані літа 1800-го. Найліпший спосіб мандрівки у світі, думав я під ту хвилю, отак сидіти в теплі й читати про чиїсь пригоди. Тоді й пролунав дзвінок у дверях, і ввалився в мою тишу й спокій брат... Новий рік я не зустрічав у галасливій компанії, а тихо й мирно на самоті, за вікном сипало снігом, за вікном мило співала хурделиця, славна така й безпомічна. Я тоді і в гадці не мав, що через шістнадцять годин доведеться вдягати пальто, насовувати на лоба шапку й рушати в ту хурделицю, щоб дістатися предалеких Біличів, які мені й не снилися.

Ми вийшли з братом з під'їзду і трохи не задихнулися, бо та мила хурделиця, до якої я ставився так поблажливо, раптом плюнула нам в обличчя скаженим вихором, і ми зігнулися й стали малі й беззахисні, подибцяли вгору до трамвая, ховаючи обличчя від щедрих поцілунків цієї, не вельми бажаної коханки.

— Жінка не пускала мене,— мовив брат і засміявся,— а я, як

завжди, її не послухався. Чогось вона не злюбила того бідолашного Сиротюка.

— І не без підстав,— відказав я.— Ти ж не розказував їй своїх пригод у Слов'янську?

— Був би дурний. Але жінки такі речі нутром чують. У чомусь вони дивовижно довірливі й наївні, та коли йдеться про такі речі...

— Це головний їхній інтерес,— мовив я, випльовуючи сніг, яким забило мені рота, бо оті милі й лихі хурделиці не дуже люблять, коли хтось, замість кланятися їм до землі, зважується ще якісь балачки вести...

Про братові відвідини Слов'янська, читачу, я тобі ще розкажу, а поки що ми побігли, адже саме прийшов трамвай, який мав довезти нас до метро. Вскочили в нього і обтрусили сніг — трамвай був майже порожній.

— Мені самому не вельми хотілося їхати,— сказав брат, звалюючись на сидіння,— але бувають оказії особливі...

— Гадаєш, це особлива оказія?

— Переконаний. Ще ніколи не присилав він мені таких листів!

— Не розумію,— мовив я, витираючи носовичком мокре від снігу обличчя.— Ви побачитеся, і що? Випишеш йому рецепт із заспокійливими пігулками?

— Ні,— відповів брат, усміхаючись своєю особливою усмішкою, за яку я й зву його іронічно отцем-сповідником.— Та коли мене хто кличе, не можу не прийти...

Я був трохи невдоволений. Може, тому, що мене самого ніхто ніколи не кликав. Ніхто ніколи не відчував, що без мене світ йому потемніє, хоч я також умів співчувати людям. Але моє співчуття залишалось у мені, воно не сягало тих, кого я обігрівав думкою, отже, нікого в світі не міг я обігріти. Брат мій був інакший. Його співчуття не гасилось у собі, бо він, здається, не був здатний до тонких душевних рефлексій, він своє співчуття випромінював несвідомо, незадано, і люди це відчували, можливо, також не вдаючись ні в розмисли, ні в рефлексії. Чи покинув би я теплий дім, родину, затишний фотель, книжки, бо хтось написав мені сумного листа, хтось, у кому я не відчував наглої потреби як у людині. Ні, я б у цю мандрівку не кинувся, хоч печаль того листа відчув би і навіть гостро пережив. Те, що я виявився мимовільним братовим супутником у цій не зовсім доладній історії, було випадковим: знав особливу нездатність братову орієнтуватись у чужому місті, а ще й у такому велетенському, як Київ. Отож роль моя в цій історії мінімальна — я тільки супровідник, гід на цих засипаних снігом вулицях, яких, до речі, й сам до ладу не знаю.

— Як будемо їхати? — спитав брат.

— В метро до Святошина,— сказав я.— А далі питатимем людей.

— Гаразд,— кивнув брат.— А ти й справді там ніколи не бував?

— Ані в гадці! — буркнув я.— Київ — надто велике місто.

— Саме це мене тут і гнітить,— ніяково заявив брат.— Ти вже не сердься...

Але я не сердився, бо вже також був у дорозі. Вже покинув своє затишне кубло, свою любу «нору» і став бездомний і бездашний, як і мій брат.

— Новорічна мандрівка із задоволенням і не без моралі,— сказав я, перефразовуючи назву однієї з найзагадковіших повістей Тараса Шевченка.

— Еге,— згодився брат, ускакуючи на пливкий і майже порожній ескалатор метро.— Часом у житті потрібне й таке...

Так, часом у житті потрібне й таке. Сидів собі чоловік у норі, дивився у вікно й залюбки слухав, як стукоче об нього сніговиця, і йому було затишно від того, що вона до нього не достукається, а на колінах, загорнутих у вовняну ковдру, лежав фоліант у шкіряній палітурці, і в ньому хтось далекий і загублений у часі просто оповідав

про свої мандри. Той чоловік, котрий написав ту книгу, поклав життя, щоб її написати, та й змушений був задля цього витерпіти хтознаскільки злигоднів. Чи не для того це чинилося, щоб хтось такий, як я, тепло нудьгував з його книгою на вкритих вовняною ковдрою, угрітих колінах?

Отож тут, у метро, де громохко мчали майже порожні вагони, я подумав, що це така мені помста від того майже міфічного Григоровича-Барського за той мій спокій і легеньку, солодку нудьгу, за той мій затишок і втіху та певність, що сніговиця до мене не добереться. Але вона виявилася розумніша за мене, бо пригнала в самітницьку нору оцього чоловіка, котрий зветься братом моїм, котрий сидить оце поруч, поважний, виструнчений, із загадковою усмішечкою на лиці, із тим незносним виразом отця-сповідника, який знає й розуміє силу свого призначення. На нього (не на мене) поглядає з інтересом молодичка, що сидить навпроти, у неї вологі темні очі, у неї тонке, ніжне лице, в неї на скронях два скручені у пружинки пасемка — справдешня Кармен. Але іронія моменту не в тому. Мій брат надто замислений, він весь поринув у світ власних думок, він, здається, не присутній тут, у цьому порожньому вагоні, а бозна-де — не здогадатися ні мені, ні цій вогнистій молодичці! Отож він зовсім не помічає гарячих позирів київської Кармен, а від того, що це помічаю я, палкий вогонь не спалахне, не породить це й палкої любовної драми, яку, певне, не одну пережила ця вогниста жінка.

5.

Колізія з молодичкою для моєї оповіді не потрібна. Але цю паузу я використовую для переходу, щоб знову повернутися в минуле, вдатися в ще одну ретроспекцію, без якої наша історія не може розгортатися далі. Через рік після описаної тут зустрічі однокласників Сиротюк прислав братові розпачливого листа. Що ж сталося?

— Жінка склала його книжки,— оповідав брат,— і запхнула в комірчину, зваливши все докупи. «Це доки не винесеш цього мотлоху з хати,— поставила вона ультиматум,— а то все попалю». Замість книжок на полицях шафи було поставлено чарки, сервіз, кицьки, цяцьки і всілякий, на думку Сиротюка й мою, непотріб, котрий має мелодійну назву «кришталь».

Що вчинив Сиротюк?

— Написав мені розпачливого листа — це раз,— сміючись, розповідав брат.— А по-друге, приніс кілька дощок і збудував у тій комірчині охайні полички.

Війна в домі Сиротюка була «мікро». Така мізерна, що про неї, може, й не варто було б писати. Але про неї потрібно писати, бо всі оті мікровійни руйнують людську душу. Я захистився від них в особливий спосіб: жінки мого порога не переступають. Мені не потрібно йти на смішні компроміси, не треба нікому писати розпачливих листів — мене воює, однак, і часом звойовує самотність, але мікровоєн я ні з ким не веду. Я в цьому світі чоловік маленький, працюю в шкільній бібліотеці і вряди-годи пишу оповідання. Маю змогу відгородитися від світу бар'єром, за яким товчуться шкільні шибайголови, але вони товчуться біля того бар'єра тільки в час перерв і трохи після уроків. Учителі заходять до мене тільки у справі. Робота в мене жіноча — це так, але я маю на неї право хоч би тому, що ліва нога в мене коротша за праву. Коли чоловік ходить накульгуючи, йому мимоволі віддають знаки зовнішньої уваги, принаймні звільняють у трамваї місце, а в метро, де прісний голос застерігає, що в них, тобто в метро, заведено поступатися місцем жінкам та дітям, старим та інвалідам, я можу дивитися на тих, хто стоїть, телячими очима. Дивитися на ближніх телячими очима — це не означає поважати їх, але нічого іншого мені не залишається. Отож коротша ліва нога стає мені в пригоді; до таких, як я, тобто

людей з ущербом, і ставлення інакше; принаймні нікому нема до мене діла. Грошей я заробляю мало, а кошти для придбання цінних книжок здобуваю при допомозі цілої системи маніпуляцій: щось із свого добра продаю, щось вимінюю, десь натраплю на тих дурних, котрі ставляться до книжок, як Сиротюкова жінка,— дяка богу, що вони у світі є!

Як же відповів на того розпачливого листа мій брат?

— О! — розповідав він із сміхом.— Я послав йому двадцятитомника Франка, який мені вже непотрібний, бо передплатив п'ятдесятитомника.

Сиротюк був зворушений до глибини душі. Річ у тім, що його зарплата контролювалася жінкою; він мав приносити додому математично точну суму двічі на місяць, і при такому контролі викроїти щось для себе бувало нелегко. Сиротюк удавався до хитрощів невеликих. Бувши столяром (після описаної історії він заклявся сідати за кермо), брав сякі-такі замовлення, про які жінка знала, але сконтролювати, скільки чоловіку за те платять, не могла, що й стало, здається, єдиною причиною того, що характер її почав безнадійно псуватися. Саме в такій психологічній ситуації у Сиротюковій голові зародився план, який шляхетним аж ніяк не назвеш. У тому розпачливому листі, про який ідеться, він слізно просив брата конче приїхати до нього, бо з листа довідався, що мій брат збирається йти у відпустку,— йому треба про щось конче важливе порадитися, бо в нього в житті наступав такий момент, що він почав сумніватися: жити йому чи не жити. Що він після того, як жінка викинула з кімнати його книжки, відчув повну незахищеність, власне, відчув, що в нього немає дому. Залюбки покинув би все напризволяще і приїхав би в Житомир, але в Житомирі немає де зачепитися, бо корені житомирські всі обірвано. Можна було б, писав Сиротюк, завербуватися, але після всіх пригод, що з ним траплялися, відчуває непояснений, майже містичний жах, коли подумає, що опиниться між чужих людей. Але всього того, звіщав Сиротюк, в листі не напишеш, отож у нього єдина надія, щоб мій брат приїхав до нього хоч би на тиждень, інакше він збожеволіти може.

Брат по дорозі до Сиротюка заїхав до мене в Київ і дав мені прочитати ту епістолію. Про приятелевий план, химерний і досить підступний, він довідався згодом, до речі, той план не був моєму братові неприємний — єдине, що вразило в тій історії брата, що Сиротюк повівся трохи підступно.

Кожен чоловік у цьому світі по-своєму самотній, навіть той, хто вдає із себе такого собі патентованого оптиміста. Самотність — це постійна присутність біля людини особливої порожнечі, якогось шматка неживого простору. Часом мені здається, що самотність — це нагле нагадування про конечність існування в цьому світі, і хоч я перед цим не раз похвалявся тобі, читачу, що мені любо в парубоцькій норі, що я не маю особливого потягу до спілкування з іншими людьми — це тільки півправди, а ще півправди — повне заперечення цього. Отож потреба в родині й дітях — це потреба здолати біля себе отой неживий простір, заселити його, оживити, ояснити — що може бути ліпшого! Тобто людина прагне своє життя згармонізувати. Але вже в самій цій ідеї, в боротьбі з мертвим простором біля тебе з'являється інший мертвий простір, який наше святе поривання вбиває. Отож самотнім може почуватися й батько багатодітної родини, людина в юрбі, істота в карнавальному гульбищі, самотньою людина може почуватися, люблячи іншу, і навпаки, в норі можна самотності позбутися. Отже, самотність — це особлива порожнеча, яку годі зборотити, бо людина — істота, котра мріє про тлум, водночас бажаючи із того тлуму якнайшвидше вирватися. Робінзон Крузо, думаю я, не міг би жити так довго на своєму острові, коли б не мав надії повернутись у світ живих людей. Всі ми в цьому світі Робінзони Крузо, але не всі мають надію у світ людей повернутися. Тому чи ти людина із суспільною живинкою, міркую я, яка приваблює до себе інших (мій брат), чи людина «нори»

(я) — всі ми по-своєму хворі на оцей мертвий біля себе простір. Але всі ми навчилися бороти його, призвичаїлися, як призвичаюється людина до смерті; всі ми знаходимо рівновагу — отой особливий стан спокою й гармонії, що його з геніальною проникливістю проголосив мій улюблений поет Євген Плужник. Я читаю його вірші, як читали колись віруючі святе письмо, але не про це зараз ідеться. Йдеться про те, що в світі існують люди, які збудувати в собі рівноваги не можуть, люди, біля яких мертвого простору стільки, що вони ніби в капсулу потрапляють, саме тоді вони пишуть розпачливі листи комусь такому, як мій брат, і мій брат до них їде, мій брат ніколи не каже таким людям: «Ні!» — бо він із тих, місія котрих співчувати не абстрактно, не в душі, а безпосередньо, бо інакше, він вважає, чинити годі. Ні, мій брат не свідомий своєї сповідальницької ролі, він не має до того ніяких суспільних повноважень, але біля нього люди забувають про свій біль,— ось чому я так шаную свого брата і ось чому в цю хурделицю, котра гасає над землею, поки ми їдемо в майже порожньому вагоні метро, я без найменшого спротиву покинув свою затишну «нору» й поїхав у цю химерну мандрівку, прогулянку із задоволенням і не без моралі, як визначив Тарас Шевченко...

Отже, мій брат на розпачливого Сиротюкового листа відгукнувся. Замість того щоб виконати тисячу й одну справу, які були заплановані на той час братовою біля хати і в хаті, брат сів на поїзд і поїхав до Слов'янська. Сиротюк зустрів його на вокзалі і цвів, як маківка. Але повів його не додому, а до сестри, котра жила сама з дитиною в трикімнатній квартирі. Квартира виявилася порожня: сестра на роботі, маля у дитсадку. Сам Сиротюк мав право на відгул, і оце користувався з нього. Вони просиділи в тій порожній квартирі до вечора, і братові здалося, що Сиротюк уже зовсім не в тому стані, в якому був, пишучи розпачливого листа, що душевна криза в нього минулася, він навіть жартував, а це траплялося з ним вельми рідко. Навіть засміявся кілька разів на жарти братові, а це в нього траплялося ще рідше. Була тоді осінь, і сонце дивилося на них у горішню шибу; проміння заливало стіл, заламуючись у склі, на тарілках, філіжанках; вони пили запахущу каву, а Сиротюк оповідав щось малоцікаве й незначне; сиділи вони один супроти одного, і в Сиротюка тремтіли пальці, коли підносив до вуст сигарету. Дим гойдався довкола них сивими пасмугами, і тільки перед п'ятою годиною Сиротюк схаменувся, повідчиняв вікна і провітрив помешкання — мала повернутися сестра з дитиною.

— Моя вирва така,— сказав Сиротюк винувато.— Нічим їй не пригодиш. Коли ти не проти...

Виходило, що Сиротюк, запросивши приятеля до себе в гості, додому його вести не збирався. Сестра його не мала нічого проти, щоб гість її брата перебув у неї кілька днів.

Сиротюкова сестра була струнка, з тонким станом і мила з виду, жила вже кілька років розлучена, а той її перший чоловік, як уже згадувалося, невідомо куди повіявся. Про це все вона оповіла гостеві за вечерею, на якій Сиротюк присутній не був, бо повернувся на той час додому. Отож мій брат вислухав смутну історію самотньої жінки, сестри свого невдачливого приятеля; виявилося, що й вона має долю таку ж горопашну. Мій брат умів слухати людей, умів ставити навідні запитання, вмів сказати до ладу втішливе слово, вряди-годи на його обличчі заквітала зовсім така ж усмішка, яка цвіте зараз тут, у вагоні метро, а коли говорив, голос його ставав теплий, з басовитими нотками. Сиротюкова сестра дозволила йому в кімнаті курити, і дим стояв у хаті не менший, ніж під час сповіді самого Сиротюка; мале вже спало в кімнаті побіч, і йому снилися коли не ведмеді й носороги, то гарні, з рожевими щічками ляльки.

— Які гарні, які гарні! — бурмотіла дівчинка уві сні, на що Сиротюкова сестра журно всміхалася. Вона попросила в мого брата сигарету і невміло палила; вона розповіла моєму братові, що Сиротюк,

брат її, влаштований чудово; його жінка сильної вдачі і тримає чоловіка в шорах, а таких, як Сиротюк, і потрібно тримати в шорах, бо інакше вони пустяться берега, як пустився свого часу берега той, котрий був колись її чоловіком. Отож той перший чоловік пустився берега й поплив, поплив у море житейське, забувши про все на світі, навіть про дитину свою, поплив, і пливе десь і досі, і пливтиме, доки не зомліють йому м'язи,— отоді він і піде на дно, тобто потрапить у зелене царство, в яке повільно опускатиметься, широко розплющивши очі.

— Колись він пошкодує,— мовила смутно Сиротюкова сестра,— але буде пізно.

Сказала цю загадкову фразу незвідь-чому; може, сама шкодувала, що не така, як Сиротюкова жінка, що не зуміла втримати свого бельбаса у шорах, вона ж самотня, втомлена й тиха, вона не вміє боротися за своє щастя, а також пливе, куди несе її житейська течія.

Мій брат умів жаліти людей, але з жінками у нього виходило гірше. Коли жалів дівчину чи жінку, то в неї закохувався. Саме в цьому й полягав хитро замислений Сиротюковий план — він знав мого брата надто добре. Отож і влаштував цю зустріч, твердо переконаний, що мій брат напевне потрапить у тенета. Спонука цього була проста: найзаповітнішим Сиротюковим бажанням було оселитися з братом десь побіч.

6.

Ми вийшли з метро, і сніг ударив нам в обличчя. Кілька людей, що ми їх зупинили, щоб розпитатися дорогу, щось буркнули невиразне й пройшли, не зупиняючись.

— Нелюб'язні люди в Києві,— сказав брат.

— Це нетутешні,— відповів я.— Хіба ти не побачив, що в них розкосі очі?

Розкосі очі були в нас у всіх, бо сніг ліпив просто в обличчя. Ми всі в цей мент ставали «нетутешні», бо найліпше, що можна було придумати «тутешнім»,— це не плентатися в таку погоду вулицями, а сидіти вдома.

— І то правда,— сказав брат і розсміявся.

Тоді ми й побачили стовпа. А може, й не стовпа, а щось чорне й незрушне. Воно стояло обліплене зусібіч снігом, біля правої ноги обіперлась об сніг палиця, а біля лівої стояла ще, здається, післявоєнна фанерна валіза.

— Чи виздихали ці таксо? — сказало нам те чорне.

— Святкують Новий рік,— відповів брат.

В чорного шкварчала в роті цигарка.

— Півгодини чекаю,— сказало воно, жуючи ту цигарку, як цукерку.— А вам куди?

Ми сказали. Чорне й незрушне виплюнуло недопалка і присвиснуло.

— Таксо туди навряд чи поїде,— сказало.

Потому зворухнулося. Зняло з голови шапку й обтрусило її об полу. Натягло назад на голову і стало ще чудніше: все засніжене, а шапка чорна.

— Таки виздихали ці таксо,— сказало воно.— Вам простіше. Сідайте оно туди,— показало пальцем,— і вас довезе, там спитаєтеся. А мені тут, бачу, жаба цицьки дасть.

Засміялося, і від того сміху струсився в нього зі щік, брів і повік сніг, і ми побачили класичне запорізьке обличчя з класичними запорізькими вусами.

— Оце вже тутешній,— сказав я, вскакуючи в автобуса.— Чув, як розтлумачив?

Розтлумачило нам дорогу чорне й нерушне й справді толково. Автобусик викинув нас десь серед поля, через яке вилася рівна стрічка

асфальту, по якому ганяли кучеряві вихори. З лівої руки миготіли вогнями новочасні коробки, згруджені у масиви, але до кожного масиву було досить далеко. Вогні миготіли з правої руки, з лівої, попереду й там, звідки ми приїхали,— відстань до кожного була майже однакова.

— Що робитимемо? — спитав брат, наставляючи коміра.

— Закуримо,— сказав із героїчними нотками в голосі я.— І сподіватимемося, що когось на наш вогник наднесе.

Вітер задував у кожну шпарку нашої благенької міської одежі, розжарював біля наших носів вогники сигарет, ми пританцьовували, а руки позаховували в рукави; ми поступово й синіти почали, бо перед нами вільно лежали всі чотири сторони світу, а ми стояли якраз посередині. Вітер приніс нам не меншого дивака, ніж ми,— це був велосипедист у брезентовій куртці, затягнутий у каптура так, що обличчя тільки й прозирало, як у ескімоса. Велосипедист на наше прохання зупинився, пильно вислухав нас, бо вуха мав затулені, тоді обібрав з вусів паморозь і попросив у нас закурити. Ми дали йому, велосипедист, не скидаючи рукавиць, запалив сигарету і почав умощуватися на велосипеді.

— То в який бік нам іти? — гукнув брат.

— Здається, туди,— махнув рукою велосипедист, і вітер його нагло нам з-перед віч забрав.

Шелестіла хурделиця й засипала нас снігом, і крізь те шелестіння прорізався десь у нас за спиною тоненький тремтливий голосок.

— І зовсім неправильно він вам показав,— мовив голосок.— І зовсім не треба вам у той бік, а треба вам у тамтой бік.

Маленька, замотана у величезну хустку бабуся стояла, як антропоморфований образ Зими чи Сніговиці, спиралася на костура і показувала кудись скорченим чорним пальчиком: хтозна-звідки взялася, ніби й справді приніс її вітер.

Мені стало весело, бо наша мандрівка починала набирати казково-пригодницьких форм. Всі оті постаті — чорне й незрушне зі своїм безнадійним очікуванням «таксо», новорічний велосипедист, який вибрав не зовсім підходящий вид транспорту в таку негоду, оця бабця з її солодкою люб'язністю і, нарешті, Ніч, бо ми й не помітили, як пропав зимовий вечірній сутінок, і справді ніби вийшли з якоїсь химерної, ніби й гротескної казки. Метлялися довкола нас вихруваті хвости, бабусенька щось оповідала нам, все ще тримаючи простягненого скоцюрбленого пальчика, але вітер розривав той кволий, писклявий голосок, і ми майже нічого не допетрали з тих пояснень, хіба те, що йти нам через поле по стежечці, а відстань до тих будинків, яких мали дістатися, невелика, кілометрів зо три.

— Ви її послухайте, то вона вам розкаже,— пролунав за нашими спинами густий, пропитий і прокурений бас.— Закурити дасте?

Ми крутнулися на підборах: перед нами стояв дід у два обхвати, з вусами і підвусниками, його забите снігом обличчя було таке червоне, ніби розпечений казан, і навіть сніг не міг потемнити його чавунного жару. Дід узяв сигарету й притулився до мого недопалка, пахнув мені в обличчя димом, а тоді крекнув.

— Ви цю стару не слухайте,— сказав ніби з бочки,— бо це моя жінка. Туди не три кілометри, а рівно й окончательно чотири, як колись казали, з гаком.

— Три, три! — стукнула костурцем об дорогу стара.— Я сказала три, значить, три... Це він всіда, коли я кажу, то він всіда каже, що не так. Це він всіда!

— Чотири з гаком, а може, й усі п'ять,— пахнув димом дід.— А вам туди чого в таку погоду?

— В гості ідемо,— сказав брат.

— А ми з гостей. Чорт його зна, як тепер і додому дістатися.

— Ви цього старого дурня не слухайте,— пропищала бабуся.— Туди три кілометри.

— А йти отако? — спитав брат.

— Чотири з гаком, а може, й п'ять,— пихнув димом дід.— А це у вас там родичі?

— Родичі,— сказав брат і раптом ступнув на майже заметену стежку, на яку нас спрямовували старі.

— Три, три кілометри, старий дурню! — вискнув за спиною тонкий голосок, а коли я повернувся вже на стежці, то не побачив ані дороги, ані старих — вітер їх забрав.

Вітер куйовдив снігові замети, забивав нам роти крижаними кляпами, свистів у дротах, протягнутих уздовж стежки, по якій ми йшли, мчався по голому простору, і мені знову стало весело від усього цього, бо де б я міг пережити подібне у своїй норі, адже пережите навіть маленьке власне куди більше залишає враження від пережитого великого, але чужого. Пережите велике, але чуже, думав я, всміхаючись на обидві щоки,— це тінь чи гра тіней, як у кіно: закінчився сеанс, і його нема, а пережите власне, хай і маленьке, навіки залишає в душі карб.

— А коли не в той бік ідемо? — повернувся до мене брат.

— Значить, не дочекається нас сьогодні твій Сиротюк.

— А й то правда,— мовив брат, і ми почали брьохатись у снігу, намагаючись не згубити з-під ніг стежки.

Попереду щось замаячіло: дерева чи гора — щось кругле й кучмате. Ми подибали, вряди-годи зриваючись зі стежки туди, і ось уперше за час нашої мандрівки я здригнувся: з-між дерев виразно проступили хрести.

— Чи не тут твої Біличі? — гукнув мені брат, показуючи зуби.

— Тут,— відгукнувся я.— Принаймні нежива їхня частина.

Ми люди цивілізовані. Спокійно ставимося до «бабських казок» про нечисту силу і всіляке привиддя, але в кожному з нас заховалася хоч і невелика віра в те привиддя. Сміємося з такої наївненької віри, адже вчилися ціле життя дивитися на світ тверезо і ясно, а в глибині душі в кожного притулилася темна грудка, і та темна грудка — гніздів'я страху нашого й марновірства. Тоді ми заплющуємо очі — намагаємося омежити широкий світ, у якому живемо, намагаємося хоч так знайти криївку для себе розтривоженого, невпевненого — ми люди цивілізовані, але як недалеко втекли від своєї праприроди! Може, тому цвинтар серед голого поля в післяноворічну ніч, у сніг і заметіль якось дивно вразив мене, а коли ми побачили серед могил постать, яка ніби відділилася від хреста й рушила нам назустріч, мимохіть відчули, як ноги нам поважчали і підгорля нервово тіпнулося. Чоловік, одначе, ішов спокійно, попихкуючи цигаркою. Він ступив на стежку, великий, кудлатий, засипаний снігом, в довгому брезентовому плащі і старій, як млинець збитій, шапці.

— Чи правильно ми йдемо на Біличі? — спитав у нього брат.

— Це дивлячись на які Біличі,— відказав спокійно чоловік.

Брат назвав вулицю, на якій тимчасово оселився Сиротюк.

— А-а,— протягом сказав чоловік.— Туди.

Пройшов повз нас, важко провалюючись у сніг, війнуло димом дешевої цигарки. За хвилю ми з братом озирнулися. Чоловік стояв на стежці як стовп і німо дивився нам услід. І в нас раптом виникло хлоп'яче почуття: захотілося взяти ноги на плечі й дременути якомога швидше, дременути так, щоб за нами снігові вихори закрутилися.

— Що можна робити вночі на цвинтарі? — спитав у мене брат, коли ми відійшли досить далеко.

— Це упир,— сказав я.— Хіба нічого про них не чув?

— Але в упиря має бути принаймні хвіст.

— А він у нього й був, хіба не помітив? Тягся на два метри.

Ми смішкували, але оте чорне й скулене на глибині душі ворушилося в нас і робило з нас homo primigenius, робило з нас цілковитих

дурнів, бо й справді: що міг робити на цвинтарі у заметіль і в темряві цей чоловік?

Коні, кажуть, біжать веселіше, коли чують людське житло. Ми бачили недалеко від себе жовті вікна, які мирно світилися,— величезна кількість вікон, натиканих густо на різній висоті, і ми й справді пришвидшили ходу. Ми пришвидшили ходу, бо щось і справді було в цій ночі фантастичне, власне, фантасмагоричне, незрозуміле, затамоване, що робило нас маленькими й загубленими, виморило й по-своєму виснажило нас. Чи ж можливо таке, подумалося мені, в кількамільйонному місті, яке живе модернізованим, машинним життям? Чи можливо, що і в такому місті людина раптом відчуває в собі щось химерне, якісь первісні інстинкти і, попри свій гумор та розсудливість, анімістичний страх?

— Ну, то що,— повернувся брат,— здається, доходимо мети?

— Авжеж,— відгукнувся я.— Прогулянка із задоволенням і не без моралі.

7.

Сиротюкові родичі жили у великій дев'ятиярусній коробці на першому поверсі і в першому під'їзді, де пахло сечею і мокрим снігом, панелі були пописані крейдою й подряпані, а поручень не тільки погнутий, а й скручений у петлю. Брат почіпав той поручень і присвиснув: щоб учинити таке, треба було мати тракторну силу.

— Тут живуть богатирі,— сказав він,— які не тільки ламають підкови, котрих тепер нема, а зав'язують бантиком залізні поручні.

— Може, це зробив Сиротюк? — спитав я.

Брат пирснув і подивився на мене веселими очима. Тоді втяг у себе повітря, і його ніздрі смішно затремтіли.

— Тут пахне нечистим духом,— сказав він.— Чуєш, хтось хропе?

Справді, за котримись із дверей, біля яких ми стояли, чулося могутнє хропіння.

— Ніч казок,— сказав брат.— Чи не гадаєш, що ми з тобою потрапили в підземний світ?

— Ми потрапили в палац стилю «баракко»,— відказав я.

— Натиснемо на цю придибенцію? — спитав брат, показуючи на клавішу дзвінка.

— Натиснемо,— сказав я.— Тільки чи не заведе нас цей хід і справді в підземне царство?

Брат натис на дзвінок. В глибині щось зацвірінчало, ніби пташка.

— Го,— сказав брат.— Чуєш, жайворонок?

— Соловей,— відказав я.— Чи не розбійник?

За дверима не чутно ані відгуку.

— Тиша,— замріяно сказав брат.— Як у підземеллі.

Знову натис на дзвінок, зацвірінчало й заспівало.

— Соловей,— сказав я.

За дверима почулося шамрання, ніби хтось шепотівся. Зачовгали капці.

Утретє зацвірінчав жайворонок чи, може, й соловей. Двері розчахнулися, й на порозі стала зовсім така сама бабуся, як ото на дорозі, де ми висіли з автобуса, тільки не загорнена у велетенську хустку. Ми з братом перезирнулися.

— Вам чого? — спитала бабуся десь таким голосом, яким щойно цвірінькав жайворонок чи соловей.

Брат розповів старенькій, «чого нам», тобто згадав Сиротюка і його родичів. Усміхнувся своєю найліпшою усмішкою, яка так магічно приваблювала до нього людей, але бабуся вдивлялася в нас не тільки з недовірою, а й з підозрою.

З розчинених дверей тхнуло кислим духом відбутого застілля, невивітреного помешкання, хтось у глибині квартири могутньо хропів.

— Хто це прийшов? — верескнув із глибини жіночий голос.

— А звідкіля ви знаєте Сиротюків? — спитала стара й подивилася на нас, як на щось воістину підозри варте.

Брат популярно розповів. Про те, що він із Житомира, а я його брат, про те, що стара повинна б його пам'ятати, бо вони з Сиротюком училися в одному класі і він не раз відвідував його ще в Житомирі, про те, зрештою, що нас запросив сюди сам Сиротюк.

— Він вас запросив? — із зачудуванням перепитала стара.

— Хто там, бабцю, такий? — верескнув жіночий голос.— Женіть їх утришия, лабзюків чортових!

— Це моя старша внучка,— сакраментально проказала бабця, і на її зморщене личко наповзла хитра усмішечка.— Кажете, він вас запросив?

— Інакше ми б не прийшли,— терпляче пояснив брат.— Він удома?

Рипнули двері, загортуючись у яскраво-червоний халат, в просвіті їх з'явилася заспана жінка зі штучно вибіленим волоссям. Очі в неї припухли, а на губах темніла напівстерта помада.

— Ви до кого? — нелюб'язно спитала вона.

— Та от кажуть, Только їх запросив,— єхидненько всміхнулася стара.

— Справді вас запросив? — похмуро зиркнула на нас жінка.

— Саме тому ми й з'явилися,— гречно всміхнувся брат; дивно, його чари на цих жінок не діяли.

— А ви хто такі? — змружила припухлі повіки жінка.

Брат знову докладно відповів, хто він такий, а хто я, чого прийшли і звідки. Усміхнувся сліпучо-білою усмішкою, і в цей час за спинами в жінок щось так захарчало, що обидві аж крутнулися в той бік.

— Це наш зять спить,— сакраментально сповістила стара, єхидненько розсовуючи всохлі вуста.— То хто ви такі?

— Вони вже сказали, бабцю, хто вони такі,— невдоволено сказала жінка й облизала губи з рештками помади.— Хай заходять...

Ми зайшли. Дивне було в цій ситуації те, що сам Сиротюк досі не з'являвся. Стара завела нас у кімнату, як виявилося, ту, звідки долинало могутнє хропіння. На отоманці голічерева лежало щось грубе й черевате в майці і спортивних штанях, майка на животі заголилася й видно було порослий волоссям товщ.

— Це наш зять,— сказала стара.— Він спить.

Сіла на стільці, і її очі раптом стали чорні й геометрично круглі.

— То чого ви хотіли від Толька? — спитала вона.

— Хотіли провідати,— неголосно сказав брат, очевидно, з огляду на те, що в кімнаті сплять.

— Кажіть голосніше,— цвіркнула стара,— зять не прокинеться, він у нас спить добре.

Зять пустив високу, майже солов'їну руладу, яка була обірвана гарчанням, ніби зустрілися на дорозі два пси.

— Хотіли провідати,— голосно повторив брат.

Очі в бабці залишалися так само чорні й геометрично круглі.

— А чого не вдень і в таку погоду? — спитала вона.

Бабця нас допитувала й не приховувала того.

— Є Только чи нема? — спитав уже трохи нетерпляче брат.

Рипнули двері, і в кімнату зайшла молода жінка. Була гарна, але, як і всі тут, із прим'ятим обличчям. Я відразу ж здогадався, що це Сиротюкова сестра, ота, молодша, бо, побачивши брата, вона зашарілася — вони втупилися одне в одного, наче не могли очей розвести.

— Це її чоловік ото хропе,— єхидно оголосила бабця.

— Драстуйте,— тихо сказала молодша Сиротюкова сестра, в яку кілька років тому був закоханий мій брат.

— А ти що, їх знаєш? — запитала бабця.

— Чого ви, бабцю, все розпитуєте? — трохи роздратовано сказала старша Сиротюкова сестра.— Чи вам робити нічого?..

— А то нашої меншої чоловік спить,— випнувши підборіддя, не без задоволення сповістила стара. Чоловік молодшої Сиротюкової сестри, оте барило, вихрипнуло з себе мішанку стогону, сміху і хропіння.

Брат переводив погляд із молодшої Сиротюкової сестри на хропітливого чоловіка; здається, він був чимось уражений.

— Ну так, він не дуже красою,— сказала бабця.— А що ви від неї, бідненької, хочете. Сиділо саме, як пальчик, як пальчичок голесенький, саме, як квіточка, а в самої ще красоти багато... Що підвернулося, те воно, сердешненьке, і взяло...

— Замовкніть, бабцю,— з мукою в голосі сказала молодша Сиротюкова сестра.

— Бачу, ти оцих знаєш,— сказала бабця й не думаючи замовкнути.— А звідкіля?

— Наша бабця — як реп'яшок,— сказала старша Сиротюкова сестра, ота, з вибіленим волоссям.— Не відчепиться, доки не розпитається. Оцей чоловік, бабцю,— сказала терпляче і показала на мого брата,— вчився з Тольком в одному класі. А другий його брат.

— Еге ж, брат, коли правду сказали,— мовила бабця.— А от чого від Толька хотіли, не сказали...

Я раптом помітив, що в кімнаті, окрім трьох жінок і хропітливого тіла на отоманці, одне в кутку, а друге біля дверей завмерло двоє дітей: хлопчик і дівчинка, які дивилися на нас майже мертвими очима, роти в обох були широко розтулені, а на личках вираз, який буває в тупих дітей.

— Я зараз піду розбуджу Толька,— втомлено сказала молодша Сиротюкова сестра.

— Я вже його будила,— сказала старша зі злизаною помадою на вустах.— Ви на нашу бабцю й справді не зважайте, бо вона в нас випитувачка. Вона в нас дуже до всього цікава.— Вона сіла на стільця, халат розхилився й відслонив коротку й тлусту ногу.— Хлопці наші потомилися і позасинали, а ми тут пробуємо навести лад.

Позіхнула, не прикриваючись, зуби мала білі й рівні.

— А ви знаєте, що Только сидів? — раптом спитала бабця, і очі її стали знову геометрично круглі.

— Вони все знають, бабцю,— відказала молодша Сиротюкова сестра.— Залиште їх у спокої.

— А може, це його дружки? — сполошилася стара.— А може, це вони його під монастир підвели...

— Не гарячіться, бабцю,— сказала старша сестра.— Вони вже розказали, хто такі. І це не ті дружки...

— То хто ж вони? — не розуміла бабця.

В кімнаті вже стояло не двоє дітей, а четверо, і всі мали розширені мертві очі. Всі якось дивно поміж себе схожі, з однаковими носами і з однаково тупим виразом на личках.

— Ледве до вас добилися,— сказав брат, знову засвітивши чарівну усмішку.— Через якесь поле йшли, якийсь там цвинтар. Думали, замете нас...

— До нас автобус ходить,— сказала старша сестра.— Тут біля нашого дому й зупиняється.

Чоловік на отоманці заворушився, і всі мимоволі перевели на нього погляд. Дивилися так, наче полякалися. Але чоловік молодшої Сиротюкової сестри поплямкав вустами і так захріп, що в мене аж мурахи побігли по спині. Долішня губа його відвисла, а підборіддя густо було обсипане темними цятками щетини: чоловік увіч сьогодні не голився.

Молодша Сиротюкова сестра цвіла як маківка, начебто не її це чоловік хропів, а вона сама, і от прокинулася і довідалася, що це її хропіння підслухали. На брата вона намагалася не дивитися.

8.

Ту їхню історію я недоказав. Моя братова, скажемо, жінка своєрідна. В один час її серце бувало широке, щире і щедре, вона всіх, хто прибивався до їхнього дому, жаліла, пригрівала і виступала тут з братом заодно, в інший час ставала сварлива, жорстка і нестерпна — мій, м'якого характеру брат цим хвилям здебільшого покірливо улягав, як берег моря, що однаково спокійно приймає і розбурхані хвилі, і хвильки лагідні. Але часом і він ставав твердою скелею, об яку ті хвилі розбивалися. Саме в такі періоди міг схилитися до того, що ми називаємо подружньою зрадою, бо належав до людей, які люблять розмірене життя, а від житейської колотнечі втомлювався і навіть руйнувався. Його ж жінка увібрала в себе риси двох психічних типів своєї статі: старанна, невсипуща господиня, яка щосили дбає про лад у власному домі, і розгнівана фурія, котра тільки тоді дістане моральне задоволення і відчуття повноти життя, коли світ довкола неї поколотиться. Саме в такі періоди брат часом дозволяв собі поблукати поетичним полем, на якому буйно цвіте гречка,— це й вгамовувало його половину, адже для того, щоб згармонізуватися, їй треба було переколотитися, поперeживати, перехвилюватися, а підозра в чоловіковій невірності для цього чи не найліпший поштовх. Потім знову наставав штиль, ця пара пливла по житейському морю в добре засмоленому човні, який не пропускав жодної течі,— так тривало до чергового вибуху: шторм, розбиті об камінь хвилі, затоплений човен, розтрощені прибережні споруди. Мій брат поїхав у Слов'янськ саме під час такого шторму. Він грюкнув дверима і повідомив свою розбуялу половину, що, можливо, не повернеться. Сиротюк міг би радіти, снуючи нитку змови довкола сестри й мого брата: момент випав найпринагідніший. Все розігрувалося, як по картах, камінчик клався до камінчика, брат мій запалав полум'ям кохання до Сиротюкової сестри, Сиротюкова сестра горіла полум'ям кохання до мого брата, вони забули про світ і навіть про самого Сиротюка. Сестра його відпросилася на кілька днів з роботи, дитину урочисто відправляли в дитсадок, а тоді починалося щось запаморочливе: палав вогонь, величезний, до неба, палив і спалював, вони самі палилися і спалювалися, забувши одну визначальну й підступну істину, що вогонь, особливо такий великий, може спалити і їх, що чим більший вогонь, тим швидше він гасне, що довго горить те, що тліє. Брат вважав, що хряпнув дверима свого дому назавжди, що він тим самим попалив кораблі, що він цілий свій вік помилявся, і ось нарешті знайшов те, що шукав, те, що дасть йому тиху гавань, хоч про яку тиху гавань може йти мова, коли так палає розбурхано вогонь? Але брат мій завжди був невиправним ідеалістом, повен святого пориву, він горів жалем, що така пекельна молодичка стільки часу прожила без чоловіка та й не має вже надії його собі роздобути. Мій ідеалістичний брат відчув себе героїчним півничком, випнув золоті груди, стрибнув на облитий ранішнім сонцем пліт, вигнув вогненно-червону шию, закинув криваво-червону голову, встромив дзьоба у сонячне коло і заспівав, розсипаючи перла свого гарячого оптимізму, свого кохання і зовсім забувши про те, що там, у Житомирі, його законна половина вже одумалася, вже утишилася, вже відчула небезпеку, вже розкаялася, вже пізнала всіма загадковими фібрами свого жіночого єства, що гаятися не можна ніяк, що свого загулялого півника пора повертати додому, що треба його знову завоювати, хай відчує тиху осолоду власного дому, хай пізнає ласку і любов, яку вона все-таки вміє йому давати,— братова моя в цих питаннях була мудра. Вона розшукала Сиротюкову адресу й бахнула телеграму, в якій ішлося про те, що їхня дитина сильно захворіла, що в неї запалення легенів і що можуть бути лихі наслідки, що вона дуже тим стурбована (дитина ж в цей час сиділа на дубі, що ріс біля хати наших батьків, і плювалася соняшниковим лушпинням, напускаючи при цьому на себе вираз недоумкува-

тої добродушності). Телеграма полетіла до Слов'янська, тріпочучи стрічечками з надрукованими літерами, її прийняв сам Сиротюк, і ось тут саме він став причиною того, що мій брат повернувся до Житомира. Сиротюк мав таке пошанівне ставлення до телеграм, що не посмів її подерти, хоч чудово розумів: його план переманити брата в Слов'янськ при палкій допомозі власної сестри валиться, як іграшковий будиночок. Він приніс телеграму моєму братові сам і єдине, на що спромігся,— це прогаяти тільки один день, і саме того дня вогонь, що так бунтівливо спалював коханців, трохи втишився. Річ у тому, що брата вже й без телеграми почала їсти тривога, що та, друга, в Житомирі, потребує більшого співчуття, ніж ця, задоволена. Зрештою, й одержавши телеграму, він анітрохи не сумнівався, що його юний бельбас живий і здоровий, що він таки сидить на гілці столітнього дуба і плює звідти соняшниковим насінням; просто мій брат завдяки тій телеграмі почув зойк пораненого, погук нещасного, погук ображеного, пригніченого, а в нього була вже така вдача, що не міг такий голос злегковажити і зневажити. Мій брат клятвенно пообіцяв Сиротюковій сестрі повернутися, після чого вони заживуть нерозлучно, він приїде в її трикімнатну квартиру й оселиться там, але в тій трикімнатній судилося оселитися оцьому «кабану», що й досі хропів на отоманці, плямкав губами й постогнував. Мій же брат повернувся під крильце своєї половини, а та вже знала, як його до себе прив'язати: на шовковий, шовковенький шнурочок. Коли брат від'їздив, Сиротюк із сестрою махали руками, в усіх трьох лиця були смутні, після того Сиротюк якийсь час навіть не писав братові, і мій брат спокійнісінько його забув. Але до часу: бачить читач — ми сидимо в оточенні Сиротюкової родини, яка й досі не відає, як їй із нами повестися, і чекаємо, коли рипнуть двері й увійде той, на котрого всі сподіваються.

9.

Він зайшов тихий і спокійний, трохи зніяковілий, подав руку мені й братові, і ми поручкалися, ніби не бачилися тільки відучора. Лице в Сиротюка було зморене й припухле, як і в усіх, а погляд пригноблений. Ідучи, накульгував,— адже зламав, як я вже казав, перед цим ногу.

— Дякую, що завітали,— сказав він, сідаючи на ослінця, і я обвів поглядом усіх цих людей, що зібралися у кімнаті: бабця світила тремтливими, круглими оченятами; старша сестра позіхала, цього разу прикрившись рукою; сестра менша перезиркувалася з братом, вони вели між собою якийсь безмовний діалог; діти стриміли опудалками, і очі їхні були розширено-мертві; чоловік молодшої сестри закинув голову, виставив неголене підборіддя і харчав, ніби хтось із присутніх тайкома перерізав йому горло.

— Ці люди до тебе допитуються,— голосно процвірчала бабця в тиші, що запала.— Не кажуть, хто вони такі, а тебе питаються.

— Це мої друзі, бабцю,— сумирно пояснив Сиротюк.— І це я їх попросив, щоб прийшли.

— Це ж навіщо? — зойкнула бабця.

— Бо це, бабцю, мої друзі,— терпляче пояснив Сиротюк.— Ви б краще, ніж розпитуватися, нагодували їх. Бабця в нас випитувачка,— зиркнув Сиротюк на мене.

— Випитувачка,— суворо зауважила бабця,— бо не хочу, щоб ти зі своїми дружками в нову халепу вскочив. За всіх вас у мене болить серце, бо всі ви якісь безголові.

Сестри засміялися.

— Бабця — наша голова,— сказала іронічно перша.— Вона в усе носа свого стромляє.

— Бо думаю про всіх вас,— обурилася бабця.— Без бабці ви б усі попропадали.

— О, що ми без бабці! — скинула руками старша сестра.— Без неї ми б, бідолашні, попропадали б...

— Не дрочи її! — мовила втомлено молодша сестра.

Стара сиділа, як маленька, надута, накокочена ворона, втягла голову у плечі й тремтіла.

— Вийдемо на повітря, хлопці,— смутно сказав Сиротюк.— Ми всі після Нового року поперевтомлювалися.

Тоді брат мій зробив учинок несподіваний. Підійшов до старої й раптом поклав їй на плече руку.

— Бабцю,— сказав голосом із рокітливими басовими нотками.— Ми ніякого зла Толькові не зробимо. Ми його друзі, бабцю, притому справжні.

— Еге, еге,— захитала головою бабця.— Бачу, що ви його друзі. Ти ще на око нічого, а той твій брат мені підозрілий...

Цього разу пік раків я. Бабця була проникилва. І хоч сестри верескливо розсміялися, я відчув себе як голий король, котрий раптом усвідомив свою голизну.

— Не бійтеся, бабцю,— рокітливо проказав брат.— Ми трохи побалакаємо з Тольком та й підемо.

— А ви не з міліції? — примружила очко бабця.

Тоді я побачив, що це питання було на язиці в усіх, крім Сиротюка. Всі вони, жінки й діти, дивилися на нас, власне, на мене, пильно і з підозрою. Всі вони, навіть молодша Сиротюкова сестра, котра мала б твердо знати, хто ми такі. А може, в усьому винуватий я? Адже це я викликав у людей асоціації небажані, це я викликав страх і невдоволення, це на моєму обличчі було написано — ось він, мічений. Дивилися на мене на всі очі, і я ладен був крізь землю запастися.

— А де ви робите? — спитала мене бабця, і очиці її запалали.

— Бібліотекарем у школі,— сказав я.

— А чого саме бібліотекарем? — спитала бабця.— Чому не вчителем?

— А тому, бабцю, що він кривий,— сказав Сиротюк.— Ох, ця наша бабця!

Чоловік молодшої його сестри запухкав, засопів, простягнув зарослу волоссям руку і зашкроботався на грудях. Потім та його рука опала, а з рота знову вихопилося гарчання, ніби на дорозі зустрілося два пси.

— Ви справді кривий? — поцікавилася старша сестра Сиротюкова.

— Як чорт,— сказав я і пройшовся покоєм, ще дужче накульгуючи, ніж це робив натурально.

— Еге-ге,— захитала головою бабця.— Я одразу помітила, що йому, бідолашці, чогось бракує. А в нього, нещасненького, ніжка, як у нашого Толька. Піди, піди, внуцю,— голос бабчин став тоненький і сльозливий,— нагодуй їх, бідолашок, і пригости. Свято в людей, свято в нас, а ми людей балачками бавимо.

Вона втерла око, схлипнула, а тоді те її око засвітилося до нас снопиком гострих золотих променів.

10.

Але ми відмовилися пригощатись у цьому домі, нам закортіло якнайшвидше вирватися звідси на свіже повітря, хай там хвища й завірюха, захотіли ковтнути на повні груди навіть того колючого вітру. Тепер я починав глибше розуміти Сиротюка: духовний світик власної родини його завжди пригнічував. Ось чому тоді, хлопцем, розбивши лоба об полози фінських санок Старого Пічкура, він не

хотів додому, адже там чекала його оця доскіплива бабця-випитувачка, роздратована старша сестра і головне — той дух непровітреного приміщення, відчуття якоїсь статичної, невитяжної застійності, мертвого повітря і якоїсь вічної взаємної підозріливості. Ми пробули в цьому домі не більше години, але й за цей час біля серця встиг утворитися кам'яний приважечок, відчуття тоскної тьми, бо така тьма виточувалася з очей кожного з мешканців цього приміщення: старих і малих. Дивно мені було, що мій проникливий брат не помітив того раніше, що він навіть міг мати намір увійти в коло цих людей, адже ясна він, як метелик під сонцем, істота. Але я не хочу бути в цій ситуації резонером, як людина розумна, не маю морального права судити цих людей, бо, може, в своєму колі їм живеться гармонійно, бо, може, я з іншого тіста — недаремно до мене так різко поставилася бабця. Може, моє світло для цих людей — тьма, а світло їхнє — тьма для мене. Я не мав права їх осуджувати, бо торкнувся їхнього світика тільки мимохідь, випадково, пізнавши його лише на перший дотик. Але враження від того залишалося важке. Попри все, ці люди були ніби чимось прибиті, ніби хворіли на таємну хворобу, котра під'їдала їх, у кожного з них в очах, крім тьми й настороженості, що я їх відзначив, світився ще й сум і якась не зовсім збагненна покора. Що ж їх з'їдає, подумав я: ситих, одягнених і взутих?

Стояв у передпокої сам, Сиротюк пішов одягатись, діти, котрі поводилися досі, ніби неживі, раптом загаласували, закричали, запхинькали — захотіли йти прогулятися разом із нами; стара і старша Сиротюкова сестра почали біля них поратися, вдягаючи й озуваючи. Чоловік молодшої сестри хропів уже так, ніби бажав продемонструвати нам на виході всі свої вокальні здатності; мій брат, певне, зумів домовитися очима з молодшою Сиротюковою сестрою, бо натягнув куртку, зупинив мене поглядом у передпокої і вийшов. За кілька хвилин за ним вислизнула Сиротюкова сестра. Я ж стояв тут, ніби забутий вазон, і терпляче очікував. Думав, що людей наплоджено в цей світ напрочуд різноманітних: одні з них тягнуть за собою тінь сонячну, а другі — місячну. Кожен живе у своїй капсулі, і в кожній такій капсулі своя мікроатмосфера. В кожній капсулі своя мішанка кисню, азоту й вуглекислого газу, одного менше, а другого більше, через що одні живуть так, а другі інакше. Ця ж родина була по-своєму значена, щось у ній було таке, що викликало дисгармонію в мені. Очевидно, ніколи більше не переступлю їхнього порога, завтра забуду про них і навіки закреслю в пам'яті — в мене свій світ, свої інтереси, чому й навіщо мені треба думати про цих нещасних, коли навіть причин їхньої нещасності з'ясувати годі? Що їм бракує в цьому світі?

Але їм щось таки бракує, щось у їхньому житті негаразд. Зрештою, недаремно виявляє до них інтерес саме мій брат. Недаремно покинув він свою родину, новорічне свято і кинувся в негоду сюди: тут на нього сподівалися принаймні двоє. Чим допоможе він цим людям, хіба принесе їм свою усмішку, ту, до якої лишилися цілком байдужі бабця і старша Сиротюкова сестра, і скаже теплим голосом з рокітливими нотками кілька заспокійливих слів, як ото сказав їх бабці. Чи досить того Сиротюкам, щоб упевнено й задоволено вступити в новий рік, чи досить цього, щоб хоч в одного на лиці зникла печальна стума, на яку вони хворіють, а натомість засвітилася усмішка? Я принаймні був у цьому малесенькому світі зайвий. Ці люди відразу те відчули. Очевидно, братові треба було з'явитися сюди самому. Я ж завжди і всюди викликаю в людей небажані асоціації, отже, моя місія — відійти в тінь і хіба що спостерігати. Може, ці люди потребують якоїсь особливої, душевної, тонкої допомоги, але надавати її не мені. Моє місце — нора, вирита у стосах книжок, бо світ сущий я навряд чи коли зрозумію.

11.

У передпокій вивалили з галасом діти. Скільки їх: один, два, три, п'ять, за ними вийшов одягнений Сиротюк, він сильно налягав на ногу, а на вустах цвіла квола, я б сказав, місячна усмішка. Видибала бабця й обнишпорила передпокій вивідчими оченятами.

— А де Галя? — цвіркнула вона й подивилася на мене так, ніби я їй ту Галю вкрав.

— Вона що, пішла з тим? — різко спитала.

— А вона не вдома? — кисло спитав Сиротюк.

— Нема її вдома,— сказала бабця.— Там тільки бурмило.

Із хати захарчало, «бурмило» посилав нам останнє повіншування. Я рвонувся до дверей, щоб вийти звідси першим, принаймні дам знати тим двом, що час їхньої усамітненості закінчився. Але я спинився як укопаний: брат з Галею в передухідді цілувалися. Вони розскочилися на рип завісів, і Галя шмигнула повз мене в розчинені двері, як кішка.

— Де ти була? — почувся верескливий голос бабці.

— Тихо, бабцю, бурмило почує,— сказав голос старшої сестри.

У розчинені двері з гелготом повалили діти, ніби отара овець, а за ними з тонкою місячною усмішкою виступив, накульгуючи, пастух — Сиротюк.

— Коли не засипало стежок, підемо до лісу,— сказав він...

Сьогодні день несподіванок. Прийшли ми сюди в завірюху, гнані й підстьобувані вітром, тоді й не помітили, що до самих будинків підступав сосновий ліс, надто пригиналися й ховали обличчя. За годину, доки були в приміщенні, вітер устиг нагулятися, сніг ущух, повітря спрозоріло, сповнилося скляних куль заморожених вогнів — ліхтарі й світло вікон. Вдарив більший морозець, і діти з галасом розсипалися довкола нас, топчучись і валяючись у снігу.

— Ану, перестаньте! — крикнув Сиротюк, і діти напрочуд швидко його послухалися.

— Тут погуляємо чи в лісі? — спитав він.

— У лісі! — крикнула замотана в шарфи команда.

— Це все мої племінники,— сказав Сиротюк,— а отой вирластий — то мій.

— Без жінки приїхав? — спитав брат.

— Вона моїх родичів не любить,— протягло мовив Сиротюк.— Каже: вони якісь такі. А які вони такі? Люди як люди!

«Дивно,— подумав я.— І мені здалося, що вони «якісь такі».

— Люди як люди— говорив Сиротюк.— Не зовсім щасливі, але й не зовсім нещасні. Нікому ніякого зла не чинять — живуть. Ходять, як усі, на роботу, не багатші за інших і не бідніші. Одне в них погано: до книжки байдужі. Я коли приїжджаю сюди, жодної книжки не беру: чи діти подеруть, чи бабця.

— Але й жінка твоя не любить книжок,— сказав брат.

— Не любить. Однак не рве. Знає принаймні, що вони грошей коштують...

Говорив усе те сумовитим голосом. Ми увійшли під сосни, густо засипані снігом, під деревами наст був ще неглибокий, і діти з галасом розсипалися по лісі, почали ліпити сніжки, і довкола нас почали літати білі клубки. Світло ліхтарів уже сюди не сягало, але від снігу весь ліс наповнився сріблястим світлом, мерехтливим, холодним — все аж сяяло первісною чистотою. Я згадав давнього, ще юнацького свого вірша про запах першого снігу, про те, що від нього все стає молоде — це було помічено точно: і тут, у цьому приміському лісі, пахло свіжим, озонистим духом, трохи глицею, трохи мокрою землею, хоч земля була схована під білим укривалом. Діти з галасом помчали углибину, і я побачив раптом Сиротюкове обличчя: бліде, залите міражним світлом, з місячною усмішкою, якесь чудне, майже неживе обличчя, лице людини, яка не нагріла на цій землі місця; людини, на плечі якої

падають і падають непередбачені злигодні; людина, яка, здається, вже не ставиться до тих злигоднів стоїчно і в душі якої загніздився перший сумнів. Його вже треба було від того сумніву рятувати, він сам бажав од нього порятуватися, але власної сили на те не було досить, отож і гукнув він до мого брата, і брат мій примчав у ці Біличі, до цього приміського лісу, адже це покликання в нього — співчувати.

— Придивися, Анатолію, до цього світу,— раптом заговорив брат.— Придивися до цих дерев — веселі вони. Придивися до цього снігу — ясний він, придивися до цих сосон — радіють вони!

Це був добре знайомий мені голос. Голос, який утішав і розраджував. Голос, який ненав'язливо навчав.

— Я втомився придивлятися до світу,— сказав Сиротюк.

З-поза засипаних кущів один за одним вивалилися діти. Вони щось закричали й заволали, оточивши нас.

— Тихше, ви! — крикнув брат.— Говоріть хтось один.

— Там вогнище! — сказав найстарший із хлопчаків, очі його світилися.— Люди танцюють...

— Де?

— А там! Танцюють і палять вогнище.

Ми подерлися просто через кущі, стріпуючи з гілля сніг і обсипаючись ним; ми вивалилися, як білі ведмеді з ведмежатами, на лісову галявину. Тут і справді надривався магнітофон, стоячи в снігу, тут і справді палало вогнище, пожираючи хмиз, кілька пар кружляло, а кілька щось їло біля імпровізованого столика з грубої колоди.

— З Новим роком! — гукнули нам ці веселі люди.

— З Новим роком,— відгукнувся брат.— Можна з вами потанцювати?

— Не можна, а треба,— відгукнулася одна із пар.

Мій брат підійшов до якоїсь жінки, кругленької й низької, вклонився їй і подав руку. І та, мала, низька, натоптувата, раптом розцвіла, і її обличчя стало як червоний місяць, і вона темпераментно кинулася вигинатися й посмикуватися, а біля неї вигинався й посмикувався мій брат.

— А ви? — гукнула нам висока й гарна жінка.— Замерзнути захотіли?

— Ми криві! Він на ліву, а я на праву! — відгукнувся я.

Вони засміялися, певне, мали це за жарт, а наші діти, всі п'ятеро, кинулися між дорослих і почали смикатися й кидати задками, підносили руки, а обличчя в усіх стали такі ж поважні, як були вдома. Тільки ми з Сиротюком стояли ідолами й сумно дивилися на тих, хто ще не розучився веселитися, адже ми з цим Сиротюком надто мудрі поробилися в цьому світі, ми з ним надто самотні, ми з ним щось у цьому світі згубили чи не знайшли, і ми з ним шукаємо те «щось», але неоднаково: він шукає в людях, які допомогли б йому жити, а я у книжках. Але ми з ним однакові в іншому, бо обидва криві: він на ліву, а я на праву ногу, через це ми не можемо пуститися в цей танок, в який так легко й весело пустився мій брат,— мій брат світив усмішкою до своєї кругленької й негарної напарниці. Він був у своїй стихії, адже й тут знайшов, кого пожаліти, а ми з Сиротюком стояли край галявини двома самотніми ідолами без корон, і наші обличчя хололи від чистого, білого сяйва, яким продовжував наповнюватися цей засипаний снігом приміський ліс.

1.

Цей запах Юрко відчув, коли ще вискочив зранку надвір. Довкола драглисто тремтіли дощові сутінки, дощ сипався дрібний, надокучливий — трохи не мжичка. Хоч була тільки весна, він вискочив у самій майці, і тіло його пройняла тисяча крижаних крапельок — одночасно кольнули голі руки й плечі. Тоді він і вдихнув у груди той запах — особливий, гострий; так пахне, здається, болотяний ліс. Побіг назад у хату, а за спиною в нього з'явився раптом вітер, наздогнав хлопця на порозі і вдарив межи пліч, водночас люто затарабанивши у шибку сінешнього вікна водяним дробом.

— Зовсім не маєш розуму в голові! — накинулася на нього мати.— Чого голий?

— Не голий, а роздягнутий,— спробував пожартувати Юрко.

— Хочеш застудитися на дорогу?

— Ні,— сказав легковажно.— Хочу загартуватися.

Брат з батьком уже пішли на роботу, тож лишились із матір'ю вдома самі. Стара поралася з постелями, вона вже в них пенсіонерка, отож неквапно тупцялася з подушками, ковдрами й простирадлами. Потому почне без поспіху замітати й трусити доріжки з підлоги — поспішати їй нікуди.

— На сніданок що приготувати? — спитала.

— Підсмаж картоплі.

У хаті повітря з ночі було несвіже, і він це особливо гостро відчув після двору. Тому рушив до вікна, яке плакало краплями, і скинув гачечок з кватирки. Штовхнув її рукою — на нього війнуло тим-таки гострим запахом болотяного лісу. Проти вікна росли кущі бузку, і він уздрів, як на гілочках тремтять прозорі й холодні водяні кульки. У глибині проглядала спінена ріка, а над нею моталися, стрімко літаючи, великі білі чайки.

— Диви, чайки! — видихнув він.

Мати спинилася в нього за спиною.

— Весна! — мовила.

І чи від того слова, чи від моторного метляння білих тіл, чи від запаху болотяного лісу відчув раптом Юрко той настрій: весняна негода, дерева ніби повитягалися догори, стали навшпиньки — рвонули, як могли, в небо, яке приходить ось у такі ранки до всього сущого: вже оживали ті дерева, вже, здається, прокотився по їхніх капілярах перший трем; а може, збудилася та перша хвиля соку, що омиває їхні омертвілі на зиму тіла.

— Відмовився б ти від тієї поїздки,— тихо сказала за плечима мати.— Хіба не було в них кого послати?

— Чого це ти? — повернувся до матері.

Вразився раптом: обличчя її було тривожне.

— Чи я вперше їду? — спитав.

— Вперше, не вперше,— сказала мати, невідривно дивлячись повз нього туди, до річки, де збуджено ганяли над розбурханим річковим плесом чайки,— а така надворі погода...

— Їду поїздом,— терпляче пояснив він.— А поїздові байдуже: негода чи погода.

— Знаю,— сказала мати, не так вимовляючи, як видихаючи слова,— але в мене серце не на місці.

— А де? — засміявся він.

— Все тобі смішечки,— трохи розсердилася вона.— А мені от зовсім не смішно.

Крізь сутінки прорвався важкий, градастий дощ, обцвьохав калюжі за вікном, кущі бузку і задзвенів на шибках.

— Зачини кватирку,— сухо сказала мати,— а то в хаті болотом починає тхнути.

Він послухався. Зачинив кватирку і накинув защіпку. Озирнувся, у вічі кинулася розбарлошена після сну кімната. Стояло тут двоє ліжок, ще одне, двоспальне, в другій їхній кімнатці, власне, комірчині, спали там батьки. Ще була в них малесенька кухня, де панувала залізна плита, а стеля майже звисала над головою. Раптом уперше відчув, яка тісна й маленька їхня квартира, адже їм і стола ніде поставити, а шафа ледве влізла між його канапою і ліжком, на якому спав брат.

— Робити сніданок чи спершу приберу? — спитала мати.

— Роби сніданок,— сказав він.— Піду зранку на завод по документи.

— Не хочеться, щоб ти їхав,— зітхнула мати і неквапно почвалала з кімнати.

Тоді він знову відчинив кватирку і всунув у розетку вилку електробритви. І, ніби на цей рух чи зудливий звук приладу, чайки раптово шугнули у небо й подались у глибину сірого присмерку. Електробритва стрибала по щоці, гризучи щетину, а хлопець незвідь-чого згадав сьогоднішній сон. Приснилося йому, що їде в поїзді, вщент набитому людьми, і люди ці неприродно серйозні: в кожному переділку й купе по родині. В їхньому купе сиділи батьки й брат, в кутку примостилася й Тамара, з якою в нього давні і, здається, тривкі стосунки. Навпроти скулилася дівчина його старшого брата, і всі вони тривожно прислухалися до нервового стукоту коліс. Всі вони тривожні й мовчазні, аж повитягали шиї, а очі мали розширені й насторожені. Юрко, здається, вийшов у коридор, і дивно йому стало. Навколо тиша небувала, стукочуть водно і стукочуть колеса. Він зирнув уздовж коридора і здригнувся: вглибину тягся безмежний, освітлений електролампами тунель. Зиркнув у другий бік — тягся вглибину і так само без краю. Не було в тому тунелі ані душі, і він пішов, вряди-годи хапаючись за поруччя, бо його нестримно туди потягло.

«Сни — річ химерна,— думав він, стираючи електробритвою з підборіддя жорстку щетину,— але щось нам од них передається». А ще він подумав, що те «щось», можливо, зматеріалізувалось у запах болотяного лісу, який і тепер відчував; йому раптом захотілося вийти з цього задушного приміщення, хай за вікном дощ, бо в тих набубнявілих краєвидах, в тій розбурханій, кольору кави з молоком річці, в тому небі, в яке недавно вдарили білими грудьми чайки,— в тому усьому було щось від тривоги, що її так несподівано вловила мати, а щось і від настрою витягнутих, ніби навшпиньки поставали, дерев.

Здув із бритви чорні посічені волоски, оббризкався із синьої пластмасової пляшечки з пульверизатором. Мати тупцялася й брязкотіла посудом у сінцях, де в них стояв газовий балон, і Юрко подумав, що в нього є хвилин з двадцять — можна підійти до річки і поміряти трохи, як він любив, берег, порослий густим трав'ям.

Накинув плаща й низько насунув капелюха.

— Куди? — спитала мати.

Стояла в сінцях у сірій старій куфайці, котра робила її ще огряднішою, і кришила на сковороду з розтопленим смальцем картоплю. Пластівці падали в жир і починали шкварчати.

— На річку зирну,— сказав Юрко.

Знову відчув запах болотяного лісу, стежка до хвіртки розгрузла, а по багну накидано старих дощок. Коли ступав на них, вода цвіркала з боків і в дірки з-під цвяхів. Вдихав на повні груди запах калюж і жовтуватої вогкої землі, розмочених гілочок тополь та вишень. Йому подобався цей ранок, негода і цей дощ, розгасла земля і те, що краплі падають на обличчя. Подобалася й ця розбурхана річка, до якої йшов: тиху радість од того відчував. Коли ж зійшов із дощок на траву, то

черевики почали до неї клеїтися — відривав підошви з тихим прицмоком, ніби земля була магнітом, а підошви металеві. Звів голову й уздрів дерева: голі, чорні, поглянсовані — кожна гілочка рельєфно вклеювалась у товщ сірого повітря, кожна гілочка ніби бриніла, і всі вони разом творили хитку, нервову, напрочуд вигадливо сплетену сітку грати, що відмежовували землю від височості. Он воно, небо, подумав він без патетики, а з якимось сумирним смутком, що й на радість трохи скидався, зі своїм плачем, нудьгою й тривогою! Он воно, що так вабить тягне, захоплює, щоб потім повернути забране собі краплями, он вони чудні сльози небесні, призначені для всього живого — їх так багато що земля не може втримати їх стільки. Отож пускає по лиці своїм струмки, що роз'їдають її живоносну твердь, і ті струмки глухо буль кочуть, адже поспішати мусять. Їм справді ніколи, їм не терпиться ввіллятись у воду велику, яка бігтиме у потоці ще швидше.

Юрко зупинився біля води, і його підошви почали помалу запливати, втягуватись у багно, аж наледве вирвав їх. Йому здалося, що так вона чинить завжди, ця земля, тягне в себе зовсім так само, як і небо. Від того й створюється рівновага; небо не пускає нас угрузнути в земній товщі, а земля тримає нас на припоні.

Над головою раптом загелгало, Юрко скинув головою — летіла, виладнувавшись у вервечку, зграя диких гусей. Різали небо стрімко й швидко, витягши довгошиї голови, і в крику птахів було рівно стільки ж радості, як і тривоги.

2.

Сиділи з матір'ю на кухні одне біля одного, бо кухня в них така мала, що годі поставити стіл посередині. Перед ними було заплакане вікно, яке виходило на город, де росло кілька карячкуватих яблуньок — розмовляли за їжею. На сніданок була смажена картопля, квашена капуста й ледь жовтий чай — мати була переконана у шкідливості цього продукту.

— І все-таки, сину, якийсь ти у мене не такий,— сказала мати.— Та й браток твій не луччий.

— Яблуко від яблуні далеко не котиться,— мовив Юрко.

— Зараз тих дівчат хоч греблю гати,— сказала мати.— Бери й вибирай. Але ти вперся об ту Тамарку, наче тобі на ній світ клином зійшовся...

— Стояв оце біля річки,— блиснув зубами Юрко,— і дивився, як гатили дівчатами греблю. Непоганими, скажу тобі, дівчатами.

— Пхе! — пирхнула мати.— Мелеш таке за їжею.

— А що я такого сказав? — наївно перепитав Юрко.

— Оце пішла на пенсію,— поважно відказала мати,— то все це мені в голові. Вітько, той уже так уліз, що не вибереться. Тоже надумав: взяти сільську дівку!..

Юрко знав, про що мова: сільська дівка, до якої старший брат уже вліз так, що не вибереться, ходила вагітна. Вона жила в гуртожитку, отож Віктор мав привести її сюди.

— Думала: теперечки сільські гроші мають,— мовила мати.— Чорта лисого вони їх мають!

— Як у кого,— сказав Юрко.

— Не кажи,— озвалася мати, посилаючи виделку до рота.— Вони теперечки лучче нас, городських, живуть. Просто та Надька з плохого коліна...

— Тобі не вгодиш,— Юрко черпнув змащеної олією капусти.— Тамара городська...

— Ти начебто й не дурний хлопець,— обурено поклала на стола виделку мати,— а в голові в тебе капуста... Ну, добре, той приведе сюди свою кугутку, а де дінешся ти? Підеш до своєї Тамарки? Та в них же така кімнатка, як собача буда... Де ми всі помістимося? А мав би

трохи розуму, то хоч би до Валі Бутенкової примазався б. У них дім такий, що можна м'яча ганяти.

— Але у Валі Бутенкової довгий, отакий-во,— показав,— носяра. І Валя Бутенкова того носяру любить задирати. І у Валі Бутенкової отакі манюсінькі, як пувички, очі...

— Я й кажу, що ти дурний,— добродушно мовила мати, знову беручись за виделку.— Пожив би і звикся. Зате дах мав би над головою.

— Батько хоче прибудувати кімнату,— сказав Юрко, апетит у нього увіч пропадав.

— Хіба не знаєш тих дурних законів? — сердито спитала мати.— Онде і в газеті писали: без дозволу не прибудовувати, а дозволу вони не дають. Хтось із сусідів напише, не оббершся клопоту. Та й продати хату тоді годі буде.

— А вам так уже треба її продавати,— розсердився Юрко.— Хто продаватиме: ти, батько чи Вітько? Та й для чого її продавати, коли жити ніде?

— Всяке може бути,— мати зітхнула й почала сьорбати жовтавий чай.— Розумний чоловік, коли їде на возі, то на задні колеса оглядається.

— Немає тепер возів,— відказав Юрко і встав, чаю пити йому не хотілося.

— Та сядь і доїж,— сполошилася мати.— І чаю випий! Пече тебе гарячка.

— Набридли мені ці розмови,— сказав Юрко.

— Вся біда в тому, що ми чесні,— понуро, але й трохи урочисто промовила мати.— Тільки й живемо, що на зарплату. А скільки тієї зарплати?

— Хай батько кроликів розведе,— зіронізував Юрко.

— Йому чарка в голові, а не кролики,— сказала мати.— Он люди на книжках тисячі тримають, а в нас тільки й того, що в получку.

— А що б ти хотіла? — вже сердито спитав Юрко.— Щоб я крав чи щоб Вітько махінації робив?

— Я хотіла б, щоб ви не були дурнями,— сумирно сказала мати,— і щоб не брали собі таких самих, як і ви, дурних дівчат. Щоб хоч дах собі над головою розстаралися. Так ні: той попався на гачок кугутці, в якої ні копійки за душею, а цей хоче в собачу буду залізти. Я ту Піндичиху знаю: то таке хитре, таке язикате, таке вредне — не буде тобі з ними життя!

Він це знав і сам, адже виріс на околиці. Тамарина мати була люб'язна до нього неприродно, солодко-люб'язна — од тієї люб'язності в нього часом і страх у душу закрадався: добре знав, що пальця їй у рота класти не можна. Але так уже сталося, вони зійшлися з Тамарою давно, і він не уявляв, що може бути інакше, попри все, йому з дівчиною було добре. Не складав поки що планів на майбутнє, не сушив собі голови, де житиме,— чи так уже конче це вирішувати зараз. Тільки цієї осені він повернувся з армії — тепер йому двадцять один. Тамара писала йому наївні й милі листи, а він, відкинутий од рідного дому (служив далеко на Півночі), мав од тих листів немалу втіху, Тамара була на рік за нього молодша, але про одруження між ними мови ще не було. Зустрічалися раз на тиждень, ходили в кіно, а вечорами цілувалися. Він заходив до неї додому, а раз завітала до нього й вона. Мати гостю зустріла чемно, але холодно. Не було сказано жодного негречного слова, але Тамара вдруге заходити до нього рішуче відмовилася. «Я твоїй матері не подобаюся»,— категорично мовила вона, і так було насправді...

Мати збирала посуд — готувалася мити. Юрко пішов до себе, почав одягатися. Кватирка й досі була відчинена, в кімнаті гостро пахло болотяним лісом. Зачинив кватирку, а водночас і на річку зирнув: чи літають чайки? Але небо над водою було порожнє.

— От ти кажеш,— виросла на порозі мати, вже була обв'язана

фартухом,— що Валя Бутенкова тобі не наравиться. А що, Тамарка лучча? Така вже красуня, що далі нікуди.

— Знаєш що?! — сказав, густо почервонівши, Юрко.

— Ну хай,— здалася мати, помітивши, що перебрала.— Кожному своя гуска до шмиги... А на яку ти роботу влаштувався? Сидиш у якійсь там лабораторії, копійки тобі платять,— що ти там хоч робиш у тій лабораторії?

— Довго розказувать,— мовив Юрко і рушив просто на неї.— Я вже тобі казав...

— Еге ж, казав. Інженером хочеш стать. А що теперечки ті інженери? Роботи по вуха. Он у нас був інженер — бігає, висолопивши язика, а платять йому, що й собака не оближеться. Пішов би туди, де я робила, я б і слово за тебе замовила, чоловіків там небагато, зате платять їм, куди тому інженеру...

Відступилася з порога, пропускаючи сина, і говорила своє ще й тоді, коли вже він у плаща й капелюха вбрався.

— Я тобі лиха не зичу, але теперечки таке життя, що треба вміти крутитися. Твій батько теж такий розумний, як ти...

— І брат,— блиснув зубами Юрко.— А це тому, мамо, що яблуко від яблуні далеко не котиться.

— У мене ви не пішли,— сказала мати.— Я що — баба, а баба живе так, як їй виходить. Думала: хай буде плохий, то й мені спокійніше, а він не плохий, а темний.

— То ти не з любові за батька йшла? — засміявся Юрко.

— Пішла, бо під руку підліз,— сказала мати й підтисла вуста. Її очі, навпаки, полагіднішали, і з них хлюпнуло на сина теплом.— Так же мені не хочеться, щоб ти їхав...

— Взялася з тією поїздкою,— сказав Юрко.— Чи ж я її вигадав: посилають мене... І що це за проблема така: тепер люди тільки й їздять...

— Хай собі їздять,— відвела очі мати.— А я хочу, щоб ти на очах був.

3.

Знав, що мати його любить. Воліла б, щоб з їхньої хати пішов ліпше Віктор, бо Віктор був з матір'ю різкий і непоступливий: надто гостро постала супроти його одруження. Надія ж уже при надії, як терпко пожартував батько, і мати з тим примирилася. З'їдало її інше: після того, як Віктор приведе сюди жінку, Юркові з родиною тут місця не буде. Про це вони не раз і не десять балакали з батьком, навіть засинаючи, Юрко чув їхнє бубоніння: мати говорити на цю тему не втомлювалася. Квартира в них була така: кімнатки, де спали брати й батьки, вели в кухню, звідси двері виходили в сінці, де стояла газова плита. Батькову кімнатку, як меншу, планували віддати Вікторові й Надії, старі мали переселитися до Юрка. Ясна річ, що Юркові приводити сюди жінку не випадало, і вже сама думка, що Юрко колись піде з дому, виводила матір з рівноваги.

Ішов по вулиці, по якій ганяв, посвистуючи в голому гіллі, вологий вітер, і не бажав думати про всі отакі самоїдські проблеми. Калюжі брижилися, коли вітер налітав на них; дощ уже перестав, але повітря було обважніле. В долинці, де росли старі тополі, стояла вода од розлитої річки, і тополі покірно й терпляче мокли — на стовбури поначіплювалося річкове зілля й огудиння після повені. Туди, в долинку, котився струмок, гортанно плюскотів, котячи рябу, брудну течійку. Двоє дітей пускали в того струмка кораблики, які стрімко неслися донизу. Доплививти до води широкої, однак, їм не вдавалося: перекидалися, і їх одразу ж покривала й мочила вода. Діти кричали й бігли їх визволяти, але змочені й розклеєні, кораблики безживно провисали в їхніх руках.

Волога проникала крізь плащ, і Юрко подумав, що в цей час ліпше йому було б у лабораторії, де робота його все-таки захоплювала, і хоч він влаштувався поки що підсобником, та стежити за маніпуляціями лаборанток йому завжди цікаво. Працювало їх там дві: одна літня, а друга молодша. Молодша з роботи часто зникала: в неї хворіли діти, тоді він виконував її обов'язки і вже майже освоївся з ними. Саме тому його й посилали в це відрядження. Жінки для того не годилися: старша от-от готувалася вийти на пенсію, в неї був підвищений тиск і хворе серце, а молодша розривалася між домом і роботою.

Юрко ішов, обходячи рясні калюжі, і думав, що день сьогодні розпочався невдало. Завжди його в такі дні охоплювала тривога, невдоволення, відтак ціпенів, як ці голі дерева,— йому аж віддих закладало. Попереду тяглася дорога, якою ходив безліч разів,— в'язала його дім з роботою і містом. В хвилини, коли на нього напливало таке почуття, він зупинявся (ось і зараз став, ніби на річку дивлячись), міцно стулював повіки і відчував себе деревом, якому вік тут стояти. Плащ гнітив плечі, вологий вітер пружно обвівав обличчя, а коли розплющив очі, світ був сумирний і знайомий. Думав, що завтра йому доведеться товктись у незнайомому місті, що в тому місті він конче почне тужити, як тужив завжди, коли покидав оцей знайомий світик; чи не це передбачала його мати, нутром відчуваючи, що і йому не хочеться нікуди їхати. Адже буде йому самотньо й порожньо, хоч чекають його клопоти і справи — щось таке потрібне, але малоцікаве для всіх! А може, це ліпше, що він таки кудись поїде, вирветься з цього кола, де немало своїх турбот, і хай простелиться перед ним вабна й незнайома дорога. «Живе є живе,— подумав він,— а всі вибаганки — хай вони летять під три чорти!»

4.

Він здригнувся. На вступі до п'ятого номера стояв грубий чолов'яга з буряковим обличчям, у куфайці й кирзових чоботях, в роті у нього цвіла цигарка, очі дивилися з вузьких щілин, а голову приплющувала сіра крислата кепка.

— Вже й здороватися не хочеш? — спитав чолов'яга прохрипло. — А я, мо, тут спеціально став, щоб тебе перестріти.

Розтулив широчезного, як верша, рота й зареготав безгучно, власне, вихекнув із шипінням повітря; диво було в тому, що цигарка при цьому не випала — приклеїлася до губи.

Цієї зустрічі Юркові хотілося найменше. «Чорт його виніс»,— стрельнув очима, ніби шукав, куди б дременути.

— На роботу біжу,— сказав похапцем. — Запізнююся...

— Спішиш, бо мені борг не віддав,— сказав чоловік і знову широко розтулив вершу.

— Чого ти таке кажеш? — злякано озирнувся Юрко, чолов'яга говорив надто голосно, їх міг би почути хтось із сусідів. Але навколо було порожньо.

— Кажу отак,— вже серйозно мовив чолов'яга,— бо сам знаєш: не люблю, коли мені боргів не віддають. Ходи, побалакаємо...

— Спішу я,— сказав Юрко,— і не забув я про борг. Ще цього місяця віддам...

— А я хіба кажу, що не віддаси? — мовив чоловік і посмоктав цигарку, яка вже й не диміла. — Ще такого не було, щоб мені боргів не віддавали. Ходи, поговоримо...

Повернувся й пішов у двір, грубий, але випростаний. Ступав, кутаючись, і Юрко поплівся слідком, хоч добре знав, що ліпше було б тієї розмови зараз не вести.

— На роботу я спішу,— сказав він жалібно у спину чолов'язі, але той і шиєю не зрухнув.

Піднялися на дерев'яний ганочок, і у вічі Юркові дихнуло несвіжим духом. Кімната, в яку ввійшли, була маленька, занехаяна, постіль брудна, неприбрана, а на столі темніла сковорода із незастиглим жиром і жовтими плямками від яєчні.

— Сідай,— кинув чолов'яга, бухаючись на стільця, який під ним аж затріщав, цигарки в його роті вже не було. — Сам знаєш, не люблю я про такі речі на вулиці говорити. Скільки зараз можеш дати?

— В мене тільки два карбованці.

— Давай,— похапцем проговорив чолов'яга. — Але ці два рублі даси так. За проценти.

Він знову розтулив рота й безгучно зареготав.

Юрко хотів вирватися звідси якнайшвидше. Вихопив гаманця і поклав гроші.

— Віддам я тобі борг,— сказав. — У першу ж получку.

— А матері що скажеш? — звузив очі чолов'яга. — Що, мовляв, Петро в шахи тебе обіграв? Що, мовляв, Петро в шахи на гроші грає, а тебе, бідолаху, обмахлярив? Чуй, давай-но па́ртійку! Може, й відіграєшся...

— Ніколи мені,— тонко сказав Юрко, задихатися починав у цій берлозі. — Та й не виграю я у тебе.

— Зневірився? Да, брат, я сильно граю. Скажи, махлярив я у грі?

— Ні,— мовив Юрко. — Ми грали чесно.

— По умові я грав з тобою? На гроші?

— По умові,— видихнув хлопець.

— Ну, то старайся на гроші. Або ж відіграйся. Виграй у мене — і чорт з тобою!

— Ніколи мені грати — на роботу спішу.

— Затявся зі своєю роботою,— зморщився Петро. — Не виздихають вони, коли на годинку припізнишся. Давай па́ртійку!.. Ну, не на гроші...

— Не можу я.

— Тоді давай так,— Петрове червоне лице стало хитре. — Коли програєш, то не на гроші, а виграєш, піде за борг?

Юрко завагався: ця бестія знову втягала його в свої сіті. Так воно сталося й спочатку: вони грали не на гроші, а ніби для розваги: Петро Юркові більше програвав. Тоді хлопець і попався: жодного разу на гроші він не виграв, і тепер був винен Петру п'ятдесят карбованців.

— Ні,— сказав твердо. — Зараз із запізненнями круто. Хіба не знаєш? Вони з годинниками на прохідній стоять.

— Звідки мені знати? — ліниво мовив Петро. — Я інвалід...

— То я пішов,— Юрко подався до дверей: увіч хотів звідси вирватися.

— Нє, стривай. Ми ще не поговорили.

— Про що нам говорити?

— Як про що? Про борг... Мені вже не терпиться. Получка в тебе коли?

— Сімнадцятого.

— Значить, сімнадцятого й віддаси. Ані на день пізніше. Знаєш, я жартувати не люблю.

Юрко знав і це. Вряди-годи когось із хлопців околиці сильно били: ходили із чорними від синяків обличчями.

— Отож затям, лапочка: сімнадцятого. А коли хоч комусь писнеш...

— Знаю,— понуро сказав Юрко.

— А тепер вшивайсь,— паном відкинувся на спинку стільця Петро. — Набридає мені на тебе, лапочку, дивитися.

Юрко вискочив із дверей кулею. За спиною почув хрипкі, спазматичні вихлипи — Петро реготав.

5.

Над землею низько неслися хмари, сколошкані, темно-сірі. Клубочилися й розлягалися на брудно-білому тлі, попереду виростала хмара більша, і з неї звисла долу темна мережа — десь періщив дощ. Юрко вискочив із п'ятого номера й озирнувся. На одному із численних ганків стояла жіноча постать у якомусь, кольору цього неба, сіряку, у темній, нижче колін спідниці і в стьобаних валянцях з калошами. На голові в неї було накручено сіру вовняну хустку — дивилася в його бік. Він подумав, що літні жінки в цьому дворі всі такі, як в уніформу вдягнені. Всі мають пронизливі очі й понурі обличчя, майже не бачив він, щоб усміхалися. Загалом про цей двір слава ходила погана: люд заселяв його непевний. Тут часто спалахували дикі сварки, а ще частіше долинали звідси галасливі звуки оргій. Ще з дитинства мати забороняла йому сюди приходити, але тут росло чимало його ровесників, і Юрка сюди все-таки вабило. «Віддам отой клятий борг,— покаянно думав він,— і ноги моєї тут не буде!»

Ззаду задеренчав мотор, Юрко повернувся — їхав Володька. Мотоцикл перевалювався з баюри в баюру, вода з калюж розплескувалася віялами, здавалося, Володька й мотоцикл п'яні.

Мотоцикл зупинився, й Володька гукнув, перебиваючи гуркіт мотора:

— Погода, чорт забирай, хоч вішайся! Ти в місто?

— На роботу! — гукнув йому Юрко.

— Сідай, трохи підвезу,— крикнув Володька, в нього була заляпана багнюкою одежа й навіть обличчя.

— Замащуся! — гукнув Юрко.

— В колясці не замастишся. Сідай!

Юрко вмостився в коляску, й мотоцикл притьма зірвався з місця. Розліталася брудна вода, краплі прискали об вітрове скло, міцно вп'явся в ручки Володька, його обличчя під каскою було смішно зосереджене. З-під коліс клаптями вилітала грязюка, й зустрічні люди передбачливо сходили на узбіччя. Шматочок багна залетів і в коляску і плеснув Юрка по щоці. Володька повернувся до нього й показав білі зуби.

— Дуже втішно,— буркнув Юрко, втираючись.

— Куди тебе підвезти? — крикнув Володька.

— До першого тролейбуса,— відгукнувся Юрко.

Володька зупинився трохи ближче, біля скверика. Юрко вискочив із коляски й подякував.

— Ходиш у п'ятий номер? — спитав приятель.

— Так вийшло,— одвів очі Юрко.

— Кажуть, з тим шулером зв'язався? Чи не знаєш, що то за людина?

— Ні з ким я не зв'язався.

— З ним уже ніхто з наших не водиться. То паскуда...

— Ти теж грав з ним у шахи?

— А-а! — пильно глянув на Юрка Володька. — І ти попався?

— Нічого я не попався.

— Мені діла до того, звичайно, нема. Але дивись!

— Дивлюся,— показав Юрко зуби й звів руку на прощання.

— Дивись,— повторив Володька. — Я тобі друг, отож попереджаю.

— Іди до чорта! — незлобиво озвався Юрко.

Стояв і дивився вслід мотоциклу. На душі було бридко. Аж так, що захотілося: хай би пішов дощ, хай би покрив цілий світ. Тоді він звів би коміра плаща й неквапно б рушив між вулиці, щоб не думати ні про що і нічого не вирішувати. Зрештою, нічого й не відчувати, окрім цієї вогкості, сухого шарудіння крапель, і хоч так утримати в душі ту краплю тепла, яка ще там лишалася. Сума, яку програв він Петрові, була невелика, але непомітно викроїти такі гроші із зарплати не міг.

Мати знала його заробіток і забирала все, даючи карбованця-другого на кишенькові витрати: кожна копійка в домі, зароблена чоловіками, пильно обліковувалася, бо й потреби їхні були немалі — мати вважала, що їм щоденно потрібне м'ясо, а ціни на нього на базарі і в комісійних відомо які. Єдине, що міг придумати в цій ситуації,— сказати, що зарплатню у нього витягли в тролейбусі. Мати панічно боялася злодіїв, в неписаній хроніці вулиці, яку творили всюдисущі жіночі язики, описи злодійських істот займали місця багато. Можна було б раз ті гроші «згубити», але це викликало б у матері таку бурю, що вона не дала б синові спокою цілий рік, раз у раз нагадуючи, щоб берігся й був уважний. Про злодіїв у тролейбусах мати повірить легше, окрім того, вся її лютість за втрачені гроші і весь жаль виллється не на його голову, а на того неіснуючого нечестивця, який лінується працювати і не дає добрим людям спокійно жити. Вона розверзеться гнівною промовою супроти всіх урків, і на цьому все може скінчитися. Боявся Юрко іншого. Володька йому виразно натякнув: те, що він відвідував п'ятий номер, на вулиці не секрет, отже, довідається й мати — тоді вони з батьком його загризуть. Точитимуть день і ніч, і ні від кого співчуття він не дістане. Брат тільки кисло всміхатиметься, бо й він Юрка попереджав. Здається, і він потрапив був свого часу Петрові в лапи, але це коштувало йому менше, коли каже правду. «Я зразу розкусив цього субчика,— сказав йому якось брат,— отож програв йому тільки раз». Програти Петрові раз означало втратити тільки десять карбованців, Юрко ж програв двічі, а тричі ще через те, що мав надію відігратися. Зрештою, Петро знав, як до нього ставляться на вулиці, а за Юрка взявся тільки тому, що той щойно повернувся з армії. Зараз партнерів він шукав здебільшого в місті, де збиралися шахісти й доміношники.

«Тепер і я розумний»,— думав Юрко вже в переповненому тролейбусі. Його притисли до залізної штаби біля вікна, і він сумирно дивився на залиті сірим присмерком вулиці: у тролейбусну шибку стукотів дощ... І йому раптом знову згадався сьогоднішній сон про поїзд, дивний поїзд, у якому в кожному купе людська родина, а коридор у вагоні — як безконечний тунель. Вони всі у тому поїзді: сумні й веселі, щасливі й печальні, заклопотані й безжурні. Їх несе по сірій площині часу, і ніхто з пасажирів не відає, яка станція його призначення. Вони тут сплять, їдять, справляють природні потреби, кохаються, біжать на роботу, а тоді повертаються, а насправді зі свого купе не виходять. Бо те купе особливе. Воно незмінне, хоч вони, здавалося б, існують у широкому просторі. Зрештою, той широкий простір — теж купе, з якого вони майже ніколи не вириваються...

«Тьху, верзеться казна-що»,— подумав Юрко і раптом відчув: незважаючи на те, що в тролейбусі людей, як оселедців у бочці, що кожне пашить і дихає, його пробирає воложиста вільга, яка хлюпає на нього із покритого краплями вікна.

6.

З армії він повернувся восени, заморочений від кількаденного переїзду до рідного міста. Потім йому ще довго здавалося, що під ним не канапа, а горішня полиця плацкарту, і чув тупе стукотіння коліс. Сівши біля вокзалу на тролейбус, він не зразу відчув, що це його рідне місто і що він таки вдома. Вряди-годи вихоплював (це інколи трапляється й зараз) якісь обличчя звідти, де випало йому жити два роки: очі, усмішка, вираз очей. Дивувався, що ці обличчя не покинув там безповоротно, що ніби прихопив їх з собою, отож і навідували його тут, у Житомирі. Був переколошканий, роздрочений, а може, й схвильований. Вискочив із тролейбуса на Театральній і, переходячи вулицю, мало не потрапив під машину — шофер його вилаяв. Зрештою, звернув на Чуднівську — момент, який перебачив в уяві не раз: знайомі

будинки, а дещо й змінене — виросло кілька коробок, з правого боку зникла хата, яка колись гордо стояла на горбі, так само зник і горб. Од міста на кручі, колись густо порослі дерезою, насунули привезену землю, і та ніби проковтнула хатки набережного висілка, колись такого мальовничого й затишного. Дивно було й те, що першою знайомою людиною, яку зустрів у рідному місті, був той самий Петро. Повільно чвалав назустріч, нетвердо ступаючи і якось неприродно випроставшись; в ту хвилину Юрко зрадів навіть йому. Вони зустрілися й привіталися і вступили в сяку-таку розмову, хоч до армії він з Петром знався тільки по-вуличному. Той завжди збирав біля себе підлітків і місцевих нероб, Юрко його тоді сторонився. Але зараз вони поговорили щиро й просто, як давні й добрі знайомі. Юрко не затримався, бо поспішав додому, Петро ж на прощання потис йому руку і між іншим запросив заходити до нього. Вони розійшлися, повні взаємної приязні. Швидко пішов, майже побіг на рідну вулицю, зрештою, вже й звідси уздрів рідні прирічкові горби. Кущі вже поскидали листя, але деякі ще жовто палали — там же, звідкіля він повернувся, вже шумували заметілі. Став і дивився: лисини полів, а з правої руки, на Павлюківці, з-поміж низьких дахів, що тулилися один до одного, випиналася його школа. Внизу побачив вузеньку, засипану брилами граніту Кам'янку і хати Закам'янки — трохи чудні, наче здивовані, як бабусі, котрі перестріли дорогого гостя. Біля них також палали жовті дерева, і він раптом розчулився — прекрасне все це було.

Потім йому не раз довелося сприскувати свій приїзд — галас і нескінченні розмови. Якось його перестрів і Петро, заявивши, що і йому він мав би поставити пляшку. Не відмагався, бо мати перед цим усунула йому кілька карбованців, на які купив «чорнила», і тоді вони вперше зіграли в шахи: Петро йому програв.

Ввечері зустрічався з Тамарою, і вони довго запаморочливо цілувалися. Було в ньому багато радості, а трохи й смутку: ніяк не міг увійти в ритм, та й свято повернення мало колись скінчитися. Тоді йому захотілося сховатись од приятелів та знайомих, і він кілька днів пролежав на канапі, перечитуючи ті кілька книжок, що були в них удома, а ще кілька книжок-детективів дав йому почитати Петро. Виходив на берег і ходив, ступаючи по зеленій траві, яку не брав осінній тлін, і не втомлювався милуватися: горби, річка, заросла верболозом, місток через Кам'янку, постаті рибалок на Тетереві. У голові було надзвичайно ясно, але й неспокій відчував. Мати дивилася на нього з любов'ю і щедро напихала їжею; дихала на хлопця осінь, як розфарбована жінка, котра не хоче старіти і через те має старіший вигляд. Від річки тягло прохолодою, запахом мулу, води й риби, а люди, яких зустрічав, начебто мали просвітлілі обличчя. Особливо запам'ятав одну пару: йшли, тримаючись за руки, дівчина довгонога, і її литки в капронових панчохах матово світилися. Здається, ніколи раніше не зустрічав такої гарної дівчини, та й хлопець біля неї високий, стрункий і гарний. Плащ дівчина розстебнула, а коли проходили мимо, вона подарувала Юркові погляд, повний щастя й тепла.

Тамара на ту дівчину схожа не була, але дивилася на нього тим-таки поглядом, і це теж його розчулювало. Зрештою, вони зустрічались у сутінках, коли всі вади зовнішності обраниці пропадали, і він щиро милувався і на її красу.

А найбільше, що його захоплювало: відчуття волі. Дивувався, що не має на собі форми, що, лежачи на канапі, не треба остерігатися, що тебе застукають у такій позі; міг спати скільки хотів і читати; зрештою, і йти куди очі дивляться. Там, у цьому золотому світі, блукають закохані: стрункі парубки й чудові дівчата з чудовими, сяючими ногами; там, у цьому золотому світі, намагається приховати старіння розфарбована осінь, по-домонтарському гребуться кури, яким байдуже до вічних секретів світу; одна з них настромила на бічний кігтик листка і ходить, легковажно помахуючи ним; на березі лежать білі, як

сніг, качки, а так само білий котяра сів на річковому камені і хоче розгадати оті вічні таємниці світу, а може, просто виглядає дурної риби, яка сама до нього припливе.

Ввечері, коли не був з Тамарою, виходив у місто. Біля кінотеатрів і на Михайлівській товклася молодь, хихотливі дівчата й пелехаті, трохи нечупарні у своїх джинсах та кросівках парубки. Вони поблимували з-під навислих кучугур волосся, і їхні куртки гидко шаруділи; дівчата в штанях і здебільшого простоволосі, вони дивилися на нього як на чужоземця, а йому дивно ставало, що зовсім недавно блукав тут трохи не щодня.

Майже не бачив знайомих облич, натомість приходили обличчя ізвідти, з Півночі; невже так швидко іде час, думав він, що за ці два роки все ніби й справді одмінилося? А коли стрів одну із ровесниць, одну із тих, з ким кружляв на головній вулиці, на його обличчя поклалася всмішка — ровесниця несла перед собою величезного живота. Вони перезирнулися, й жінка ніяково відвела очі, а йому незвідь од чого посмутніло на серці — щось таке дивне відчув: напівспогад, далека мелодія з магнітофона — уперше за весь час пізнав власну дорослість; зрештою, йому не було вже на вулицях так цікаво, як раніше.

Спускавсь униз, на свою околицю, де незмінно натикався біля п'ятого номера на Петра, і той люб'язно запрошував його зіграти пáртійку. «Хай йому чорт!» — думав він і схóдив на ганок із рипучих дощок, заходив у барліг-кімнату, де кисло пахло і де ледве блимала під стелею кволенька електрична лампочка.

Якось він лежав на канапі й безмовно дивився в стелю, біля нього на стільці сиділа мати й оповідала вуличні новини. Зайшов батько, мати щось згадала незроблене й побігла, а батько вмостився на її місце. Сидів і мовчав, ніби в дрімки запав — втомлений і старий. Мати стала на порозі, а Юрко в цей час дивився на голу, привішену до довгої дротини лампочку. Мати знову щось почала оповідати, а батько сидів мовчуном і дивився собі під ноги. Потім скинув очі на сина — були вони помережані червоними жилочками.

— Може б, ти того,— обірвав материну мову батько,— і роботу вже почав би собі шукати?

Мати заперечила, хай ще трохи відпочине, онде люди у відпустку йдуть щороку, а він два роки не відпочивав. Юрко зупинив погляд на цвяху, на якому сиділа муха й чистила крильця. Глина біля цвяха обсипалася, й руділа плямка. Батько знову зирнув на сина помережаними червоними артерійками очима:

— А по-моєму, вже пора.

— Що? — спитав Юрко.

— Пора вже роботу шукати,— сказав батько.

— Звісно,— мовив Юрко, сідаючи на канапі і струшуючи із себе напівсонне заціпеніння. — Завтра й піду...

7.

Вийшов сьогодні з дому пізніше тому, що був вільний: сьогодні мав їхати. Треба було оформити в бухгалтерії документи, дістати відповідні інструкції, купити квитка, зібратись у дорогу: день від'їзду — перший день відрядження.

Він завітав у лабораторію і застав тут тільки начальницю.

— Галя не вийшла? — спитав.

— У Галі знову захворіла дитина,— відповіла начальниця. — До речі, вона хоче роботу покинути: дуже вже хоровите в неї мале.

Знав, що це означає, і мав би зрадіти — випадала нагода з підсобників стати повноцінним лаборантом.

— Тобі на цій роботі буде спосібніше вчитися,— сказала начальниця, адже про його плани відала.

Вони вийшли з лабораторії. Знову замрячило, тож мало не побігли через заболочений заводський двір в адміністративний корпус.

— Ця погода мене душить,— сказала начальниця і змушена була зупинитися, коли вони вскочили в приміщення.

Зирнув на неї: добре, старе обличчя, бліде, з темними колами під очима — жінка стояла, розтуливши рота, і з присвистом дихала. Він ніяково тупцював поруч, позираючи в розчинені двері: повітря й небо були сірі, а через двір з гуркотом їхав трактор, немилосердно чавлячи калюжі й розкидаючи чорне, масне багно.

— Вступиш до інституту,— сказала начальниця, все ще дихавично вбираючи в себе повітря,— то й мене заміниш.

— Що це ви таке сумне говорите? — спробував усміхнутися Юрко.

— А те, що є. Тому і у відрядження тебе посилаємо, хоч і замолодий ти ще. Звикай помаленьку...

— Мені з вами працювати добре,— сказав він, бо хотів хоч якось поспівчувати цій змореній і хворій жінці.

— Ходімо,— сказала вона, і вони подалися під сірі, бетонні, заболочені сходи.

На другому поверсі був довгий коридор з безліччю дверей, вифарбуваних у брунатне, і йому на мить здалося, що це той самий поїзд, про який весь час сьогодні думав. В одному купе бухгалтерія, в другому — інженер, в третьому — завкадрами, в четвертому — директор, в п'ятому — плановий відділ. Під ногами легенько похитується підлога, тахкотять об стальні рейки колеса — тах-тах, тах-тах,— а за вікном сірі краєвиди із навкісними смугами дощів, що клюють голі дерева, і покриті калюжами поля. Одне поле зеленіє, друге чорніє, а хати в глибині весни загортались у сірі хустки присмерку.

— Ми з Вірою Миколаївною віримо,— сказав директор,— що ти впораєшся із завданням. Заводові це потрібно, як повітря. Будь настирливий і не злізай їм із шиї...

Слухав усе, що промовляв директорів голос, уважно: хотів запам'ятати. Розумів, що ця поїздка для нього багато важить, що це, зрештою, справа Віри Миколаївни, яка відчуває до нього довіру і хоче мати собі в лабораторії заміну. Дивився директорові в рота і таки не пропустив ані слова.

«Ну от,— думав він, перестрибуючи калюжі заводського двору й добираючись до прохідної,— справи мої не такі вже й погані». Брат приведе жінку до них і поселиться у меншій кімнатці, він же сам житиме якийсь час з батьками, одружуватися зараз передчасно, хоч Тамара про це вже кілька разів натякала. Але в неї з матір'ю й справді надто мацюпенька кімнатка («Собача буда»,— визначила його мати), і йти туди третім таки не варто, а наймати кімнату з його зарплатнею поки що годі — мати тут має цілковиту рацію. З тим дурисвітом, Петром, він розрахується найближчим часом — це добре, що той на нього натискає, принаймні буде спонука швидше звалити цей тягар із пліч. Потому обходитиме його десятою дорогою, як обходять інші хлопці околиці. Можна було б ті гроші позичити, хоч би і у Володьки, той заробляє добре й хвалився книжкою в ощадкасі, але для цього треба було б Володьці все розказати й вислухати, який він, Володька, розумний, а який Юрко дурний. Цього ж йому хотілося найменше, ліпше вже витерпіти зойки й стогони матері — хай обсипле прокльонами всіх злодіїв та дурисвітів.

Від цих думок Юркові посвітлішало, і він майже веселий ускочив у тролейбус, який повіз його до вокзалу. На сьогодні у нього справ лишалося небагато: довідатися про квиток на поїзд — їхня станція надто мала, отож не знав, чи брати треба заздалегідь, чи по приході поїзда. У Віри Миколаївни розпитувати він посоромився — вправиться якось і сам. Потому завітає ще до Тамари, в неї сьогодні відгул, а потім поспить і збереться. Можна буде рушити через Просинівську, щоб не проходити зайвий раз повз п'ятий номер: зустрічі з Петром останнім часом його гнітили...

Стояв у тролейбусі біля якоїсь дівчини і тільки зараз її помітив:

ніжний, тонкий профіль, тоненька рука — вони цікаво одне з одним ззирнулися. Десь зустрічав уже цю дівчину, але роздумувати було ніколи — під'їжджали до вокзалу. Він зіскочив з тролейбуса і раптом згадав: це ж та сама дівчина, яка вразила колись його, як ще повернувся він з армії.

Зайшов на вокзал і вдихнув застояного вокзального повітря — всі вокзали пахнуть однаково. На лавках сиділи люди: сонні, зморені, біля кас вилаштувалися черги. Він став біля довідкової каси — звісна річ, поїзд, на який він збирався сісти, був прохідний. Треба прийти за кілька годин, ні, зараз наплив невеликий. З полегшенням покинув приміщення і вже тут, на привокзальному майдані, йому знову стало незатишно й самотньо. Дощ, правда, перестав, але над головою зависла сіра площина неба. Йому раптом подумалося: як добре не мати турбот. У такі дні, коли мокро в черевиках, коли на тобі набубнявілий плащ і волога їсть плечі, коли в тебе є півдня вільного часу, яка то розкіш сидіти в теплій квартирі, ввімкнути транзистора і віддатися музиці, яка бадьорить і викликає тиху радість. Тоді можна думати тільки про приємне, відчути віщу красу спокою, тоді легко знайти приємне і в негоді, а серце в грудях звеселіє, бо піддасться музиці, яка лине з транзистора, тоді можна побажати, щоб продовжився той настрій, а мить оця спинилася. Перед очима буде вікно, і погляд тонутиме в мережі гілля, вже налитого соком,— адже воно тільки й чекає ясної зміни, щоб небо очистилося й повищало, щоб воно розчахнуло брами, розвіявши хмари, і хай у ті брами потече голубе й золоте, голубе й червоне, воскресивши світлі барви землі. Він теж, як ці самі дерева, він теж налитий соком і повен чекання, а всі прикрості й негоди — це щось незначне й перехідне. І йому раптом уперше за сьогодні стало радісно, що покине ці вулиці і вузький світець, в якому живе, що той поїзд, який йому цілий день мариться,— це тільки маленька втеча і спроба знайти собі свято, що всі в тому поїзді тільки й сіли в нього, щоб утекти з будня, який їсть і з'їдає, який ніби це сіре небо або ж мокрий плащ, котрий давить на плечі. «Мені б чогось такого,— подумав він, дивлячись, як у кінці вулиці з'явився тролейбус,— що б мене піднесло, мені б такої дівчини, яка двічі вже зустрілася за ці півроку, мені б...»

Він вскочив у тролейбус і натрапив на сварку. Контролери зловили зайця, а той не хотів платити штраф і люто огризався.

8.

Повільно ступав під парканами, вибираючи сухіші місця, в черевиках і без того було вогко. Паркани пахли цвіллю, і це нагадувало йому щось із дитинства. Подумав, що ходить цим шляхом уже давно, а в ці півроку, коли вдома, й часто. Все відбувається за наперед визначеним ритуалом: перші пристрасті й радість після повернення вже минули. Часом у гіршу погоду вони йшли з Тамарою в кіно, супроводжувані приязним поглядом її матері; неприємне в цій ситуації було тільки те, що дивилась на нього не просто, а вивчаючи, з прижмурцем. Ніби гіпнотизувала його поглядом, і поки Юрко був у їхньому домі, відчував, що той погляд невідривно причеплений до нього. Коли ж зустрічався з Тамариною матір'ю очима, вона незмінно всміхалася й ніби підбадьорювала. Хлопця постійно мучило передчуття, ніби стара щось од нього вимагає, до чогось спонукає, понуджує, наче він зобов'язаний промовити слова, без яких його стосунки з Тамарою не мають значення. Але він тих слів не проказував, отож щоразу, як тільки вони покидали з Тамарою її дім, помічав в очах старої легке розчарування, а може, й осуд.

Тамара була дівчина звичайна. Оповідала йому про роботу, про ті невеликі й малоцікаві пристрасті, які там траплялися, про в'язання й шиття, чим захоплювалася, про речі, які бачила в тому чи в тому магазині і які їй сподобалися; про життя ж домашнє воліла мовчати.

Свого часу вступила на вечірній відділ політехнічного інституту, провчилася рік, та іспитів здати не змогла, і інститут той без жалю покинула. Ще дівчина любила розповідати про їхнього кота, а більше про домашнього песика Локшу і про перипетії співжиття цих малих тваринок — тоді голос Тамарин звучав весело й мило дзвенів. У неї була подруга Марина, яка працювала медсестрою, і вони часто зустрічалися, бо обидві любили в'язання та шитво. Тамара зі сміхом розповідала, що ця Марина слухалася найменшого повеління своєї матері і через це єдиний хлопець-шофер, який зацікавився був Мариною, змушений був її покинути; Маринина мати й чути не хотіла, щоб зять у неї був шофером. Потому Марина хлопця собі знайти вже не могла, і Тамара відчула до неї поблажливість, адже в самої хлопець уже був, і її мати супроти Юрка нічого не мала. «Ти їй подобаєшся»,— казала вона Юркові вже не один раз, і він до цього звик також. Зрештою, йому було з Тамарою затишно, вона дівчина тиха й спокійна, але десь у глибині душі він відчував, що з нею йому трохи й нудно. Ніколи не спалахував до неї гарячим почуттям, і навіть коли вони цілувалися, забрівши у безлюдні місця (для цього треба було перейти пішохідний міст, що вів через Тетерів із парку у Варваровий сад), він відчував тільки приємне збудження, а не вогонь. І все-таки його до неї вабило, та й надто довгі й усталені були їхні стосунки — не мав жодної причини їх переривати...

Знову посипався дощ, наче пересіювався крізь дрібне сито. Вулицею повзла інвалідська машина, перевалюючись із калюжі в калюжу. Юрко знав і того інваліда, що сидів у машині: з червоним обличчям і без обох ніг. Він, той інвалід, любив чарку, а випивши, чудно хитався на протезах і плакав. Отак ішов по вулиці, не бачачи світу, і сльози струмками стікали по його червоному обличчі. Юркові здалося, що він чує той плач і зараз: плач інваліда та його машини, яка невпевнено похитується між калюж. Але він помилився: машина наблизилася, а обличчя в інваліда було спокійне. Тліла між його уст цигарка, а вуста ніби й усміхалися.

Юрко відчинив знайому хвіртку, до нього вискочив із буди собака, але впізнав і замахав хвостом, чекаючи, як завжди, подачки. Юрко витяг з кишені кілька кругляччків печива, собака почав жадливо вихоплювати їх з долоні.

Відчинила Тамара. Як завжди, тихо зойкнула, ніби не сподівалася на його прихід, і на щоках у неї зацвіли рум'янці.

— Я така рада, що ти прийшов,— шепнула вона. — Заходь, будь ласка.

Вони опинилися в темряві сіней, і Юрко пригорнув дівчину до себе, цмокнувши десь біля вуха.

— Ша,— засміялася тихенько Тамара. — Мати вдома...

Мати й справді була вдома. Розцвіла назустріч Юрку круглим і повним обличчям, а він незграбно скидав із себе плаща.

— Зовсім промок,— турботливо сказала Тамара, забираючи в нього мокру одежу. — Зараз вип'єш гарячого чаю.

— Я на хвилинку,— мовив він, струшуючи з капелюха краплі.

— Погода — не позаздриш,— сказала добродушно Тамарина мати. — Ти що, сьогодні не на роботі?

Сів на поставленого йому стільця й почав оповідати про відрядження, про те, що їхати сьогодні і в нього ще безліч клопоту, бо треба зібратися і ще дещо вдома зробити на материне прохання,— оце «дещо» він, звичайно, вигадав.

— Я теж оце збиралася в магазин. Не бачив, відчинено?

— Ясна річ, відчинено,— сказала Тамара і метнулася в коридорець, де в них стояла газова плита з балоном.

— Щось привезли,— мовив Юрко. — Машина стояла і люди зібралися...

— А не помітив що? — зацікавлено спитала стара.

— По-моєму, копчену рибу,— збрехав він, бо знав: копчену рибу Тамарина мати любила.

— Ставриду? — перепитала вона, бо все-таки не хотіла йти на дощ.

— Здається, мойву.

— Доведеться піти,— мовила стара і важко звелася з ослінця, присунутого до теплої стіни. — Ви тут погомоніть...

— Ти це куди? — вскочила з сінець Тамара.

— Та от Юрко каже, що в магазин копчену мойву привезли.

— Не знаю я, що там привезли,— засміявся Юрко. — Це мені тільки так здалося.

— Все одно подивитися тра...

Обоє лукавили: Тамарина мати виявляла делікатність, чи що, дбаючи, щоб молодята перед розлукою побули самі, а він добре знав, що привезли таки копчену ставриду і ніякої черги в магазині не зібралося.

— Хочеться тобі в дощ іти? — озвалася для годиться Тамара.

— Все одно засиділась у хаті,— відповіла мати, натягаючи куфайку. Потім вона напнула хустку, взула стьобані валянці і стала увіч подібна до тієї жінки, яку Юрко бачив уранці в п'ятому номері.

— Ви тут погомоніть,— сказала вона, намагаючись не дивитися на Юрка.

Однак Тамара з її відходу чомусь не раділа: була сьогодні трохи сумна, Юркові навіть здалося, що недавно плакала.

— Вимкни того чайника,— сказав він,— мені й справді ніколи.

9.

Захотів пригорнути дівчину, але в цей момент ожив кімнатний песик Локша, який досі мирно посопував на підстилці біля теплої стіни. Песик попереджувально загарчав. Юрко, однак, на нього не зважив і пригорнув дівчину щільніше, на що мала почвара грізно ошкірила зубенята й почала ляско гавкати. Тамара засміялася й вислизнула з його обіймів.

— Це він ревнує,— сказала задоволено. — Правда, розумний песик?

— А чи не виставила б ти його за двері? — спитав Юрко.

— В таку негоду? — обурено перепитала Тамара. — Хіба ми не можемо просто собі побалакати? Окрім того, й настрій у мене сьогодні...

— Теж через негоду?

— Е, багато розказувати... Хочеш подивитися, що я зв'язала останнім часом?

Йому було глибоко байдуже, що вона зв'язала, але хитнув головою. Песик знову влігся на підстилку. Тамара принесла в'язання і щось там почала оповідати — це мав бути светр йому в подарунок. Робота велика, але для неї це радість, адже старається для нього...

— Слухай,— перебив він її,— ти сьогодні плакала?

— З чого ти взяв?

— Ну, якась трохи не така... Щось сталося?

— Е, це все наші вічні суперечки з мамою.

— Щось таке, що сказати мені не можеш?

— Можу, але не хочеться. Ну, чого ти про це завів?

— Розкажи.

Вона промовчала. Дивилася на забризкане краплями дощу вікно.

— Через тебе ці суперечки й були,— сказала смутно. — Але я не хочу про те говорити...

— Коли через мене, то сказати мусиш.

Вона понурилася, і з її очей на початий светр, який плела для нього, капнуло по сльозі. Він зчудувався.

— Щось має проти мене? — спитав.

Дівчина заперечливо крутнула головою.

Юрко поклав їй на плече руку й погладив. З кутка попереджувально загарчав Локша. Відсмикнув руку й роздратовано блимнув у куток.

— То я слухаю,— сказав.

— Не примушуй мене про це говорити,— прошепотіла Тамара, і сльози знову викотилися їй із очей.

— Та коли це стосується до мене, мушу знати.

Бгала мовчки плетиво й не дивилася на нього.

— В мене мало часу, Тамаро,— сказав він. — І досі ми, здається, були щирі поміж себе. — Юрко взяв її руку в свою. Знову погрозливо загарчав песик... — По-моєму, не вчинив я нічого тобі прикрого, не ображав і твою матір.

Хитнула головою. Локша в кутку гарчав.

— То що сталося?

Тамара ревно заплакала.

— Не хочу я тобі цього казати... Не примушуй мене...

— Кажи швидше. А то прийде твоя мати — ніякої копченої мойви в магазині нема.

— Не прийде,— мовила Тамара. — Навмисне нас залишила...

— Дивно,— всміхнувся Юрко. — А я вважав, що мудро спровадив її.

— Вона каже...

— Що ж вона каже?

— Тяжко мені це повторювати.

Знову замовкла, тільки схлипувала. Він тримав її руку, а песик у кутку гарчав.

— Не тягни, Тамаро!

— Вона каже... Ну, що я довго чекала тебе... Що навіть на танці не ходила...

— І даремно,— мовив він. — Я від тебе цього не вимагав... Ну, і не ходила, так що?

— Вона каже... Що вже півроку минуло... А ти...

— А я?

— Це не мої слова,— зирнула нарешті на нього. — Я тобі цього зроду-віку не сказала б...

— Звісно,— мовив Юрко. — Переказуєш слова материні. То що вона каже?

— Каже... Ну, що ходиш, ходиш... Не можу я... Язик не повертається... Даремно ти завів цю балачку.

— Що не одружуюся з тобою? — спитав навпрямки.

Хитнула швидко головою, і сльози знову покотилися з очей.

— По-моєму, я тобі все пояснив,— мовив він, випрямляючись на стільці. — Мій старший брат жениться, бо в нього буде дитина. Старі віддають йому маленьку кімнатку, а я з ними поселюся в більшій. Де б ми помістилися?

— А я хіба не знаю? Але вона каже, що в нас... є кімната...

— Оця? З твоєю матір'ю і псом, який не дозволяє мені тебе обійняти? Тут же ніде зайвого ліжка поставити...

— Вона каже... ні, не можу я...

— Ми з тобою ще молоді,— мовив він. — Надто молоді...

— І я це мамі казала... Хіба не знаю?

— Мені обіцяють ліпшу роботу... Окрім того, я вже казав: улітку хочу вступати до інституту. На вечірній.

— Все це я знаю. Але вона каже... коли б серйозно до мене ставився...

— А я несерйозно до тебе ставлюся?

— Та бог з тобою, Юрчику... Хіба ж це мої слова?.. Просто відбулася між нами така розмова... А буде так, як ти вирішиш.

Він замовк. Прибрав руку, й песик у кутку перестав гарчати. Дивись у вікно й бачив краплі, які тремтіли під вітром. Смуток відчув, тихий і покірливий,— чи добре вчинив, що примусив її повести цю

розмову? Чи не ліпше було б їм і справді просто й по-приятельському погомоніти, адже перед дорогою він? Ще буде в них час вирішити свої проблеми, багато доброго й спокійного часу!

— На квартиру в мене поки що надій ніяких. А в тебе на роботі?

— Так само,— сказала Тамара. — Тому вона й каже...

— Що ж вона каже іще? — трохи роздратовано спитав.

— Що краще, ніж є, все одно в нас у найближчому часі не буде... Але це не мої слова.

— Хочу твердіше стати на ноги,— мовив він. — Дістати ліпшу роботу і вступити до інституту. Спершу вчитися важко, а сім'я й дитина...

— Дитину не обов'язково зразу заводити,— прошепотіла, вже не посилаючись на матір, Тамара.

Скинув на неї очима, але сиділа перед ним покірна, засоромлена і трохи жалюгідна — гаряча хвиля хлюпнула йому в груди.

— Треба мені хоч якось у житті встановитися,— пробурмотів. — Поговоримо про це, коли повернуся, гаразд?

Кивнула головою і втерла очі — якось по-дитячому, затиллям долоні.

— Тому я й не хотіла сьогодні про це говорити,— мовила і шморгнула носом, як дитина після плачу.

10.

Вони зупинились у сінях, він у мокрому плащі й капелюсі, а вона в домашньому халаті, який робив її опрощеною, але й беззахисною. «Хочу думати про неї гарно»,— мигнуло в голові, і прихилив її до себе: принаймні тут їм ніякий песик не перешкодить. Її руки лягли йому на плечі і зімкнулися на потилиці. Віддих став уривчастий і схвильований, а вуста спрагло зустрілися.

— Все буде добре,— прошепотів він у перерві між поцілунками

— Швидше повертайся,— шепнула й вона. — Чекатиму...

Знову злилися вустами, горнув до себе тонке тремтяче тіло і сам тремтів. У цей час різко відхилилися двері, і на порозі виросла кругла постать у куфайці, запнута вовняною хусткою. Тамара, як водяна миттю випливла з його обіймів.

— О,— солодко сказала мати. — А ти вже йдеш?

Він пік раків. Відступив убік, щоб пропустити стару, а та аж цвіл широкою усмішкою.

— Це не копчену мойву привезли, а ставриду,— сказала. — Таку що сама тільки шкура й кості.

У хаті залився гучним ляскотом песик, а Юрко, як шкодливий кі шмигнув у розчинені двері.

— Швидше приїжджай! — гукнула йому вслід Тамара.

— Щасливої тобі дороги,— солодко проказала її мати.

Він волів би, щоб зараз був дощ. Щоб змив із його обличчя оц недоречну й ганьбливну барву і щоб охолодив щоки. Все вийшло по дурному: й оце зумисне залишання їх на самоті, і ота ревнива почвар в собачому образі, і їхня розмова, і, нарешті, оця несвоєчасна, а мож надто своєчасна з'ява Тамариної матері. І хоча на перший позір нічо особливого не сталося, йому було неприємно. Дощ, здавалося, прип нився остаточно, хмари підбились угору, ніби між ними й земле збиралося більше повітря, яке й підняло їх у височінь. На крайне хмаровиння навіть розірвалося, і в прірву полилася ясна синява; в задивився на той ясний клаптик, ніби сподівався дістати звідти х трохи благоти. Не треба думати про неприємне, не треба думати про ранішню зустріч із Петром; не треба думати, що розмову про одруже ня Тамара могла по-акторському розіграти; не треба думати, що во вчинили те з матір'ю злагоджено; не треба думати, що відбувається його спиною і яка розмова зараз точиться в малесенькій кімнатці,

щойно побував; не треба думати про насурмлене небо, а ліпше про ту голубу латку, що благовістить, що всі дрібниці, якими цілий день сьогодні обкидується, можуть лягти на душу каменем; не треба думати й про поїзд, який глухо тахкоче колесами і в якому їдуть усі вони — живі під цією латочкою неба; не треба думати й про омани, ну, хоч би про ту дівчину, яку зустрів за півроку двічі,— не в твоє купе вона завітає. Варто забути кругле, усміхнене обличчя Тамариної матері; варто повірити, що вона добра і зичить йому й дочці своїй блага; варто згадати, що є в нього власна домівка, де його чекають і люблять, є робота, яка йому подобається і де його так швидко оцінили; є, зрештою, важлива поїздка, у яку вирушить уже сьогодні, а ще є весна, котра посилається на землю для того, щоб усіх оновити.

Голий, блискучий і безлистий клен підняв гілки, і з них врядигоди капали краплі. Коли падали в калюжі, дзвінко розбивалися, а коли плюхались на землю,— глухо. Звів руку, й одна із крапель розбилася на долоні, холодно її змочивши і наливши по вінця всі лінії його долоні. Назустріч од колонки рухалася громіздка жіноча постать у гумових блискучих чоботях і з головою, закутаною у вовняну хустку,— від того голова та здавалася ніби у скафандрі. Він почекав, щоб та жінка перейшла йому дорогу з повними відрами, адже хотів, щоб усе в його житті склалося добре.

— Доброго дня! — сказав він тітці, й та неохоче йому відповіла.

11.

По обіді він вирішив передрімати, адже в поїзді добре не виспишся, окрім того, в хаті було напалено, а він, блукаючи по дощі, змерз, зрештою, й обід був смачний та поживний, а мати запобіглива й мирна. Вони перекинулися словом, а він відчув солодку притому і зватілість у голові, відтак і бажання сховатись під ковдру, щоб із тіла вийшла зайва вологість, набрана надворі. Теплу тишу відчув у рідному домі: мати рухалася в капцях на повстяній підошві нечутно, ледь-ледь муркотіло радіо, плащ і мокрі черевики його сушилися: плащ розтягнутий на стільці біля груби, а черевики настромлені на поліна. З насолодою простягся на канапі, а мати принесла йому укривало — старий ліжник. Загорнувся у нього й приплющив очі, які вже йому й поколювало. Мати затягувала на вікнах штори, і він слухав, як із шурхотом рухаються підвіски і як шарудить тканина. Тихі кроки прошелестіли мимо нього, а за мить із співом причинилися двері. Знав, що в хаті напівсутінь, що грубка в кутку пашить теплом, що в ній дотліває жар кам'яного вугілля і довго ще тлітиме, що вже не станеться нічого, що б вибило його з цього м'якого й ніжного колисання, бо його таки похитувало, похитувало канапу й весь дім. Почув, як тихо стукотять по рейках колеса,— несуть його в глибину сну. І сон йому приснився той самий, що і вночі: про поїзд, де в тісному купе їде з батьками і братом, з братовою і своєю дівчиною, із Петром, хоч Петро, здається, був тут зайвий, але це він розставляв на вагонному столику шахи, із лаборантами, з якими працював: Галею та Вірою Миколаївною. Віра Миколаївна про щось мирно розмовляла з Тамариною матір'ю; на руках Тамарина мати тримала песика Локшу, і той песик, перебивши жінок, почав раптом оповідати людським голосом про те, що він, Юрко, поводився з Тамарою неподобно, безцеремонно хотів її обійняти, поклав руку на плече, а ще мав нахабство взяти Тамарину руку в свою і довго не відпускав. Що вони робили у сінцях, він, песик Локша, не бачив і брехати не буде, але гадає, щось стидке й негречне. Брат на ту розповідь сміявся, а Тамара відвернулася й дивилась у вікно. Мала на те підставу, адже через лутку переступала дівчина, яку він бачив за останні півроку двічі. Вона ступала ніжкою, взутою

в золоту туфельку, між шахові фігури, тоді поставила туди ж другу ногу і враз почала маліти, аж поки не перетворилась у шахову королеву. Через стіну пройшов до них його приятель Володька, мав строге обличчя, а завітав тільки для того, щоб повідомити Юрка: грошей йому не позичить.

— Коли б у нього не було на хліб,— сказав поважно Юрковій матері,— я б і хвилини не вагався, бо Юрко мені друг, та коли подумаєш, кому потраплять мої гроші...

Петро звів очі від шахівниці, і вони стали маленькі, примружені.

— Ще не було жодного,— жорстко повідомив він,— хто б не віддав мені боргу. Зі мною жарти погані...

Тоді Юрко помітив, як заплакала на шаховій дошці біла королева, взута в золоті туфельки, і плакала вона золотими сльозами, а в шибку їхнього вікна дивилося обличчя, приклеєне, як вирізка з журналу,—той хлопець, з яким колись біла королева гуляла на тетерівському березі.

Тоді Юрко сказав:

— Любі мої! Постараюся зробити так, щоб усім було добре. У тебе, Володько, я не позичатиму грошей, і ми залишимося приятелями. Я, Петре, поверну борг, і тобі не доведеться мене калічити: хіба ж можна, щоб хтось тобі грошей та й не віддавав? Буду старатися й на роботі, і вам, Віро Миколаївно, стану достойною заміною, щоб спокійно пішли на пенсію, а ви, Галю, можете роботу не кидати, робитиму її і за вас. Одружуся з тобою, Тамаро, і хай заспокоїться твоя мати, а ваш песик Локша мене полюбить і не гарчатиме — я годуватиму його комісійною ковбасою. Ми прибудуємо, Вікторе, до нашої хати незаконну прибудову, і ти матимеш де жити з родиною. Собі ж я хату намалюю. То буде такий дім, який може тільки приснитися, і він нам неодмінно присниться. А щодо білої королеви в золотих туфельках, то можете не турбуватися — ти, Тамаро, і ви, хлопче, приклеєний, як вирізка з журналу, до скла,— я любитиму її тільки у мріях і вві сні.

— Здорово ти сказав,— мовив Петро, повертаючи до нього хитре обличчя. — То, може, ми з цієї нагоди зіграємо? На гроші?

12.

Прокинувся від того, що відчув: у кімнаті хтось є. Розплющився й побачив: навпроти сидить на стільці із крижаним обличчям мати й дивиться на нього впритул. Здається, цей погляд і розбудив його.

— Щось сталося? — спитав, спускаючи ноги на підлогу.

— Ти чого це знову ходив до того гицля, до того обісника, того шахрая?

— Про кого це ти?

— Сам добре знаєш про кого. З ним уся вулиця не хоче знатися, а ти його пороги оббиваєш. Давно тобі казала: обходь його десятою дорогою, коли не хочеш улипнути. Чи, може, вже влип?

— Нікуди я не влип і нічого не знаю,— роздратовано сказав. — Оце треба було мене будити?..

— Я тебе не будила,— категорично сказала мати. — Сиділа й чекала, доки прокинешся.

Вона його не будила. Але свердлувала поглядом, аж він прокинувся.

— Не даси відпочити,— буркнув він.

— Бо мені здається: ти влип. Той шахрай шукає дурних і обігрує їх. У шахи і в карти.

— Звідки ти знаєш?

— Уся вулиця знає. І не роби з мене дурної. Кажи прямо: влип?

— Нічого я не влип,— зірвався він з канапи. — Ну, так, заходив до нього кілька разів. Грали в шахи.

— А я що кажу? Коли ти був в армії, то біля нашої хати збиралася ціла компанія, зараз вони на острів перейшли. На них раз і міліція нападала, то вони в одежі в річку покидалися і попереплива-ли на той бік. Але він нечесно грав, і вони його прогнали. Здається, бобу дали, бо з ними більше не грає... Тоді він почав шахами дурити.

— Я це знаю,— сказав Юрко, натягаючи штани.

— Тепер він ловить дурних у парку, - сказала мати. — І не один уже влип. Вже не раз казала: обходь таких десятою дорогою.

— Я й обходжу,— сказав Юрко, натягаючи сорочку.

— В тому-то й річ, що не обходиш. Сьогодні вранці чого до нього заходив?

— Все ти знаєш,— буркнув Юрко.

— Знаю, бо ти дурний. Таких він і обкручує. Признайся: влип?

— Нічого я не влип,— сказав Юрко й зирнув на годинника: проспав добрі дві години.

— Ліпше б признався,— сказала мати.

— Нема мені чого признаватися,— вибухнув Юрко. — Він мене попросив цигарки йому в місті купити...

— А в нашому магазині нема цигарок?

— Він курить «Казбек». В нашому магазині «Казбеку» нема.

— А чого тебе просив? — спитала мати. — Не було в кого попросити?

— Ми на дорозі перестрілися. Коли на роботу я йшов...

— Не брешеш? — спитала, пильно на нього дивлячись.

— Чого мені брехати?

— А того, що він міг би сам по ті цигарки піти — це швидше було б.

— Казав, що погано почувається.

— А чого до нього в хату заходив?

— Гроші взяти.

Мати, здається, повірила. Ще мала сумніви, але він цього разу викрутився. Справа з боргом ускладнювалася. Вже не зможе сказати, що зарплатню в нього вкрали в тролейбусі: надто підозріло було б. Умивався після сну й гарячковито міркував. Більше десятки із зарплатні не викрутить, мати звикла рахувати кожну копійку. Доведеться позичати. Може, у Володьки, а може, у Віри Миколаївни: ця історія не повинна випливати. Розрахується із тим шахраєм, як назвала його мати, і справді обходитиме його десятою дорогою. Тобто йтиме у місто так, щоб минати п'ятий номер, добре, виходів у місто було аж три. Коли б признався матері, гроші покрити борг вона дала б. Але потому їла б його поїдом: ті гроші йому б горлянкою вилізли.

— Поїзд коли? — спитала мати.

— О дев'ятій,— сказав, утираючись. — Але треба прийти години за дві, щоб квитка взяти,— прохідний.

— А не міг би ти не їхати?

— У мене й документи виписано. І гроші на відрядження одержав.

— Скільки?

— По два шістдесят на день, за дорогу й на готель по карбо-ванцю.

— Цього тобі вистачить. Чарки не пий і в компанії не ув'язуйся.

— Які там компанії, коли нікого не знатиму.

— Такі бувають аферисти!.. Побачить, що ти молоде, дурне, то й вициганить грошики.

Він розсміявся.

— А ти кудись із Житомира виїжджала?

— Бо нема чого,— відказала. — Мені добре і вдома.

Тоді він почав розказувати їй, для чого потрібне йому це відрядження. Коли його щасливо відбуде, адже їде від заводу штовхачем, то його напевне переведуть у лаборанти, а коли вступить до інституту... Оповідав те, що повідомила сьогодні Віра Миколаївна, й бачив, як розпогоджується материне лице. Вона вже бряжчала тарілками, виймала виделку й нарізала хліб. Страва була тепла, бо стояла весь час на гарячій плиті.

— Маєш шануватися,— сказала зрештою. — Так же мені хочеться, щоб життя у тебе склалося не так, як у Віктора.

— А чим у Віктора воно склалося погано?

— А тим, що жениться на кугутці, яка ламаного гроша за душею не має. Ходив до Тамарки?

— Заходив.

— Плетуть вони на тебе із тою старою пащекухою сіточку. Ой плетуть!..

— Тамара мене чекала два роки.

— Подумаєш,— зневажливо обізвалася мати. — Чекала, бо ніхто інший не підвернувся.

Він поклав виделку.

— Хочеш зіпсувати мені апетит?

— Не хочу, щоб ти їхав,— зітхнула скрушно мати. — Серце в мене не на місці, коли подумаю про цю поїздку.

Він повернувся до неї й побачив її печальне лице. Не розумів того смутку, але і йому незвідь-чого шкребнуло по душі.

13.

Вийшов надвір у просушеній одежі й черевиках і довго озирався, поки було видно у хвіртці широку материну постать. Дув сильний вогкий вітер, і по небі важко котилися пелехаті хмари. Калюжки нервово мерехтіли, а на більшій — стеклося тут невелике озерце — вітер гнав невеличкі вали. Вони накочувалися на жорству дороги і з плюскотом розбивалися. Юрко тягнув важкого портфеля, і єдине, чого бажав: не зустрітися з Петром, не від сьогодні боявся з ним здибуватися. Але доля його і цього разу не помилувала: барилькувата Петрова постать таки стовбичила на вступі до п'ятого номера. Юрко хотів уже звернути до парканів і крадьки податися до Купальної (чого його знову потягло цією дорогою?), але до нього вже повернулася червона парсуна й дивилася, як вовк на ягня. Отож відчув себе ягням і покірливо подибцяв на зустріч із Петром, хоч усе в ньому зціпилось і напружилося.

— Ти це куди? — спитав той, не виймаючи з рота цигарки, його тлусті губи розсунулися.

— По ділу,— сказав Юрко.

— Може, пáртійку зіграємо, бо така погода?..

— Ніколи мені.

— Все тобі ніколи,— змружив очі Петро. — Подивитися — ніби оминаєш мене.

— Чого оминаю! — сказав Юрко. — По-моєму, сьогодні вдруге зустрічаємося.

— Я тобі ще нічого поганого не зробив.

— А хіба я кажу, що зробив?

— Ну, гаразд, тупай,— сказав Петро. — І не забудь про сімнадцяте число.

— Вже ж не забуду.

— Всі ви не забуваєте,— буркнув Петро. — А коли приходиться віддавати, з горла свої гроші треба вам виривати.

— Я сказав, що віддам,— трохи не крикнув Юрко. — Мало тобі?

— Чого репетуєш? — засичав Петро. — Хочеш, щоб уся вулиця знала?

— А чого ти боїшся, коли чесний? — так само дзвінко спитав Юрко.

— О, ти мені сьогодні не подобаєшся. Подумаєш, два рублі мені дав. Чи, може, тебе якась жаба вкусила?

«Ти!» — захотілося крикнути Юркові, але він тільки втягнув голову в плечі й пришвидшив ходу. Знав, що Петро дивиться йому вслід, дивиться щілинками очей, що вуста його бридливо мнуть цигарку, що він, можливо, й справді жаба, котра сидить і чекає, щоб прилетів до неї комар чи муха, щоб махнути довгим язиком і злизати її.

«Для чого ти живеш? — зойкнуло йому всередині. — Чому липнеш до людей?»

Відчував на спині Петровий погляд, той пік спину — не повертався. «Ну от,— думав він не без полегшення,— ми нарешті порозумілися — добрим стосункам між нами кінець. Кину тобі у вічі тими видуреними грішми, і подавися ними!» Аж кипів од злості, такий йому бридкий став той чоловік: ну, що це сьогодні за день!

Тільки вигнавши з маху під гору, почав заспокоюватися: з присвистом дихав, а серце голосно калатало в грудях. Дивно йому стало в цьому світі: весна, а на нього осінню раптом війнуло: дерева витяглися в небо, просячи сонця й тепла, а в ньому кипить злість; на заході в цей час мало б сяяти барвами небо, а там чорна хмара дощі спускає. Такий він малий у цьому світі і під цим небом, хоч хотів би бути сильним і незалежним ні від кого. Скільки в нього клопотів і проблем, які їдять мозок, а йому ще й хлопчаком хочеться себе відчувати. Ні, все це мале, перехідне й тимчасове. Все це намул — душа його чиста. Все це хмари, які не тільки затягують небо, а й несуть на землю дощ. Він раптом захотів цієї поїздки, в яку пускався, попри все, без особливого бажання. Буде щось робити й чогось домагатися — це зміцнить йому душу. Ніколи вже не брехатиме матері і не дозволить, щоб його ловили, як муху. Не хоче бути мухою, бо в нього все-таки чимало нуртує сили. Подивився на дівчину, яка йшла супроти нього,—це була гарна дівчина, і вони зустрілися поглядами. Ну от, вона не кинула на нього байдужий погляд, а відповіла на вогонь, що його послав. Не плохий він і нікчемний, а коли треба, зуміє настояти на своєму.

Портфель утяжив йому правицю, і він перекинув його в ліву. Тільки тепер озирнувся: чомусь здалося, що Петровий погляд і досі впирається йому в спину. Ні, вулиця як вулиця. Повна машин, клопітких постатей, які поспішають. Повна сірого передвечірнього сутінку. Він труснув головою, збираючись на силі, адже дорога перед ним стелилася, дорога, що вабить його і відстрашує.

14.

На вокзалі все було так само, як і вдень. Люди дрімали, їли, тихо поміж себе перемовлялися чи снували приміщенням. Біля кас зібралися невеличкі черги. Юрко став за жінкою, яка раз у раз позіхала і, хоч був виспаний, відчув і собі її сонний настрій. Вікна позакладало сірою пеленою, але дощу не було. Він стояв у черзі, позираючи то на ці вікна, то на пасажирів, які не знали, де подітися. Якийсь старий стуманілим поглядом обводив пасажирів і, очевидно, шукав собі співрозмовника, поруч нього відкинулася, заломивши голову, кощувата жінка. Вона розставила сухі коліна, рот розтулився — посапувала. Поруч неї виструнчено сидів солдатик з напрочуд великими очима і здивовано

роздивлявся навкруги: певне, відпускник. Хлопець у світлому плащі і з заляпаними туфлями, аж не видно було, якого ті кольору, ходив, роздивляючись об'яви й графіки руху поїздів, вряди-годи він позирав на годинника. В кутку на лаві примостилося двоє: один схожий на перукаря, другий літній, вусатий. Біля літнього з повними цікавості очима завмерло худеньке, руденьке дівча літ п'ятнадцяти. Юрко подумав, що солдатик і це дівча — єдині небайдужі люди в цьому залі, бо їх дорога вабить.

Забув просунутися в черзі і його ззаду підштовхнули. Ступив крок вперед, а жінка перед ним знову позіхнула: зуби в неї були вперемішку стальні і білі. Дівчинці не сиділося, вона встала й зирнула на матір, що куняла, схиливши на груди голову, і вряди-годи цією головою смикала,— повільно пішла до світлової карти шляхів. Задерла личко і задивилася. Тоді озирнулася, чи ніхто за нею не стежить, і несміливо простягла руку до кнопок. Гілка шляху, що світилася, погасла, натомість прозначилася інша. Дівчинка знову озирнулася, ніби боялася, що її проженуть, а тоді вдруге простягла руку до кнопок. Знову загорілася гілка шляху, і Юрко побачив, що це шлях, який мав проїхати він. Його знову підштовхнули — крайока озирнувся: штовхав його червонолиций дядечко, чимось схожий на Петра. Стало неприємно: цей Петро переслідує його й тут.

Узяв квитка, а коли відійшов од каси, побачив, що дівчинка бавиться біля вертільниць-довідників. Ті шумно махали блідими крильми, а дівчинка, розтуливши рота, дивилася. Він підійшов до газетного кіоска й накупив тонких журналів. На обкладинці одного з них була дівчина, схожа на ту, що її зустрічав двічі за півроку, і, дивлячись на її світле й гарне обличчя, відчув тихий смуток. Сидів на лаві й дивився на риси тієї, про яку хотів мріяти,— йому почулося тихе стукотіння коліс. Стіни станції від того здригалися, здригалася й лава, на яку присів, і хоч добре знав, що це минає станцію поїзд, який тут не зупиняється, уявилося йому інше.

Уже сидить він у поїзді й дивиться, як краплі миють шибки. Шибки покрито тьмою, і, окрім тих крапель, нічого не видно. Але йому запахло глицею — може, його поїзд їхав сосновим лісом. До вікна приклеїлося чиєсь обличчя, так, це було Тамарине обличчя. Дивилася на нього з глибини ночі, розгублена й перестрашена. Ворухнула губами і помахала рукою, як говорять німі, але він не розумів мови німих. Пізнав особливе заціпеніння, все в ньому завмерло — відчув раптом те, що з ним мало невдовзі статися. Було це не так прояснення, як смутна хвиля — овіяла його обличчя, як подих вітру. Затремтів, бо подумав, що людину можуть навідувати нерозумні думки. Адже й справді, всі ті думки про поїзд нерозумні. Не той поїзд, на якого жде, а в якому їде, хоч добре знав: сидить на вокзальній лаві і чекає, поки оголосять посадку. Той поїзд існує не в цьому часі, а у вічному. Не раз сьогодні йому привиджувався, і це мало б його насторожити. Але відчув себе настороженим тільки зараз. Тільки зараз омила його серце тривога, тож знову зирнув на шибку, щоб прочитати знаки, які посилала йому Тамара. Але Тамариного обличчя на шибці не було. Там стояло лице материне, і він прочитав те, що шепотіли її вуста. То було те ж саме застереження, яким провела його в дорогу: «Бережися, синку!» — «Хіба мало людей їде»,— сказав тоді він, а зараз тільки подумав.

1.

Було в хаті душно. Андрій прокинувся — все тіло вкрилося плівкою липкого поту. Над вухом тоскно задзвенів комар, здається, цей комар розбудив його. Чекав, щоб малий мучитель сів на нього, аби зачавити, та комар начебто мав одну мету: хотів проспівати йому на вухо свою високого тембру пісню. В кімнаті раптом просвітліло: місяць-повня захопив край горішньої шибки й засипав мешкання блідомертвим сяйвом. Майя лежала поруч, і Андрій відчув з її дихання, що вона не спить.

— Комарі,— сказав пошепки. — Може, встати й вибити?

— Відчини ліпше кватирку,— відказала так само пошепки жінка. — Дихати нічим...

— Тоді вони нас заїдять,— кволо озвався Андрій і торкнувся долонею вогненного й гарячого Майїного тіла.

— Не чіпай мене,— відсунулася та. — Дихати нічим...

Місяць одбивавсь у дзеркалі, і воно відкидало на стіну навпроти і на стелю жовте світло. Від того блищало скло фотокартки. Їхньої весільної фотокартки, де було зібрано всіх «родичів гарбузових», а молодята стояли серед них з безглуздо-урочистими обличчями, неприродно випростані й напружені, мовби передчуваючи, що їхній шлюб — це не весела пісня.

— Я відчиню кватирку,— сказала Майя і встала. Біла постать потрапила в місячну стягу, і сорочка раптом затріпотіла, заблищала, розламуючись на осяйні ромби й неправильні кола та чотирикутники. Комар знову заспівав у нього біля вуха печальну пісню самотнього кровожерця. Осмілів цього разу й сів Андрієві на щоку, і той бацнув себе з таким виляском, що Майя роздратовано повернулася до нього.

— Комар,— сказав він, наче вибачаючись.

— Він ще не міг залетіти,— озвалася жінка. — Я тільки-но відчинила кватирку.

— Це той, що вже був,— мовив він, загортаючись у простирадло: комара на своїй щоці він не вбив.

Майя повернулася у ліжко і лягла, шумко видихнувши з себе повітря.

— Дихати нічим! — сказала вона. — Ніяк не можу заснути...

— Комарі,— відповів він. — Я теж не можу заснути.

— Комарі мені не заважають,— буркнула вона. — О, тепер і дишеться легше.

— Але я не можу,— тоскно сказав він. — Не можу, коли в хаті є комарі.

— То що ти хочеш, задихатися? — спитала гостро жінка. — Я в такій духоті не засну!

— А я не засну, коли будуть комарі.

— Вони все одно були,— сказала вона безапеляційно. — І нічого з тобою не станеться, коли один чи другий тебе вжалить. Подумаєш, мужчина!

Сказала це презирливо й нещадно, тоді він подивився на шибу, де мав світитися місяць-повня, і очі йому вкрила луда. Однак місяця не було, місяць зник, наче не хотів бути присутній при їхній роздратованій балачці. Залишив тільки розсіяне в просторі проміння, через що в кімнаті було й досі ясно. Вливалося сюди свіже повітря, а заразом завернула й зграя комарів, яка відразу ж рушила в піке на його пітне і дражливо-запашне тіло. Жінки вони не чіпали; Андрій відчув кілька уколів в обличчя і ляснув себе в одну щоку і в другу.

— Перестань! — сказала Майя. — Не корч із себе ніжного...

Найліпше було б підвестися і вийти в іншу кімнату, тоді заснули б вони обоє, але другої кімнати не мали. Андрій підхопився, атакований звідусіль комарами, пішов до столика, де стояв одеколон «Гвоздика».

— Обляпаєшся «Гвоздикою», до мене не підходь,— сказала Майя. — Терпіти не можу цього запаху.

Здається, вона була з комарами заодно. І комарі, й вона однаково не зносили «Гвоздики». Відкрутив кришку і налив одеколону в долоню. Витер обличчя й плечі, шкіра йому від укусів зуділа. Забрав свою подушку і кинув на канапку. Вгорнувсь у коц і приплющився. Повіки йому боліли, а вуста тремтіли.

— Що це за демонстрації? — сказала жінка.

Біля вуха в нього вив комар. Слухав це виття, але очей не розплющував. Чекав, чи вкусить його, наодеколоненого.

— От бачиш,— сказала вона,— скільки вже відчинено кватирку, а жодного комара...

Комар зудів. Один, а може, було їх кілька. Заходили в піке, але, віднаджені хвилями гвоздичного запаху, видавали з себе такої висоти звук, від якого боліли у вухах барабанні перетинки, а по тілі проходив нервовий дрож.

Жінка, здається, вже заснула. Пила свіже повітря, і комарі лагідно навіювали його на обличчя, помахуючи крильцями.

— Я знаю,— озвався він, дивлячись на ясне срібно-синє вікно. — Ти так робиш, бо не любиш мене.

В кімнаті панувала тиша. Глуха й сторожка, навіть комарі замовкли.

— Ти ж уже поодеколонився,— нарешті відказала вона. — Спи!

— Я знаю,— сказав він. — Тобі аби допекти мені!

Але жінка спала. Посвистувала носом, і йому стало сумовито й самотньо. Здалося, що потрапив у піщану пустелю, йде по ній, а вона дзижчить комариними голосами, і ті голоси ріжуть йому тіло, наче пилкою. Тоді він подумав, що коли загорнутись у коца так, щоб виглядав тільки ніс, можна було б заспокоїтися і якось дочекатися ранку. Він тоді вийде надвір і відчує теплу радість; може, спаде міріадами крапель роса — все заблищить і засвітиться у вранішньому сонці. Він лежав і думав про той ранок, який мав прийти; хотів його, як хоче чоловік жінку, бо заснути він навряд чи зможе — над вухом знову вищить комар, йому навіть хочеться схопитися за тонку, ненадійну нитку того дзижчання і подряпатися по ній кудись угору, пробити головою стелю власного дому і вийти отак назовні, щоб зирнути в небо з його зірками та місяцем-повнею; це вже я засинаю, думав повільно він, дослухаючись і до тонкого зудіння над вухом; ні, чорт забирай, я не сплю й не можу заснути, коли мене ріжуть пилкою! Він схлипнув по-дитячому, але відгуку не почув: Майя хропла, як після важкої праці втомлений косар.

2.

Він підвівся з ліжка з важкою головою. Було бридко відчувати власне тіло, під очима понабрякало, покусані плечі зуділи: не зарадив і одеколон «Гвоздика». Майя ще спала, і він вийшов надвір, намагаючись ступати навшпиньки. Світ навколо блищав і лискотів. Заросла травою галявина перед домом була сива, а кожен листок весело сміявся. Крізь гілля пробивалося сонячне проміння, творячи осяйні навскісні стовпи, вони легенько тремтіли, як і річка, що виднілась удалині. Він дивився на ту річку і думав, що коли б піти зараз покупатися, з тіла вийшла б ота ранкова утяженість і голова б йому не паморочилася. Він закурив, дим гірко роз'їдав горло й груди, але йому хотілося такої гіркоти. Через галявину брели босоніж, невідь-звідки узявшись, двоє молодят. Взялися за руки й залишали на траві темні сліди. Потім зупинилися, ставши одне проти одного, й закохано розмовляли очима.

Він дивився на них, пускаючи хвильки диму, повіки йому боліли. Очі були важкі, а в голові легенько подзвонювало. Дівчина поклала руки хлопцю на плечі, і вони раптом затанцювали, крутячись з невимушеною грацією. Обличчя дівчини було залите вранішнім сонцем, вона м'яко усміхалася, а на плечі спадала густа злива волосся. Хлопець був білявий, стрункий і легкий у русі, з гордо поставленою головою. Вони перестали танцювати й поцілувалися — Андрій дивився на них з легким прижмурцем. Сигарету він уже допалив, і вона лежала біля ніг, пускаючи синій в'юнкий димок. Не заздрив цим молодятам, але й не відчував до них відрази. Лише дивився, і вони, здається, відчули його погляд. Дівчина засміялася й незграбно побігла вперед, а юнак подався за нею, ступаючи гінко й неквапно.

Андрієві здалося, що ці молодята не спали ніч також. Цілу ніч пролюбилися вони, а от тепер повертаються додому. Потім вони про те згадуватимуть так, як згадує свою юність і він. Недалеко від нього відбігла, але він уже не здатний до балету на росяній траві. Він сидить, важко поклавши на коліна руки, і його очі засинають. Один із сонячних стовпів, як промінь прожектора, протягся від дерева до ганку, на якому він завмер,— сонце приємно його огрівало. Він позіхнув, важко розводячи щелепи. Відчув несвіжий дух, що виплив йому з нутра, і знову пізнав знайому огиду до самого себе...

Галявина була порожня, молодята зникли так само раптово, як з'явилися, роса, однак, була потолочена. Пошкодував, що те вчинив не він, але той жаль був тонкий, як павутинка. Тому виплюнув гірку слину і пішов випустити з сарая курей. Півень співав у сараї, а коли вибіг надвір, заквоктав, щось поважно наказуючи курям. Кури були сонні й засліплені сонцем, але кілька жмень зерна, якого він сипнув, миттю пробудили їх. Енергійно застукали дзьобами — почали свій робочий день, адже й робота у них така: ходити й клювати. З ранку до пізньої ночі набивати собі воло, щоб розродитися потім білим і круглим, як світ, яйцем.

Андрій вийшов на галявину: захотілося йому зирнути вслід ранній парочці. Але парочку сповив туманець, що плив від річки та землі: молодята розчинились у ньому, як крижані, і він подумав, що, можливо, це був у нього спомин. Про себе і Майю, а може, тільки думка про можливість колись у минулому вчинити так само. Він знову закурив і повернувсь у двір.

На ганку стояла Майя. У зім'ятій нічній сорочці і з так само зім'ятим обличчям. Волосся вона вбрала в бігуді, і ті яскраво блищали у вранішньому сонці.

— Принеси води,— наказала вона й позіхнула в руку. — Така була духота, що цілу ніч очей не склепила.

Він не відповів. Узяв відра й пішов.

— Чого це ти надувся? — спитала вона його.

— Зле виспався,— сказав він. — Комарі...

— А я не можу заснути, коли духота,— з серцем сказала Майя.

«Ну от, наша сварка триває»,— подумав він і побрів через росу, хоч можна було піти по стежці. Роса була прохолодна, і це приємно свіжило босі ноги. Він подивився на величезне світило, що стояло навпроти, і мимоволі всміхнувся. «Господи,— подумав він,— ранок який!»

Назустріч ішла куца жінка у джинсовій спідниці й чоловічій майці. Тягла на ланцюгу пса, і її ріденьке волоссячко енергійно струшувалося.

— Скажіть, будь ласка,— мовила куца жінка,— ви в першій школі вчителем?

Андрій кивнув.

— Це моя сестра хоче туди сина оддать,— сказала куца жінка, а що висловилася до кінця, пішла собі разом із псом геть.

На те він усміхнувся вдруге і подивився вслід куцій жінці, що її енергійно вів на повідку собака...

— Знаєш, яку я через кілька років матиму радість? — спитав він у Майї, коли повернувся. — Вчитиму племінника Куцої!

Хотів улестити жінку: Куцої вона не любила.

— Ну і що? — спитала й подивилася поверх голови.

— Я тебе люблю,— сказав він пошепки й ніжно подивився на дружину.

Вона повернула до нього голову, обліплену бігуді, обличчя було так само пом'яте, але в очах мигнув тепліший промінець.

— Ну й що? — сказала лагідніше.

— А те, що ми даремно одне одного дратуємо,— м'яко відказав він.

— А я все-таки не можу спати в духоті,— вперто сказала Майя. — Комарі мені не заважають, а от коли душно...

— Гарячий серпень,— мовив він і потупився, адже це він здався на милість переможця і не бажав бачити, як вона на нього дивиться. А дивилася вона на нього поблажливо, може, й зневажливо — він про те знав. Тому повернувся так, щоб зріти галявину і сліди на ній. Сліди, які проклали не вони.

3.

Раз на місяць у навчальному році, а влітку раз на тиждень до Андрія Корбута приїжджав на мотоциклі його колишній університетський однокурсник, а тепер сільський учитель Микола Солодкий. Він лишав мотоцикла у нього в дворі і після традиційного застілля зникав — Микола Солодкий мав у містечку любаску, вчительку другої середньої школи, яка трохи засиділась у дівках. Учителька жила в однокімнатній квартирі незугарної п'ятиповерхової коробки, зрештою, єдиної на містечко. Микола Солодкий біля того будинку ставити мотоцикла боявся. «Там такі хлопці,— казав він,— що розтягнуть мого мотоцикла по частинках». Бували дні, коли Андрій з нетерпінням очікував приятеля: той вносив у їхній дім дух полів і свіжого вітру,— червоне, засмагле обличчя Андрія Солодкого проміниться енергією, а реготав він голосно, широко розтуляючи рота. Майя також оживала на той час, ставала ласкава й привітна, вони мимоволі підтягалися і по-своєму оновлювалися, через це деркіт мотоцикла на вулиці приймався з посиленою увагою, і коли це не був Микола Солодкий, то в Андрія і в Майї відбивалося на обличчі розчарування. Микола ж Солодкий зупиняв мотоцикла, наче розпаленого коня, осаджуючи його, від чого на вулиці знімалася хмара куряви, і з тої куряви з'являлася, блискочучи білими зубами, увінчана червоною каскою голова. Микола обіймав Андрія, слинячи йому щоки, і хоч Андрієві були бридкі чоловічі обнімання, мовчки терпів їх, засвічуючись несміливою усмішкою; Микола цілував і Майю, але не в щоку, а просто в губи, і поцілунок виходив щирий, лункий, після чого Микола чомусь незмінно реготав.

— Солодка у тебе жінка,— казав він Андрієві і підморгував. Від того Майя розцвітала тонким рум'янцем і, лагідно блимнувши очима, бігла подавати на стіл, бо Микола відразу ж заявляв, що в нього кишки марша грають, а черв'ячок так розгулявся, що його конче треба заморити.

— Ну що, вигадав вічного двигуна? — питав навпрямки Микола, розсаджуючись за літнім столиком.

— Може, вмиєшся з дороги? — несміливо пропонував Андрій.

— Митися з дороги — це забобон,— весело рявкав Микола. — Людина повинна поїдати певну кількість землі, щоб мати опір проти хвороб. Я от ніколи не хворію, а чому? Землю їм. Я й малим любив землю їсти, ха-ха!

Він реготав, закинувши голову, а усміхнена Майя вже несла до них білу скатерку і карафку.

— О, лимонарівка! — тер він руки. — То як твій вічний двигун?

Провокував Андрія, бо тільки Миколі той оповів: він і досі шкодує, що скінчив географічний факультет, а не фізичний, що він без кінця думає про вічний двигун і йому цілком ясно, що ця ідея не безглузда. Йому, правда, бракує спеціальних знань, але постійно читає технічну літературу і, можливо, колись за це візьметься.

— Ти зроби такий вічний двигун, щоб безперервно гнав мого мотоцикла,— казав весело Микола.

— От ти смієшся! — тонко відповідав Андрій. — А я серйозно про це думаю, я навіть думаю, щоб якось модернізувати нам житло наше. Отак натис на кнопку — і ліжко складається саме. Стіл можна теж зробити висувним на таких розкладних пружинах. Стане тоді вдвічі більше простору, хіба ні?

Микола моргав Майї, і та робила «кінське» обличчя: що, мовляв, з нього візьмеш? Андрій помічав і це підморгування, й це видовжене Майїне обличчя — м'який сум находив на нього. Шкодував, що піддався на Миколині кпини, але той добродушно бив Андрія по плечу й сміявся.

— Не ображайся,— казав лагідно. — Це я так!

Розгладжував вуса — дві вузькі чорні п'явки, що звисали обабіч рота, а його очі ставали геометрично круглі — блищали глумливо й весело.

— Моя баба,— говорив нечемно про свою любаску,— телеграму мені прислала. Отож і приїхав, як лікар на виклик!

Він реготав задоволено, а Майя незлобно вичитувала йому за непристойні розмови.

— Отак подивитися на тебе,— казала вона,— то й не повіриш, що ти університет кінчав.

— А я не дуже тим хвалюся,— відказував Микола. — Ну, а як кінчав, то що? Маю ходити, як пава? — він зводив руки й совався на стільці. — А я як був мужлай, так ним і є. І всі придибенції мені до синьої лампочки...

Андрій, як завжди, відчував при цьому смуток. Дивився через паркан на галявину, по якій спокійно ходили їхні кури,— півень войовниче щось оповідав своїм сумирним жонам, над головою цвіло синє небо і пролітав часом птах — ворон чи чорногуз. В роті у Андрія ставало терпко, і він переводив погляд на Майю чи Миколу — тихий і благий був. Від того всі якось примовкали, наче мали притлумлене відчуття провини.

— Не нудно тобі на селі? — питав у Миколи.

— Коли б не було нудно,— серйозно відказував Микола,— не приїжджав би так часто сюди...

Цим вони закріпляли свої приятельські стосунки, і після того Андрій починав розказувати, що він ось з місяць пише статтю, яку ще не знає, куди послати,— він придумав, як реформувати вивчення географії, щоб знання залишалися сталі на ціле життя незалежно від того, добрий учень чи поганий.

— Е,— сказав Микола Солодкий,— охота тобі про це й літом думати! Я влітку про школу не думаю, влітку я гуляю. Що знаю, відтарабаню: кому треба, запам'ятає, а ні — то хоч би йому на голові потанцював, не вдовбеш і не наповниш. Гроші вмітимуть порахувати, то й гаразд.

Микола викладав математику і, як усі математики, був скептиком.

— А я знайшов таку систему,— вів далі Андрій і раптом обривав себе на слові: на нього дивилася з іронічним прижмурцем Майя. Він ніяковів і починав тицькати виделкою в порізані огірки. Огірки були слизькі й на виделці не трималися.

— А я зі своєю бабою про роботу не балакаю. У нас з нею розмова

простіша! — казав Микола й реготав, і той регіт та бравада видавалися їм трохи штучними...

Миколина «баба» була висока, худа і жовчна. По вулицях ходила з ображеним виразом, наче щосили намагалася зберегти цноту. Слова цідила неохоче й зверхньо і дивилася на всіх з-під приплющених повік. Миколина «баба» теж викладала математику, і на її уроках можна було почути, як летить муха.

— Дивно, що ти з нею ладиш,— сказав, поморгуючи, Андрій. — Якась сердита вона...

— Е, це тільки для вигляду! — казав Микола, а що Майя йшла в хату, щоб винести картоплю, шепотів, підморгуючи. — Вона гаряча, як чортиця. Часом я навіть боюся її, щоб тее-то,— він казав грубу сакраментальність, і Андрій червонів, немов дівчинка. Миколі подобалося так вражати приятеля, тож він щасливо іржав.

— Що це вам так весело? — питала Майя, несучи паруючу картоплю. — Розкажіть і мені..

4.

Снідали за тим-таки столиком, за яким приймали влітку Миколу Солодкого, на сніданок була картопля з огірками, обоє ще були напівсонні після ночі — він недоспав, а вона як звичайно.

— Ми з тобою нікуди не їздимо,— мовив він, дивлячись у тарілку.

— Куди ж хочеш їхати? — неприязно озвалася Майя.

— Люди влітку їздять.

— Родичів у нас нема.

— А твій батько?

— Мій батько має молоду жінку. Мою ровесницю.

— Можна було б у будинок відпочинку,— запропонував він.

— Хочеш, щоб я без тебе їхала чи з тобою?

— Це вже сама вирішуй,— сказав він. — Знаєш, що мені здається?

— Що в нас з тобою життя не ладиться,— сказала Майя.

Він дивився на галявину. Сліди на росі вже пропали. Гуляли там кури, і то були їхні кури. Весь берег річки заставили рибалки. Коли б захотів, то в будь-яку пору міг би застати серед них двох учителів, з якими працював у школі. Ті двоє вчителів покидали зранку родини і по півдня кисли у річці. Після того йшли додому обідати. Після обіду сходилися біля річки знову. З тієї радості річка для них ставала веселою дорогою. Інколи до них навідувалися їхні діти, і вони милостиво дозволяли їм потримати свої вудочки. Діти тримали вудочки, а вони голічерева лежали на піску й балакали, скільки ще жити нашому світові. Діти в цей час ловили рибу завбільшки з палець і весело горлали. Потім діти верталися додому, затягаючи з собою й батьків. Але ті не довго витримували у сімейному затишку: за годину знову сходилися на річці і довго блукали в м'яких вечірніх сутінках. Потім вони сиділи один проти одного по-турецькому і пробували співати. Спершу мугикали, а тоді помаленьку починали брати мелодію. Голоси в обох були чудові, лише трохи надтріснуті — співали вони повільних і сумних пісень. Андрій любив слухати той спів, бо хвилював його і смутив. Йому здавалося, що ті двоє тільки й живуть для тих утаємничених вечірніх хвилин, адже співати вони могли тільки в сутінках і тільки після риболовлі. Поступово голоси їхні набирали сили, наповнювали простір — плакали й сумували, адже співали тільки задушевних пісень. Були це старі як світ ще козацькі співи, отож сумували й виливалися вони у вечір, як свіже молоко. Після того приятелі обіймалися і йшли додому. Похитувалися легенько і мали печально-урочисті обличчя. Кожен з них бачив своє освітлене вікно і знав, що за тим вікном, як бог Саваоф, грізно стоїть вершитель правосуддя. Вони напружені й роз'ятрені, оті вершителі, і тільки й чекають повороту своїх блудящих чоловіків. В руках у них затиснуто по качалці, і їм

немає ніякого діла до того чудового концерту, яким їхні чоловіки тішили околицю...

— Я довго про це думав,— сказав Андрій. — Дитину нам треба.

— Пошукай у капусті,— сказала Майя.

— Можна взяти в дитячому будинку.

— Покинуту матір'ю? — звела на нього лихі очі Майя. — Від п'яниці-батька... Яблуко від яблуні далеко не котиться. А я не хочу вигодовувати зозулиних дітей.

— Винуватий я,— сказав він, дивлячись у тарілку.

— Це ще невідомо,— буркнула Майя. — І давай закінчимо цю дурну розмову!

Вони замовкали і їли. Сопіли, наче обоє були сердиті, але сердита була тільки вона. Він відчував тільки дивну млявість — кров у ньому ледь-ледь кружляла. Очі були тихі й каламутні, і дивився він на курей, що завзято дзьобали траву.

— Ми розумні істоти,— сказав він. — І зійшлися по любові. Я хотів би...

— Що мені з твого розуму? — шумно звелася вона. — Та й не розумніший ти за інших...

— Я постійно про щось думаю,— сказав він.

— І надумаєш нам дитину? — спитала вона глузливо. — Як вічний двигун?

Подивився на неї широко розкритими очима: був у тому позирі докір, біль, зачаєна печаль. Але вона була сердита й не могла прийняти того всього у себе. Була застебнуна на всі гудзики, а на вустах лежала майже мертва посмішка. «Зараз вона піде,— подумав він,— і ляже. Впаде в чорну прірву меланхолії, а мені доведеться біля неї безсило тупцяти...»

— Слухай, Майю! — тихо гукнув він.

Вона зупинилася й повернулася до нього півбоком. Чекала, що він скаже, але не дивилася на нього.

— Коли б ти хотіла того... то я б тобі нічого не казав,— мовив він, пильно на неї дивлячись.

Вона здригнулася, наче хто її батогом ударив.

— Та ти що! — сказала вона й покрутила пальцем біля скроні. — Здурів?

Він сидів за столом спокійний. Випростаний і тихий, з палахким поглядом. Дивився на неї, не нітячись і не відводячи очей.

— Я вірю, що ми істоти розумні,— сказав він. — А жити нам разом треба...

5.

Уранці він мав намір продовжувати статтю, яку не знав, куди посилати для друку. Зрештою, про друк він думав найменше — статтю можна було б послати в Міністерство освіти, де існують так звані методичні кабінети. Але в голові в нього паморочилося, окрім того, був схвильований тим, що сказав. Збирався виповісти це раніше, але не мав снаги. Сьогодні це вихопилося в нього несамохіть і, здається, в найнесприятливіший момент. І він, і вона були роздратовані важкою ніччю, тож слова його прозвучали не як розумна рада, а як намагання дошкулити. Зрозумів це по тому, що Майя почала з немалим завзяттям мити посуд, гримкотіла на кухоньці тарілками, як буває, коли розсердиться. Але знав він інше: слова його впали не на камінь. Навіть відчув, як вони кільчаться в Майїній голові, і хоч не бажає вона про це зараз думати,— ростуть.

Тоді відчув він жаль. Досі був у їхніх стосунках звичний розлам, часом глухли один до одного, а часом зближувалися. Траплялися хвилини, коли Майя дратувалася недвозначно,— бувала тоді з ним груба. Він дратувався також, але більше в собі. Але випадали й хвили-

ни затишку та примирливої єдності. Тоді він ставав запобігливи перед нею, і, здається, саме це й руйнувало лад у їхньому домі. Та вони й пливли по морі часу — утлий їхній човник все-таки тримавс поверхні.

Сьогодні ж щось сталося. Ішов у дім і твердо вже знав, що мі: ними відбувається щось нове. «Якісь нікчемні комарі,— пробурмоті він,— і треба ж таке! Ні! — вирішив,— це все-таки бридня! Не в кома рах діло...»

Ішов, і біля його вуха співав комар. Півень вискочив на каменюк; серед галявини й горласто закукурікав. «Не в комарах тут діло»,— повторив він подумки й нервово прислухався. Десь співала моторо машина — йому захотілося звільнитись од цих звуків. Зачинитис у кімнаті без вікон та дверей і відчути навколо суцільну тишу. Сів би серед мешкання на стільці й заплющив би очі. Щось подібне він відчуває і перед сном. Заплющує очі і бачить перед собою важелі, шруби, паси — складну й химерну машину. Крутяться вали й валики: машина рухається сама по собі. Її живлення — вода, яка весь час перетворюється в пару, а з пари дистилюється у воду. Тертя в машині — вічне джерело тепла. Бачив машину як щось реальне і до елементарного просте. Захоплювала його вже тим, що рух створювався від самого себе, а відтак множив сам себе на рух та енергію руху. В глибині душі знав, що це фантазія, але ця химера мала рацію вже тому, що таки уявлялася як вічний двигун. Була компонентом його духу, адже коли її принцип перетворити в рушійну силу психічної енергії, наслідком може стати психічна врівноваженість. Для гармонії мусять існувати всі житейські важелі: його мрією було спокійне, влагоджене життя. Колись спробував виповісти ці думки Майї: «Найбільше, що мене вражає в світі,— сказав тоді він,— це дисгармонія! Подивися, скільки навколо неміцних сімей! Скільки є таких, що, проживши рік-другий, розбігаються і лишаються на ціле життя непримиренними ворогами!» — «А ти хочеш, щоб було інакше?» — запитала Майя: її тоді тішили такі розумування. Тоді він і оповів їй про вічний двигун. Про те, що непотрібно розуміти цього поняття буквально, що ідея ця недаремно мучила й приваблювала людство — у ній вища мрія досягти гармонії й досконалості. «Щоб склалися гармонійні стосунки двох істот, потрібно зробити живими чинниками той-такий віковічний людський тріумвірат: віру, надію та любов». Треба одне в одного вірити, вірити в конечність нашої спілки, адже їхня зустріч не гра долі, а закономірність. Живити все це має любов. Надія має ставати оновлювачем двох інших понять, вона має стати тим важливим вогнем, котрий манить людину. «Коли хочеш,— сказав він,— надія — це вічне очікування хвилюючих і недовідомих таємниць!» Він був наївно-патетичний під час цієї промови, а йому треба було пильніше глянути в очі обраниці. Адже що вона тоді сказала? «Це все надто мудро для мене,— просто сказала вона,— давай жити, як поведеться!» Але їм не повелося майже відразу. Дуже швидко вони пересвідчилися, що дітей у них не буде, отож говорити про гармонію їхніх стосунків стало блюзнірством. Тоді вони виробили щось компромісне: Майя поступово збайдужіла до Андрія, і жили вони більше звичкою, ніж завдяки взаємній прихильності. Були в житті тільки тимчасові спільники...

Відчував гіркоту: що смикало його за язик? Роззирнувся навколо: дерева, дім, шматок городу, паркан, відрізок дороги, галявина — все звичне і знайоме, як на географічній карті. Йому раптом підперло під горло: невже так триватиме до кінця віку? Якесь коло, вузьке, мов петля; він товчеться по ньому з байдужим спокоєм — одур якийсь чи самообман? Як сліпий кінь, котрий крутить корбу, ступає і ступає по колу, а гадає, що під ногами дорога. «Ти бельбас,— сказав сам собі Андрій, вмощуючись на канапі. — Безмежна дорога — це тільки відрізок того самого кола». Чи ж є різниця, велике воно чи мале? Людині

з більшою енергією потрібне коло більше, а з меншою — менше. Наслідок один, бо за межі собі призначеного не виступить ніхто.

Лежав, приплющивши очі, й уявляв вічний двигун. Відчував злагоджений ритм шрубів та важелів, але це тривало недовго — проваливсь у темну прірву, тоді тіло його розтеклося чорною смолою, і він став частиною тієї прірви. Його присутність у ній — жива його свідомість, яка має форму іскристої, золотистої сітки. Довкола плаває тупоноса риба, яка тицькається в ту сітку, але має завелику голову, щоб у ній заплутатися. Можливо, цей образ означав для нього недодумані думки, але не мав поки що потреби їх додумувати — десь гриміли, спалахували блискавки, гроза раптом вибухнула над хатою. А може, це просто миє посуд його жінка, і гуркіт посуду отак химерно відлунюється в його мозку. А може, його жінка завмерла з недомитою тарілкою, і її починають душити сльози, яких вона не розуміє, бо щось у ній пробудилося, щось виникло, якась незнайома відчайдушність, котрої не хоче й не може зрозуміти. Вона тримає тільки на серці образу, і це в'яжеться безпосередньо із тим чоловіком, котрий лежить голічерева у хаті і хропе, аж стіни здригаються; не уразу вона має, а таки образу; зрештою, і це основне в її відчуванні — вона раптом признається, що того чоловіка в домі нема, або згадує, як це бувало: поверталася вона з роботи і раптом уповільнювала крок — їй не хотілося заходити у власний дім. Ішла по магазинах, хоч їх небагато у містечку, зупинялася погомоніти із знайомими і затримувалася більше, ніж хотіла знайома. Не бажала повертатись у власний дім, тож відтягувала цей момент, і то чинилося не від того, що їй удома бридко чи вона щось мала до чоловіка,— у ній народжувалася темна хмара, тож не відчувала того чоловіка ніяк, ні дому, ні домашніх потреб та обов'язків. Хотіла тільки відтягти момент повернення, щоб побути отак у безчасі, в стані перехідному між роботою та домом: її сердило, що він міг зрозуміти це, він і справді все розумів — відчував нутром, адже не бувало, щоб вона поверталася з роботи не в лихому настрої. Їхні вечірні зустрічі не давали радості обом, тож Андрій очікував жінку зі скутою, важкою тугою. Хотів, щоб вона прийшла якнайскоріше, а коли вона приходила... Бачив невдоволене обличчя і терпляче вислуховував її причіпки. За годину вони знову притиралися один до одного, і між ними встановлювалася сяка-така злагода, яка часом кінчалась і любовним актом, котрий влагіднював його ще більше і зовсім не давав задоволення їй. Виконувала повинність і не забувала показати це йому. Він лежав після того розчарований і порожній, і йому здавалося, що він, може, її й не любить так, як треба, а навчити цього вона не хоче й не може. В такі ночі він перед сном не думав про вічний двигун, а тільки покірливо печалився, і та печаль ніколи не досягала її почуттів: лежала побіч нього глуха, німа й холодна, а коли несамохіть торкалися одне одного, бридливо відсувалася.

Нагад про все це прийшов до нього і в цей короткий сон, у який запав сьогодні, отож він спав і думав про все це, хоч не міг зв'язати жодного силогізму. Думки розповзалися, а не зчеплювалися гачками умовиводів, зате відчував він усе заразом: ставало йому тоскно й важко, а ще мав передчуття, що цій історії не швидко кінець, що вона, може, була б і нерозв'язана, коли б сьогодні не вчворив він отого дива — вперше за багато років зважився її образити. Але в глибині душі він знав, що й не образа то була, що то все давно їм відоме, давно визріле, що вони хоч і не переймалися цим, але воно видимо жило. Це була та потаємна думка, котра ще не вбралась у слова, але чітко прочувалася. Майя мала на неї обуритися, адже була порядна жінка, але чи є у неї підстави ображатися на нього? Він думав про це, вже майже прокинувшись, з натугою в'язав цей умовивід ще розслаблим від сну мозком; ні, він не мав сили бачити химерні видива і думати при цьому щось логічне. Бачив перед собою галявину, і вогнистого півня на ній, золотоперий і самовпевнений, він трубив хвалу новому дневі;

бачив якісь змішані обличчя, що розпливалися й розтягувалися, наче розчинялися у воді чи творилися з диму; він засинав глибше й міцніше, тоді йому привиділася якась фривольна сцена, в якій він бігає за Миколиною полюбовницею, і це навіть уві сні невимовно вразило його і обурило. Він кинувся тікати від Миколиної полюбовниці, але вона простягла до нього довжелезні кощаві руки і схопила його за волосся. Він відчув, що йому бракує повітря; до нього наближалося страховидне лице з довгим носом і вищербленими зубами і зареготало зовсім так, як сміється Микола Солодкий. Він тонко й пронизливо закричав, і це розбудило його, примусило розплющити очі, а прокинувшись, побачив, що над ним таки нависло якесь обличчя, але воно не було страховидне.

— Що з тобою? — спитала Майя. — Ти так закричав...

Спробував усміхнутися, зрештою, збалансувати світ уявний та видимий,— поволі повертався з першого в другий. Але ще чув дотик кощавих рук до волосся і до тіла — дух прогнилої риби причувся йому.

— Мені приснилася риба,— сказав він. — Риба, котра їла мені серце...

Майя дивилася на нього пильно. Серйозно і вивідувально.

— Слухай,— спитала вона,— а чого ти сказав, що винуватий саме ти?

Відразу здогадався, про що це вона.

— Ходив до лікаря,— відказав і відвів очі.

— Ну й що?

— Смішна це і сумна історія. В дитинстві я хворів свинкою. А ця хвороба часом дає такі ускладнення.

Дивилася на нього так само пильно і серйозно.

— А раніше ти цього не знав?

Він кволо всміхнувся. Вибачливо і винувато.

— І це невиліковне? — спитала вона з тією-таки доскіпливою серйозністю.

— Та от, як бачиш...

Вони мовчали. Дивилися врізнобіч: він на стіну з фотокарткою, а вона у вікно. На фотокартці був зображений він з часу навчання в університеті, а у вікні проступали зелені гілки, крізь які світилося блискучо-срібне небо.

6.

Микола Солодкий осадив мотоцикла так різко, що хмара куряви зовсім покрила його.

— Гей, хто в хаті? — загорлав він. — Відчиняйте ворота!

Андрій пішов до хвіртки й притримав її, поки Микола вкотив мотоцикла у двір. Світив білозубою усмішкою, обличчя його було закурене.

— Пече, аж тіло шкварчить,— сказав він і, не знімаючи шолома, обійнявся з Андрієм.

— Щось тебе аж два тижні не було,— сказала з порога Майя. Ішла до нього, всміхаючись і втираючи на ходу рушничком руки.

— Та от моя баба про мене забула,— показав зуби Микола. — Цілі два тижні ні листа, ні телеграми.

Він цмокнув Майю в губи, аж луна пішла. Тоді сів на стільці, поклавши руки на спинку.

— Я вже думав, чи не сталося тут чого?

— Вона до матері їздила,— сказала Майя.

— І досі не приїхала?

— Та скинь ти цього дурного шолома,— засміялася Майя.

— Ну й сюрприз! — буркнув Микола. — А я мчав сюди, трохи шию не звернув.

— Погостюєш у нас,— сказала Майя. — Чи тобі у нас нецікаво?

— Цікаво й нецікаво,— сказав Микола, відстібаючи шолома. — Дай-но щось ковтнути, а то кишки болять...

Андрій стояв біля них мовчазний і непотрібний. Тільки дивився: на жінку та на приятеля.

— А ти чого рота роззявив,— нарешті звернув на нього увагу Микола. — Став щось на стіл!..

Андрій мовчки посунув у хату.

— Чого це він як з хреста знятий? — спитав Микола. — Не погиркались?

— Живіт йому болить,— сказала Майя. — І цілу ніч комарі спати не давали...

— На живіт найкращі ліки — швидка їзда,— сказав Микола і вже вмощувався за столом. — Люблю я у вас гостювати! — мовив він і примружився. — Ну, чого ти на мене так виставилася?

— Шкодую тебе,— відказала Майя. — Даремно їхав...

На те Микола розкрив рота і зареготав. Тоді зиркнув гостро на Майю і зустрівся з нею очима. Дивилася на нього якось не так, як завжди.

Андрій ніс графинчика. Худий і виструнчений, з сумовитим обличчям і з рум'янцями, які раптом проступили на обличчі.

— Їздь на мотоциклі,— порадив Микола. — На живіт то найлучча штука.

— Який живіт? — спитав, аж зупинився Андрій.

— Живіт Животович,— сказав Микола. — А по-простому — пузо.

Андрій позирнув на Майю. Та стояла й криво всміхалася.

— Коли б ти ганяв на мотоциклі щодня, то й комарі б тебе не кусали! — прорік Микола. — Мене от навіть мухи не гризуть. А в нашому селі цього року мух! Більше, ніж яблук.

— Вона вже й про комарів тобі розказала,— всміхнувся Андрій. — Може б, ми перед тим, як щось зготує, покупалися. В тебе ж у селі немає річки.

— А я води боюся,— сказав Микола, засвітивши зубами. — Коли хочеш, пізніше скупаємося, бо на бабу мою надії нема.

— Не втерпілося, що приїхав? — спитала Майя, кладучи на стіл огірки та хліб.

— Ну, це діло таке! — всміхнувся Микола. — Я ж балабоном живу!

— А в селі не можеш знайти? — спитав Андрій.

— В селі службове становище не дозволя,— поважно сказав Микола. — Там все на очах, а я мушу вдавати з себе цабе без ріжків. Микола, понімаєш, Іванович!..

Вони чистили огірки і хрумкотіли ними. Майя винесла порізане сало.

— Сідай з нами,— сказав Андрій.

Досі вона з ними не трапезувала. Але зараз повагалась і сіла.

— О! — сказав Микола. — З тебе люди будуть!

— Перестань,— сказала вона м'яко. — Був би ти непоганий хлопець, коли б не язик.

Микола висунув язика — був довгий.

— Бе! — сказав він, і Майя задзвеніла сміхом. Андрій німо на неї дивився: такого сміху не чув од неї давно.

— Вона в мене весела,— кисло сказав він. — Це тільки зверху серйозна!

— Ти пожартував? — спитала Майя, недобре блимнувши в його бік.

— Пожартував,— згодився Микола і схилив, як пташка, голову до плеча.

— Ні, він не жартував,— сказала Майя. — Я справді весела.

— Ну й веселися, хай йому гикнеться! — вигукнув Микола. —

Я от люблю по-простому: що подумав, те й бовкнув. І без ніяких викрутасів.

— Через те я й кажу, що ти пащекуватий! — сказала, дивлячись на нього широкими очима, Майя.

— Пащекувата піч,— відгукнувся Микола. — А я по-простому люблю: добре поїсти, посміятися, теє-сеє!

— Як метелик живеш? — спитав Андрій.

— Як комар,— відказав Микола. — Тільки комар замість компоту кров п'є.

— Пхе! — сказала Майя. — Таке кажеш при столі...

— Оце заправимося, розкажу вам анекдота.

Він розповів анекдота. Трохи солоного, але Майя не осмикнула його, як завжди, і не розсердилася — бровою не повела. Сміялася разом з ним — Андрій лишався серйозний. Зорив тихими, печальними очима і поволеньки кусав хліб із салом.

— Так несподівано сьогодні приїхав,— сказала Майя. — Я й приготувати нічого не встигла.

— Коли є сало та огірки,— відповів Микола,— то нічого більше не тра...

Він говорив, а Майя підтримувала розмову. Андрій сидів, наче тінь, тільки дивився пильно. Пив, їв, але не говорив і не сміявся.

— Якийсь кислий ти сьогодні,— сказав Микола. — Розкажи-но ліпше про вічний двигун...

Андрій стрілив оком, і на його вуста напливла болісна усмішка.

— Розігруєш мене,— сказав без гумору. — Адже нецікаво тобі слухати про той двигун...

— Ха-ха-ха! — зареготав Микола. — Нарешті розібрав.

Майя сміялася також.

— Я вже про цей двигун п'ятсот разів слухала,— сказала вона.

— Слухала, а не зрозуміла,— неохоче сказав Андрій.

— Хіба можна таке зрозуміти?

В її голосі пробивалися знайомі нотки роздратування, і від того повітря навколо них напружилося, наче в передчутті грози. Андрій знав: так завжди починались у них сварки, хоч ніколи не було цього в присутності стороннього. Спершу роздратування, а тоді образливі слова. Ті сварки бували в них однобічні: вона виказувала, а він мовчав.

— Купив би ти собі мотоцикла,— втрутився Микола. — Цілий світ тоді ліг би під ноги...

— В мене велосипед є,— сказав Андрій.

— Що там велосипед? Я он мопеда мав, і то було не те. Мотоцикл — ось справжня річ.

— Та він розіб'ється на тому мотоциклі! — сказала Майя, в її голосі все ще було роздратування, але вона вже заспокоювалася.

— Еге ж, мотоцикл сильної руки потребує,— згодився Микола. — З ним, як з вашим братом, тра,— повернувся він до Майї. — Чим упевненіший, тим більше слухається.

— Багато ти знаєш про нашого брата,— трохи ображено сказала Майя.

Тоді він звів на неї важкі, бичачі очі й зирнув просто й пильно. Вона знітилася й відвела погляд, тільки повіки затремтіли...

— Тільки хвалитеся, що нас знаєте,— вперто повторила вона. — А це тому, що ми з дурної голови вам підігруємо...

— А без дурної голови? — спитав Андрій.

— Без дурної голови робимо вас дурнями,— відрізала Майя, і її ніздрі затремтіли.

— Е, та вона за словом у кишеню не полізе,— захоплено сказав Микола.

— Бо й кишень немає,— так само гостро сказала Майя.

— Молодець! — похвалив Микола. — На за це діло п'ятачка!

Він простягнув руку зі слідами мастила й куряви. Майя засміялася і вклала у його велику долоню свою тонку й ніжну.

— Ти не ображаєшся на мене? — спитав Микола і вперся в нього бичачим поглядом.

— За що? — звів той брову.

— Та це так п'яниці кажуть! — зареготав Микола і повторив нутровим голосом: — Ти не ображаєшся на мене? Я от на тебе не ображаюся, а ти? Га, Андрей?

— Іди ти к чорту! — сказав, усміхнувшись, Андрій.

— І це правильно,— згодився Микола,— бо коли тебе посилають «к чорту» — це значить оберігають од лихого ока,— він почав імітувати бабський голос,— чи, як воно кажуть, од пристріту!

Майя дивилася на Миколу на всі очі, але він начебто того не помічав.

— А тепер ходімо купатися! — сказав він. — Ти ж з нами підеш?

Майя похитала заперечно головою і загадково всміхнулася.

— Люблю я вас, холєрних! — добродушно сказав Микола, випивши. Подивився навдокіл і прицмокнув. — У вас я завжди, можна сказать, як удома. Може, й справді щось ляпну не того, то ви вже не ображайтеся — характер у мене такий!

— А ніхто й не ображається,— сказав Андрій і звівся з-за столу. На вустах у нього грала сумовита усмішка, а під оком раптом засмикався живчик.

7.

Микола Солодкий скинув сорочку і не зовсім свіжу майку й з'явив на світ божий білюсіньке, аж сліпуче, тіло, біля якого трохи дивно виглядали засмаглі лице, шия й кінцівки рук — начебто хто приставив до тіла чужі голову та руки. Микола Солодкий скинув штани і лишивсь у довгих, вузьких біля стегон трусах у квіточку. Він раптом гехнув, зойкнув і, розкидаючи ступнями пісок, помчав до води. Стрибнув з крутого берега і лунко ляснувся животом об воду, навіки перелякавши жаб, що флегматично сиділи на березі й вигрівалися під сонцем. Микола Солодкий пірнув, а коли виплив, його русяве волосся покрило обличчя. Широко розтулив рота, ухнув і знову поринув у воду, а коли випірнув, зареготав розкотисто, аж луна пішла берегами. Андрій ішов до води, худий і засмаглий, у щільних плавках і тримав на вустах тонку й вибачливу усмішку. Він підійшов до води й торкнув її великим пальцем ноги.

— Ух, краса! — закричав Микола Солодкий, випірнувши втретє. — Та лізь ти швидше, мамула, вода — як бальзам!

— Ризький? — спитав Андрій, входячи по коліна у воду.

— Український,— сказав Микола й перекинувся на спину.

Плив на спині кумедно, занурюючись так, що видно було саме обличчя, рот його розтулявся й затулявся — дихав, наче риба, ухав і примовляв про ту ж таки красу з бальзамом. Андрій стояв у воді вже по пояс, а Микола повернувся й поплив до нього, широко загрібаючи руками. Роздував щоки й шумко видихав повітря.

— Ну ти й вайло! — сказав він Андрію. — Та лізь у воду, а то мені нудно на тебе дивитися.

Тоді Андрій ліг на воду і поплив, викидаючи руки й висовуючись аж по груди: його маленьке личко було серйозне, а губа закушена. Микола знову повернувся на спину і раптом закричав у широке небо задоволено і сласно:

— Ох і краса, ох і бальзам! — В той час як Андрій робив навколо нього коло, так само викидав худенькі руки й поморгував.

Микола підплив під берег і сів на пісок, вистромлюючи з води загорілу частину свого тіла.

— Блаженство небесне! — сказав він. — Повіриш, перший раз за літо купаюся.

— А хто тобі не давав? — спитав Андрій і собі стаючи на дно.

— Сам знаєш хто,— сказав, задоволено всміхаючись, Микола. — Вона мене з хати не випускала, коли я сюди приїжджав. Я сам до цього діла гарячий, а вона ще більш. Заморить так, що я потім дороги на мотоциклі не бачу.

— І справді вона тобі телеграми присилала?

— В одне слово: начебто ваша районна книгарня просить викупити книжки. Ну, я й їздив купувати книжки,— він заіржав, а тоді погасив сміх, пірнувши й попливши під водою.

— І ти отак без любові ходив? — спитав Андрій, коли на світ з'явилася загоріла частина Миколиного тіла.

— Що значить без любові? — сказав він. — Для любові, а коли для любові, то вже не без любові...

— Штукар ти,— сказав Андрій і пішов з води, витягуючи її разом з тілом — по його маслакуватому тілу задзюркотіли струмки.

Микола ще плавав. Туди й сюди: врозмашку, на боці й упідгрібку. На спині й нурцем. Ахав, і охав, і випльовував з рота воду. Зникав і довго не з'являвся, очевидячки, сідав на дно і тримався за зілля. Вигулькував із захопленим зойком і знову плавав. Андрій весь цей час сидів на піску, відставивши назад руку і стежачи за приятелем з холодною увагою. На вустах його все ще цвіла тонка усмішка, а очі раз по раз поймалися задумою. Правиця його несвідомо стискала в жмені пісок і вигрібала ямку, а коли пальці торкнулися води, він злякано відсмикнув руку й подивився на несвідомо вириту криничку з ляком. Микола підплив у цей час під самий берег і раптом вирвався з води, наче за ним гналася якась річкова потвора. Незграбно побіг по піску і звалився біля Андрія, розкинувши кінцівки.

— Ух! — сказав захоплено. — У пузяку як пече!

— Спека,— тихо відказав Андрій. — Я сюди щодня приходжу...

— Ще б тобі не приходити,— мовив Микола, перевертаючись на спину: до живота йому приклеїлося безліч прозорих кварцових піщин і золота слюдяна ряска. — Тут під носом у тебе такий Крим, що ліпшого не придумаєш... Помідори в тебе свої ростуть?

— Та ростуть!

— Ну, от бачиш, і помідори свої! Це не те, що ті залапані по великих містах...

— Чого ти не женишся, Миколо? — спитав якимсь чудним голосом Андрій.

Микола сів і почав засипати піском ноги. І тільки коли засипав до кінця, відповів:

— Легковажний я, хіба не знаєш? Хочу й туди метнутися, й сюди. А вони цього не люблять. А я такий: прив'яжи мене на мотуза, скажуся. Життя собі переведу й комусь, еге ж?

— А з Нонною Вікентіївною одружуватися не збираєшся?

— Я? — аж повернувся до нього Микола. — Та вона зробить з мене Кощія Безсмертного!

Він зареготав, аж на спину перекинувся:

— Ото сказонув! Знаєш, я сьогодні навіть радий, що її нема. Так славно покупався!

Нагортав собі на груди пісок, а тоді відкинув руки.

— Засип мені й руки,— попросив. — Гріє ліпше від баби!

Андрій присипав йому спершу одну, а тоді й другу руку: на світ дивилася тільки загоріла частина Миколиного тіла: очі заплющилися, а на обличчі блаженство.

Андрій сидів непорушний, мов статуя. На обличчі його погасла усмішка, і стало воно жовтаво-бліде. Очі примеркли й зменшилися — дивився кудись по той бік річки, де за верболозом розлого тяглися

поля. Одне було засіяне люпином, що яскраво-жовто цвів. Він дивився на це яскраво-жовте поле, наче хотів щось на ньому прочитати.

— Слухай, ти мені друг, Миколо? — повільно спитав він.

З піску щось муркнуло чи хрюкнуло: ясне діло — Микола Андрієві друг.

— В мене є одне лихо,— так само повільно сказав Андрій. — Ти вмієш тримати язика за зубами?

— Як гроб! — коротко сказав Микола, очі він так і не розплющив.

— Так от, я ходив до лікаря,— неохоче сказав Андрій.

— Рак? — коротко спитав Микола.

— Та ні, бог милував. Але дітей я не можу робити...

Микола свиснув, аж луна пронеслася над водою.

— У нас через це з Майєю і життя якось не ладиться.

— Ти їй це сказав?

— Ясне діло,— мовив Андрій.

— А не треба було,— серйозно зауважив Микола. — Хай би думала, що це вона...

— Я не вмію брехати. — Андрій ледве видобував із себе слова. — Особливо в такому ділі. Вона хоче дитини, Миколо...

— Хе-хе! — сказав Микола. — Ото проблема! Мені б таку проблему. А я от не хочу дітей!..

— Якось дивно воно в житті виходить,— мовив Андрій тремтливим голосом. — Знаєш, я часом думаю, що вічний двигун таки неможливий. Через те що в житті все відбувається не так, як ми хочемо.

— Знову ти про той двигун,— скривився Микола.

— Бо не перестаю про нього думати,— сказав Андрій. — Життя кожного — це теж вічний двигун. Життя родини, народів... Розумієш, весь наш світ — це вічний двигун. Я довго про це думав: він існує, і його не треба придумувати. Йому треба тільки не перешкоджати бути, от про що я думаю!..

Микола мовчав. Лежав, засипаний піском, із заплющеними очима, але на обличчі вже не було блаженства.

— Знаєш, що я тобі скажу, Андрію Івановичу,— заговорив він, несподівано назвавши приятеля по батькові. — Боюся я, що ти щось перемудрюєш у світі. Забагато книжок ти читаєш, Андрію Івановичу.

— Такий уродився! — сумно сказав Андрій. — І я, може, жив би гармонійно й добре, коли б не моя смішна біда... Я її люблю, Миколо!

— Кого, біду? — спитав Микола й ошкірився.

— Зараз мені не до жартів, Миколо,— кисло сказав Андрій.

— Хе-хе! — захихотів Микола. — Дурний той чоловік, що любить власну жінку. Любити треба до одруження, а після одруження крутитися!

— Хіба знаєш, як це жити одруженим? — спитав Андрій.

— Та біля мене таких, що пізнали цей рай, море Чорне! — сказав Микола.

— Якийсь ідіотизм виходить,— підхопився раптом на рівні Андрій і заходив довкола засипаного в пісок приятеля. — Все, здається, у нас гаразд, а от одного... якоїсь чудної мізерії бракує, можливості щеплення мого та її єства, і все через ту марницю стає раптом недійсне й непотрібне. Можна збожеволіти з цього всього!..

— Забагато про це думаєш,— ліниво сказав Микола. — Та й твоя жінка не від того. А не думали б, жили б собі, як ведеться, то й щасливі були б...

Андрій знову сів на пісок. Підтягнув ноги, поклав на коліна підборіддя й завмер.

— Тяжко мені, Миколо, бо все в одне впирається. Так якось тяжко й фатально впирається, що й сказати не можу!

— Дурниця все воно! — сказав Микола. — Дурна марниця. Помоєму, сам ти це і сказав.

— А коли це тобі марниця, допоможи мені,— хрипко проказ Андрій.
— Я? — сів раптом, обсипаючи пісок, Микола.
— Немає в мене приятеля ближчого за тебе,— тоскно мов Андрій.
— Щоб я з твоєю жінкою... Але як же ми тоді один одному в о подивимося?
— А ми станемо вище забобонів, Миколо. Будемо розумни істотами, щоб не псувати собі життя, а улагодити якось. Сам не знає як я хочу улагодити собі життя... А ти ж легковажний! Зроби і забудь. І ми теж забудемо, хіба це важко?
Микола знову повалився спиною на пісок.
— Не знаю,— сказав коротко. — А вона?
— Вона через те світом нудить.
— Я хочу сказати, чи балакав ти з нею?
— Я їй дав волю,— ледве прошепотів Андрій.
— Значить, я там щось буду робити, а ти під хатою сидітимеш
— Ні, чого під хатою! Я поїду. Навіть збирався сьогодні їхат а от ти нагодився... Вона теж знає, що я сьогодні поїду... Та й треб мені на могили своїх старих подивитися. Щось, може, підправити — і діло таке!..
Микола мовчав, лежав на піску з приплющеними очима, ног засипані, в окремих місцях вільного тіла пісок поналипав сірим плямами.
— Да-м, задачу ти мені дав,— сказав Микола. — І в задачника такої не знайдеш.
— Я тебе не силую, Миколо,— кисло сказав Андрій. — Кол можеш бути такий легковажний, щоб зробити це, зроби, а ні — то й та буде... А коли щось зайве сказав, вибач...
— Іди ти к чорту! — буркнув роздратовано Микола і, зірвавшис на ноги, подибав до річки, щоб обмитися.
Андрій одягнув штани і сорочку. Микола скочив у воду, льопа руками, зойкав і охав, пірнав, а він поволеньки, ледве рухаючи паль цями, вдягався. Сів на пісок і натягнув шкарпетки. Тоді взувся, вийня гребінця і розчесав волосся. В цей час Микола надовго пірнув під воду а коли випірнув, Андрія на березі не було. Він ішов по стежці, тонкий і сумний, і від нього на траву відкидалася зовсім коротка тінь.

8.

Прийшов на автобусну станцію і взяв квитка до Житомира. Автобус мав відходити через десять хвилин, і він поспішив зайняти місце. Помацав у бічній кишені, чи не випав на піску паспорт, натис на кнопку, відкидаючи сидіння, зморено простягнув ноги й приплющився. Розслабився, викинув з голови всі думки і раптом побачив на телеекрані своєї уяви дурнувато-серйозне Миколине обличчя. Той ішов у напрямку його обійстя, і Андрій пильно стежив за кожним його рухом: все виникало перед ним з дивоглядною достовірністю. Тим часом зайшов шофер, автобус рушив, а він так само сидів, напружений, немов тятива, і, хоч автобус віддалявся од містечка, видива свого обійстя з очей не втратив. Микола входив у хвіртку боком, на порозі стояла Майя, вона щось весело спитала, бо блиснула зубами. Микола щось говорив. Андрій бачив приятеля зі спини, але знав, що той переповідає їхню розмову і сповіщає про те, що Андрій таки поїхав. «Поїхав?» — перепитала Майя, і він розібрав це слово по руху її вуст. Вже не сміялася назустріч Миколі, а була нашорошено-вражена. Ні, вона знову всміхнулася і, певне, сказала Миколі заходити в дім — зробила гостинний жест. В Андрія на лобі висіялися краплі поту, в автобусі було парко. Ще паркіше йому стало, коли подумав, що ось зараз вони зайдуть у хату і він нічого більше не побачить. Але наступ-

ної хвилі він уже бачив їх у домі: Майя провела гостя на кухню і посадила за стіл. Поставила димистої картоплі і той-таки графинчик з лимонною настоянкою. Микола знову почав жартувати, бо повернув до Майї усміхнене лице. Майя відповідала йому так само, і Андрій подумав, що погодженості вони досягли. Одне те, що посадила вона їсти Миколу не в дворі на очах, а друге — ота їхня невимушена розмова. Майя щось оповідала. Довге й сумне, бо її обличчя стало сумне й нахмарене. Микола встав і всадив Майю до столу. Налив чарку, але Майя пити не стала. Тоді він випив сам, а Майя все ще говорила. Андрієві аж мурашки пішли поза шкіру — при ньому вона ніколи так багато не говорила. Микола слухав, по-бичачому опустивши голову. Раз по раз щось докидав, бо Майя на коротку хвилю замовкала. Але відразу ж починала знову, і це тривало доти, доки Микола їв. Він їв пожадливо й швидко — зрештою, ціла гора іскристої білої картоплі зникла з тарілки. Майя поставила перед ним філіжанку кави, і то була справжня кава, зроблена з розчинного порошку, який вони тримали для свят. Микола сьорбнув кави і, певне, висловив захват, бо підняв руки...

Автобус їхав далі й далі, і дві постаті, які Андрій спостерігав, ледь помітно маліли: чіткість зображення, однак, не пропадала. Він побачив, як Микола встав і підійшов до Майї. Вона закинула йому на шию руки і раптом притислась усім тілом. Андрій побачив її обличчя, спотворене гримасою плачу і залите слізьми. Здригалася в Миколиних обіймах, а той щось заспокійливе промовляв, погладжуючи жінку по спині. Зрештою, Майя вивільнилася з обіймів і, опустивши голову, пішла з кухні. Микола подався за нею. Вони опинилися в кімнаті і, не змовляючись, почали роздягатися. Андрій відчув, як у нього починають смикатися вуста. Йому захотілося розплющитися, і хай те видиво зникне: йому, певна річ, бачити те не випадає. Але він уже не належав собі, бо стримів у кріслі закоцюблий і майже неживий. Він побачив біле Миколине тіло, де загорілою була тільки шия (став до Андрія спиною), і чекав, доки роздягнеться Майя. Але вона не поспішала. Рушила в самій сорочці до дверей і накинула защібку. Тоді Микола повернувся до неї у всій своїй білій наготі і схопив жінку в обійми, мнучи її широкими, темними лаписьками. Майя не боронилася. Він обірвав їй наплічні бретельки, і сорочка сповзла вниз. Тоді підняв її й поніс до ліжка... Андрій відчув, що йому нічим дихати. Зайшлося серце, і він змушений був розплющити очі. «Це можна уявити й інакше»,— подумав він і почав вигадувати цій історії хеппі енд. Але хеппі енд йому вигадати не вдалося. Андрій скинув піджака і вперше подивився, хто став його супутником. Біля нього сиділа малесенька, аж коричнева, бабуся, вона тримала в руці грушу, а побите зморшками обличчя повернула до Андрія.

— Оце дивлюшя, шинку, я на цю грушку, а вкушити не можу. Ще коби б вона була м'якша, то я її розшмоктала б, а так тільки дивлюшя. Добре пошпав, шинку?

— Куди це ви самі вибралися, бабусю? — спитав Андрій, йому здалося, що він з однієї казки потрапив у другу.

— Куди я вибралашя? — спитала стара. — До онуків вибралашя. Вони жайняті, їм ніколи, а мені що, шіла та й поїхала. Оце таких шлавних грушок вежу. На, ж'їж грушку, шинку, бо я вже дошта на неї нагледілася.

— Та я не хочу, бабусю,— сказав Андрій.

— Грушку не хочеш? Ж такими жубами? — очі старої блиснули хитренько. — Е, не кажи!

Вона сильцем всунула йому грушу, і він змушений був подякувати.

— Я грушки вше життя любила,— сказала вона. — А теперички дивлюшя тільки. І так воно гарно, коли хтошь грушку їшть...

Андрій їв грушку. Була солодка і м'яка. Сік бризкав йому на пальці.

— Вони чишті, шинку, я їх у двох водах мила.

— М'яка,— сказав Андрій. — Це б і ви з'їли...

Але стара начебто не чула. Закоцюбла в грудочку і завосковіла в старечій задумі.

— Скільки вам літ, бабцю? — схилився до неї Андрій.

Стара позирнула на нього маленькими очками, і в них засвітилася чи віковічна мудрість, чи насмішка з нього.

— Што,— сказала вона. — Мені, шинку, аж што літ...

І знову стала грудочкою, а він поклав недогризок груші собі в кишеню, загорнувши попередньо в носовичок...

І найшла тоді на нього сторічна печаль, отака ж зморщена, брунатна й мудра, як ця бабуся, що в казковий спосіб опинилася біля нього. Він аж задихнувся від гострого несвітського почуття, адже ніколи не взнає він до ладу цього світу і його дивовижно хитрої мережі. Відчував, що все це також складники вічного двигуна природи нашої: те, що побачив уявно, і оця бабуся, що наче престаре дерево; він подумав: є в світі вічне й перехідне, є в світі доля дожити до такої ветхості, а є доля згоріти на світанні. І він раптом пожалів усіх тих, хто згорає, не доживши свого, але це вже таке: кожен світить таким вогнем, який може витворити сам. Знову відкинувся на сидіння, заплющив очі, але вже не міг побачити тих коханців у своєму домі, та й не дивився він туди. Йому було тоскно й легко, і, може, тому вперше пожалів він і себе. Відчув, що в нього є тільки цей тимчасовий дах, що він поки що безверхий у світі і доля його, як метелика, короткотривала. Зрештою, саме ті, доля яких короткотривала, й думають про вічний двигун. Андрій збагнув цю дивну закономірність: вічність існує незалежно від прожитих років. Вічність для живої істоти — тільки час від народження до смерті, а поза тим не вічність, а пустеля. Подумав, що цей збіг понять: вік і вічність — постав не випадково у його народі, бо це поняття тотожні. Саме від того й виникав його жаль — це ж біль тимчасового посельця цієї планети, гостя на землі, якому не дано залишити на ній плоду. «Будь спокійний,— сказав він собі,— будь мудрий і врівноважений!»

Той спалах жалю зник, як летюча темна зоря, і він знову знайшов силу напружено зосередитися, вимкнути з голови всі думки і перетворитись у такий собі телеприймач. Побачив Миколу й Майю зовсім змалілими, обоє вже були одягнені і про щось мирно бесідували. Микола сидів у фотелі, в якому любив Андрій читати, а Майя стояла на порозі між кухнею та кімнатою. Вона була підперезана фартухом, а обличчя її сміялося. Микола щось оповідав, розмахуючи руками,— очевидно, якийсь анекдот. Андрій знав усі анекдоти, які вмів розповідати Микола, але цього разу вгадати його не міг. Зрештою, він утомився, тому погасив зображення і їхав якийсь час у темній, непроглядній порожнечі. Бабця торкалася його ліктя своїм плечем: було воно холодне як лід.

9.

У Житомирі він ледве влаштувався у готелі і тільки потому дозволив собі спокійно поблукати по місту. Упізнав на вулицях кілька знайомих лиць — знайомі лиця його рідного міста здалися йому побляклими й постарілими. До будинку, де колись жили батьки, йти йому не захотілося, тож подався на цвинтар на Вільській. Могилу старих знайшов одразу, але бетонний надгробок устиг покришитися. Він купив у квіткарок квітів і поклав на надгробок. Зрештою, це було їхнє сімейне місце; родичі, певне, сюди навідувалися, бо загорожа була пофарбована, а поміж могилами прометено. Могил за загорожею було шестеро: крім батьків, Андрієві дід та баба, одна з тіток і син тітки, котрий помер у двадцять два. Доглядала за цим місцем, певне, друга його тітка, бездітна і самотня, яка й досі не може без сліз згадати своїх

батька й матір. Андрій знав, що до тітки він завітає, але залишатись у неї ночувати не збирався: хотілося побути самому. Він усміхнувся на це своє бажання — місце дістав у готелі з чотирма сусідами. Але це було ліпше, ніж ночувати у тітки: стара не дала б йому спокою згадками. Була наче сторінка давньої книги і жила самими спогадами.

Він посидів на лавочці біля могил, віддаючи належну шану покійним, але заспокоєння не було. Запахи тління, квітів, цвинтарного зілля поклали йому на серце гіркий приважок, і він поспішив покинути царство мертвих. Стало йому ще самотніше, тож, приїхавши в центр, він зайшов у готельний ресторан і пообідав. Відчув потому, що набрякло обличчя і стало важко дихати,— в грудях тоскно обізвалося серце. Не доїв обіду і пішов у номер. Тут з чотирьох пожильців було два; він визначив своє ліжко, ліг поверх ковдри і проспав цілу годину. Прокинувся від викрику чи стукоту, йому здалося, що він удома і це щось розбила на кухні Майя. Але в цей час до кімнати зайшов один з пожильців, і Андрія спросоння аж вразило незнайоме обличчя перед ним. Він покинув на стільці піджака й сорочку і в самій майці пішов у туалет. Кидав пригорщами у вічі теплу воду, але й це не дало йому полегші. Тоді він подивився у засиджене мухами дзеркало: на нього глянула якась машкара. Очі в тієї машкари печально палали, а вуста кривилися. «Це дивно,— подумав він,— адже я зовсім не переживаю!» Він усміхнувся своєму зображенню і пішов у номер. Піджака він у кімнаті залишив — вийшов на вулицю в самій сорочці. Його обіллялo яскраве сонце, і він подумав, що добре було б провести кілька годин на пляжі. Втиснувсь у тролейбус і поїхав у гідропарк. З тролейбуса вискочив розпалений і розімлілий, та коли пробрався між сотень тіл до води, йому стало легше. Плавав і пірнав і мимохіть подумав, що чимось наслідує Миколу. Та Микола був незвідь-де, так само як і Майя, і він дозволив собі про них не думати. Дивився на напівголих дівчат, що млосно похитували стегнами, але залишався холодний і спокійний: були вони не з його світу. По хвилі він зайшов до роздягальні, викрутив плавки і одягся. Пора було думати про візит до тітки, і він психологічно до того приготувався.

10.

Тітка вийшла на його дзвінок не відразу, він змушений був дзвонити тричі. Нарешті зачалапали кроки, двері відхилилися, і він побачив у просвіті, що його дозволяв зробити ланцюжок, насторожено-засвічене обличчя.

— Доброго дня, тітко Клавдіє,— сказав голосно, бо тітка недочувала.

Обличчя дивилося якийсь час, після чого двері зачинилися, і ланцюжок з брязкотом вдарився об оббиті з того боку залізом двері. Побачив у прочілі вже всю тітку, маленьку, кругленьку, в роздольному вицвілому вельветовому халаті.

— Андрійко! — вигукнула вона тоненько. — Їй-бо, Андрійко!

В тітчину квартиру вів темний, вузький коридор, а що був він заставлений ящиками, банками і порожніми горщиками з-під вазонів, в деяких місцях доводилося йти боком. Маленька лампочка під стелею ледве розсіювала морок, і Андрій на повні груди дихнув своєрідного, трохи кислого, а трохи парфумованого запаху тітчиної квартири.

— Тут у мене трохи нелад,— вибачилася вона,— але ти так несподівано!..

— Хіба я вам не снився? — спитав Андрій.

— Уяви собі,— сказала тітка, беручись за ручку дверей. — Я навіть чомусь не думала про тебе останнім часом.

— А я про вас згадував,— озвався Андрій. — І оце навіть приїхав навідати.

Але тітка досить байдуже сприйняла його бажання приподобити-

ся. Відчинила двері, і на них полилося море сонячного повітря: кімната була висока, простора, з величезними вікнами, на яких і біля яких було розставлено кілька десятків вазонів. Майже всі вазони цвіли, і в повітрі чувся солодкавий, трохи нудний запах, хоч вазонні квіти, як він знав, не повинні б пахнути. Зрештою, це міг бути запах не вазонів, а цієї жінки, що зупинилася навпроти нього — вживала надміру кремів і мастил. Позирнула на нього сірими пильними оченятами і спробувала усміхнутися.

— Надовго в Житомир? — спитала по-діловому.

— На один день,— відказав він, все ще мружачись від сонця. — Хотів провідати могили рідних...

— Там трохи потріскався й обкришився бетон,— сказала тітка, не сідаючи й не припрошуючи гостя.

— В мене не буде коли поправити,— мовив він, не дивлячись на тітку, а на розставлене царство вазонів. — Я лишив би вам грошей...

Тітчине обличчя розтерпло, і на ньому з'явилася усмішка.

— Чого стоїш? — лагідно сказала вона. — Сідай...

«Ну, слава богу!» — подумав він, втираючи піт з чола.

— На мене лягла ця повинність,— сказала тітка, сідаючи й собі навпроти,— і я несу свій хрест, ні на кого не нарікаючи. Всі вони, наші покійнички,— вона потерла око, наче змахувала сльозу,— також хочуть, щоб ними турбувалися. Отут до них і приходить їхня Клавочка. Не можу забути, як дивився на мене перед смертю батько, а твій дід,— і досі мені плакати хочеться. Нас було троє сестер, ти це знаєш, а він любив нас, як одну. І ми теж були не як у інших, де сестри горло одна одній перегризають, ми любили одна одну і жили душа в душу. Може, й тому не забуваю я про них, покійничків. Ти був на цвинтарі? — спитала вона.

— Аякже,— сказав Андрій. — Поклав квіти.

— В баночки поставив чи поклав так?

— Поклав так.

— Ах, боже ти мій! — підскочила тітка і аж заходила по кімнаті. — Таж там були баночки!

— Я щось не помітив!

— Значить, алкоголіки вкрали. Я була три дні тому, ще бачила.

— Я не помітив,— вперто сказав Андрій.

Мовив цю фразу трохи голосніше, і тітка раптом увібрала голову в плечі, озирнулася — її обличчя стало винувате.

— Не говори так голосно,— попросила вона,— бо розбудиш їх. Коли хочеш знати, я вже зовсім добре чую — ходила до вушника.

— У вас гості? — спитав, понизивши голос, Андрій.

— Гості? — перепитала здивовано тітка. — Які там гості? Коти!

Вона зареготала так пронизливо, що від того сміху прокинувся б і мертвий. Андрій дивився на тітку круглими очима.

— Вони в тій кімнаті,— мовила тітка, затуляючи халатом зморщену шию. — Я відвела її котам, і там їх ніхто даремно не турбуватиме.

— Багато їх у вас? — змушений був поцікавитися Андрій.

— Скільки покійничків наших дорогих,— мовила чуло тітка. — Я їх так і називаю, як вони у житті називалися. Отут я в цій хаті сама, надвір виходжу рідко, а тепер я наче в колі сім'ї. Думаєш, вони того не розуміють? Кожен навіть звички наших покійничків перейма, і це так мене тішить. Тебе тільки серед них нема...

— Вельми шкодую,— сказав Андрій.

Тітка підвела на нього здивовані оченята з чималенькими-таки капшучками.

— Але ж ти живий,— сказала наївно. — Було б якось негречно з мого боку, коли б я заводила кота на твій образ. І знаєш що? Після того, як з'явилася в мене та щаслива думка, я перестала відчувати себе

у світі так самотньо. Ми склали тут таку гарну родину!.. Ну, звісно, як і в кожній родині, не буває без сварок та непорозумінь, але це дрібниці. Загалом ми шануємо одне одного, і жоден із нас не переходить меж пристойності... Стривай, може, я тебе з ними познайомлю,— вона знову скочила на ноги і, ступаючи навшпиньки, підійшла до зачинених дверей. Приклала вухо і заслухалася, щасливо усміхаючись. — Вони можуть навіть образитися,— прошепотіла вона від дверей,— бо ти все-таки нашої крові та коліна... А вони такі забавні. Знаєш, один з них хропе зовсім так, як мій покійний батечко. І от що цікаво: я назвала його Татом ще до того, як у нього виявилася така властивість. Зрештою, він у нас найповажніший. Другий кіт — це Наталин Володя, той, що молодий помер. Ти не помітив, якось так складається,— вона наче забула про котів і знову говорила на повний голос,— що чоловіки в нашому роді швидко вмирають. Мій тато, а твій дід, відійшов у сорок два, твій батько, хоч і не був нашої крові, помер у тридцять сім, а Наталин Володя аж зовсім хлопець. Тобі треба відчувати перед родом особливу відповідальність, бо ти єдиний носій прізвища Корбут і можеш продовжити рід. Немає в тебе ще дітей? — прокурорським тоном спитала тітка.

— Немає, тітко Клавдіє,— кволо всміхнувся Андрій. — Але я вже про це подбав.

— Твоя жінка носить? — обережно поцікавилася тітка.

— Та от, здається. Аби тільки добре скінчилося!

— То воно й скінчиться добре! — сказала стара, дивлячись на Андрія впритул. — Треба вірити в усе добре, і так воно буде...

Він сягнув у кишеню і вийняв гаманця. Відлічив гроші — всі, що в нього були, залишив тільки на квиток назад. Тітка пильно стежила за тим дійством, аж дихати забула.

— Не знаю тільки, чи цього вистачить? — сказав він, простягаючи банкноти.

Тітка блискавично перерахувала гроші.

— Майстри тепер деруть, як з божого батька,— сказала вона. — Та коли не вистачить, я зі своїх докладу, мусимо ж ми дбати про покійничків, і тут уже «моє-твоє» ні до чого!.. — Вона сховала гроші за пазуху. — Тепер все таке дороге. Ти бачив, як я пофарбувала на цвинтарі загорожу? Скільки мені довелося попобігати, щоб дістати голубої фарби. А не пофарбуй, то загорожа через рік теж піде псові під хвіст...

Фарбування огорожі фінансував також він. Але це було давно. Він подумав, що це ще благо: існує така от тітка, і йому можна відбутися отакими приносами — все потрібне буде ретельно зроблене. Андрій звівся.

— То це вже ти йдеш? — спитала трохи знічено тітка. — Ні, ти не можеш так піти, вони мені того не простять...

Він знову сів, і щось печальне поселилось у ньому. Щось тихе й немічне — поклав на вуста свою болісну усмішку. Тітка встала і кроком диктатора пішла до дверей. Відчинила їх владним порухом, але за ними панувала мертва тиша.

— Ану, ледарі, прокидайтеся! — наказала тітка ніжним, а водночас суворим голосом. — Приїхав наш Андрійко, і ви повинні його привітати. Тату, скільки можна хропти? Мамо, невже ти не хочеш зирнути на свого онука? Це буде й вам цікаво, Натальцю з Володею. Іване й Маріє,— проголосила вона,— завітав ваш син, можете його привітати!..

Вона схилилась у поклоні й повела рукою, і Андрій заплющився, бо знав, що побачить зовсім не тих, кого б хотів. Він знав, що зараз з розчинених дверей валкою посунуть заспані й сердиті потвори, а він не мав такої багатої уяви, щоб навчитися їх любити...

11.

Цю ніч він не спав також. У номері панувала нестерпна задуха, дзвеніли невгамовно комарі, хропли, наче змагалися один з одним, його сусіди — всі вони були з племені штовхачів, і цілий вечір пробалакали про потреби своїх підприємств, які мали задовольнитися таки в Житомирі. Він спробував внутрішньо наладнатися десь так, як в автобусі, побачити свій дім і вгадати, що там відбувається, але для цього потрібен душевний спокій. Він же був роздратований, розімлілий, покритий липким потом; часом відчував, що його кудись несе, і сподівався на сон, але над вухом починав окселентувати комар, і він змушений був загортатись у вогке від поту простирадло. Тоді думав про все на світі, про власне дитинство і про першу зустріч з Майєю, але сніг, про який він згадував, не охолоджував простору, був то гарячий сніг, і Майїн образ розчинявся, як у тумані. Думати про Майю було болісно ще й тому, що кожен спогад про неї ставав наче ножова рана — він почав думати про місто, в якому народився і в якому був зараз чужий та безпритульний, адже й візит до тітки не розвіяв йому цього враження. Знав, що затримуватись у тітки довго не можна, що вона любить тільки мертвих родичів, що вона, зрештою, переживе і його, а відтак полюбить. Тоді заведе собі сьомого кота і радісно нарече його Андрієм. Відтак і остерігатися перестане, бо в світі не залишиться нікого, хто претендуватиме на її квартиру, вазони й манюсіньку панчішку, яку вона зібрала, страшенно економлячи, ще коли працювала в ощадкасі. Її запаси навряд чи перевищували кілька сотень, але тітка боялася і за них, а ощадкасам чомусь не довіряла. Отож вона й віднаджувала його від свого дому, боячись його понад міру, хоч тепер, окрім пенсії, тільки від нього діставала допомогу. Можливо, тітка складає в панчішку і його гроші, а живе з котами на саму пенсію — він упізнав це з невправних тітчиних недомовок і лякливих поглядів, які вона кидала в його бік, з дивної поведенції ніколи не дякувала йому за надіслану допомогу, а вдавала, наче допомагає йому вона. Ще ні разу тітка не запропонувала йому пообідати в неї чи перебути ніч, і це було через той-таки безпричинний острах. «Диво дивне з тією тіткою,— думав він, втираючи обличчя простирадлом,— вона єдина, хто мене боїться — мене, тихого і ніякого! Адже я ще й мухи за своє життя не образив».

Справді був тихий. Все в ньому було притлумлене, повернуте всередину, через це й виростали в ньому, як екзотичні квіти, химерні думки й розмисли, через це й з'являвся йому перед сном фатальний образ вічного двигуна — бачив його так різнояко! Сьогодні ж не міг викликати цього звичного видіння, бо для цього треба було втишитися і зморитися. Треба, щоб на повіки лягла солодка вага,— тоді б і сон прийшов. Ні, він таки поринав у сон, але це були тільки короткі періоди, коли втрачав свідомість, тож відразу прокидався, широко розплющуючись. «Я боюся,— думав він,— а чого? Що чиниться зі мною і чи не свідчить це, що спокій мій ілюзорна омана?» Співжильці дружно й нещадно хропли, їх не тривожили ні комарі, ні задуха. І єдиною жертвою їхнього натхнення ставав худий, змучений і зболений чоловічок, загорнутий у мокре від поту простирадло, який щомиті очікував, що зараз з пітьми вилетить щось дзвеняче і нещадне і вцідить у нього тонке й пекуче жало. Так воно й було, і він ляскав себе по щоці, відчував пальцями брудну і слизьку кульку, в яку перетворювався розтертий комар; йому зуділи плечі й обличчя — здавалося, починалась гарячка. Він подумав, що коли б це справді приключилося, його забрали б до лікарні, і він у такий простий спосіб надовше зник би зі світу, у якому призначила йому бути доля; можливо, це стривожило б Майю, і вона кинулася б його розшукувати. Тітка б при звістці про його хворобу перебалакала б з котами і поспівчувала б Іванові й Марії в котячих образах, адже з їхнім сином сталася така придибенція. «Нічо-

го дивного,— сказала б вона,— чоловіки у нашому роді вмирали рано!» Майя може за ним і не кинутися, вона зараз захоплена і має про кого турбуватися; ні, він опинився б у тій лікарні цілком самотній. «Це якісь ідіотичні думки,— спогадав він. — Наслідок безсоння та лихого настрою! Наслідок образи й уразиǃ» — «Але ж я ні на кого не ображений,— заперечив у ньому тихий голос,— і ніхто мене не уражав!»

Повторив це собі раз і вдруге, сказав собі раз третій і четвертий, адже вірив у те, що й було воно так. Хотів заспокоїтися і врівноважитися — стати зосередженим і тверезо мислячим. Хотів бути розважним, бо щось конче мав вирішити, а може, й приготуватися для якихось особливих змін у своєму житті.

І тут, у готельній кімнаті, наповненій несвіжим і сопушним духом, диханням чужих людей, у задусі, під комариний дзиск, він раптом пізнав, що йому треба готуватися до чогось незвіданого, здобутися на мужності й витривалості, бо він таки напередодні великих і неприємних змін, що він, зрештою, зрушив каменем лавину і вона вже починає рости, котячись. Він не знав, яке зараз над містом небо, та коли воно нахмарене, ці хмари прикликав він, коли ж воно розколеться надвоє, то спричинився до того він. «Я порушив у нашому житті щось таке, чого не можна торкатися, пішов на прю з природою і захотів полагодити двигун, який мов японський транзистор і електропраска на елементі». Ця думка була проста, але твереза й нещадна, і він подумав, що вона може віщувати про народження ранку.

Розплющив очі: вікна вже й справді просвічувалися. Він захотів простежити цей момент, найпотаємніший і хвилюючий, хотів узяти на обличчя перше світло, щоб причаститися від нього,— потягся до нього всією душею, бо могло розраяти йому душу. Отож послав у сутінок тихий і тоскний поклик, який могла б сприйняти, коли б жила, тільки його мати, але який не сприйме ніхто. Вдихнув на повні груди повітря і уявив, що воно не сопушне, а духмяне. Наливався йому в очі ранок, й очі раптом утратили здатність бачити і сприймати — розплющені та осклілі, вони на мент осліпли. І замість ранку уздріли вони спершу самотню жінку, яка ходила по сутінній кімнаті, наче сновида, і підтикала ковдрочки в котів, котрі спали і хропли, мов люди; потім він побачив другу жінку, яка спала, ніжно обійнявши притуленого до себе чоловіка,— гірка сльоза запеклась у кутку лівого ока, і крізь ту сльозу, як через чарівне скельце, він уздрів райдужний світ, залиту сонцем росу і дві пари слідів на ній, які виникли з нічого і раптом засиніли, наче спустилися з неба дві птиці з людськими головами і прогулялися по тій росі.

12.

Він поїхав на автовокзал, узяв квитка, а коли вийшов на перон, побачив на одній із лавок ту саму бабцю, з якою їхав сюди. Бабця сиділа тихенька, як мишка, тримаючись руками за костурця, і обдивлялася людей та машини з живою цікавістю. Її маленькі гострі очка зупинилися на Андрієві й спалахнули: бабця його впізнала.

— Доброго ранку, бабцю,— сказав Андрій, сідаючи біля старенької.

— Я вже їду нажад,— сказала бабця. — Оце хочу попрошити когошь, щоб ужяли мені квитка.

— Додому вже їдете, бабцю? — спитав він.

— Еге ж, додому!

Вона вийняла з-за пазухи вузлика і розв'язала його темними, висохлими пальцями.

— Віжьми, шинку, шкільки треба, і купи мені квитка...

Андрій узяв гроші й пішов до каси. Взяв квитка і хтозна-чому попросив для старої місце побіч себе.

Подали автобус, і він допоміг бабці у нього залізти. Сів поруч і відчув, що його тіло солодко ниє — був невиспаний.

— Вас ніхто не проводжає, бабцю? — спитав він.

— Вони вші такі жайняті,— сказала стара. — Вони хороші, тіки дуже жайняті, то я шобі помаленьку й подибчяла. Грушки оддала, то чого мені там шидіти?

— Посмакували їм грушки? — поцікавився він.

— Пошмакували,— сказала бабця. — Такі лепські грушки!..

Вона замовкла, а він натис на ручку сидіння. Зморено й задоволено простяг ноги й відкинувся.

— Наморившя, шинку? — спитала бабця.

— Страх як наморився, бабцю,— сонним голосом відказав він.

Автобус уже їхав, м'яко поколисував, і Андрій не міг не приплющитися. Стара біля нього тихо зітхнула і перетворилась у нерухому грудочку, а він раптом відчув, що спокійнішає й умиротворюється.

Зранку було хмарно, і він сам був хмарний. Накрапав навіть дощ, він побачив на склі кілька крапель. Входила в його тіло тиша, хоч гув моторами автобус, а довкола голосно розмовляли сільські жінки, яких повно набилось у автобус.

Він напружився і раптом послав зір у сірий, наповнений хмарами простір. За кілька хвилин побачив своє обійстя і Миколу, який вийшов на ганок. Обличчя в нього було заспане й неголене, він звів руки й потягнувся, солодко примружуючись. Сорочка на ньому була ще розстебнута, і він неквапно почав просилювати гудзики в петельки. Здається, хтось його гукнув зсередини, бо повернув голову й усміхнувся. Пішов у хату, де вже клопоталася зі сніданком Майя, була вона радісно-збуджена і через це помолоділа. Микола сів за стіл, і Майя поставила біля нього тарілку. Він наказав їй сісти біля себе, вона послухалася з поспішною готовністю і подивилася на Миколу таким поглядом, яким дивилася колись на Андрія, але дуже давно. Вони з'єднали руки і привітали так одне одного. Майя засміялася й закрутила головою. Потім вони їли, весь час перемовляючись... Андрій подумав, що йому сьогодні поснідати не довелося. Через це він не захотів дивитися, як вони їдять, і розплющив очі.

Бабця біля нього куняла. Згорблена й маленька, обіперта об коструб, скидалася на прадавнього птаха з уже вимерлої породи. Хмари потроху розсівалися по небі, а в просвітах почало грати ясно-синє небо. За мить з'явилося сонце і вдарило Андрієві у вічі.

— Святе сонейко вийшло,— сказала бабця.

Андрій відчув, що його наповнює ясною, іскристою матерією, а кожен атом його тіла починає осяюватися й промінитися. І, дивлячись на те велике світило крізь напівстулені, зболілі й припухлі повіки, він раптом подумав, що все пережите й перестраждане може виявитися маною.

Тоді в його уяві вибудувалася картина, якої не міг з'явити тоді, коли виїжджав з містечка. Ось зараз він приїде додому, і на поріг вийде розтривожена і схвильована Майя. «Що це ти надумав, дурний? — скаже вона. — Ти що, справді посилав до мене того бовдура?» Він хитне головою, бо він таки посилав до неї того бовдура. «Уяви собі, прилізло те дурманило і слину до мене пускає. Виперла його разом з мотоциклом!..» Тоді він подивиться на неї тихим, ясним поглядом, і уста його затремтять. «І не роби мені більше таких комедій!» — скаже вона і піде в дім, щоб приготувати йому щось перекусити...

Він смакував цю сцену, але в глибині душі не вірив у неї. В глибині душі тримав тверде переконання, що там, у його домі, все звершилося інакше. Там народилося щось темне й клубасте — чорна кульова блискавка, яка тільки й чекає моменту, щоб розірватися їдко-сліпучим сяйвом.

Тоді він знову приплющив очі і погасив сонце у своїх очах. Побачив, як поцілувалися на прощання Микола з Майєю і як гість надіває

на голову шолом. Застібає повільно пасок під підборіддям і скалить до Майї сліпучо-білі зуби. Нарешті заводить різким натиском на стартер мотоцикла і стрибає в сідло. Щось горлає Майї, підносячи руку, а тоді зникає, залишивши за собою сіру хмару...

Сліпуче, біле, величезне світило знову з'являється в його болющих очах, він не може витримати його сяйва, але не може й не дивитися на нього. І раптом усвідомлює, що головний двигун світу людського — таки воно. В Андрієві пробуджуються якісь акмеїстичні і атавістичні інстинкти, в ньому оживають усі забобони й повір'я тисячі його предків, живу воду яких він носить у своїй крові; він відчуває, що не сам у світі, що поруч з ним недаремно їде столітня бабуся з золотою грушкою в руці — може, це вона і є: Мудрість Світова; що він, зрештою, повинен збагнути хоч частину її, хоч крихту з великого, що тільки тоді він зможе сказати, що мрія про вічний двигун немарна, бо вічний двигун — світ наш і життя в ньому, і це триває невідь-скільки літ. Він не знає, чи здобуде в ньому дах над головою, але розуму напевне не загубить. Може, тому він почав відчувати ще одне: все єство його в дивовижний спосіб почало наповнюватися присутністю тієї жінки, до якої він поспішає,— він повний нею і вже у відчаї від розлуки з нею; він біжить, мчить до неї, і його любов, як сонце,— двигун їхньої спільності та нероздільності; він, здається, уже довідався, що без неї немає світу та життя, через це хоче й мусить повірити в усе, що це бажання живитиме...

Біля нього заворушилася бабця: стара й справді сиділа з золотою грушею в темній руці і пильно на нього дивилася.

— Бач,— сказала вона,— ще одна грушка жнайшлаша. Ж'їж її, шинку, а я подивлюша...

М. Маловський. Дума про Ілліча

ОЛЕКСАНДР СИЗОНЕНКО

А ЗЕМЛЯ ПЕРЕБУВАЄ ВОВІКИ...

СПОВІДЬ

Всесоюзному Шевченківському святу.
З пошаною — автор.

У парку палили торішнє листя, і синій дим снував між деревами, мовби шукав притулку. Може, він і не був густо-синім, а тільки здавався таким на тлі жовтавої зелені, що ледь-ледь проклюнулась на гіллячках якось несміло, по-дитячому зворушливо й весело, і теж була ще легка й тремтлива, мов пилок, струшений з квітів.

Роботящі жваві жінки гнулися вже над клумбами та газонами, висаджували парникову розсаду, а в дальнім кутку повільно вештався по алеї невеличкий трактор-коток, трамбуючи свіжий, паруючий асфальт. Він чорнів, мов щойно пофарбована шкільна дошка, на якій треба буде щось написати. Дивлячись на цю чорну площину, можна було уявити, як на ній писатиметься шана й уклінність людей, які прийдуть сюди, у парк, на побачення чи на відпочинок,— все одно вони прийдуть до задумливого Поета на високому п'єдесталі і, полишивши всі свої житейські клопоти, спиняться біля нього, мовчазні й задумливі: люди завжди стають мовчазними й задумливими, побачивши вічність і відчувши, як вона проходить повз них чи вливається в їхні душі.

До пам'ятників звикають на ціле життя. До великих і вічних пам'ятників — Леніну, Толстому, Пушкіну. Вони стають втіленням міст, країн і народів. Так що без цих монументів не можна вже уявити ні певного міста, ні народу, ні держави. Таким був і цей пам'ятник — Шевченкові — в парку перед фарбованим у червоне університетом, озвучений голосами студентів, гуком машин на тополевому бульварі його імені і тихими перемовляннями людей. Тих, хто приходить сюди щодня відпочивати, і тих, хто приїздить здалеку, щоб постояти біля Поета чи вклонитись йому — хоч раз у житті.

Генералові було гарно й спокійно ходити до Шевченка. Він забував тут про своє поранення, про улюблені свої полки, які довелося лишити через те поранення ще зовсім недавно, про те, що немає в нього звичних турбот про людей, і про техніку, і про суворі вимоги військових статутів. Навіть про гіркоту своєї вимушеної бездіяльності він переставав думати тут, по сусідству з великим поетом, страждальцем і бунтарем, пророком і революціонером.

Дивлячись на похилену у вічній камінній задумі голову, генерал відчував себе ще молодим, хоч був старший за сорокасемилітнього Шевченка на добрий десяток літ. Бо знав: якби знову його покликали, він би так само гарно командував, як командував досі в Афганістані, в запеклих боях з душманами.

Генерал важко звикав до свого життя на пенсії. Не вмів марнувати його на дрібниці, як оті давні, «досвідчені» пенсіонери, що годинами просиджують на паркових лавах за шахами або просто гають час, по-

царськи відкинувшись на широкі спинки ребристих лав, поклавши на них вільно розкинуті руки, мов стомлені крила. Ці люди, мабуть, теж багато попрацювали на своєму віку і тепер мали право на заслужений відпочинок. Тільки генерал не вірив, що бездіяльність їм аж така вже приємна. Думав чи майже знав: кожен з них тужить за своєю роботою, полишеною на найвищому щаблі майстерності й досвіду. Це він знав тепер по собі.

Йому ніколи не доводилося сидіти на лавах у парку. Просто сидіти й нічого не робити. І він ще не збагнув, як житиме далі, куди подіне руки свої, і думки, й енергію, що вічно його виповнює й вимагає дії. Вже й ці кілька найперших днів на пенсії генерал нудьгував. Згадував та й згадував усе своє життя. Всіх людей, якими командував і які командували ним,— адже на цьому тримаються всі армії світу. Останнім часом він чомусь згадував більше не тих, хто лишився служити далі, а тих, що не повернулися з боїв.

На багатьох з них він складав реляції, підписував різні документи, в тому числі й про неповернені втрати. Відчував гіркоту, бо добре знав, про що ці документи звістять згодом матерів, дітей, дружин. І тепер вони приходили ночами в його думки з далеких гір і перевалів, з випалених плато, по яких вічно метуть куряву невсипущі вітри. Приходили, хоча й запилені, потомлені боями та маршами, але всі молоді, чубаті, гарні, стрункі хлопці, що виявилися такими героями, яких наче ще й не було ніколи, і він любив їх усіх, як дітей. І жалів, як дітей...

А тут, перед пам'ятником Поета, їх не можна було принижувати жалем — ними тут можна й треба було пишатися. Перед вічністю всі вони теж видавались великими. І смерті їхні сприймалися тут як героїчні подвиги в ім'я того, щоб утверджувалися найкращі людські наміри й достоїнства. І щоб вічно стояли на землі пам'ятники достойним синам народу, а люди були вільними й щасливими — сьогодні і завтра. І в позірному майбутті.

Пам'ятник Шевченкові заспокоював генерала, давав йому відчуття глибокої правоти, як і пам'ятник Леніну на сусідньому бульварі, що його він відвідав, йдучи сюди. Перед цими великими постатями він, можливо, найповніше відчував своє високе право, дане йому державою, посилати людей на бій і на подвиги не лише заради своїх власних бажань і переконань, а заради життя на землі, заради Вітчизни! Він нещодавно вивів своїх хлопців з Афганістану, виконавши інтернаціональний обов'язок. І тут зразу ж на нього, як гірський обвал, упало загострення ран, вивело його з рядів, позбавило улюбленого діла. Єдина втіха була: добре, що він не захворів там!

Генерал пройшовся по свіжому асфальту — на чорному тлі лишилися сліди. Постояв перед Поетом, як щойно перед Вождем, у задумі й пошані. А потім сів — так, щоб бачити Кобзаря, подумки гомоніти з ним наодинці, наче у парку й не було ані душі. І звуки нетерплячої вулиці, переповненої людьми й машинами, здавалися йому далекими й заспокійливими, немов грім переможного бою, що віддалявся та віддалявся в головному напрямі наступу.

Генерал любив Шевченка з дитинства. Коли ще не вмів читати й літери, мати навчила його Шевченкових пісень та віршів, і вже п'ятилітнім з її голосу він знав їх напам'ять, а відтак ціле життя носив у серці разом з материним голосом. І в боях, і на парадах вони завжди звучали в ньому підсвідомо, супроводжували в радощах і в горі.

Дим від спаленого листя снував між деревами, чіплявся за гілки в легенькому листячку, драглів по затишках, а пам'ятник Поетові лишався недосяжний сизим хмарам. Мабуть, тому, що кремезну постать угорі обдували леготи з просторої площі. І генералові було приємно спостерігати це, бо він не хотів, аби Шевченка було задимлено бодай на хвилину.

Повз пам'ятник проходили люди, зупинялися чи на ходу повертали голови до нього, тільки пенсіонери на сусідній лаві, посхилявшись

над шахами, нерухоміли далі, кам'яніючи на очах. І ті, що спостерігали гру, теж посхилялися над лавою, обступили її з усіх боків. Генерал розсердився на них і розгорнув газету.

Читав про бої в Сальвадорі, про події в Нікарагуа, про наліт ізраїльських літаків на табори палестинських біженців у південному Лівані. Серце в нього знов заболіло, забившись стривожено й гнівно, і він опустив газету, щоб випростатися й вільно зітхнути. Трактор-коток так само повзав по чорному асфальту, і синій дим висів між дерев, як і раніше, хисткий і прозорий, тільки шахісти на ближній лаві повипростувались і невідривно дивились на пам'ятник.

Генерал глянув і собі. І раптом побачив людину, що, зійшовши по крутих, високих сходах до пам'ятника, стала перед ним на коліна. То був ще молодий, гарний чоловік у світлім розстебнутім плащі. Пишне волосся його було сиве, як дим, що завис поміж дерев, а обличчя таке бліде й зосереджене, мов на сповіді.

Так, це була сповідь. Про що? Хтозна... Може, сповідь про те, що ця людина полишала надовго свій край і блукала десь по далеких світах, шукаючи щастя? А може, це була вимушена розлука, з якої не повернешся, коли тобі заманеться, та чи й конче треба вернутися?

Зрештою, цей чоловік міг приїхати сюди вперше невідь-звідки, щоб уклонитися Поетові.

Внизу, позаду пам'ятника, просто на асфальті стояла червона спортивна сумка з безліччю наклейок. Такі дорожні сумки бувають у людей, що далеко й довго мандрують.

Молодий, дочасно посивілий чоловік нерухомо, наче в молитві, стояв і стояв на колінах, очі зосереджено й сумно вп'ялися в землю під п'єдесталом. Тільки сиве й прозоре, як дим, волосся маяло на вітрі, та комірець білої сорочки іноді здригався, мов крило весняного метелика.

Поет теж стояв у вічній своїй задумі, схиливши голову, і здалеку видавалося, ніби він дивиться на людину, яка вклякла перед ним і чи то співчуває їй, чи за віщось прощає. Може, він просто жалів тих, хто стає мандрівником надовго з власної або чужої волі і десь неприкаяно блукає вдалині від рідної землі, від Батьківщини?

По блідому обличчю блукача скотилася сльоза. І генералові стало ніяково отак підглядати чужу сповідь. Він опустив очі, примусив себе пригадати натомість власні далекі мандри й походи. «Значить, не тільки я? Значить, до нього приходить багато людей в радощах і в горі?..» І генералові захотілося зарахувати цього незнайомого чоловіка до своїх лав. «Він ще молодий,— казав собі генерал. — Ти міг би дати йому батальйон, якщо, звісно, він має відповідну військову освіту й звання. Або, на гірший випадок, роту, якби той був молодшим офіцером...» Але тут же й згадав, що ніхто не підлягає йому більше... Проте все одно відчув чомусь (з фронту мав на це інтуїцію), що цей чоловік ніколи й ніде не підвів би його. Навіть в Афганістані. З такими, як кажуть, можна іти в розвідку. «А може, все це тобі навіяв Поет?..»

А вечір плив над землею, у небі високо над містом пролітали журавлі, посилаючи йому свої трубні й журливі поклики, і до часу посивілий чоловік із картатою сумкою майнув повз генерала, витерши сльози, і — пропав у натовпі, ставши таким, як усі...

І генерал пошкодував, що ніколи не взнає, чого той плакав перед пам'ятником Поета.

«Шкода, шкода,— сказав сам собі генерал, поглядаючи на Поета, що вже вгортався синюватими сутінками. І раптом йому сяйнув несподіваний здогад: а може, й той чоловік повернувся сьогодні звідти, звідки нещодавно повернулися мої хлопці?!»

Він підвівся й з гіркотою подумав, що про своє командирство час уже забувати.

Поет, суворо опустивши вуса, здається, теж думав про щось. Тільки навряд чи погоджувався з гірким висновком генерала. Бо відколи вже стояв беззмінно на своєму посту і не збирався його кидати.

СТРАХ

Серед літа, в жнива часто-густо випадають дощі — обов'язково градом і поривчастими вітрами. Стоїть собі серед неба сонце, ніде ані мариночки, повітря й не здригнеться, не сколихнеться — спека й зауха така, що знепритомніти можна! І раптом ні з того ні з сього алетить вітер, тугий і пронизливий, сипоне зерном в обличчя віяльниям та вагарям на токах. А за тим вихором уже й хмара спішитьоспішає з Таврії, далекої і загадкової, а то й суцільна ковдра із хмар, етючих та неспокійних, і важкі, мовби олив'яні, краплі зненацька дарять по всіх молотарниках, по конях і людях — ховайся хто куди!

Найчастіше ховалися в скирту, в підвітряну її частину. Заривалия в шумовиння соломи й так перечікували грозу й дощ як з відра, аж алюжі на токах та дорогах враз постануть, і схоплюються по них ульби і бульбашки на ще більший дощ...

Щасливі хвилини перепочинку у молотьбу — з жартами, сміхом, несподіваною близькістю до тих, на кого тільки оком накидалося юності чи й в зрілі роки, і тут вже не було нічого безчесного у виадковому поцілунку, в обіймах, що мали порятувати чи захистити від есподіваної негоди, а таїли в собі давні бажання, про які не признаваися навіть самим собі. Цнотливими були наші батьки, матері, брати сестри, це тепер усе діється легко, просто, безборонно, ніби мимохідь.

Ну, а ми, хлопчаки, все спостерігали ненароком, ніяковіли й викакували під дощ із веселими вигуками: «Іди, іди, дощику, зварим обі борщику в полив'янім горщику...» На цьому найчастіше наші анці й співи обривалися, бо одразу ж відчувався холод під дощем та ітром, де й поділася набридлива спека з гедзями й мухами.

А ще було топило — далеке, загадкове, ніколи не оране, поросле то апашним буркуном, то лободою, з якої вічно стріпувався зелений илок та обсипав нам ноги. А ще топило заростало суцільними й непролазними будяками і полином. Там, у топилі, де найдовше стоять есняні води, де після дощу збирається щось на зразок міленького тавочка від краю до краю,— там, а не в ораній ниві, заздалегідь отують гарман або тік на найвищому місці, щоб не заливалися вони одою від першого-ліпшого дощу, хай і літнього, короткого, безсилого роти могутнього сонця.

Топило наше існує й нині, тільки на ньому не ставлять молотарок, о їх давно нема. У топилі тепер ставлять тільки скирти соломи чи ічки по краях, загорожі для молодняка, який тут випасається з весни о осені на підсіяних люцернах, конюшині й горосі.

А молотьба ж була — свято! Ціле село йшло на тік, до молотарки.

В те давнє літо дощів не було місяців зо два, і сонце пряжило емилосердно. Вже й надії на дощ згасли, тільки діди, не скидаючи рилів і в холодку, пророкували:

— На дощ смалить. Та на грозу...

Але їм вірили мало. А може, й не вірили зовсім: тоді починався ас не вірити старим людям. Тільки починався...

А передбачали вони грозу і зливу з самого ранку, ще коли в небі е було й хмаринки. Просто тієї ночі не впала роса навіть на залізо. Ні а трактор, ні на молотарку, ні на віялку. Дідам на пророкування й прогнози вистачало й цього.

— Вивозь, Тимохо, швидше зерно,— сказав дід Мусій під час сніданку бригадирові. — Та гарби далеко не посилай: хай підбирають копи отут, під самим топилом.

— А це ж чому? — усміхнувся завжди добрий та врівноважений Тимоха Москаленко, тільки ямочки на щоках поглибились та в очах бісики заграли.

— Сьогодні, Тимохо, жди грози. Наведи лад на току, щоб потім парка не парити та й урону не мати.

— Гаразд,— посміхався й далі Тимоха, але діда послухав і гарби послав до найближчих копиць, які залишали на потім, і зерно вивіз не тільки балагурами, а й машинами — двома ГАЗ-АА, які мав колгосп.

Гроза налетіла після обіду. Куховарки саме миски перемили, а молотарники зібралися подрімати, доки їздові повні гарби підвезуть. Снопів, щоправда, було на площадці молотарки заготовлено чимало. Але то резерв, недоторканий і постійний. В обід заведено було подрімати якусь хвилинку: давалося взнаки постійне недосипання від зорі до зорі.

Літня гроза в степу грізною буває. Буває страшною. З пожежами від блискавок, з цілими ожередами перекинутої, а то й розвіяної по степу соломи. Та що солома! Пшеницю, складену в копиці, а як у снопах, то в копи, порозшматовує й порозкидає по всіх усюдах, потім не тільки не збереш, а й не второпаєш, де чия: в селі було аж сім колгоспів!

Тому сам вигляд темної, опасистої, важкої, мов дредноут, хмари вселяє острах, тривогу, почуття біди. Маліє тоді людина перед природою, і тільки в такі хвилини, може, й приходить до нас справжнє розуміння величі й непідвладності того, що ми похапцем збираємося підкорити. Та й підкорили вже на свою біду чи нещастя. Перетворили...

Мені ж запам'ятався страх від кривди людської. А може, й не людської, бо йшла вона від нелюда.

Страх був чорний, неймовірно головатий і запінений. Уявіть собі величезну кінську голову — голову жеребця, що, прищуливши вуха, вишкіривши зуби, роздувши ніздрі, женеться за вами з єдиним наміром: загризти, затоптати, знищити! Гнався за мною того дня після дощу жеребець чорний, лютий Гернега, якого ми боялися навіть на відстані. Був він переобтяжений дикою силою, що здіймалася десь із сліпих надр його непородності й дикості. Страшні в нього були й копита — пудові, розтоптані, поранені, вічно непідковані: завеликі навіть для його вузлуватих, товстих і мовби понадламуваних у колінах, у бабках, в усіх суглобах ніг.

Тепер він вимахував ними в мене за спиною зовсім близько, за дватри кроки, і мені доводилося, рятуючись, як зайцеві, стрибати з одного міжряддя соняшників у друге, а потім і в третє, й назад. Гернега гнався за мною не сам, не з власного бажання наздогнати й знищити мене — його підганяв, сидячи верхи на ньому, гарячив і періщив батогом горбатий Приходько — об'їждчик ще з тридцять третього року, коли він шмагав до непритомності за кілька зірваних колосків моїх ровесників.

Вже давно забулося те, чого й забути, здається, не можна, а Приходько так само сидів на Гернезі, наче ніколи й не злазив із нього, та все щось стеріг, когось лякав, карав самосудно. Іноді здається, що вони вічні, що вони й досі десь там, у топилі, невидимі й страшні до сих пір: Гернега й Приходько. Хоч і не згадуй їх проти ночі. Всуціль чорний жеребець, без жодної світлої цяточки на величезному тілі, на лобі чи під шиєю, і горбун із дитячим тулубом та непомірно довгими руками й ногами, мов крабовими клешнями. Як не дивно, але в степу Приходько постійно був у білій полотняній сорочці, ніби дав комусь зарік ніколи її не міняти, піти в ній у вічність. Зуби в нього були сталеві, їх було так багато, що вони не вміщались у роті, і тому завжди стирчала верхня щелепа з металевим блиском над скошеним підборіддям, над білою сорочкою та чорним жеребцем.

Цей моторошний симбіоз, цей дикий кентавр мчав за мною тому, що пішов у дальній куток топила і виламав соняшник — власне, зірвав кошик, великий, як сито, туго набитий солодким насінням.

Земля на соняшниках, сапаних-пересапаних і культивованих трактором «Універсал», була після дощу м'яка, як пух, Гернега грузнув у ній по самі бабки за кожним кроком, а я летів по міжряддях, як білоголовий птах, ледь торкаючись землі і лишаючи на ній легкі сліди босих ніг. Жереб'ячий віддих сягав моєї шиї, потилиці й голови, але

кожного разу, зробивши заячу «скидку», я опинявся в сусідньому міжрядді, шугнувши поміж стеблами дорідних соняшників, крізь які Гернезі доводилося проламуватись, обдирати об жорсткі голови соняшників груди й живіт.

Вже не пам'ятаю, як мені вдалося втекти й сховатися від тієї дикої та жорстокої гонитви, але я їх таки перехитрив і сховався в копиці. А може, вискочивши на відкрите топило перед молотарниками, Приходько опам'ятався і не став при людях топтати конем хлопчика?

Я сидів у копиці, зарившись у її пахучі вологі надра, ні живий ні мертвий, але таки порятований своїми прудкими ногами від страшної розправи, яка мала статися, але якимсь дивним чином не сталася, і мені вже не хотілося солодкавого насіння першого сьогорічного соняшника: я почувався великим злодієм перед усім світом, бо, крім тієї головки, яку я зірвав, скільки соняшників було поламано, понівечено, вирвано з корінням Гернегою! Так я й заснув у тій теплій, вже добре прогрітій сонцем копиці невиправданим грішником. А коли прокинувся, страх огорнув мене ще більший: доки я спав, Приходько напевне розповів про мій злочин батькові, а там і в сільраду заявить. Отож хлопчаче життя моє безтурботне скінчилось і має початися якесь інше — нещасне.

Коли ж я, скрадаючись, повернувся під вечір до молотарки, яка того дня так і не запускалася, мати кинулася до мене зраділа й стрибована, обняла й пригорнула та все допитувалась, де це я забарився — он і затірка, яку вона мені лишила на вечерю, прихолонула. Я сказав, що заснув у копиці й не міг прокинутися. Мати сміялася, гладила мене по голові, нахилялася до мого обличчя й казала:

— Ну, хоч виспався за всі недоспані ночі. А тільки чого це ти наче у воду опущений? Мабуть, після сну? — допитувалася вона, відчувши материнським серцем, що не все гаразд.

Приходька на току не було, чомусь він не приїхав шукати мене чи моїх батьків. Може, зрозумів, що він сам накоїв біди тією гонитвою? Хто його зна.

А потім мені довелося побачити загибель Гернеги. Це було вже іншого, але такого ж спекотливого літа. Ставок тоді висох, з криниць повичерпували навіть мул, і тільки знамениті колодязі, викопані першими поселенцями по обох боках ставка, поїли людей і худобу. Колодязі були куди твоє діло — по тридцять шість сажнів завглибшки, сягали підземних вод, бо село наше якраз на вододілі між Інгульцем та Інулом, а точніше — між басейном Дніпра та басейном Південного Бугу. Колодязі були викладені пиляним каменем-вапняком, обладнані спеціальними дерев'яними барабанами з металевим тросом і величезними баддями. Трос намотувався на барабан і тягнувся до маховиків, насаджених на міцних стовпах. Крутила цей механізм коняка, піднімаючи з надр дерев'яні бадді з водою — зразу по сорокп'ятдесят літрів: одна баддя, повна, піднімається з колодязя, а друга, порожня, опускається. Коневі давали спочити, як на оранці, бо крутив він барабан з вигнутою спиною, а копитами впирався в дерев'яний настил.

На нашій стороні колодязь стояв навпроти коваля Фанасія Кіони — темнолицього, вилицюватого, мовчазного. Вдень він кував, а вночі читав. Особливо довго світилося його вікно довгими зимовими ночами. Здається, він усе знав, далеке й близьке. Не було в нас жодної хати і жодного подвір'я, де б він щось не зробив, а на земній кулі не існувало материка, океана чи гірського хребта, про які б він не знав щось особливе, таємниче, казкове. Розповідав він зимовими вечорами про зоряне небо, про далекі планети і ще дальші галактики.

Коли Гернега впав у колодязь разом з водовозкою (вже не було тут ні зруба, ні барабана), Фанасія Івановича Кіони вдома не було, і вже залягла ніч. Та не залягла — впала, як падає завжди у нас в жнива, коли зоря зорю доганяє і все село переміщується у степ. То тільки

кажуть: «Зоря зорю доганяє». Насправді ж у серпні ніч настає враз, ніби чорне укривало падає з неба. От коли випало Гернезі загинути — саме в молотьбу, коли все, щойно видиме в обрисах і кольорах, тануло в такій чорноті, що й за крок нічого не було видно.

Я саме біг понад ставком, минаючи очерети щедрого на кпини, єхидного діда Гриня Гордієнка, коли раптом неясний шум, немов видих якогось велетня, сягнув мого слуху, і я зупинився як укопаний. Потім почувся тріск, удар і вже можна було зрозуміти, що падає щось велетенське кудись углиб, в надра землі.

Я кинувся на звук і зупинився над знаменитим Кійківським колодязем, де в глибині, десь ніби в центрі землі, чулося важке сапання й плюскіт: там, віддихуючись, плавав Гернега. Плавав по колу, попід самими стінками колодязя, а водовозка тягнула його вниз. Може, йому вдалося випорснути з просторої шлеї, а може, посторонки обірвалися — про все це можна було тільки здогадуватися. Як Гернега впав у колодязь? Заводили його ближче, щоб зручніше було наповнити водовозку, чи оступився сам та й шубовснув? А водовоз ганебно втік, брехатиме, що людей побіг скликати. Це був, безперечно, Приходько, що з Гернегою не розлучався.

Село лежало в темряві німе й, здається, покинуте навіки. Мені стало моторошно. Я ліг долілиць, звісився якомога нижче і побачив довге тіло Гернеги, величезну його голову, що й на глибині не поменшала й нагадувала моторошну потвору. Він був сильний, цей жеребець, цей нахаба і біда всіх, хто їздив на ньому чи тільки прив'язував його: багатьох у селі Гернега покусав, і укуси довго не загоювалися. Тепер він плавав на глибині, плавав могутньо, вірячи, що випливе. Але вгору, ясна річ, при всій своїй силі він виплисти не міг, і я зрозумів, що оце й настала його страшна, ганебна загибель.

Переповнившись несподіваним жалем, я кинувся на подвір'я до Фанасія Івановича. Пусто! Кіониха разом з нашою тіткою Ялисаветою варила борщі на бригаді, а сам Фанасій Іванович був там, де машини, де щось треба поладнати, підремонтувати. Але ж Гернега ще плаває, його ж рятувати треба! «Люди!» — хотілося крикнути мені. Люди все можуть зробити, всіх порятувати. Так принаймні здавалося мені змалку, і коли вмирав батько, вірилося, що варто скликати людей — і вони його відволодають.

Я побіг до Гриня, знаючи наперед, що це марна справа. Та в нього світилося — в одного на ціле село, і я таки побіг, не чуючи ніг під собою. Гринь Гордієнко вічно був за прилавками кооперації, споживчих товариств і просто лавок ще при непі. Я біг і згадував, який цей Григорій Іванович єхидний і як він любить кепкувати. Коли селяни питали, чи не завезли в кооперацію товарів на «пшеничні рублі», тобто за здану державі пшеницю, він скалив око й перепитував:

— А хіба ще є й житні рублі?

Коли ж хтось зважувався позичити гроші і ніяковіючи питав, чи є вони в нього — селяни в таких випадках дуже делікатні,— Гордій виймав старе шкіряне портмоне, шелестів під носом у прохача новими асигнаціями.

— Є, аякже. Кожна порядна людина повинна мати гроші, а у вас хіба нема? — І ховав на очах ошелешеного односельця портмоне у внутрішню кишеню піджака, кладучи край дальшим запитанням, проханням і клятвам віддати найближчим часом.

Отакий був Гордій, до якого я прибіг і, не перевівши віддиху, крикнув з порога, мов на пожежу:

— Гернега упав у Кіонин колодязь! Треба рятувати! — Я стояв, освітлений гасовою лампою, але Гордієнко, якого всі звали Гордієм, мене ніби й не побачив.

— Ну то й що? — спитав він мене, прискаливши від столу, де доїдав варену курку, своє допитливе й іронічне око. — Не я ж його туди загнав.

— Але треба допомогти!

— Чого ти кричиш? — спокійно сказав Гордій. — Отому телепню, що загнав жеребця в колодязь,— показав Гринь виделкою у невеличке віконечко,— отому телепню піди й скажи. Можеш і крикнути, щоб рятував. Бачив ти його?

— Ні, не бачив. Коли прибіг, там нікого не було, тільки Гернега плаває у колодязі, пирхає й стогне.

— Втік, значить, підлий горбань. Злякався. А Гернега що ж... І пирхатиме й стогнатиме, доки не втоне.

— А може, Приходько побіг людей скликати? То й ми допоможемо.

— Людей у селі нема. Всі на степу. А які є, то давно сплять, а не вештаються, як оце ти, полуночнику.

— Так і плаватиме аж до ранку?

— До ранку не витримає.

— То треба якось рятувати!

— Як? Чим? Де ти знайдеш канатів на сімдесят шість сажнів, щоб удвоє завести під нього? І як заведеш? Га? Іди, хлопче, додому. Що сталося, те сталося, і Гернезі вже нічим не допоможеш. Він на совісті Приходька, а не на твоїй чи моїй. А ти йди спати. Малий ще бідкатися за тим, що дорослі накоїли...

Я йшов і плакав, і люди здавалися мені всі як один малими й безсилими. Страх, помножений на людську байдужість, був набагато страшніший, ніж той, що я відчував, тікаючи з-під копит Гернеги у соняшниках.

Могутнє пирхання Гернеги чулося з колодязя, до якого я підходив, тільки натужніше й частіше прохоплювалося поміж ним зітхання чи стогін, і далекий місяць поволі почав виповзати з-поза могили за далеким Явкинським шляхом, яким колись їздили в Крим чумаки. Ще трохи — і місяць відіб'ється у темно-фіолетовому нажаханому жереб'ячому оці. В оці мого ворога.

І враз освітився мій мозок простим здогадом: не Гернега винен був у тій гонитві-розправі. Його гнав за мною, намагаючись затоптати кінськими копитами, Павло Приходько — цей боягуз, цей виродок, горбун, схожий на краба. І він житиме, а Гернеги не стане. Залишиться жити той, хто довгі літа тримав у страхові все наше село, бо кого хочеш міг оббрехати, звинуватити й ославити. І йому вірили. Аякже — був «при сполнєнії».

Я кинувся знову до колодязя, припав до самого краю і побачив Гернегу при місяці, набагато виразніше. Виднілася тільки важка й велика його голова на довгій шиї. Він заіржав коротко, сердито і благально водночас. Так і лишилося в моїй пам'яті те коротке іржання.

На ранок, коли люди прийшли до колодязя, Гернега лежав на поверхні води немов чорна лискуча гора, і в мертвому його оці, ніби скалка, застряв місяць, що світив цілу ніч, тільки ніхто тим світлом не скористався.

ДОКИ Й ЖИВУ...

Біда гнала нас на південь. Знову на південь, хоч ми й зарікалися туди їздити, бо дружина тяжко переносила спеку.

Як усі біди на світі, ця теж впала несподівано й погнала нас і всіх, хто мав змогу вивезти дітей з Києва, в усі кінці України і всього Радянського Союзу. Водночас дітей вивозили організовано школами й дитсадками, і вся автострада Київ — Одеса була забита машинами й автобусами з київськими номерами та київськими дітьми.

Але як же все перемінилось у світі! Під знаком біди помарніла й узвичаїлася улюблена наша автострада, якою ми завжди милувалися, щоразу виїздили на неї, наче входили в свято. Все було на місці:

і асфальт, рівненький та широкий на проїжджій частині, і трава буйно зеленіла на узбіччях, і дерева височіли за кюветами, веселолисті, по-весінньому свіжі та юні, високі й прекрасні дерева, що зросли на наших очах: горіхи та черешні, канадські клени, сріблясті й пірамідальні тополі, білі акації. Всі наче не такі, як скрізь, а особливі, розкішні, привітні та свіжі о цій ранній весінній порі.

Та вони якось почужішали і відсторонились од наших душ, наповнених тривогою, навіть острахом перед далекою дорогою: з нами ж їхала Ланочка-першокласничка, яку в машині млоїть від тривалої їзди, а на руках у дружини сидів дволітній наш онук Сашко із соскою в роті. Він дивовижно легко розлучився цього разу з батьками, хоч завжди плакав за ними, коли вони залишали його у нас, ідучи на роботу. Уважно й серйозно дивився він у вікно на поля, що велично розгорталися за узбіччям, на дерева, що миготіли, пролітаючи повз машину. І так майже цілу дорогу просидів цей малий чоловічок, кілька разів тут же й посюсявши в горщик, проїхав уперше в житті з Києва до Новоолександрівки понад шістсот кілометрів, ні разу не писнувши й не сплакнувши.

А тепер у яслах плаче цілими днями. Після роботи прийдуть за ним батько чи мати і ще в коридорі чують його плач. Заходять в кімнату — всі діти полуднують, а він у куточку на стільчику сидить і плаче та ще й примовляє-приказує: «Таточку Вітічко, мамочко Ніночко...» Цілісінький день плаче — умерти можна з туги і розпуки. А що ж це там робиться в отому малому серденьку?!

Та це вже тепер, а тоді ми в'їхали в Новоолександрівку десь уже під вечір, і сестра моя Віра тільки руками сплеснула, побачивши такого білоголового й малого хлопчика в машині. Та й Ланочку, здається, вона бачила вперше. І, весела, добра, усміхнена, заходилася їх обох обціловувати, примовляючи такі ласкаві слова, що я їх не годен повторити. Чорнобиль був тепер за сімсот-вісімсот кілометрів, і тут ним та його бідою не так переймалися, як у Києві.

Щоправда, й до інших житейських лих та незгод, як я не раз переконувався, селяни ставляться набагато стриманіше від городян: якийсь філософський спокій, якийсь мудрий погляд на речі й події, розуміння невідворотності й неминучості всього, що є, що сталося. Очевидно, близькість до природи, до її примх і благ робить їх безпосередніми учасниками всього, що відбувається в світі, в країні, в селі, у дворі і в хаті. Вони й погоду сприймають як належне, без нарікань — і посуху, й бездоріжжя, й вітри, що в степах дмуть без угаву.

Я дивився на повноводий став і розкішний город над самісінькою водою, як колись у дитинстві, на вишні й черешні, що тільки-тільки почали визирати з листя, на яблуні та груші, ще всі у цвіту, і помічав, що мало серед них лишилося посаджених батьком, тому дерева здавалися незнайомими, і до них чомусь хотілося привітатись чемно й смиренно, як вітаються із зайшлими людьми.

Особливо чарували горіхи, що величаво здіймалися над садом, над виноградником, який ми садили колись з Миколою прутами: вженеш прут у землю, потім витягнеш, і в ту дірочку встромиш саджанець з корінцем — оце й усе садіння. Тепер виноградник стоїть суцільними шпалерами, що на початку травня ще не встигли вкритися справжнім листом, а тільки листочками. Невеликі й клейкі листочки були й на горіхах. Набагато менші, ніж на інших деревах, а мамина яблуня «білий налив» стояла вся в білім цвіту, і над нею вилися бджоли з потужним, високим та густим гудінням — цією відрадною музикою весни, тепла і принадного меду.

Дивився я на все це, дивувався й жалкував: як давно я тут не був! Як рідко навідуюся до батьківської оселі, наймилішої та найріднішої в світі?! А вже ж і молодша моя сестра, моя веселоока, по-дівочому ставна й кирпата Віра посивіла, а Микола постарів та чомусь дуже раптово втратив зуби.

— Як-не-як, а на три роки старший за тебе,— відповів він на моє здивування. — Ану, потрясись і ти змалку до самої старості на тракторі! То не тільки зуби — душу витрясе! Та ще на отих довоєнних ХТЗ!

Все це він говорив без жодних сердитих чи драматичних ноток у голосі. А в кінці ще й засміявся. Проте сміявся він за ті три місяці, коли ми в них отаборилися на ціле літо, мало. Чомусь Миколі було не до сміху. Вийшовши на пенсію, він не працював у колгоспі жодного дня — стосунки з головою колгоспу, непосидющим, клятим і вимогливим Ковальчуком, м'яко кажучи, у нього не склалися, а це позначається, що не кажіть, на кожному кроці.

Майже щоранку Микола вирушав у степ на своєму моторолерітачці «Муравей» косити траву по лісосмугах і під обід повертався добре-таки навантажений. Розстилав траву у дворі, щоб сушилася, а дітям це був справжній рай: яких тільки квіточок не вибирала з того різнотрав'я Ланочка, як качався по траві малий Сашко!

Відколи повмирали наші батьки, ми ніколи так довго не жили в рідному селі. На наших очах виросли й одцвіли картоплі, одцвіли й поспіли яблука і груші, не кажучи вже про абрикоси, вишні й черешні, одцвілися й пожухли трави на толоці й обабіч широкої нашої вулиці, де припинали й випасали своїх бичків, телиць і корів наші сусіди й Микола з Вірою, а дощів не було й не було, і спека стояла єгипетська. Вітерець, бувало, за цілий день ні разу й не дмухне. Хмари, щоправда, з'являлися, але далекі, аж над обрієм, і білі-білі, мов сніги після заметілі. Їх у нас називають «дідами». Та дощу вони не приносили, хоча й обіцяли: батько саме по таких хмарах було угадував дощ заздалегідь. Але все вже давно перемінилося у світі, і нічого вже не можна передбачити в ньому, як і отієї далекої від Новоолександрівки чорнобильської біди, що вибила нас із звичного життя, одірвала від роботи, а малих наших онуків від батьків і пригнала аж сюди, в рідне село, в батьківську хату, яка дивувала й радувала нас усіх незвичайною прохолодою у найпотужнішу і нестерпну спеку.

Глиняні, валькові стіни завтовшки метрів з півтора, та ще й обкладені цеглою, були справжніми теплоізоляторами. Й стеля під сволоком і слижами, поверх яких настелено товстим шаром очерет, засипаний попелом, теж не пропускала спеки, і я ще раз з гордістю і вдячністю згадав моїх батьків і дідів, моїх далеких предків, що зуміли, неграмотні, створити таке принадне й стійке житло: взимку тепле у найбільші морози й сніговії у відкритому всім вітрам степу, а влітку прохолодне і в найбільшу спеку.

Я погано спав — просто страждав безсонням уже другий рік, і короткі літні ночі здавалися мені довгими: ніяк не міг діждатися, коли заспівають півні. А співають вони, як я переконався цього разу, вперше — о другій, вдруге — о третій, втретє — о четвертій годині ранку. Так було влітку. Коли півні співають взимку, я не знаю, але з третіми півнями вмикалися на фермах доїльні агрегати й починало вже сіріти — у веранді, де я спав, напустивши в одчинені двері нічну прохолоду з саду, світанок з'являвся найперше, і можна було полегшено зітхнути: ніч минала.

Доярки ж вставали ще до третіх півнів. Іноді я чув їхнє перемовляння чи собачий гавкіт, що супроводжував їх по всіх вулицях і провулках аж до самої ферми, особливо як вони йшли групами. Так було день у день. Як нелегко ще живеться сільським жінкам! Як непросто щоночі вставати о такій порі в будь-яку погоду, а подоївши корів, повертатись додому й порати не лише дітей, сім'ю, а й власних корів, бичків та телиць. Але вони цілісінький день товклися на своїх обійстях, веселі, завзяті, меткі. А треба ж було бігти на обіднє і на вечірнє доїння, бо агрегати гули там заклично й вимогливо, вже коли й місяць стане над нашим двором, а потім перетне вулицю й зупиниться в супроводі яскравої вечірньої зорі над високим сусідським ясеном через дорогу.

На своїй рідній вулиці я майже нікого не впізнавав: давні наші сусіди повмирали, хати їхні порозвалювалися, пусті дворища позаростали лободою, кураєм і щирицею — стемнілими на вітрах і негоді за кілька років, і поміж ними чомусь навіть трава не росла. Але таких дворищ було мало, бо замість старих хат, вигорнутих бульдозером на вулицю, побудували нові, для переселенців з Тернопільщини, які й працюють тепер в основному на фермах доярками, скотарями й механізаторами. На всю вулицю, крім нашої хати, залишилася кам'яниця Павла Карповича Онуфрієва — беззмінного завгоспа у нашому колгоспі і завзятого мисливця, що того літа саме переніс аж дві операції і повернувся з госпіталю інвалідів Вітчизняної війни одночасно з нашим приїздом.

Він давно перебудував глиняну хату на кам'яну і вкрив білою черепицею того ж року, як я відремонтував батьківську хату, настеливши підлоги, замінивши вікна й двері та перекривши солом'яну стріху шифером. Це було десь у 1957 році, тоді ще колгоспи не будували житла для переселенців, і ці дві хати, що стояли майже поруч городами до ставка, впадали в око. Так що батьків кум і шкільний товариш Іван Бобрик, а по-вуличному Халило, сказав якось, закусивши нижню губу і прискаливши око проти сонця:

— У твоїй, Микитовичу, хаті буде клуб, а в Онуфрієвій — церква. Отакі хати побудували — хоч розкуркулюй!

Тепер такими хатами забудоване майже ціле село — оновилось, помолоділо й почужішало. В селі бачиш, як багато людей постаріло й повмирало за цей час, відколи ти тут не був. Стоїть порожня хата дядькова Іванова, про якого я колись оповідання написав «Ластівки із його криниць». Помер він, померла вслід за ним і його добра та лагідна дружина. А на розгородженому й спорожнілому подвір'ї, зарослому низенькою й густою травою, доживає віку сірий кудлатий пес, і майже щоп'ятниці вечірнім автобусом приїздить з міста їхня дочка Лора: посадила на батьківській садибі город, пообвальковувала задню стіну й передній причілок, що пообвалювались від негоди. Довго обвальковувала, а потім білила хату і весь час плакала за батьками. Плакала, працюючи самотою, плакала й від'їжджаючи обіднім автобусом у неділю та йдучи до нього повз наш двір.

Я набачився сліз на своїм віку, а все одно шепотів їй услід: «Лорочко, Лоро...» — знаючи, що ніхто й ніщо на цьому світі не повертається, якщо вже відійшло та лягло в могилу, і в цьому була велика печаль, була тривога, бо й до нас же воно наближається невідворотно. Он з моїх ровесників тільки й лишився в селі Петро Солоний, геть посивілий, аж світяться в темряві його буйні і в сивині кучері, що колись були чорні, як вороняче крило.

— Наступної суботи приїдеш? — питаю Лору вголос. — Якось аж веселішає, як ти тут. Добре робиш, що батьківську хату не забуваєш.

— Спасибі,— відповідає вона, уклонившись на ходу, бо, мабуть, спізнювалась або могла спізнитися на той ненадійний обідній автобус, і даленіла на тім боці ставка, перейшовши його по хисткому містку, змонтованому на високих сівалочних колесах. Мені чомусь ставало ще самотніше й незатишніше на рідному батьківському подвір'ї.

Повз їхню замкнену хату, повз забур'янений двір і самотнього собаку під кущем смородини біля порога я проходив по кілька разів на день, прямуючи до Полі Різниченкової, в якої лишився після чоловіка-бригадира телефон, один на цілий куток, дзвонити в районну лікарню, куди швидка допомога нещодавно забрала мою знепритомнілу дружину. І кожного разу серце моє стискалося, і сум огортав мене, єднаючись з тугою і тривогою.

Полин чоловік, Іван Різниченко, мій ровесник, помер на роботі минулого року, і я кожного разу, заходячи в бокову комірчину, де стояв телефон, дивився на широку, гарно заслану постіль і думав: а чи не лежав він, мертвий, на цьому ліжку? І хоч Полю так і не спитав, моторошно мені було дзвонити та й заходити, але ж мусив.

Коли вже йшов від Полі, поговоривши з дружиною і дізнавшись, що їй полегшало, що запаморочення минулося і тиск нормалізувався, сум і туга потроху розвіювалися, але тут же обступали мене знову, як тільки гляну через провулок і в густих сутінках побачу розвалену хату Маші Фочихи із невеличким залишком солом'яної покрівлі якраз посередині. Фока й Маша прожили гарне й довге життя і теж померли майже водночас, як і мої батьки, і зараз їхній город і навіть подвір'я було засіяне суданкою. Суданку сіяв Павло Онуфріїв, їхній небіж, і вона вигналась нівроку, в людський зріст, і ще дужче підкреслювала покинутість розваленої хати, в якій хлопчаки, хоч ти їм чорта дай, давно вже повибивали вікна. На такій хаті зручно сичам подавати свої потойбічні голоси глухими ночами та котам справляти свої весілля з моторошними утробними криками і завиваннями.

Такі видіння й уявлення робили з моєю пам'яттю і душею дивні речі: я ніби й не помічав чужих опоряджених садиб, бо нікого ж там не знав, а ці залишки мого дитинства волали про скороминущість нашу та нетривалість людського віку й життя. Отак ціле літо спливло в безперервному сумі за тими людьми, яких я знав і любив колись, а тепер про них нагадували покинуті напівзруйновані оселі, в які вони вже ніколи не повернуться.

Може, якби нові сусіди запросили на свої пороги і я познайомився з ними, то щось би й відкрив у них неповторно людське і привітне. Але запрошувати гостей їм було ніколи за роботою, та й не заведено так, мабуть, було в їхнім далекім краю, звідки вони приїхали до нас. Тому вони так і лишились маловідомими для мене, трохи відчуженими, і через те так вражали мою душу і завдавали болю залишки хат і садиб наших колишніх сусідів, серед яких я ріс, у яких учився, як жити на світі, а тепер їх немає, і попелом та пилом забуття вкриваються їхні обличчя, долі і вдачі. Наче їх і не було...

Місяць знову висів над нашим двором, чистий та ясний, і все хилився на вершечок сусідського ясена, а печалі мої не вгомонялися й на ніч, і думки мої були все про те ж саме.

Кожен день починався, крім вимогливого й одноманітно-гнітючого гудіння доїльних апаратів, тріскотнявою тракторних пускачів на тому й на нашому боці — різка й пронизлива, ця тріскотнява лунала над воронуватим дзеркалом тихого ставу майже оглушливо і переходила щораз у м'яке бурмотіння тракторів «Бєларусь» — ними возили зелену масу на ферми, розвозили її скотарям, дояркам та механізаторам попід двори, а пенсіонери тільки дивились та чекали: чи не покличуть сусіди набрати хоч з півмішка зайвини. Іноді й справді кликали. Але рідко. І пенсіонери видавались обділеними. Про цю кричущу несправедливість, на свіже око просто неприпустиму, я завів мову з Ковальчуком при першій же зустрічі.

— Як же так, Михайле Федотовичу? — питав я його в кабінеті новозбудованого вікнастого правління. — Розвозите корми тим, хто щойно приїхав у село, і минаєте людей, які ціле життя віддали колгоспному лану, знесли всі біди, лиха й нестатки, що випадали на їхню долю і на долю всієї країни: посухи, неврожаї. У війну орали й сіяли коровами, а то й самі впрягались разом з ними в борону чи в плуга. А ви тепер ставитеся до них, мов до чужих, як до неповноцінних, бо вони вже неспроможні працювати на щоденній роботі. Хіба ж це справедливо?

— Хай самі собі косять і возять.

— Де ж їм косити?

— А по лісосмугах та попід дорогами.

— А возити ж чим?

— Велосипедами, тачками. Я не можу всіх забезпечити зеленою масою — колгоспній худобі не встигаємо завозити.

— Встигаєте,— сказав я, не впізнаючи Ковальчука: він сидів за великим своїм столом із селектором, у піджаці і в галстуку, а спека ж була, матінко моя, як у мартені. Сидів відчужено, набурмосено, напіводвер-

нувшись. Мабуть, оповідання моє про нього, надруковане в «Правде», забув, а виступ по Всесоюзному радіо, в якому я покритикував його за вирубаний плодоносний і молодий сад і за те, що викорчував виноградник гарних французьких сортів і поставив на ньому, за сто кроків від кладовища, свинарник, запам'ятав. І запам'ятав міцно. «Хай,— казав моїм односельцям,— сам приїздить із сім'єю та й доглядає сад і виноградник, а в мене людей і на головних роботах не вистачає». Треба б усвідомити, що пенсіонери не відщепенці, а золотий фонд колгоспного будівництва. Треба тільки захотіти та добитися, щоб трактори не простоювали з порожніми і повними зеленої маси причепами біля кожного двору трактористів,— вони ж обідати й відпочивати на дві-три години приїздять додому тракторами щодня. От і встигли б і на ферму, і тваринникам та механізаторам відвезти, і пенсіонерів би не обділяли.

— Що ви мене агітуєте,— іронічно всміхнувся самими кутиками вуст Ковальчук. — Хіба це з мене почалося? Так вирішили в агропромі: зелену масу возити тільки тваринникам і механізаторам.

— В Баштанці вирішили?

— В Миколаєві,— спокійно сказав Ковальчук.

— І по всій області отак обділяють пенсіонерів?

— Не перевіряв, не знаю,— подивився мені в очі Ковальчук. — А в нас і правління так постановило.

— Ну-ну,— зітхнув я, пригадавши всі пусті дворища, розвалені хати, умерлих своїх односельців. — Пенсіонери ж до складу правління не входять.

— Не входять,— незворушно погодився Ковальчук. — Їм там нічого робити.

Розмова вичерпалась, і мені стало прикро і боляче: проти постанови правління ніякі розмови нічого не важили. Але ж Ковальчук? Чого він так перемінився? Жорстока дійсність чи жорстокий характер так перемінили його? Чи я чогось не тямлю в сучасній обстановці? Прогавив щось істотне в тому, що відбулося й сталося за цей час?

Ковальчук мовчав і незмигливо, навіть прискіпливо дивився на мене. Довго дивився. І довго мовчав: мабуть, своїх вольових рішень міняти не звик. Я підвівся і вийшов. Від тієї зустрічі лишилася така прикрість, що не покидає мене й досі. І тут, у Києві. За сімсот кілометрів від рідного села та рідного колгоспу, в якому я колись працював під час літніх канікул: змалечку мене будили й водили в степ мої батьки. І я відчував провину перед обділеними пенсіонерами, що не зумів відстояти їхні невеличкі права. Але, мабуть, прав, як і правд, малих і великих не буває. Печуть мене згадки про те, як поглядають на підвезену сусідам зелену масу з-поза парканів та з-за хат старі й похилені люди, вироблені і постарілі на колгоспних роботах. Поглядають, немов винуватці, наче ображені діти, яким нікому поскаржитись. Ще дужче мучить думка про те, скільки ж їх залишилося. Зовсім мало...

У нашому дворі день починався ластів'ячим щебетом біля гнізда над верандою, переливами іволги-вивільги в найгустішій та найзатишнішій частині батькового саду, де володарюють, вирвавшись з-поміж виноградника, яблунь та черешень, розкішні крислаті горіхи.

Потім до цих не земних, а райських звуків вривалося гуркотіння ребристих коліщат, на сонці з'являвся спочатку мій білоголовий і тендітний онук у червоному пальтечку, а за ним спалахувала така ж яскраво-червона автомашина, яку він вивозив з хати, тягнув на мотузці через двір і одразу ж виходив з нею на вулицю, за ворота, де буйно цвіли ромашки, шорсткий деревій, врунилася мітлиця, зблискуючи своїми вустюкуватими султанами, заклично й здивовано визирали з різнотрав'я білі грамофончики березки-повитухи біля стовпа, по якому до хати проведено електрику.

Іноді вихід малого з двору збігався з проїздом трактора — це була найбільша втіха для нього, і недалекий наш сусіда Роман слав Сашков

з високої засkленої кабіни привітну усмішку, а той махав йому обома руками.

За Сашком одразу ж вибігала причепурена, умита й зачесана Ланочка, і вони заходжувалися рвати квіточки березки, конюшини, суцвіття деревію, не минаючи й вустюкуватої мітлиці,— і все це клали в машину та привозили бабусі як дарунок нового ранку, нового дня. Галя виходила з хати вже одягнута, вмита, з великою емальованою мискою, над якою вони всі вмивалися, сторожко й стривожено зиркала на мене:

— Доброго ранку. Як ти спав?

— А ти? — перепитував я її, бо набридло скаржитись на безсоння, а сам думав: «Господи, пронеси біду хоч цього літа, не дай упасти моїй дружині непритомній, як минулого року!» Бо вже буяв надворі червень, і з самого ранку сонце смажило немилосердно, а став стояв тихий-тихий, мов дзеркало, і все це обіцяло ще більшу спеку в полудень і особливо надвечір — спеку й задуху. І так було день у день цілих три місяці. Здається, такої спеки в нашому селі ще й не було, як цього року, а може, ми одвикли від неї і зносили її тяжче, ніж у дитинстві чи в молодості.

Вслід за Галею вставав і я з свого дуже зручного ліжка на веранді і невиспаний виходив на сонце. Під його промінням мерехтів мені сад, дерева мовби розпливались, і їх більшало, став за городом не лежав, а ніби піднімався вгору, так що його дзеркало гінко видно було від нашого до тогобіцького берега. Де-не-де з його плеса пнулися очерети, рогіз, по березі вже починали зеленіти увіткнуті Миколою й сусідами вербові кілки, що незабаром стануть вербами. Сюди ближче, на самому городі, поміж деревами цвіли маки й кручені паничі, пахло травами, водою пахло, літом і спекою, але все мені видавалось далеким, мовби вже й не для мене й не про мене, бо крутилася голова від безсоння, і моторошно та нудно стискалося серце від першої ж думки про біду.

Я знав, що ці тривоги вляжуться, цей настрій минеться, але тепер вони одвідували мене досить часто і затримувалися в моїй душі дедалі довше — ці тривоги, цей страх за найближчих та найрідніших і за далеких та невідомих людей, що лишилися у Чорнобилі, у тій тридцятикілометровій зоні, про яку вряди-годи нагадували наші газети, радіо й телебачення.

А діти бавилися, діти гралися в травах, і ніхто вже не міг поручитися, що й тут, у травах, безпечно їм і нешкідливо. Це теж бентежило.

Великий світе! Що ж робиться в тобі, такому буйному й прекрасному, о цій літній порі? Що ми наробили в тобі з нашою метушнею, з нашою хімією, з нашою ядерною фізикою, без яких ми вже не можемо ні прохарчуватися, ні обігрітися на нашій затишній планеті?

Були загадки в цьому світі й раніше. Були й тайни раніше. А тепер, коли розщеплено атомне ядро, коли освоюється космос і так швидко розвинулася в своєму поступі наука, тайн не поменшало, а загадок побільшало. Як і проблем.

Он ходить з машиною на поворозці найменший з нашого роду: біленський, тендітний, кучерики пнуться з-під літньої шапочки-панамки, закручуються баранцями, такі білі, аж прозорі, а очі серйозні, навіть засмучені — сірі, чисті дитячі очі, в яких мали б бути тільки подив і захоплення. А Ланочка-першокласниця в'ється навколо нього, бавить і розважає, як уміє, водить його не тільки на вулицю, а й за село, в поле, куди і я бігав малим. Тільки тоді там була толока, вигін для худоби, а тепер аж до самих хат і городів підступило жито в півтора людського зросту. Зелене-зелене, аж темне. Дітям воно здається загадковим, мов ліс. Що жде їх усіх — і дітей, і жито, й землю з степами, ставками і ріками та морями, з селами й містами? Весь час в'ється біля серця тривожна до млості думка про це, і навіть зозулі, яких налетіло в наше село того літа чи не вперше так багато, кують і кують по садах і під час лету вже наче й не про довгі літа людського віку, а теж про тривогу. І ніби накували-таки: моя дружина невдовзі знепритомніла і впала — остеохондроз таки настиг її серед дня, і ми всі опинилися у великій скруті й

печалі. До районної лікарні звідси було тридцять кілометрів бездоріжжя, і я поїхав на пошту викликати швидку допомогу.

Це були найтяжчі дні мого перебування в рідному селі, бо навіть у батьківській хаті я почувався дуже самотнім і стривоженим, як ніколи. Зі мною лишилася тільки Ланочка, бо Сашка встигли забрати й одвезти в Одесу його батьки. Щоб вона не нудилась без бабусі, без Саші й без подруг, я взяв та й одвіз її в піонертабір «Комунарівець» у невеличкому лісі над Інгулом поблизу Мар'ївки. Табір був хоч куди: серед степового белебня ліс просто чарував, а в молодому лісі перед гарним металевим парканом яскравіли транспаранти, гасла і панно, далі, за ворітьми, виднілися стежки й алеї, посипані світлим та свіжим річковим піском, здіймалися ажурні, легкі корпуси, призначені тільки для літа. Звучала музика з динаміка, лунали дзвінкі дитячі голоси, здалеку долинав закличний звук піонерського горна. Ми обоє були зачаровані такою незвичайною красою, затишком і впорядкованістю, дитячим велелюддям у червоних галстуках. Тут були діти з Києва, із п'ятдесят сьомої школи, розташованої на Печерську.

Нас зустріли привітно. Начальник піонертабору, молодий, чорнобривий Вячеслав Іванович Вознюк, викликав по селектору:

— Голову п'ятого загону до мене!

Увійшла струнка, ставна дівчина в піонерському галстуці і відрекомендувалась:

— Світлана Миколаївна Борисова. — І подала мені міцну, гарячу руку. Очі в неї палахкотіли, і на обличчі грала привітна усмішка.

— Бери в свій загін,— кивнув на Ланочку-Роксолану Вячеслав Іванович, і на цьому всі формальності закінчились.

Я їхав додому спокійний хоч за Роксолану, бо й кімнату оглянув, де вона житиме разом з п'ятьма дівчатками та вихователем, і Світлана Миколаївна запевнила мене, що тут моїй внучці буде гарно й безпечно. І як же я здивувався, коли за тиждень, протягом якого йшли дощі, день у день налітали грози з шквалистими вітрами, дороги розвезло, так що я не міг виїхати з двору, як же я здивувався, коли отримав першого в житті листа від внучки. «Драстуй, дідусю,— писала вона своїм неусталеним дитячим почерком. — Мені тут добре. Тільки дуже сумно. Часто плачу. Так що прошу забрати мене звідси. На другий день. Краще зранку. До побачення. Лана».

Все це було написано на аркушику із шкільного зошита і вмістилося густо на перших шістьох рядках. І я помчав за моєю безпорадною внучкою, що вперше в житті лишилася там без мами і тата, без діда й баби. Поміж рядками листа звучало мені щось тривожне й образливе: мабуть, її там не прийняли до гурту учні чужої школи, і навіть Світлана Миколаївна не змогла нічого вдіяти.

Так воно потім і виявилося насправді: дівчатка в тій кімнаті, куди вселили Лану, і в тому п'ятому загоні, куди її прийняли, виявилися набагато старшими за неї, попереходили в четвертий і п'ятий класи, а отже, першокласницю ніяк не могли сприйняти всерйоз, хоч на зріст вона була така, як вони. Та не зріст, а вік визначають у дитинстві все, і дівчатка враз не злюбили її: по-перше, чужа, з іншої школи, по-друге, надто дитина, а по-третє, погано заправляла своє ліжко, і за ту її невправність кімнаті першого ж ранку знизили оцінку за охайність на один бал.

Цього терпіти й прощати дівчатка не схотіли. Вони самовільно виселили Лану в порожню кімнату, а на її місце взяли іншу дівчинку із своєї школи. Так моя внучка опинилася в самотині на цілу ніч. Їй було страшно, образливо й дико, а ліс до того ж лякав похмурістю і нічними звуками. Світлана Миколаївна чомусь не зреагувала на цю метаморфозу. Мені дуже хотілося спитати — чому? Та коли я приїхав, її не було — подалася на три дні в Миколаїв.

Я й справді приїхав зранку, десь о восьмій годині, і побачив свою внучку в невеличкому гурті, очевидно, ланці піонерського загону. Вони

саме збиралися шикуватися на ранкову гімнастику, і тут вона побачила мене. А побачивши, спрожогу кинулась до мене, розридалась, обняла схудлими, тонесенькими й довгими руками:

— Забери мене, дідусю, забери в Новоолександрівку, я не хочу тут більш залишатися.

— Заберу,— твердо пообіцяв я, відчувши, що й сам ось-ось заплачу.— А що ж сталося? Тут так гарно, так багато дітей, а там знову будеш без бабусі Галі, без подруг...

— Нічого, я буду з тобою. Ти тільки не залишай мене тут, а то я помру... Забери, бо зі мною не хочуть гратися. «Мы с этой дурочкой не хотим играть!» — сказали вони Світлані Миколаївні, а на мене кричать: «Не мешай!» — коли я підходжу до піаніно. І я все сама та сама. Сиджу й плачу...

— А Фета їм не читала?

— Вони й слухати не хочуть. Ні Фета, ні Пушкіна, ні Лермонтова, ні Шевченка. Віршів не люблять.

Я все це уявив собі і хотів поговорити з Вячеславом Івановичем, але його кабінет був зачинений, мабуть, ради суботи. І я зрозумів, що не мені тут міняти усталені порядки. Але раз уже мою внучку ніхто не захистив і не помітив її страждань, то й інших дітей не помічають. Треба було б поговорити з кимось, але говорити не було з ким. До того ж я поспішав у лікарню до дружини, бо теж не відвідував її цілий цей дощовий тиждень. Сказавши піонервожатій, молоденькій, худій і невиспаній, що забираю Лану, я зібрав її речі і повіз з того табору назавжди...

Коли їдеш у Баштанку степовою дорогою, то мимоволі дивуєшся, як багато зроблено за останні роки в сільському господарстві. В наших посушливих степах проведено канали, на них стоять водозабірні та водорозподільні підстанції, а вздовж каналів прокладено асфальтовані дороги — очевидно, для обслуговування та контролю. Підстанції побудовано за єдиним проектом, однакові під Херсоном, Черкасами, під Каховкою і тут, під Новоолександрівкою. Стрункі, архітектурно викінчені, біліють вони поміж зеленню дерев, посаджених ще під час будівництва, поміж веселковими барвами квітників, кущами агрусу, порічок, а де-не-де визирають з плетива виноградної лози, увішаної гронами. Однак вода з каналів майже вся стікає в став прозорими та стрункими водоспадами і, пройшовши всю довжину села, витікає через греблю та губиться в суцільних очеретах міленького лоцкинського ставка. Відвідних каналів у наших степах обмаль, хоч «фрегати» й інші дощувальні установки працюють на поливі, але їх мало і всі вони групуються чомусь тільки на тім боці ставу, аж під топилом.

— Канали є, підстанції є, вода є в необмеженій кількості, а людей немає. Нікому працювати на поливі,— скаржився мені Ковальчук. — Про кваліфіковані кадри поливальників і говорити, й згадувати нічого. Марно тече дніпровська вода по наших степах, марно й пропадає, бо ми її не в змозі використати. Аж душа болить.

— Та ви ж наче й хат для переселенців будуєте чимало — цілі вулиці нових будинків наставили, й економіка колгоспу зростає з року в рік. Чому ж людей не вистачає?

— Ви знаєте, приїдуть, оселяться в нових будинках, аванс одержать, а працюють тиждень-другий, покуштують нелегкого хліба на фермі чи в полі, дивишся, а їх і слід запав. Я б таких... — Ковальчук не договорив, тільки зиркнув на мене сталевими щілинками очей, ніби лезами двох ножів. — Мені вже скоро на пенсію, а я так і не зрозумів: що людям треба? Хати готові, з господарськими будівлями, обійстями — все одразу надаємо. Заробітки добрі — до двохсот п'ятдесяти карбованців на місяць виходить. Ні, не влаштовує й це. І де ці люди беруться? Хто їх виховав таких? Може, ви, літератори? — він усміхнувся самими кутиками уст, даючи зрозуміти, що жартує. — От що найскладніше та

найважче в нашій роботі по перебудові та прискоренню — викоренити байдужість, бо до чого ж ми дійдемо? Воду в посушливі степи за сотні кілометрів держава провела, а вона протікає крізь пальці — не можемо використати на повну силу таке багатство, якого віками не вистачало тут, у степу. Це мене просто вбиває,— сказав він з не властивою йому відвертістю.

Я згадував нашу розмову з Ковальчуком, їдучи в Баштанку після дощового тижня, який припав саме на початок жнив. Не було дощів, не було, як хліб кущився, як цвів і красувався, особливо ж як наливався, а як визрів, як тільки комбайни в загінку зайшли, тут і налетіла гроза, з дикими висвистами вітру, з перекотами грому, з блискавками, що розтинали нічну пітьму над степом і над селом, вертикально врізаючись у землю, ніби ось-ось мали пронизати її, влучити в саме серце. На веранду, де я спав, линули потоки води, і блискавки били в її засклені з трьох боків вітражі синюватими сліпучими спалахами. Це було блаженство після спеки й задухи, якщо не думати про хліб у валках, про комбайни в загінках і зерно на току.

Сад шумів і маяв вітами і кронами під вітром так, що дивно було, як дерева витримують такий натиск і не ламаються, і плюскіт води та шум спадаючих потоків заколисували навіть мене, безсонного, і в розчинені навстіж двері веранди, що опинилися з підвітряного боку, все було видно і все було чути особливо виразно і навіть загрозливо: зразу одним лицем постала вода на грядках, спраглих і пересушених сонцем за літо, на ставу здибились, збурунулися хвилі, і коли блискавка ще й ще перекреслювала небо й освітлювала найдальші тогобічанські кутки села, кожну хату й кожне дерево вирізняючи, видно було білі гребені на чорних хвилях, і став здавався набагато ширшим і грізнішим, ніж був насправді.

На світанку дощ ущух, а гроза відкотилась за далекі обрії, але й звідти буркітливо загрожувала комусь, може, й нам, грішним, чи жалкувала, що не пустила кульову блискавку у відчинену навстіж веранду,— здавалося мені, що найбільше було в тих погрозах саме жалю з приводу цього упущення. Але й удень зайшла свіжа й нова гроза, з новою силою, з обложною зливою, під якою гнулися перевантажені плодами яблуні, черешні, вишні і сливи, тільки груші стояли й тепер, як під нічним вітром, непорушно, високі й стрункі, як тополі.

Багнюка вчинилася неймовірна, так що за ворота страшно й глянути: там, на вулиці, побатованій тракторними коліями ще з весіннього бездоріжжя, хоч бери та човном плавай. Здавалося, нас відрізало од світу на цілий місяць, але за тиждень все вивітрилося, воду навіть із колій випило сонце, і я вже міг їхати спочатку по Лану, а потім уже й до Галі в Баштанку. Притому їхати не вкритою жорствою дорогою на баштанський зернорадгосп, станцію Лоцкине та Добру Криницю, бо, як мені сказали місцеві водії, на жорстві вода й багнюка тримаються найдовше, а навпростець, через жито, в якому, немов продовження вулиці, прокладено з весни путівець, що встиг протряхнути. Він вивів мене до самого каналу, повів по смузі відчуження до першого переходу через нього по широких та потужних плитах, а там уже й асфальтована дорога через усі наші й радгоспні поля, аж до Добренської лісосмуги: лягай і котись!

Нашим батькам таке диво й не снилось. От якби встали та побачили воду й асфальт у своїх вічно спраглих полях, у степу, що донедавна був Диким полем. Жаль тільки, що вода не використовується на повну силу, а марно тече кудись далі та ховається в очеретах і осоці сусіднього Жовтневого району, завдаючи прикрості й вічного болю невгамовному Ковальчукові.

Вже й зараз, перебуваючи в Києві, не можу забути прозору дніпровську воду, проведену через палючі степи аж до мого рідного села, як вона тече широким каналом з-поза імлистого обрію й пропадає невикористана, хоча й украй потрібна. Тече, як наші роки, і вже ніколи не повернеться.

Баштанка постала на степовій рівнині здалеку першими дев'ятиповерховими будинками, що зводилися над селищем білими вітрилами, і районної лікарні не впізнати: розбудувалася, розпросторилася над ставом новими багатоповерховими корпусами, обсадженими квітниками й молодими деревами. Багатовіконні нові будови поглинули одноповерховий будиночок колишньої земської лікарні, і я не міг знайти інфекційне відділення, де лежав востаннє і вмирав від хвороби Боткіна мій батько. Як не намагався, так і не знайшов. А розпитувати не хотілось, та й ніколи було.

Галя лежала у просторій чистій палаті — вже посвіжіла, порожевішало її змарніле обличчя. Як завжди, охайна і зібрана, вона бадьорилася, але її очі говорили мені про те, що хвороба ще не відступилася, ще не зняла з неї своєї безжальної руки, і серце моє стискалося тривогою за неї і невимовним жалем: адже вона ніколи не думала про себе, все клопоталася про всіх нас, де б ми не були. Сусідка по палаті, місцева, баштанська, була привітна й весела — з такими легше долати хворобу, болі й недуги.

— Люди тут привітні і добрі,— сказала мені дружина,— що лікарі, що сестри, що нянечки. От ти знаєш: баштанці якісь особливі! Ні в Києві, ні в Миколаєві таких людей я не зустрічала. До того ж добрі й привітні, аж на душі світлішає. Перебування в лікарні не мед, звичайно, але й лікарняної туги тут не відчуваєш. Я вже не кажу про чуйність і привітність Любові Григорівни. Хоч вона й начмед, і обов'язків у неї, як кажуть, по зав'язку, але жодного дня не піде додому, щоб не провідати нас. І це крім щоденних обходів. А сестра-господарка Зоя Федорівна не тільки тут нас ублажає: ти подивися, які простирадла, які подушки, які сорочки на нас білосніжні! Так вона ще й з дому то смаженої рибки принесе, то ікри із синіх баклажанів. Ну наче родичка! Так що ти за мене не турбуйся: тут і доглянуть, і вилікують, і не дадуть сумувати.

І знову напівчуже рідне село, пусте мені без Галі, плач іволги в саду, і місяць над сусідським ясеном, і холодне, як ніж, відчуття нетривалості, неусталеності людського буття на цім світі, в якому трапляються біди Чорнобиля, а можуть трапитися й катастрофи.

По обіді, в найбільшу спеку, зупинилася й посигналила перед ворітьми біла «Волга» із знайомим номером. Коли я вийшов з хати, у двір поважом заходив високий, молодий і ставний чоловік у гарному сірому костюмі, в білосніжній сорочці, високочолий і усміхнений. Я стояв і дивився на нього, намагаючись упізнати, і не впізнавав.

— Хамчич,— подав він міцну засмаглу руку. — Невже не впізнаєте? У Миколаївському аеропорту зустрічалися, як летіли в Київ з Адамовим на затвердження. Його з Баштанки переводили першим секретарем у Вознесенськ, а мене затверджували першим тут, у Баштанці. І ви ж тоді разом з нами летіли. Невже не пригадуєте?

— Пригадую,— сказав я, все ще не впізнаючи його.

Тоді він був огрядний, повнолиций, брунатний, бо хліб голови колгоспу, який він тоді їв, чимсь істотним відрізняється від хліба першого секретаря райкому партії. Так що навіть зовні людина помітно змінюється. От і Хамчич став елегантнішим, інтелігентнішим. Якась душевна грація випромінювалася в погляді, усмішці, виразі обличчя. Тому я й не впізнав його одразу.

— Ходімте в холодок,— запросив я його, бо сонце пряжило немилосердно, аж у голові дзвеніло.

Під крислатою маминою яблунею стояв стіл з двома лавами по боках. Тут ми й посідали і якийсь час помовчали, слухаючи, як кують зозулі, як переливчасто й вологo виспівує іволга в пелехатих горіхах. Вітерець прошумів над вершечками дерев і відлетів знову надовго, а з його подувом промайнули згадки про Домбровського, який колись обіймав пост першого секретаря Баштанського райкому партії і якого вже ось шостий рік як не стало на цьому світі, мого сердечного друга й побратима, і ніхто вже його не замінить і не заступить до самої моєї смерті.

— А я оце їду на пленум обкому, де мені виступати,— порушив нашу недовгу мовчанку Хамчич,— та й вирішив заскочити в Новоолександрівку, щоб ще раз зважити свою пропозицію створити отут, на вашому боці села, ще один колгосп.

— О, це було б здорово! — аж скинувся я.

— Підтримуєте? — тихо всміхнувся задоволений Хамчич.

— Ще б пак! Все життя перемістилося на той бік: пошта, амбулаторія, магазини, будинок культури, не кажучи вже про правління. А тут одна ферма залишилася. І тракторна бригада, та й то в степу.

— Ну, пошта й амбулаторія там і будуть, не станемо їх переносити чи дублювати. А магазин вже будується на верхній вулиці. Правління теж побудуємо невеличке або займемо під нього найкращу хату, не зайняту спеціалістами. У нас вже є прецедент: другий відділок зернорадгоспу «Баштанський» відділили й утворили новий радгосп «40-річчя Перемоги»...

— Минулого року?

— Авжеж, сама назва свідчить про дату створення. І що ж ви думаєте? Вже за цей один рік врожайність там підвищилася на п'ять-шість центнерів. І надої збільшилися на фуражну корову майже на сто літрів. Цим я збираюся козирнути. Меншим господарством легше керувати. Радгосп «Баштанський» вічно був нерентабельний. Тепер же обидва радгоспи дають прибуток. І це вже видно й зараз, коли ще не зібрано врожай. Аргументи, по-моєму, неспростовні. От і у вашому селі проведено такий експеримент. Перебудову розпочинати треба кожному з себе, а загалом підвищувати відповідальність, ініціативу, активність усіх членів колективу. А це краще зробити в менших господарствах, де кожен на виду, де немає можливості заховатись за чужу спину, за чужий успіх, де важче залишатися неконтрольованим.

— Колись у нашому селі, ще до війни, було сім колгоспів...

— Знаю,— перебив мене Хамчич і поглянув на годинник. — Я ж тут працював колись агрономом.

— Мирилися з Ковальчуком? — спитав я.

— Трохи мирилися, а трохи й ні, бо він намагався всіх підім'яти під себе або ж повернути в свою віру. Я не завжди піддавався, але спільну мову знаходили. Тільки що ж виходить? Всі соціальні блага перекочували на той бік села, а тут, на вашій стороні, глухо: ні асфальту на вулицях, ні під'їзду до ферми, ні клубу, ні, як ми вже сказали, магазину, ні контори. От і захиріла ваша сторона без нагляду. Створимо новий колгосп, все це само собою налагодиться.

А тут із саду виходить Микола, запросто ручкається з Хамчичем, трохи зніяковіло всміхається.

— Ви що, знайомі?

— Аякже,— підхоплює Микола голосно. — Вони як були тут агрономом, впроваджували штангові культиватори в нашій тракторній бригаді. Карапишеві, як найстаршому, найдосвідченішому, й причепили перший культиватор.

— Ага,— всміхається Хамчич. — Запустили його в загінку, ждемо-ждемо, а його нема й нема. Там балочка за могилою, знаєте?

— Ну, як ото їхати до Дмитрівської лісосмуги,— підказує Микола. — Пам'ятаєш?

— Та знаю, там баштан сіяли, ще як колгосп імені Будьонного був. Все, було, на одному місці баштан: всупереч агрономії.

— Ну, пішли ми в ту балку,— продовжував Хамчич,— дивимося, а Карапиш з трактора зліз і рачкує позад культиватора: перевіряє, чи й справді штангою зрізує осот. А осоту в тій балці було до біса. «Ну, що, Григоровичу, пересвідчилися?» — питаю його. А він картуза то зніме, то надіне: «Аж не віриться, щоб отакою тупою чотиригранною штукою бур'яни зрізало. Та ще осот!» Прискіпливий і роботящий був чоловік, от тільки підозріливо ставився до нововведень.

— А ви, Миколайовичу, добре діло затіваєте,— звернувся Микола до Хамчича. — Зразу наша сторона оживе. Та ще як середню вулицю заасфальтуємо, та контора тут буде...

— ...та від Ковальчука відділитесь,— підхопив Хамчич, підморгнувши мені.

— Не в Ковальчукові діло,— сказав Микола ображено, бо всі знали, що з Ковальчуком вони не ладили, відколи Микола покинув трактора. — Скільки було так, що наш урожай приписували тогобічанам...

— Ну, приписували не приписували, а зрівнялівка була, спостерігається й зараз,— погодився Хамчич. — Може, бачили отам, за каналом, як їхати на Баштанку, «напівкарликова-одеська» пшениця стоїть, непоказна така, низенька. А сьогодні заїхали косити прямим комбайнуванням — шістдесят два центнери з гектара дала. І взагалі, за моїми спостереженнями, на цій стороні врожайність постійно вища. Тут би людей підтримати, заохотити, а при знеосібці як ти заохотиш? Хай звідси не вийде новина про мій намір, доки я не повернуся з обкому. — Він підвівся. — Пора їхати, а то ще першому на пленумі слово дадуть, доведеться, висолопивши язика, на трибуну лізти.

— Все одно ж буде ще доповідь,— нагадав я.

— Нашому братові запізнюватись не можна. — Хамчич спохмурнів, уже, мабуть, думав про майбутній свій виступ. — Я й голову маю вже на прикметі.

— Кого? — спитав Микола напружено й зацікавлено.

— Заступник Ковальчука. І освіта, і досвід.

— Побачимо,— сказав той і глянув на мене. — Головне, що колгосп буде самостійний. Все тоді стане на свої місця, а то ми тут як од гілляки одірвані.

Ми розпрощались, і Хамчич поїхав.

Вже слалась нам зворотна дорога до Києва. А тут, як на гріх, зранку знову уперіщив дощ, знову одрізав дорогу у світ із села, і мені довелося самому збирати поквапливо всі наші пожитки та вирушати, доки не пізно, доки ще можна було їхати хоч по траві, якщо не по розгаслій дорозі.

Прощай, хато! Прощавай, дворе! Прощавайте, Віро й Миколо, далекі й близькі родичі та сусіди! Я не знаю, коли повернуся і чи повернуся коли-небудь. Тільки в серці лишається щем і сум, лишається й надія, що в моєму селі житиметься людям краще, ніж досі, хоч роботи не поменшає і клопотів теж, і так само вимогливо й потужно гудітимуть вдень і вночі доїльні невгамовні агрегати, гудітимуть трактори, і місяць, коли йому випаде за небесним календарем, так само висітиме над нашим двором і над сусідським ясеном уже без мене, таки без мене. В теплі й тихі, а потім і в морозяні ночі. І всі, кого я любив, за ким тужив і сумував, знову будуть далеко від мене, але всі вмістяться в моєму серці, разом з Вірою й Миколою, який він не є. Збираючись у дорогу, я весь час думав про це, вже прощаючись з рідним краєм, рідним селом і обійстям.

Що ж залишається? Залишається вірити в життя, в нашу перебудову, в те, що весна повернеться, й літо повернеться, й іволга знову волого й ніжно озиватиметься в батьковім саду, а з нею там озиватиметься і моя душа, бо де б я не був, моя душа завжди там, у рідному селі, в рідних степах, з рідними людьми, і цьому не буде кінця, доки я живу.

Прощавайте! Я знов повертаюсь до Києва — він найкращий у світі, я не можу вже жити без нього, і тут мало важить навіть чорнобильське лихо, далеке воно чи близьке, однаково. Переживімо, перетриваймо! На те ми й люди, щоб усе зносити й ділити з людьми, нікому не дорікаючи й ні на кого не перекладаючи наші біди й наші страждання. Тільки перед старістю й небуттям ми безсилі. Бо ж рід відходить і рід приходить, а земля перебуває вовіки...

І життя ні на кому з нас не кінчається.

70 ШЛЯХАМИ ЖОВТНЕВОЇ ЕРИ

ІВАН БРАТЧЕНКО

ПОБРАТИМ КОТОВСЬКОГО

Він їхав у рідне село. Засмучені очі, змарніле обличчя промовляли самі за себе: у людини горе. Командира супроводило кілька червоноармійців. Словами горя не розрадиш — вони були також мовчазні.

Їхали на похорон. Із села Якимівка теперішнього Маловисківського району Кіровоградської області прийшла сумна звістка: померла мати Юцевича — начальника штабу кавалерійської бригади Г. І. Котовського.

Котовський наказав взяти із собою взвод червоноармійців і кулемета, мовляв, час неспокійний, повсюди гуляють банди, треба бути обережним. Але Юцевич відмовився від такого посиленого конвою.

— Бач який Ілля Муромець знайшовся! Наказано взяти взвод з кулеметом, і ніяких розмов.

Юцевич не здавався

— Бійців не вистачає, а ви без потреби кидаєте цілий підрозділ, наче я збираюсь штурмувати ворожі укріплення.

По-людському комбригові було жаль начальника штабу і він, який ніколи й нікому не прощав невиконання своїх наказів, на цей раз поступився:

— Добре, їдь, Хомичу... Хоч і сам. Але навіщо такий ризик?

— Нічого не буде зі мною, Григорію Івановичу. Ось побачите. Їхатимемо тільки вночі, глухими шляхами...

Ось уже і Якимівка. Односельці здивовано дивились на вершника у портупеях, з наганом і шаблею. За ним їхали трохи позаду чотири вершники, що супроводжували його.

— Та це ж Кость. Хоми Юцевича син,— впізнав хтось із селян.

— А й справді він!

— Хто б міг подумати?! Був босий безштанько, а тепер ач який герой!

Так, це був він, Костик, ще недавно сільський хлопчак, а тепер начальник штабу прославленої бригади Котовського. У рідній Якимівці він знав кожну хату, кожного жителя, кожен мешканець села знав і його, Костика...

А зустрілися вони уперше з Котовським так: в одному бою невеликий загін червоних кіннотників розгромив велике угруповання ворога. Комбриг приїхав, щоб особисто поздоровити бійців з перемогою, оголосити їм подяку. Звернувся до бійців з проханням:

— Братці мої славні! Біляків ви рубали, наче капусту. Від усього серця я радий і дякую! А тепер перед нами стоїть ще одне завдання: треба доповісти в штаб дивізії про успіх. Ось як зробимо: сідайте і пишіть, хто як може. Хто найкраще напише, того й пошлемо в штаб.

Затиснули червоні вершники між колінами казанки, перевернувши їх догори дном, і з не меншим старанням, ніж у бою, намагались якнайкраще розповісти про все на папері. Прочитав комбриг ці незвичні солдатські депеші і на одній з них зупинив свою увагу. Це був аркуш паперу, помережаний рукою Юцевича.

— Слухайте, а у нього складно вийшло,— читав потім Котовський: — «дякуючи блискавичній атаці», «розгромили вщент переважаючі сили ворога», «без втрат особового складу»... Ти, брате, молодець,— похвалив комбриг бійця. — Суворовським стилем розповів — стисло, лаконічно, дохідливо.

Потім Котовський запросив Юцевича до себе на бесіду. Цікавився, звідки родом, хто батьки, чи давно служить. Сподобався Кость комбригові: призначили писарем, відтак молодшим помічником начальника штабу бригади. І Котовський бачив у ньому свого найпершого помічника — довіряв йому, був впевнений, що будь-яку справу зробить якнайкраще. Командарм Й. П. Уборевич також підтримав Котовського у його виборі.

Більше трьох років К. Х. Юцевич разом з Г. І. Котовським воював на фронтах громадянської війни. Визволяв Одесу, Тирасполь, Кременець, Тернопіль, Вознесенськ, Волочиськ, Березівку, сотні інших населених пунктів.

...В штабі бригади розробляли план взяття Березівки, що на Одещині. Юцевич добре знав місцевість: підступи до Березівки, ландшафт — у цих місцях колись жив. Юцевич доповів Котовському про свій задум: атакувати Березівку з боку великої балки, що неподалік від станції Колосівка. Котовський уважно вивчив карту, затим обвів червоним олівцем кружечок і додав: «Згода. Твій план, Хомичу, збігається з моїм задумом».

Бойове завдання, докладно розроблене Котовським і Юцевичем, довірили виконати полкам, якими керували Нязь і Макаренко. Відповідальне завдання взяв на себе і Юцевич. Він очолив ескадрон другого полку, комендантську команду і взвод резерву штабу з артилерією. Цей невеликий підрозділ вирушив трактом Вознесенськ-Вормс у напрямі на Березівку.

Пройшли лише кілька кілометрів, як вдарила артилерія: противник помітив групу.

Згодом наша розвідка виявила розташування іншої ворожої батареї. Котовський дав наказ відкрити по ній вогонь. Кілька вдалих залпів — і противник замовк. Та незабаром вогонь з новою силою упав на червоних вершників. То ворог пустив бронепоїзд зі станції Раухівка. Поки Юцевич зі своїми бійцями для дезорієнтації ворога нарочито демонстрував на його очах наступ, полк Макаренка досяг річки Телегул і, використовуючи високий берег, упритул підійшов до залізничного мосту. Затиснутий з трьох боків, ворог вже не огризався, а намагався знайти «віконце», щоб вирватись з оточення. Але зробити це йому не вдалося. Завдяки добре розробленій операції і сміливим діям, Березівку було звільнено без особливих втрат. Шлях на Одесу відкрився.

— Найбільш цікавою у військовому відношенні була операція по звільненню Волочиська,— розповідав мені Костянтин Хомич Юцевич. — Тут Григорій Іванович Котовський виявив себе розумним тактиком, здібним, умілим і зрілим командиром, про якого потім Климент Єфремович Ворошилов скаже: «Котовський... — один з найбезстрашніших бійців пролетаріату, один з найкращих кавалерійських командирів, один з найвідважніших героїв Червоної Армії».

...Це було на близьких підступах до міста Проскурова. В місті засіли банди Петлюри. Розвідка Котовського, яка щойно повернулась з вилазки, доповіла комбригові про те, що ворог тут справді добре укріпився: без раптового масованого удару артилерії прорвати оборону ворога навряд чи можливо.

Котовський якусь мить подумав, потім викликав до себе начальника штабу бригади Юцевича, і почали радитись, розглядаючи карту. Було прийнято рішення: перш ніж атакувати ворога, добре «прочесати» його артилерійською підготовкою батареї Просвирина. В ній бійці кадрові, а сам комбат — неперевершений майстер артилерійського вогню.

Загули просвиринські гармати. Вибухи снарядів хвилею прокотились позиціями біляків. Але й противник не мовчав. Він посилав один за одним снаряди на вогневу позицію червоних гарматників. Один снаряд розірвався поруч з Просвириним. Комбат, наче підкошений, впав. Його поклали на ноші і відправили в госпіталь, там від тяжких ран він і помер. Командування батареєю прийняв на себе комісар батареї Донський. Але і його було смертельно поранено.

Та відважні артилеристи своє діло зробили: розчистили шлях кіннотникам. І ось уже котовці з шаблями наголо кинулись на ворога. Чимало біляків перерубали, багато захопили полонених — місто було визволене.

Командири авангардних підрозділів доповіли: противник відступає в напрямку на Волочиськ, шляхи забиті підводами, гарматами, людьми.

Котовський не стримав свого задоволення:

— А що я тобі казав, Хомичу? Ворог піде на Волочиськ. Ось тут, на Збручі, ми і влаштуємо для Петлюри фінішну купіль... Підтягнули підрозділи бригади: навальною атакою захопити Волочиськ і, якщо ворог не здасться в полон, скинути його в Збруч.

Котовський вів бригаду на Волочиськ, наступаючи на п'яти петлюрівцям. Ворог розумів, яка небезпека нависла над ним, тому, відступаючи, огризався. Та кавалерійська бригада успішно справлялася з окремими контратаками.

Вся увага, всі помисли котовців — про переправу. Біля останнього населеного пункту на шляху до Волочиська, у Фрідріхівці, Котовський зупинив бригаду і з цього своєрідного спостережного пункту розглядав, що робиться на підступах до переправи і на самій переправі. Ця зупинка була зрозуміла без слів: картину панічного відступу побачили всі котовці. Вони розуміли: тут не можна гаятись — швидше вперед, добивати ворога.

Раптом комбриг помітив на овиді хмару куряви. Придивившись, помітив, що то на повному скаку мчала ворожа кіннота в бік котовців.

— Шаблі наголо! — подав команду Котовський.

І наче з трампліна, червоні вершники кинулись на ворога. Він не витримав контратаки котовців і, залишивши на полі бою вбитих і поранених, хутко відступив.

Ось вже і Волочиськ. Кавалерійські полки бригади Котовського міцно притиснули петлюрівців до Збруча. Їх артилерія вже й не огризається, а поспішає переправитись на протилежний берег річки. Гармаші відкидають убік підводи, калічать людей, коней — все кишить, наче розритий мурашник. Командиру першого полку Котовський доручає відрізати вороже військо від мосту, а затим і захопити його. У бік стану ворога відкрили вогонь з усього, що було під руками: кулеметів, карабінів, гармат.

Блокувавши переправу, котовці захопили багато полонених і великі трофеї. Серед них — два бронепоїзди, чимало гармат, кулеметів, гвинтівок, чимало вагонів зі снарядами, чотири ешелони з продовольчими товарами, військовим обмундируванням...

— Взяття Волочиська — одна з найяскравіших сторінок військової майстерності Котовського,— з гордістю повторює Костянтин Хомич Юцевич. — За неї Григорія Івановича було нагороджено другим орденом Червоного Прапора.

...Осінь 1921 року. Кавалерійська бригада зупинилася в Таращі, що на Київщині. В тих краях діяло кілька банд, у тому числі й банда Бузиного, частину якої котовцям вдалося знищити. Одного разу Котовський швидко увійшов до штабу і, не роздягаючись, сказав Юцевичу:

— Хомичу, я зараз же мушу виїхати до Бузиного. Ось лист від нього. Пише: якщо буде гарантоване йому життя, він згоден перейти на наш бік.

— Нікуди ви, Григорію Івановичу, не поїдете,— спокійно сказав Юцевич.

— Як це не поїду? Тут хто командир, я чи ти?

— Звичайно, ви. Але гарячкувати ні до чого,— так само спокійно зауважив начальник штабу.

— Ти нічого не розумієш,— стояв на своєму комбриг. — Їду, і край.

— А знаєте, Григорію Івановичу, цей лист подібний до троянського коня.

— Досить, досить, троянський кіннотнику. Що завгодно говори, але, прошу, нічим не лякай. Ти мене знаєш.

Котовського не переконаєш, і тоді Юцевич вдався до іншого маневру.

— А ви погодили своє рішення з командармом? Є його наказ: без дозволу ніхто не має права відлучатись за межі дислокації бригади. Ви з наказом знайомились, підписались під ним, а тепер порушуєте. Хороший приклад солдатам...

Котовський в одну мить схопився за телефон. Когось переконував, умовляв, але так нічого й не домігся. Зайшов до Юцевича.

— Пробач, погарячкував... Він міцно обняв Юцевича за плечі: — Ти був правий, Хомичу. Але дуже вже хотілось зустрітися з тим бузиновим головорізом. Аж руки свербіли. Спасибі, Хомичу, за науку...

Костянтин Хомич закінчив розповідь про цей епізод і, злегка всміхнувшись, продовжував.

Було це в лютому на Одещині. Вода в кожухах кулеметів замерзала, рвала їх... І тут в ескадрон прискакав Котовський. Непримиренний противник хмільного, він раптом виявив у кіннотників кілька казанків самогону.

— За це я відповідаю, товаришу комбриг,— сказав Юцевич. — Я послав бійців у село, щоб вони хоч трохи принесли...

— Ти що, захотів ревтрибуналу? — обірвавши Юцевича на півслові, розлютився Котовський. — Зараз же вилити до єдиної краплі...

— А ми для того й принесли самогон, щоб вилити його до єдиної краплини в... кожухи кулеметів.

— Хомичу! Та ти ж Ньютон наш кавалерійський! — не стримав захоплення комбриг. — Ну й молодець!..

Або ще таке.

Кавалерійська бригада була в одному переході від Одеси. Вона зупинилась у містечку Потоцьке (тепер Северинівка). Котовський одразу на телеграф. Раптом застукотів апарат: «Прошу прийняти виклик».

Котовський не роздумував і хвилини:

— Відповідайте: я — Одеса, давайте зведення.

І ось наш телеграфіст почав приймати зведення, адресоване... начальникові гарнізону Одеси: «Червона 41 дивізія знаходиться на південь від Березівки, 45-та — на північ від Березівки. Кінна армія Котовського (ворог вважав, що у Котовського не бригада, а ціла армія) — у Березівці. Все. Генерал Шевченко. Хто прийняв зведення?»

«Зведення прийняв Котовський»,— відповів телеграфіст.

Генерал розлютився не на жарт: «Хто вам дав право у такий відповідальний час займатись недоречними жартами?»

Та через хвилину, переконавшись, що справді зведення потрапило червоним, він звернувся до Котовського:

«Союз порятунку Росії» пропонує вам виступити проти більшовиків. За це вільна Росія буде завжди вдячна вам».

Котовський з презирливою іронією відповів:

«Аякже, я тільки й ждав такого моменту, щоб виступити проти більшовиків. Чекайте. Може, чогось і дочекаєтесь... До швидкої зустрічі в Одесі!»

Юцевич зробив невеличку паузу, про щось замислився, а потім сказав:

— Один незвичайний випадок врізався в мою пам'ять на все життя, наче було це вчора.

...Перед тим, як кавалерійська бригада Котовського мала вступити на землю Галичини, в усіх ескадронах і полках була проведена роз'яснювальна робота. І все ж, як кажуть, у сім'ї не без виродка. Знайшовся один мародер. Забрав у галичанки коралове намисто і золоту обручку. Прибігла дівчина до Котовського, обливається сльозами, благає, просить повернути. Розлютився комбриг, взяв дівчину за руку і мерщій в ескадрон. За ним Юцевич — теж схвильований і збуджений: цей випадок з намистом і обручкою — пляма на всю бригаду. Прийшли. Галичанка відразу ж впізнала бійця, показала його Котовському. У комбрига очі налились ненавистю. З презирством він наказав:

— Віддай речі, мерзотнику!

Той підійшов до дівчини і віддав пограбоване. Потім комбриг запитав: чи знайомий з наказом про те, як слід поводитись із населенням. Той ледве видавив: «Так».

Котовський якусь мить думав, потім покликав Юцевича. Радилися. Ніхто не встиг навіть опам'ятатись, як Котовський в одну мить вихопив з кобури маузер і тут же вистрелив у мародера.

Минуло, мабуть, з місяць. І ось до Котовського заходить... Хто б ви думали? Застрелений ним мародер! Котовський не повірив очам. Здивовано дивився на бійця і Юцевич. А той тихо говорить:

— Так, так, це я, той, у кого ви стріляли. Мушу сказати, товаришу комбриг, погано ви стріляєте. Я так кажу, бо думаю, що вдруге за одну і ту ж провину не будете розстрілювати. Тим більше, що я сам до вас прийшов. А прийшов я просити пробачення і дати клятву на все життя, що більше ніколи й нічого подібного не повториться. Дуже прошу вас залишити мене в своїй бригаді.

Кіннотник розповів, як усе сталося. Своїм пострілом Котовський його тяжко поранив. Боєць лежав до пізньої ночі. Випадково на нього наткнувся полковий лікар. Вірний своєму професійному обов'язку, він переніс пораненого до лазарету. Там бійця і вилікували.

Як вчинити? Може, віддати до суду? Юцевич порадив:

— Мабуть, його можна простити. Справді, чи варто за одну провину двічі на той світ посилати? Та й кається чоловік. Думаю, можна і в бригаді залишити. Що не кажіть, а пройшов усі фронти. Та ще й стріляний. В прямому розумінні...

Так і зробили. І боєць виправдав довір'я, не раз відзначався в боях.

Я з цікавістю слухав розповідь Юцевича. Він сидів у кріслі. Високо піднята голова. На вилозі піджака ордени і медалі. Проникливі, з веселими іскорками очі. Костянтин Хомич показав золотий годинник, яким за мужність і відвагу ще в 1920 році його нагородив видатний командарм Й. П. Уборевич. Розмовляв я з К. Х. Юцевичем і бачив перед собою не сивого дідуся, а молодого, запального котовця, перепоясаного кулеметними стрічками з шаблею наголо, на змиленому бойовому коні, який вихором скаче на ворога.

...Командарм Тухачевський поставив перед бригадою відповідальне завдання.

У тамбовських комунах і кооперативах, що тільки-но народжувались, банди Антонова грабували все, що могли, вони вбивали сім'ї червоноармійців, примушували місцеве населення вступати у їхню банду. Вони на той час стали серйозною силою — банда нараховувала близько п'ятдесяти тисяч чоловік. Антонов, об'єднавшись з такими бандюгами, як Король, Маруся, Карась, та іншими покидьками, розраховував захопити Тамбовщину, а потім піти на Москву. Котовцям треба було приборкати новоявленого отамана.

— Гарячими були дні на Тамбовщині,— пригадував Юцевич. — Бої, походи, на кожному кроці підстерігає ворог... Борисоглебськ, Покровське, Велика Сосновка, Шереметьєво,— ці та багато інших населених пунктів запам'яталися мені на все життя.

...У Великій Сосновці селяни повідомили котовців про те, що напередодні банда Антонова пограбувала селян, забрала всіх коней, побила багатьох. Сосновці показали, в якому напрямку поїхали бандити. І ось загін котовців виявив ворога. Блискавична, навальна атака — і ескадрон біляків було розгромлено. Відібрали коней, вози з фуражем — все повернули селянам. Це одразу возвеличило котовців в очах місцевих жителів. Ще міцнішими стали зв'язки селян з червоними кіннотниками, вони допомагали робити успішні наскоки на ворога, завдавати йому відчутних ударів. Власне, дякуючи місцевому населенню, яке добре знало, в яких лісах перебувають біляки, котовцям без втрат особового складу вдалося вщент розбити тільки в одному бою цілий полк противника, захопити його штаб з документами, озброєння, коней. Іншого разу полк всюдисущого Криворучка, застосувавши хитрий маневр в селі Покровське, зав'язавши бій з антоновцями, тільки за один день знищив майже півтисячі біляків, захопив великі трофеї.

Десятиліття минули з тих пір. У житті колишнього начальника штабу легендарної кавалерійської бригади Костянтина Хомича Юцевича сталося багато змін. Після закінчення громадянської війни він працював на господарській роботі, відтак у видавництві. Тут часто зустрічався з М. Горьким, В. Маяковським, Д. Бєдним, Д. Фурмановим, С. Єсеніним, іншими видатними письменниками.

Перед другою світовою війною знову вступив до лав Червоної Армії. Був заступником начальника мінського танкового училища. Там і застала його війна. Разом з курсантами училища Юцевич хоробро бився з ворогом, не раз водив бійців в атаки. А потім знову готував кадри для фронту. В лавах Радянської Армії служив до 1953 року. Але й будучи у відставці, він відчував себе в строю. Його справедливо називали «ходячою енциклопедією у справах Котовського». Він писав монографії для музеїв Котовського, статті до газет і журналів, був активним членом Ленінського районного товариства «Знання» у Москві. В свої сімдесят п'ять років Юцевич жодного дня не сидів удома: йшов на заводи, фабрики, в комітети комсомолу, в студентські гуртожитки. У зв'язку з п'ятдесятиріччям утворення Радянської Армії до багатьох нагород колишнього начальника штабу бригади Котовського додалась іще одна — орден Трудового Червоного Прапора.

Виріс до генерал-лейтенанта ще один котовець, друг Юцевича Микита Лебеденко. Це він після звільнення Австрії від гітлерівських окупантів був першим комендантом Відня, став Героєм Радянського Союзу. «Майстром шаблі» називав Котовський в роки громадянської війни Миколу Осликовського. Таким же завзятим кіннотником виявив він себе і в роки війни з фашистами, командуючи кавалерійським корпусом. Теж Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант. А ось колишній рядовий кулеметник, перший заспівувач бригади — Костянтин Гарбар. Після закінчення громадянської війни навчався в консерваторії, став членом Спілки композиторів. Або Микола Ткачук. Він був сином бригади — підлітком влився в лави борців з ворогами республіки і воював до перемоги на всіх фронтах. До останнього часу працював на автозаводі імені Лихачова.

К. Х. Юцевича вже нема. Але він живе в своїх добрих справах, в тих незабутніх боях і походах, в яких разом з легендарним Г. І. Котовським відстоював завоювання Великого Жовтня.

ІВАН ВЛАСЕНКО,
письменник
ВІТАЛІЙ ПОЛІЩУК,
доктор біологічних наук

ФРОНТ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОГРАМИ

ГІРКІ УРОКИ САСИКА

Високим обривистим берегом зміїлися то широкі, то ледь помітні тріщини. Вони застерігали: підходити до краю небезпечно, можна разом з брилою грунту загуркотіти вниз. Старий Сасик, у верхів'ї якого ми зупинилися, витворював собі новий берег. Внизу він цвів. Цвітіння лиманів не дивина: останнім часом через забруднення води мінеральними добривами мілководні плеса лиманів літньої пори вкриваються плівкою синьо-зелених водоростей. В цю поїздку нам довелося бачити цвітіння не тільки Сасика, а й Дністровського, Хаджибеївського та інших лиманів. Але таке буяння водоростей зустріли вперше. Водоростей, до речі, шкідливих. Найперша причина цього, що Сасик — лиман колишній. Тепер він не зв'язаний з морем — став озером. Чому лиман перетворився в озеро і привернув увагу вчених, інженерів, хліборобів,— треба хоча б трохи заглибитися в історію.

Сасик — найбільший, найпівденніший лиман Дністровсько-Дунайського межиріччя. Його площа — 210 кв. км. З півночі на південь він простягнувся майже на 30 кілометрів, при цьому сягаючи в ширину від 3 до 12 кілометрів. Великий запас води та географічне положення відігравали у подальшій гіркій долі солоного Сасика неабияку роль.

У географічних довідниках та енциклопедіях Сасик нерідко характеризується як лагунне солоне озеро. А проте Сасик — лиман. Він займає долину річки Когильник, яка впадає у Чорне море.

Що таке нині солоні лимани Причорномор'я? На півдні Чорного моря їх взагалі немає. На Приазов'ї вони зачахли, в Криму теж ледь-ледь тримаються і тільки в північно-західному Причорномор'ї розквітають.

Про природу причорноморських лиманів сперечались здавна. У середині XIX ст. О. Рожков та М. Шмаков називали їх колишніми затоками моря; французький географ Гюю доводив, що це естуарії, тобто широкі гирла річок, Г. Коль, Н. Барбот де Марні і М. Крендовський теж схилялися до думки, що лимани — розширені морським прибоєм гирла рік. Мабуть, найближчими до істини були М. Рудський та М. Соколов, які вважали лимани затопленими пониззями долин рік, що раніше впадали безпосередньо в море. Утворення лиманів вони пояснюють так: підйом моря чи опускання суші призвели до затоплення морською водою низовин рік. В подальшому море створило прибоєм бари та пересипи з піску й дрібних черепашок. З роками пересипи ростуть, дедалі надійніше відокремлюючи лимани від моря. Ріки зі свого боку виносять в них завислі частини (твердий стік), весняні води та зливи змивають грунт з навколишніх берегів, замулюючи лимани. Отже, вони поступово міліють, висихають і врешті-решт зникають, залишивши про себе лише згадку в історії.

Та в природі часто все йде всупереч логіці. По-перше, лимани північно-західного Причорномор'я пульсують. Вони то міліють, то глибшають, зв'язки з морем через прориви пересипів то з'являються, то зникають. Інколи лимани так висихають, що перетворюються на солонці, а потім знову обводнюються, а води їхні стають майже прісними. І площі то зменшуються, то збільшуються. Тут можна навести історію з Тілігульським лиманом, який почав раптово зменшуватись і в 1925—1926 роках ледь сягав села Калинівки. Потім так само несподівано повів наступ на суходіл, і зараз його вершина лежить вище села Гуляївки — тобто за останні п'ятдесят років його площа збільшилася майже вдвічі. Не менш цікаві зв'язки лиману з морем. На генеральній карті Новоросійської губернії за 1779 рік Тілігульський лиман широким гирлом з'єднується з морем, за даними ж Барбот де Марні в 1823 році він був відокремлений від моря пересипом. Зараз лиман зв'язаний з морем неширским штучним каналом, яким риба заходить з моря в лиман або випливає з нього в море.

Знаменитий Куяльницький лиман теж не одне століття відокремлений від моря потужним пересипом. Але так було не завжди, про що свідчить знайдений тут генуезький корабельний якір, який датується XV ст.

Все це ми згадуємо для того, щоб читач переконався: лимани мають пульсаційний характер. Все в них пристосувалося до динаміки як гідрологічного, так і гідрохімічного режимів.

Не є винятком і лиман Сасик. Відомо, що до 1851 року він був відокремлений від моря досить потужною піщаною косою завширшки від 50 до 250 метрів. Вода в лимані була така солона, що в ній, окрім таких надвитривалих до солоності організмів, як

рачок «артемія» та водорость «дунателля», нічого не водилося. Та це й не дивно, бо то була не вода, а швидше ропа — в одному літрі містилося 295 грамів солі. До речі, тут, як і нині в Куяльницькому лимані, були лікувальні грязі. Південно-західний кут Сасика, біля Приморського, аж до грубого втручання в його природу людини зберігав ультрагалінні (надсолоні) умови з процесами утворення й накопичення лікувальної грязі. Працюючи тут в 50-х, 60-х та на початку 70-х років, один з авторів бачив тут сотні хворих, що лікувалися.

В 1851 році море прорвало піщану перепону — лиман став глибший, повноводніший. З того часу пересип ніколи не був постійний. Під час штормів найнижчі і найвужчі місця розмиваються, утворюючи протоки, які досягають кілька сот метрів завширшки. Взимку 1958 року, наприклад, коли лютували особливо сильні і тривалі шторми, море проламало собі ворота в ширину близько 1200 і в глибину до 6 метрів. І хоча з часом ширина й глибина цієї протоки під впливом морських наносів зменшувалась, вони залишалися досить значними — озеро набуло статусу лиману, який жив своїми, природою усталеними законами.

У Сасик впадають дві степові річки — Сарата і Когильник, і під час весняної повені вони дають йому чимало прісної води. Постачали її й джерела, що були колись у північній частині лиману. Хоча Сарата й Когильник ріки порівняно невеликі, однак виноси мають значні, їхні дельти далі й далі просувалися в лиман. Якщо, скажімо, на початку минулого століття Татарбунари стояли на березі лиману, то тепер від міста до Сасика три кілометри. Однак рівень води в лимані забезпечували не річки,— він цілковито залежав від рівня води в морі. А тому траплялося, що течія в протоках мінялася по кілька разів на добу. Це забезпечувало активний обмін води між лиманом і морем, що в свою чергу створювало сприятливі умови для життя риб та інших морських організмів.

Сасик міститься в зоні сухого клімату. Сонця тут, мабуть, не менше, ніж у Криму, а опадів на рік випадає близько 400 мілілітрів. Проте земля в районі лиману родюча — чорнозем. Декому здавалося: поливай її — і потонеш у достатку. Для цього наче були умови: трохи південніше Сасика в Чорне море впадає найбільша річка Європи Дунай, опріснюючи Істріянську затоку і південну частину лиману. Та й дві згадувані малі річки, що впадають у водойму на півночі, також істотно впливали на її гідрологічний і гідробіологічний режими, що докорінно вирізняло її з-поміж інших чорноморських лиманів. В 1966 році, наприклад, експедиція, у якій брав участь і один з авторів цієї статті, виявила в південній частині лиману сорок три види риб, з них вісім прісноводних (щука, тарань, жерех, лящ, чехонь, сазан, сонячна риба, окунь). В середній частині лиману — двадцять шість суто морських видів, серед яких значне місце посідали цінні промислові риби: оселедець, хамса, ставрида, камбала, глоса і два види кефалі — сингиль та гостроніс. З морських риб промислове значення мали насамперед кефаль, а також тюлька, хамса, оселедець, сарган, барабуля, глоса, бички — трав'яник,

кругляк, піщаник.
становили й прісно
рибними багатствам
ні у верхів'ї лиману
чам найрізноманіт
птахів — диких гус
канів, куликів, водя
що. Одні з них меш
прилітали на зимів
був унікальним вод

Лиман і зв'язани
єдиною збалансова
мою, що давала зна
регіону. Сприятливі
мом пояснювалась в
горизонтів грунтови
на всій території бу
джерел, а також чи
них людьми. Все це
ня питною водою,
рівень грунтових в
значних площах —
ділянках — проводи

Річки Когильник
ми й перекатами до
вання й відведення
відносно повноводн
ник), протікали ши
й плавні служили н
смугою, що підтрим
самоочищення. Вод
нересту та нагулу р
дарських потреб. Л
й Сарати, численні в
тут випасалась худо
ложених зонах ріс
во, на спорудженн
лянках збирали сот
лин. Вивозили сюди

Сільськогосподарс
зиск: на полях дов
вирощувалась куку
танно-городні культ
мали тут виноградн
рощувались особлив
рти твердих україно
чи це, ми не забув
належить до зони, д
чотири роки з десяти
А таки підвищення
господарських угід
вдумливому проведе
тивних робіт без зр

Та зараз це пору
вірена природою ек
бим натиском «підк
нині називають мел

Латинське слово
ло звичне нам мел
шення. Поліпшення
щення їхньої родюч
більше трьох деся
У нашому розумін
чомусь майже тільк
шенням. І меліора
свою діяльність ли
функцій. Посудіть
з сухих меліорацій
хисної меліорації
400—600 крб. за ге
ні роботи — від 5 до
таку ж площу. Міні
пається насамперед
тиме більше грошей

Звернули свій пог

ріки Когильник та Сарату, а також на лиман Сасик...

Ми зумисне не називаємо інститутів, міністерств, які замовляли, проектували і здійснювали будівництво. Надто давно відгримів бій, щоб тепер із запізненням докоряти їм. Але зробити висновок з програної битви зобов'язані і полководці і солдати.

Отже, Сасик вирішено було перетворити у прісне(?!) озеро для поливу тисяч гектарів засушливих земель. Як часто в таких випадках синиця у жмені переважає журавля в далекому піднебессі. Сьогоденна вигода здається такою реальною і вагомою, що геть-чисто застує перспективу майбутньої катастрофи. Її, цієї гіркої перспективи, вперто не помічають, з завидною легкістю кидаючи мільйони карбованців на справу безнадійну і в остаточному підсумку шкідливу. Важко пояснити і ще важче зрозуміти, чому в нас так міцно вкорінилася ідея, ніби поливне землеробство скрізь, в будь-якому регіоні країни — панацея від усіх лих і найперше від посухи. Що й казати, полив посушливих земель — мрія багатьох поколінь хліборобів-практиків. Але не скрізь і не за будь-яких обставин. Якщо зрошення пустель і напівпустель повністю виправдало себе, то зрошення чорноземів і до цього часу викликає великий сумнів багатьох учених, бо в цілому поки що завдавало більше шкоди, ніж користі. При поливі з грунту активно вимивається гумус, руйнується його структура: він зцементовується, і потужні плуги вергають плити, швидше схожі на асфальтові уламки, аніж на чорнозем. На всіх поливних системах, які діють на Україні, трапляються такі небажані побічні явища — підняття грунтових вод, підвищена мінералізація, утворення мочарів, підтоплення земель, які не зрошуються. Від невмілого, науково необгрунтованого поливу багато земель засолилося, а розсолення їх — річ складна й дорога. Але ці речі чомусь сором'язливо замовчуються, як і те, що продукція, вирощена на поливних землях, в кілька разів дорожча від такої, одержаної на богарі, а врожайність у переважній більшості господарств не сягає проектної.

На жаль, глибоко в проблему теж ніхто не вникав у випадку з лиманом Сасик. Науковці, які забезпечували проект, зважали, очевидно, не так на реальний стан речей, як на веселкову перспективу, яка малювалася їм на фантастичному овиді. Сасик відгородили глухою дамбою від моря і ввели в мережу Дунайсько-Дністровської зрошувальної системи. А що ж робити з його солоною водою? І на це відповідь була, хоч і не обгрунтована, але проста: викачати в море, а рукотворне озеро промити дунайською водою (до речі, надзвичайно забрудненою, а часом і отруйною). Проектанти розуміли, що за один раз колишнього ложа лиману не відмиєш від солі, тому операцію планувалося повторити в разі необхідності разів п'ять. Тільки подумати: в яку копієчку влітає лише цей, підготовчий, підступ до майбутнього поливу? Гребля була зведена, запрацювали могутні насоси, і, скоряючись волі людини, як писали тоді газети, солона вода потекла в море. Текла вона доти, доки в озері залишилося близько п'ятої частини колишнього об'єму. Ось тут і знайшла коса камінь: скільки викачували води за добу, стільки ж і надходило. Солоної! Нарешті і тим, хто качав, і тим, хто керував цим процесом, стало зрозуміло: щоб викачати Сасик, спершу треба викачати Чорне море. Здоровий глузд мав би підказати: в проекті є серйозні прорахунки, до вияву і виправлення їх подальші роботи слід припинити. Не могли не знати проектанти й висновків Ізмаїльської обсерваторії, яка з 1950 року веде систематичні спостереження за характером грунтів і водоймищ на півдні Одеської області: тутешні водойми і їхні долини непоправно засолені. Але «перетворювачі» природи не визнали своєї поразки. Сасик заповнили дунайською водою, піднявши його колишній рівень (що привело до розмиву берегів, а отже — і безповоротних втрат землі). Прісна вода, мовляв, легша від солоної і триматиметься зверху. І хоча не треба бути фахівцем, щоб зрозуміти: така вода для поливу непридатна — її пустили на поля. Що це? Короткозорість, некомпетентність чи злочин, вчинений заради честі мундира? Очевидно, те й те.

На жовтневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС було прямо сказано: «Не можна не відзначити також, що при здійсненні будівництва меліоративних об'єктів не завжди забезпечується належна якість будівельно-монтажних робіт. Держбуд УРСР у десятій і нинішній п'ятирічках здійснив вибірковий контроль за додержанням будівельних норм і правил на 2670 об'єктах. Було виявлено, що понад 64 проценти з них споруджувались із значними відступами від вимог проектної та нормативної документації.

Ось приклад. В Одеській області на великій Дунайсько-Дністровській зрошувальній системі площею 20 тисяч гектарів через низьку якість будівництва за три з половиною роки експлуатації сталося понад 1700 проривів трубопроводів внутрігосподарської зрошувальної мережі. Більше того, через грубий прорахунок проектувальників на поля було подано воду з високою мінералізацією із солоного озера Сасик. В результаті орний шар грунту на зрошувальних землях різко погіршився, втратив структуру. Колгоспи і радгоспи одержують тут урожай сільськогосподарських культур вдвоє нижчий, ніж передбачено проектом, і навіть нижчий, ніж на богарних землях».

Такі факти. Проте й сьогодні меліоратори стверджують, що жоден гектар землі не списаний з балансу, вони й надалі сповнені райдужного оптимізму, запевняючи, що на полив іде поліпшена вода, а засолені поля регулярно гіпсуються. Суть поліпшення води полягає в тому, що в неї додають хімічні реагенти, які розкладають сіль, та ніхто не може з певністю сказати, як впливатимуть продукти реакції на природу грунту, як і те, скільки витримає він доз гіпсування. Відомо також, що полив зернових культур катастрофічно знижує родючість полів, вимиваючи з них гумус. Щоб відновити його, треба щороку вносити не менше як по 80 тонн органічних добрив на гектар. Переважна ж більшість поливних земель Дунайсько-Дністровської системи не одержує навіть половини цієї норми, а деякі, за традицією, органікою не удобрюються зовсім. До чого це призведе в недалекому майбутньому, якщо найближчим часом не вжити рішучих заходів, зрозуміло кожному.

Але наша мова не про це. Ми хотіли показати, де проектувальники припустилися грубої помилки. Вона, ця помилка, як завжди, в такій складній справі не одна. Перш за все проект не враховував головного — географічних, геологічних і біогеографічних особливостей зони Сасика. Адже вона міститься в районі тріщинуватих понтійських осадкових порід, дуже засолених. Такі породи легко розмиваються підгрунтовими водами, до того ж мають безліч гідрогеологічних «вікон» між різними шарами відкладів. Тут навіть найменші зміни у водному балансі автоматично надають руху артезіанським й грунтовим водам. Вони заповнюють новоутворені підземні порожнини і таким чином призводять до перебудови гідрогеології регіону. Значною помилкою проектувальників було також ігнорування біогеографічних досліджень цього району. А вони незаперечно свідчили, що чорноморські води проникають глибоко в степ. В деяких солоних джерелах за вісімдесят кілометрів від моря були виявлені дрібні організми — рачки, черв'ячки,— які належать до чорноморської фауни. Сюди вони потрапили підземними водними артеріями з моря. І хоча, пройшовши під землею десятки кілометрів, морська вода трохи змінила свої якості, все ж вона залишалася придатною для життя морських організмів, а значить, згубною для рослин.

Про безперспективність проекту свідчила і особливість мікрофауни самого Сасика. Як ми вже згадували, в лимані розвивалася в основному збіднена морська і солоноводна фауна, хоч сама солоність води була вдвічі менша від чорноморської.

Наявність солей у воді визначають двома способами: гідрохімічним, що фіксує солоність води в певний час і в певному місці (як правило, на поверхні і в товщі), і біологічним. При останньому вивчають мікрофауну, що є своєрідним індикатором солоності басейну (кожній асоціації живих організмів властива та чи інша солоність). Біологи виявили, що на поверхні і в товщі води розвивалися слабосолоноводні групи, а придонний горизонт заполонили організми, що люблять воду, в якій міститься в середньому близько 15—16 грамів солей. Під час штормів придонний шар руйнувався, але через кілька днів знову відновлювався. З цього можна було зробити висновок: з дна Сасика безперервно піднімається морська або якась інша солона вода, отже, сама думка про опріснення його — це війна з вітряками. Роботи з опріснення (і це мали передбачати проектувальники) могли призвести до протилежних наслідків — активного прибуття солоної води.

А тепер поглянемо, що відбулося з регіоном «оновленого» Сасика. Перш за все зникли ще недавно численні прісні джерела, зате в багатьох місцях стали інтенсивно пульсувати надсолоні грифони. Такий потужний грифон б'є, наприклад, у поливному каналі «поливних» вод біля села Трапівка. Він має численні виходи води, що вдвічі солоніша від морської — десь 70 грамів солей на літр.

Чим же пояснити таке явище? Воно складне й неоднозначне. «Ніде, можливо, в жодній іншій діяльності,— писав, ніби застерігаючи нащадків, ще на початку XX ст. К. А. Тімірязєв,— не потрібно зважувати стільки різноманітних умов досягнення успіху, стільки багатосторонніх відомостей, ніде захоплення однобічною думкою не може призвести до такої великої невдачі, як у землеробстві».

З кожним днем це стає очевиднішим тут, на лимані,— проектувальники й будівельники не врахували багатьох чинників. Сасик, це дивовижне і своєрідне творіння природи, вчені активно спостерігають уже понад двісті років. Все, що говорилося тут про особливості лиману, не є набутком науки сьогоднішнього дня і мало б бути добре відоме і проектувальникам, і замовникам та будівникам зрошувальної системи. Мало б бути... В районі лиману фундамент (первинні кристалічні породи) залягає на кількаметровій глибині. На ньому лежать різновікові осадкові породи, що нерідко формувалися в умовах солоних і ультрасолоних морів та їхніх сивашів (надто солоних лагун і заток), чим і пояснюється значна засоленість всієї території. Розріз по вертикалі показує, що ближче до поверхні є прісні або солонуваті води, глибше — солоні, а ще глибше — розсоли і перенасичена солями ропа. Тверді осадкові породи, як третинні, так і молодші, переміщуються з шарами глини, пісків та пухких порід.

Історія Чорноморського басейну свідчить про величезні провали земної поверхні, прикладом яких є сама чорноморська западина, що сягає глибини понад дві тисячі метрів,— Чорне море. Природний шар його, як відомо, насичений сірководнем, але тваринні й рослинні рештки, що утримуються вище нього, засвідчують: на місці нинішнього моря порівняно недавно було мілке водоймище з не дуже солоною водою. Цей район активно опускається і в наш час. Періодичні, особливо сильні в минулому столітті кримські землетруси свідчать про те, що посування території триває, а це сприяє збільшенню тріщинуватості осадкових порід, особливо тих, що скам'яніли; між водостоками утворюються нові зв'язки — гідрологічні «вікна», які затамповані дуже ненадійними пробками з мулу. Ці пробки надто тендітні, легко розмиваються підземними водами, і підштовхнути цей процес без особливих зусиль може складний комплекс меліоративних робіт, що й сталося у випадку з Сасиком.

На жаль, ці явища властиві не тільки для району Сасика. Подібне спостерігається і на Тарханкутському півострові Криму, де свого часу було виявлено значні запаси прісних підземних вод. Знову ж таки без комплексного, всебічного дослідження розпочалося інтенсивне господарське й промислове будівництво — широким потоком вода пішла на поля, побутові потреби. Та підземний колодязь випили швидше, ніж сподівались. В порожнину, що залишилася на його місці, розмивши ненадійні пробки в тріщинуватих грунтах, ринула непридатна для господарських потреб морська вода. Висохли поливні канали, зупинилося чимало цехів промислових підприємств, життя на Тарханкуті повільно завмирає.

Прорахунки, прорахунки... Чи не надто багато накопичили їх у своїй діяльності меліоратори? Адже сюди з достатньою підставою можна віднести і втрачену заплаву Ірпеня, як і саму річку (до речі, одну з перших на Україні), і осушені без чуття міри

й відповідальності болота Полісся, і осушення плавнів по берегах Південного Бугу в районі Нової Одеси і вище: там від надмірного поливу піднялися солоні підгрунтові води. А плавні, на осушення яких було витрачено мільйони карбованців, зараз у цілому знову заболотилися. Все це ланки того самого ланцюга, який і лиман задушив.

Ми залишали Сасик з таким настроєм, наче побували біля ліжка тяжко хворої близької людини. А від далекого обрію, за яким ховалося море, з вітром котилися й котилися дивні, неприродного брудно-зеленого кольору хвилі, глухо вдаряючи в груди землі. З гіркотою думалося про те, що у недалекому майбутньому такі ж хвилі покотяться й Дніпровсько-Бузьким лиманом, бо біля Очакова вже розпочато роботи по відгородженню його від моря. Остаточно не знято з порядку денного і будівництво каналу Дунай-Дніпро. Ці проекти такі грандіозні, а доцільність їх спорудження така сумнівна, науково не виважена, що наслідки, екологічні й народногосподарські, від їх впровадження сьогодні важко осягнути. Безсумнівне лише те, що в кінцевому результаті вони не дадуть користі ні природі, ні людині. І мертвотно-зелені хвилі Сасика — гірке свідчення того...

М. Маловський. Мати художника

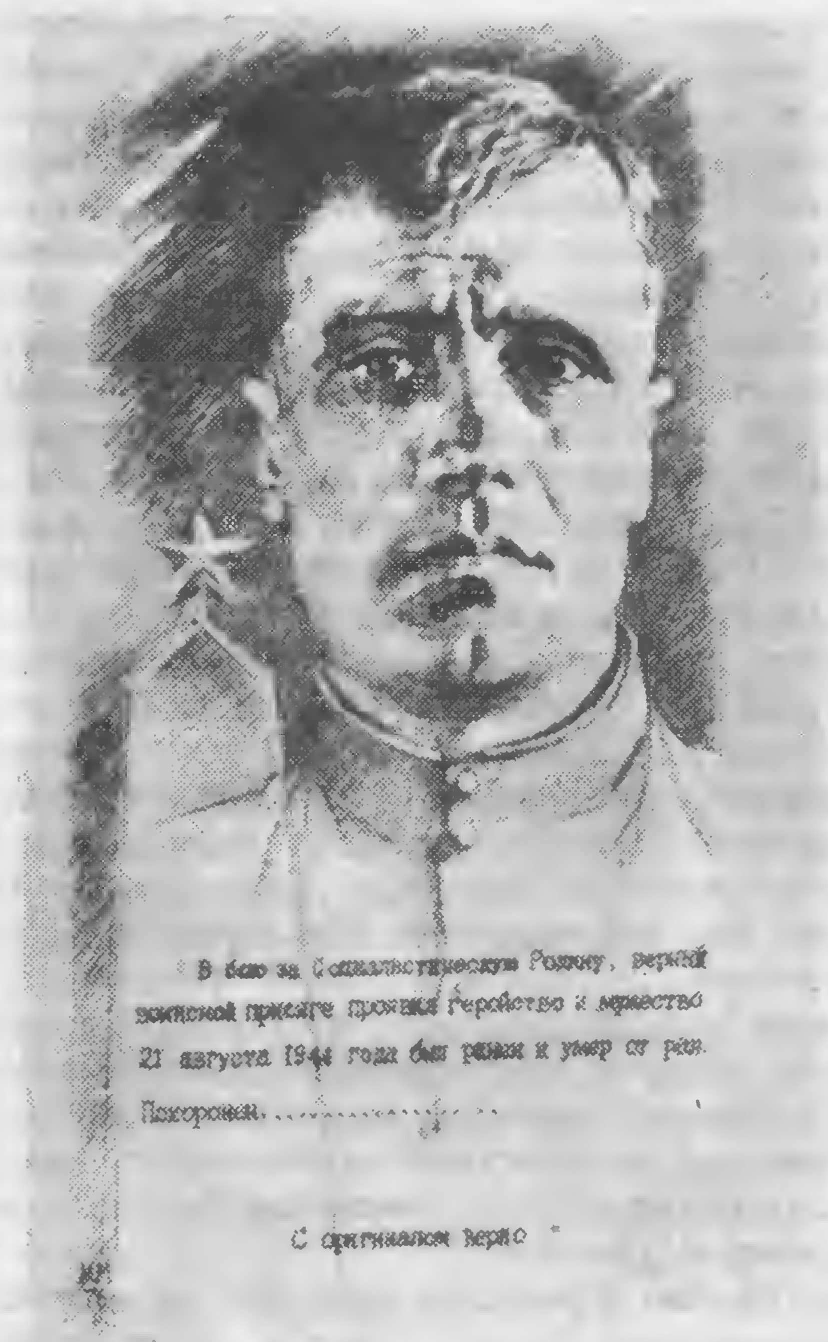

М. Маловський. Спогад про батька

ВІКТОР СІЧКАРЕНКО, ВЛАДИСЛАВ БАЖАНОВ

ХОЛОДНІ ХМАРИ НАД КРИМОМ

ЕКОЛОГІЧНІ РОЗДУМИ ПРО «ЗДОРОВ'Я» КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Півострів невеликий. Всього-на-всього 27 тисяч квадратних кілометрів. Географічне положення, ряд природних факторів надали неповторності (унікальності) цій частині суші, зумовили рідкісне розмаїття його клімату, грунтів, флори і фауни.

Так, Крим — це своєрідний історико-археологічний та ландшафтно-геологічний музей. Всесоюзний курорт, перлина країни, Мекка туристів.

Однак цей рекламний Крим — лише частина, можливо найяскравіша, Криму реального. Крим — не тільки смуга узбережного курорту. Це край високорозвинутої промисловості й передового сільського господарства. Це гори, ліси, долини, підгір'я і кримський степ, що нині зникає під плугом. Він, як і раніше, неяскравий, окові начебто немає на чому зупинитися. Проте можна побачити тут і оспіване поетами евшан-зілля, і таємничі могили, і рожеві плями солонців, і давніх кам'яних баб, і фіолетові зарості кермеку, і чайок-реготух, і реліктових дрохв, і багато чого іншого — усе те, що разом з легендами і бувальщинами прийшло до нас з минулого, усе, чим багата нині місцева флора і фауна.

І все ж туристичний бум, зростання й інтенсифікація промислового та сільськогосподарського виробництва і деяка у зв'язку з цим деградація середовища півострова спонукають до серйозних роздумів.

Ці нотатки викликані турботою авторів, уродженців Криму, про «здоров'я» півострова, тому що кожен новий сезон, кожен новий рік завдають його природі дедалі відчутніших екологічних ударів.

1.

Усі знають лише один Крим — Крим узбережний, парадний, од Євпаторії до Феодосії. Всеволод Рождественський писав про нього: «...Він пряний, яскравий і неправдоподібний, як декорація опери чи розмальована листівка. Його доля — бути безперечним, зрозумілим, доступним. Він — спільне надбання і його буйної щедрості вистачить на всіх». Так, саме цей образ у переважної більшості людей асоціюється зі словом «Крим». Поет був правий, коли стверджував, що Крим — спільне надбання, і хоча він так само щедрий і привабливий, його вже починає не вистачати на всіх. Понад те, «усіх» стало так багато, що Крим просто стомлюється, починає «хворіти», а отже, і втрачає колишню принадність...

Із зростанням матеріального добробуту провести відпустку в Криму або в Сочі стало для багатьох справою особистого престижу. І всі їдуть туди, глибоко переконані, що в Криму все призначено для них, для задоволення їхніх «законних» бажань чи прагнень відпочити. Давніше відпочивальник їхав до Криму, користуючись громадським транспортом. Нині строката орда власних автомобілів з травня до вересня здійснює щорічні набіги на Крим, запруджує півострів, його колись тихі, благодатні куточки.

З усією відповідальністю можна сказати: сьогодні таких куточків уже немає. Та й де їм бути, коли за сезон півостровом прокотило близько двох мільйонів автолюбителів і близько семи мільйонів відпочиваючих. (За 1984—1986 роки в Криму побувало понад двадцять мільйонів гостей).

Під курортним Кримом розуміють близько п'яти тисяч квадратних кілометрів узбережного, гірського та передгірного Криму. Саме на ці кілометри і припадає найбільший антиекологічний удар. Ландшафти узбережного, гірського та передгірного Криму, а також побережна зона моря перевантажені і втрачають уже зараз певну частку своєї неповторної принадності.

Якщо вже мова зайшла про перевантаження «відпочиванням», то цікаво буде дізнатися, що, наприклад, Іспанія, країна з могутньою індустрією відпочинку, перевантаже-

на менше, аніж Крим. Маючи площу близько 500 тисяч квадратних кілометрів і населення 35 мільйонів чоловік, вона приймає щороку 30—35 мільйонів туристів. У Криму ж чисельність населення близько двох мільйонів чоловік. Співвідношення населення Іспанії до кількості туристів відповідно 1:1, у Криму — 1:3,5. Тобто на кожну тисячу квадратних кілометрів території Іспанія приймає 70 тисяч чоловік, а Крим близько 260 тисяч, або в чотири рази більше.

Місткість санаторно-курортних закладів Криму — близько 115 тисяч одночасно відпочиваючих. Проте навіть у Ялті (до 2 мільйонів чоловік щороку при наявності 40 тисяч місць у здравницях) приблизно 70 відсотків самодіяльних відпочиваючих, або, як їх ще тут називають, «дикунів». В інших районах цей відсоток ще вищий.

За офіційними даними, один турист залишає щодня близько двох кілограмів сміття (упаковка, харчові відходи і т. д.). Якщо навіть наші відпочиваючі залишають сміття наполовину менше, уявіть, яка кількість відходів залишається в місцях відпочинку (узбережна смуга, гори, передгір'я).

Якось ми пройшлися західним узбережжям побіля селища Миколаївки. Вранці буденного дня на кількох кілометрах нарахували від 20 до 50 легкових автомашин на кожний кілометр узбережжя. І це при тому, що багато туристів ночують за межами побережної зони — де доведеться, але скрізь, де б не були автотуристи, після них залишаються мастильні плями, запах вихлопних газів, сміття, залишки вогнищ.

Загляньте на побережжя... В кожній улоговинці туляться туристи або громадиться сміття — «пам'ять» про них. Якщо виходити з примітивного розрахунку, що на кожний місяць літа припадає два мільйони «диких» відпочиваючих, то вони залишають щодня до двох тисяч тонн відходів і сміття. Отак Крим захаращується. Можливості місцевих прибережних ландшафтів до самоочищення дуже обмежені. Крим — це аридна (засушлива) зона, й інтенсивність процесів мікробіологічного розпаду відходів тут дуже низька.

Якщо говорити про організований туризм, маршрути якого в основному пролягають на відтинку вже згаданих п'яти тисяч квадратних кілометрів, то й тут потрібні розумні обмеження. Туристські стежки Криму, перетворившись у большак, переобтяжені. На нашу думку, ні в якому разі не можна відкривати нових маршрутів, треба лише покращити якісний бік обслуговування. Туристські маршрути по Криму в переважній більшості для справжнього туриста — розваги. Як іронічно сказав один московський професор: «Я приїду сюди після шістдесяти».

Дістається і морю. Його забруднення в деяких місцях набагато перевищує допустимі норми. Один з нас почав займатися підводним спортом близько двадцяти років тому. Враження тих часів яскраві й незабутні. А зараз майже скрізь під водою впродовж побережжя пустеля. Пустеля і море. Забудова берегів і наслідки «відпочивання» нищать життя моря.

Багато морських організмів жило і живе у прибережній зоні еволюційно. Перші стадії їхнього розвитку обов'язково проходять саме тут, на мілководді. За інших умов вони просто не можуть існувати. Куди ж їм подітися тепер, коли вся приморська смуга Південного берега Криму перетворилася на суцільний пляж?

Десятки тисяч купальників щохвилини входять у морську воду і виходять з неї. Цей «фактор неспокою» і відсутність затишних місцин накладають помітний антиекологічний відбиток на систему «людина — море». Погіршуються умови розвитку молодняка правічних морських мешканців, у тому числі цінних риб.

Прибережні води забруднюються ще й тому, що відпочиваючі непоправно знищують тих тварин і ті рослини, які оздоровлюють і очищають воду. Медузи, як відомо, харчуються тим, що, пропускаючи через себе морську воду, затримують і перетравлюють зважені в ній частинки. Те саме можна сказати і про мідій, про водорості. Завдяки їм поліпшується санітарний стан водного середовища. А цим природним санітарам найбільше не пощастило.

Самозахисний засіб медуз — жалкі клітини — зажив в очах відпочиваючих недоброї слави. Десь приблизно в кінці серпня, коли на великій глибині вода вже не так добре прогрівається, медузи підтягуються ближче до берега. Отут і починається справжнє їх винищення. Усі — від малого до великого,— вважаючи це мало не подвигом, спритно підхоплюють парасолю медузи з випуклого боку (аби не опектися) і викидають її з води на берег. Медузи, бачте, заважають їм приймати морські ванни.

Внаслідок такої, так би мовити, копіткої праці пляж невдовзі біліє, наче припорошений снігом. Але це, на жаль, не сніг,— це висихають під сонячним промінням, позбавлені рідного середовища, ні в чому не винні і дуже потрібні мешканці моря. Справа в тому, що для деяких порід риб, для яких отрута жалких клітин нестрашна, медузи виконують роль «няньок». За найменшої небезпеки мальки збираються у неї під парасолею, де почуваються у безпеці.

Рідішають і колонії мідій. Крім того, що їх просто збирають (на місцевому діалекті — «деруть») для плову, їх ще у великій кількості поїдають випадком завезені з далеких морів рапани.

На галькових та піщаних пляжах кожна п'ядь мілководдя настійливо (але аж ніяк не зумисне) витоптується ногами. Тут спориш чи подорожник, коли б вони були морськими рослинами, не витримали б.

Щоб закріпитися і дати перший паросток, спорам водоростей потрібна основа. На догоду відпочиваючим великі камені прибрано з дна пляжів. Водорості, по суті, позбавлені можливості до розселення. Де ж їм селитися зараз?

Щодня, від початку і до кінця сезону, можна бачити, як хлопчаки під схвальним оком батьків знічев'я відловлюють і збирають у скляну тару то дрібних крабів, то морських коників, то голку-рибу (мальків саргана), то креветок, то ще якусь живність. Навіщо?

На це запитання не змогли нам ясно відповісти ні згадані підлітки, ні їхні велелюбні батьки, які, до речі, досить охоче допомагають своїм нащадкам у їхньому збиранні. Через деякий час живність засне,

і вихлюпнуть вміст банки на сушу. Так безглуздо винищується багато видів морських організмів. Здається, уже заборонене підводне полювання на Південному березі Криму (краще пізно, аніж ніколи), але хто це контролює?

Підводним біоценозам інтенсивно шкодить і прогулянковий флот. Від причалів Ялти кожні 4—5 хвилин відходять прогулянкові катери. Ялтинський порт за сезон перевозить понад шість мільйонів пасажирів. Щорічний приріст — 30—35 тисяч чоловік. Усі катери йдуть уздовж берега на малих глибинах. Нам довелося два-три рази побувати під водою після їхнього проходження. Могутні струмені води від гвинтів змітають усе живе. Там, де дно піщане,— вода каламутна.

Факти прогресуючого забруднення Чорного моря (і прибережних вод, і дна) доводиться констатувати дедалі частіше. Чорне море являє собою в багатьох відношеннях замкнуту систему. Природна рівновага такого моря менш стабільна, аніж відкритих морів. Проблема стабільності природної рівноваги моря особливо актуальна в наші дні бурхливого розвитку промисловості та індустрії відпочинку в країнах Чорноморського узбережжя (СРСР, Румунія, Болгарія, Туреччина).

Південний берег Криму потребує особливого захисту від нерозумного вторгнення людини. Є всі підстави занести його в Зелену книгу унікальних ландшафтів, зробити Крим цілорічним, а не сезонним курортом.

2.

Крим славиться перш за все сонцем, теплом, м'якою зимою. На рік тут лише 40—65 похмурих днів.

Кримська область лежить у засушливій зоні. Пояснюється це не лише малою кількістю опадів, а й високою температурою повітря в літні місяці і великим випаровуванням.

Значної шкоди сільськогосподарським культурам в період їхнього розвитку завдають суховії, коли впродовж кількох днів поспіль кримським степом проноситься сухе і гаряче повітря. Особливу небезпеку становить воно, коли наливається зерно. Сухість повітря і високі температури літнього дня порушують процеси нормального формування зерна. А на Керченському півострові близькість двох морів спричиняється часто до зародження вихрових потоків повітря. Смерчі з великою силою і швидкістю проносяться над полями, багаторічними насадженнями та селищами Ленінського району, завдаючи матеріальних збитків.

Крім того, в умовах пересіченого рельєфу дуже розвинутий поверхневий стік води, і опади, що випали влітку, як правило, стікають у низини, не маючи часу всмоктатися у грунт.

Степ знає одвічну спрагу. Невеликі площі у степових районах зрошувалися за рахунок артезіанських свердловин. Це наочно доводило переваги зрошуваного гектара. Але в основному вода йшла на овочеві культури. В 1957 році таким поливом було охоплено лише 47 тисяч гектарів, а з 1963-му вже 65 тисяч. І все-таки мале зрошення неспроможне вирішити проблему широкого розвитку основних галузей сільськогосподарського виробництва.

Люди мріяли про воду, складали про неї легенди. Передові уми ще на початку минулого століття намагалися довести можливість перекинення води в Крим, проте їхні плани, їхні спроби були намарні. Гарна ідея не дістала втілення. Царська Росія не мала ні коштів, ні бажання для таких грандіозних починань. І тільки Великий Жовтень втілив мрію в життя.

У 1963 році води Дніпра прийшли в Крим. Перша черга Північно-Кримського каналу зросила 280 тисяч гектарів у десяти районах області. Воду дістали 143 господарства і від екстенсивного перейшли до інтенсивного способу виробництва сільськогосподарських продуктів. Іригація перетворила Крим на одну з найрозвинутіших аграрних областей нашої країни.

Нині на зрошуваних землях господарства отримують по 40—70 центнерів з гектара зерна пшениці, 100 центнерів кукурудзи та рису, високі врожаї овочів, кормових культур, плодів і винограду. Одне слово, всього того, що так потрібне в курортний і післякурортний сезон до столу кримчан і приїжджих.

У грудні 1975 року успішно закінчилося будівництво першої черги Північно-Кримського каналу. Його довжина від Каховського гідровузла до міста-героя Керчі 400 кілометрів. Ця грандіозна споруда завершується величезним водосховищем місткістю близько 24 мільйонів кубічних метрів, а площа його дзеркала становить 150 гектарів. Від сивої давнини і до наших днів Керч не мала прісної води. І от городяни вже п'ють чисту, смачну дніпровську воду.

У будівництво першої черги каналу держава вклала, а будівники освоїли за дванадцять років 560 мільйонів карбованців. Уведено в експлуатацію 186 тисяч гектарів зрошуваних земель, у тому числі 30,5 тисячі гектарів рисових систем.

Підраховано, що один поливний гектар «працює» за чотири суходільних. У грошовому вираженні на зрошуваному гектарі вирощується різної сільськогосподарської продукції більш ніж на тисячу карбованців, в той час як богарний дає близько 240 карбованців.

Введенням у дію другої черги Північно-Кримського каналу, починаючи з 1976 року, передбачалося зрошення Чорноморського та Сакського районів загальною площею понад 80 тисяч гектарів. Від магістрального річища з міста Красноперекопська проліг з'єднувальний канал до Чорноморської вітки. Його довжина 80,3 кілометра, пропускна спроможність у головному спорудженні — 105 кубометрів на секунду.

З введенням у дію третьої черги Північно-Кримського каналу кожний другий гектар ріллі в Криму буде зрошуваним, а площа поливних земель збільшиться до 600 тисяч гектарів.

Спорудження каналу, як уже мовилося,— велика, епохальна подія. Здавалось би, можна називати позитивні моменти, загинаючи пальці не тільки однієї руки. І начебто немає причин для хвилювання. Так, це з одного боку.

Та є й інший. У чому ж полягає негативна

роль наслідків іригації і наскільки вони серйозні?

Очевидно, при розробці проекту каналу було обрано найпростіше, але не найкраще рішення: робити магістральну та інших видів зрошувальну систему без будь-якої гідроізоляції. Інакше кажучи, досвід будівництва подібних споруджень у Краснодарському краї було механічно перенесено в умови Криму. У цьому варіанті проекту приваблювали порівняно невеликі витрати коштів. Проте така думка виявилася помилковою. І найперше тому, що Кубань гірська річка, а Дніпро — рівнинна.

Води Кубані каламутні. Вони несуть у собі міріади частинок мулу чи глини. З початком сезону і подачею води у зрошувальну систему ці частинки, осідаючи на дно та схили каналів, поступово закупорюють не тільки можливі тріщини і тріщинки у зрошувачах, а й найменші грунтові капіляри в рисових чеках. Таким чином запобігають відтоку води у підгрунтя. Фільтрація знижується до мінімуму. Стабілізується рівень грунтових вод.

Зовсім відмінну картину спостерігаємо в Криму. Дніпровська вода чиста, прозора. І ця її якість в даному разі виступає агресивним агентом. Ніякі глиняні «подушки», ніяке трамбування грунту не можуть зупинити процесу фільтрації води. І так від початку до кінця поливного сезону. Вода просочується вниз, розчиняючи гіпсові прожилки. Рисові чеки Криму нагадують сито, де вода утримується лише завдяки підпору, що утворюється у скидних каналах.

Непродуктивні втрати води, навіть в умовах центрального степу, дуже великі. Вони сягають 40, а то й 50 відсотків загального витрачання води.

На всіх без винятку грунтах, розташованих у рівнинній частині Криму, підвищення рівня грунтових мінералізованих вод призводить до серйозних, необоротних явищ. Якщо не вживати ніяких заходів, то дуже скоро настане час, коли на родючих землях Криму широко розпросторяться вогнища вторинного засолення земель, а в низинах і заболочення. З'являться безплідні солончаки та солонці. І це, на жаль, не з царини прогнозів і припущень.

Уже сьогодні виходять із сільськогосподарського обігу найродючіші землі, вимокають і гинуть сади, виноградники, лісосмуги і лісопарки, гине рослинність і на присадибних ділянках. Підтоплено багато десятків населених пунктів.

Непривабливу картину можна побачити у селищі Леніне Ленінського району, де в парку через вимокання коренів загинула не одна сотня дерев.

Підвищення та формування рівня грунтових вод у зоні впливу Північно-Кримського каналу — значна і серйозна проблема. Поки що немає вогнищ содового засолення, проте запаси природного гіпсу в грунті при щорічному зрошенні вичерпуються (гіпс — антагоніст соди), і як вловити той момент, коли ця природна рівновага порушиться?

Підвищення рівня грунтових вод загрожує й іншими «незручностями». Засолені грунтові води проникають в артезіанські свердловини, погіршується якість води. Населення міста Красноперекопська уже зазнало на собі цієї метаморфози: вода тут зробилася гірко-солона. Довгий час жителі міста завозили питну воду з інших населених пунктів, поки не проклали водогін з далекого села Воронцовки.

Викликає небезпідставну тривогу бурхливий ріст та розвиток синьо-зелених водоростей. Започаткувавшись у скидних каналах, де цьому сприяли залишки азотних добрив, винесених водою з чеків, ці водорості перекочовують у чеки, а звідти у магістральні канали. Є дані, що разом з водами Дніпра синьо-зелені водорості уже проникли у підземні водоносні горизонти Кримського півострова. У процесі життєдіяльності деякі популяції цих водоростей виділяють токсичні для живого організму речовини. Тому наявність їх у питній воді небажана.

Останнім часом розпочато серйозну роботу по ліквідації негативних наслідків іригації. Постійно підвищується культура експлуатації каналу. Працівники управлінь по експлуатації зрошувальних систем отримали вказівку звертати особливу увагу на боротьбу з непродуктивними втратами води і водоскидами. Ведеться чіткий облік води за заявками господарств. Здійснюються заходи по бетонуванню річища Північно-Кримського каналу, особливо у тих місцях, де підстильні породи мають підвищену фільтрацію. В одній із постанов Кримського облвиконкому рекомендується переводити артезіанські свердловини із зрошення на водопостачання. Та й закрите подавання води до нових поливних агрегатів позитивно позначається на аероекологічній обстановці поливних земель.

Усе це взагалі має позитивно позначатися на зниженні та стабілізації рівня грунтових вод, аби запобігти виходу земель із сільськогосподарського обігу. Колекторно-дренажна мережа в перспективі сягне 100,3 тисячі гектарів. Захисний дренаж охопить 200 населених пунктів... Але чи варто було створювати проблеми, аби потім «успішно» їх вирішувати? Адже люди не можуть чекати. Уже зараз частина населення мігрує з підтоплених сіл, полишає насиджені місця і виїжджає.

І все це через основну помилку у проекті. Інші можливі варіанти, враховуючи досвід світового та вітчизняного іригаційного будівництва, передбачали гідроізоляцію головного річища, щоб звести до мінімуму втрати води на її шляху до поля. Вони також зводили б до абсолютного нуля втрати економічні і в даному разі екологічні. Такі варіанти були можливі за існуючого тоді науково-дослідницького рівня в іригації.

Однак принцип «краще менше, та краще» було рішуче відкинуто, бо він потребував чіткішої і гнучкішої науково-технічної розробки проекту, більших капіталовкладень для створення справді сучасної промислової бази.

Зайве, як декому здавалося, вкладення коштів зовсім не було зайвим, якщо до економічних розрахунків та оцінок підходити з точки зору системного аналізу. Часто ми більше думаємо про день сьогоднішній, аніж завтрашній.

Багато мовиться про високу економічну ефективність проекту Північно-Кримського

каналу, однак методика цих розрахунків незрозуміла з принципової позиції: для кого і якою мірою він ефективний?

3.

Методи руйнування природного середовища в Криму досить різноманітні. Наприклад, Арабатська стрілка — «...вузький і довгий бар, що відділяє затоку Сиваш від Азовського моря. Довжина близько ста кілометрів, ширина від 270 метрів до 8 кілометрів. На півночі відділяється од материка вузькою Генічеською протокою» (з географічного словника).

Багато років тому Міністерство шляхів сполучення з відома херсонських властей проклало у північній частині стрілки сорокакілометрову колію і почало вивозити для своїх потреб пісок, та так інтенсивно, що виникла загроза існуванню самої стрілки, яка оберігає, з одного боку, багатющі сольові ресурси Сивашу, а з другого — убезпечує від засолення Азовське море. І хоча вивезення піску давно заборонили, рекультивація стрілки не провадиться, бо потребує це десятків мільйонів карбованців.

До того ж Арабатська стрілка — перспективний курортний район (піщані пляжі, тепле, неглибоке море, м'який клімат). Однак, по суті, її освоєння ведеться непланово, в ньому багато стихійного, непродуманого. Та й безглуздість міжобласного територіального поділу єдиного природного утворення явно суперечить здоровому глуздові. Можливо, її слід би було повністю ввести до складу Кримської області, враховуючи природничо-історичне походження та географічне положення.

4.

Центральна преса вже порушувала проблему заказника Карадагу. Так, він був нічийний. Лише в серпні 1979 року засновано Карадазький державний заказник Інституту біології південних морів АН УРСР. Його схили покреслили безглузді тераси для залісення; лісник, який відав територією майбутнього заказника, пускав на гору кого завгодно за «мзду».

Значної шкоди заказнику завдали «дикуни», а також спеціалісти-геологи й екскурсійні групи туристів-студентів, котрі професійно добували самоцвіти, парчову яшму та інші унікальні геологічні мінерали. Але найбільшої шкоди його мінералогічним багатствам завдавали самі... геологи. Саме позиція місцевих геологів стала основною перешкодою на шляху перетворення Карадагу на справжній (юридично) заказник.

Свята гора — невід'ємна частина заказника — складена з цінної цеолітової породи. Слід сказати, що останнім часом у нашій країні відкрито величезні поклади цеолітів, наприклад, на Закарпатті. Але дехто з геологів, розраховуючи на можливість матеріальної винагороди (за промислового використання Святої гори), ефективно блокував перехід Карадагу у розряд заказника. Неповторний Карадаг взято нарешті під захист.

Нових ран ландшафту півострова завдає і розвиток промисловості з видобутку будівельних матеріалів. У передгір'ях Криму, відомих своїми рекреаційними властивостями, «успішно» зрізаються цілі гори вапняків, виникають лисини на місцях та навколо кар'єрів.

Добування флюсів (вапняків) для металургійної промисловості сягає мільйонів тонн, і це в зоні південно-східного узбережжя Криму. А сядьте в автобус, що прямує за маршрутом Євпаторія — Роздольне. За містом років десять тому можна було спостерігати непринадну картину: зарослі бур'янами, покинуті землі колишніх кар'єрів, що нагадували якийсь місячний ландшафт. Розробки тут давно припинено, але тільки зараз ці землі рекультивуються і впорядковуються.

5.

На перешийку, що єднає Крим з материком, на межі з Херсонською областю, серед викоковрожайних зрошуваних земель, за 100—150 кілометрів від одної з кращих на території Європейської частини СРСР курортних зон, виник та інтенсивно розвивається, розширюється комплекс хімічних заводів. До їх числа належать Перекопський бромний, Кримське об'єднання «Титан», Кримський содовий заводи і, нарешті... «Бути новому велетню хімії!» — під таким заголовком п'ять років тому сповіщалося у газеті «Крымская правда» про будівництво Сиваського аніліно-фарбового заводу. Нині ще одне повідомлення: біля мису Казантип закінчується будівництво атомної електростанції...

Цей комплекс споживає величезну кількість води, причому прісної води, поглинає значні енергетичні ресурси, забруднює навколишнє середовище. Лише з заводу об'єднання «Титан» щодоби у Сиваш скидається 1200 тонн залізного гарку і така ж кількість фосфогіпсу, багато розведеної сірчаної кислоти, при утилізації якої можна було б щодоби отримувати до 200 тонн концентрованої сірчаної кислоти. А це ж, мабуть, «найневинніші» речовини. Про інші викиди, в тому числі газоподібні, ніяких офіційних даних немає. Відомо лише, що вони містять у собі сполуки фтору. А це сильнодіюча отрута.

Не тільки на території заводу, а й на прилеглій до нього території немає ніякого контролю за забрудненням грунтів, грунтових вод та повітря. Коли ж у порядку констатації факту здіймуть тривогу спеціалісти охорони здоров'я, агрономи й біологи — буде вже пізно, хоча йдеться про завод з найменш шкідливими викидами в навколишнє середовище. А що буде, коли стане до ладу аніліно-фарбовий завод, винесений через шкідливість за межі густонаселених центральних районів?

Гадаємо, рішення побудувати в Криму комплекс хімічної індустрії пояснюється двома основними умовами: наявністю Сивашу (Гнилого моря) і Північно-Кримського каналу. Організатори будівництва, очевидно, вважали, що гріх не використати такої

«зручної» можливості. А поки що «відповідає» за всіх Сиваш. Чи не зашкодить природі створення «стічної ями» з дзеркалом 2500 квадратних кілометрів?

Адже Сиваш сполучається з Азовським морем. З Сивашем контактує великий, єдиний у гідростатичному відношенні горизонт грунтових вод Присивашшя, що залягає на незначній глибині і безпосередньо впливає на родючість грунтів Присивашшя. Зараження Сивашу шкідливими речовинами зумовить зараження грунтових вод Присивашшя з його просторими угіддями високопродуктивних зрошуваних земель. Слід зазначити, що заразити шкідливими речовинами будь-який регіон з близьким заляганням грунтових вод порівняно легко, оскільки грунтові води — ефективний розносщик водорозчинних речовин. А от як дезактивувати це явище? На це потрібно сотні років.

Контакт Сивашу з Азовським морем може призвести також до зараження вод Азовського моря. Звичайно, Генічеську протоку можна перекрити, але рівень Сивашу останнім часом починає підвищуватися через те, що частина зрошуваних і усі скидні води зі зрошувальних систем надходять у Сиваш. Як наслідок може початися інфільтрація солоних вод Сивашу через 100-кілометрову Арабатську стрілку в Азовське море. Про наслідки цього процесу страшно навіть подумати. Між тим, уже зараз ведуться різні проектно-дослідницькі роботи щодо кращого опріснення Азовського моря.

На опріснення Сивашу уже нарікають хіміки й гідрохіміки. Це знижує цінність Сивашу як джерела сировини для хімічних виробництв. Утворюється замкнуте коло, якщо виходити з того, що саме соляні сиваські ресурси являють собою головну причину розміщення тут содового та бромного заводів.

Тверда, чітко визначена позиція місцевих властей, представників науки та спеціалістів з охорони природи, котрі спільно виступають на захист природи Криму від втручання хіміків і атомників, зустріла ще більший спротив останніх.

Аналіз доцільності та перспектив подібних споруджень має враховувати перш за все інтереси суспільства в цілому, а не окремо взятого відомства чи кількох відомств.

І все-таки існування комплексів — це вже де-факто. Тому нині найбільш гостро постають питання розробки та реалізації абсолютно іншого підходу до природоохоронних заходів. Вони мають грунтуватись на застосуванні сучасних методів знезараження викидів у навколишнє середовище, впровадження максимально можливих оборотних систем. Причому всі ці заходи потрібно розробляти комплексно для всіх підприємств.

Назріла потреба терміново (але не поспішно!), залучивши кращі наукові сили країни, скласти чітку схему раціонального освоєння природних багатств Криму з тим, щоб заборонити тут розміщення хімічних підприємств, відходи яких негативно впливають як на солоні озера, так і на природні ресурси Сивашу. До числа саме таких виробництв належать Кримське об'єднання «Титан» та Сиваський аніліно-фарбовий заводи.

І ще один момент. Використання соляних ресурсів Криму має бути комплексним. У хімічних підприємств повинен бути один хазяїн. Ідеї ці зовсім не нові. Близько двадцяти років пропагує їх професор, доктор наук А. Понизовський, проте, на жаль, зрушень поки що ніяких.

Гадаємо, що обласні, республіканські та всесоюзні інстанції вирішать назріле питання ще до того, як Криму, його природі буде завдано непоправної шкоди.

6.

Відомо, що зелений листок не тільки творить з неживої природи органічні речовини, а й благотворно впливає на клімат, насичує повітря киснем та вологою, має бактерицидні властивості. Там, де є лісові масиви, грунтам не загрожують ні зсуви, ні вітрова, ані водна ерозія.

Вчені підрахували, що тільки одна тисяча гектарів лісу, висадженого на яйлах Криму, здатна щорічно акумулювати близько 10 мільйонів кубометрів води. Це дуже важливо нині, коли дається взнаки дефіцит води і в містах, і в курортних зонах, селищах.

Колись давно кримські ліси в гірській та підгірній зонах займали територію 650 тисяч гектарів, але до 1912 року ця площа зменшилася удвічі, а в 1921 році залишилося всього-на-всього 274 тисячі гектарів.

Сьогодні господарства гірської та підгірної частини Криму, зокрема радгоспи «Алушта», «Малореченський», «Тавріда», «Виноградний» та інші, мають у своєму розпорядженні близько 120,5 тисячі гектарів випасів і майже 89 тисяч гектарів непридатних земель. Колись ці масиви займали ліси.

Що являють собою гірські і підгірні випаси? Це малоприступні угіддя. Вони дають дуже малий прибуток, а про непридатні землі й говорити не доводиться. І все-таки ці випаси використовуються господарствами. Никають ними отари овець, збивають копитами дернину, а зливи і талі води довершують картину розрухи. Мине зовсім небагато часу — і ці вигульні землі стануть непридатними.

У самих же господарствах природоохоронна робота поставлена погано. Тут немає ніякої системи, у виробничо-фінансових планах не закладено лімітів витрат на цей важливий вид роботи. Воно й зрозуміло: господарства заклопотані лише виробництвом продукції саме свого профілю, а природоохоронною роботою мають займатися інші відомства.

Обласне управління лісового господарства та заготівель спільно з підвідомчими організаціями за останні десять років зробило дуже багато: площа кримських лісів збільшилася на 39 тисяч гектарів. На Ай-Петринській, Карабі, Долгоруковській, Демерджі та інших яйлах уже сьогодні можна побачити кримську сосну, кедр, бук, черемху і навіть березу. З'являються посадки молодого лісу на терасах схилів та інших невдобах, виросли зелені масиви навколо Сімферопольського водоймища.

І все-таки дане відомство на сьогоднішній

день не має потрібної виробничо-технічної бази, аби в широких масштабах займатися залісенням непридатних земель. Ось чому відновні роботи провадяться дуже повільно — трохи більше 2—3 тисяч гектарів нових посадок на рік.

7.

Практика довела необгрунтованість ставлення до природи з позиції сили. Природа не темна, ворожа сила, з якою обов'язково треба боротися. Вона дуже вразлива, і про це завжди слід пам'ятати. До того ж вона наша мати, а до матері треба ставитися з повагою і любов'ю.

Наша країна має передове законодавство в галузі охорони природи. Однак не досить мати гарні закони, треба їх поважати і дотримуватися. Вирішити питання збереження, реконструкції та покращення природного середовища неможливо без чіткого планування, системності, без залучення науково-технічного й економічного потенціалу країни.

Суспільство має зважувати на терезах розуму і доцільності миттєву користь і довготривалу непоправну шкоду від цього не завжди до кінця продуманого діяння. Ось приклад. У передгірній частині Криму один колгосп розорав землі на схилах — близько двадцяти гектарів, хоча проектом землекористування це не передбачалося. Через 2—3 роки тут утворився голий, безплідний схил — закони водної ерозії безжальні. Слід було б строго спитати з винних — голови колгоспу чи головного агронома, котрі прийняли таке необдумане рішення, а їх ніяк не покарали. Шматочок живої природи назавжди щезнув з лиця землі.

Запровадження нової економічної категорії — ціни на ресурси — дало б змогу все, що стосується до використання природних ресурсів, поставити на здорову основу. Справді, кожне господарство чи відомство відмовилось би від будівництва промислового підприємства на гарній землі, якби йому, скажімо, довелось заплатити за гектар кримської землі сто або двісті тисяч карбованців (залежно від розмірів плати за землю). Те саме стосується і використання води. Як усе це поціновувати, коли воно не має ціни — воно дармове, хоча й безцінне?

Є настійна потреба залишити в усіх грунтово-кліматичних зонах Криму так звані резервати, де б могли існувати в незайманому вигляді флора і фауна. Подекуди корисно було б вивести з сільськогосподарського обігу до 10—15 відсотків розораних земель, доцільніше використавши економічні та матеріальні ресурси на тих землях, які дають більшу віддачу. Адже, порушуючи екологічну рівновагу невдоб, аграрники часто завдають шкоди кращим землям.

8.

Для людства після роззброєння другою за значущістю та актуальністю є проблема екологічна.

Екологічне виховання — це кампанія не одного дня. До цієї роботи повинні залучатися усі наявні джерела інформації. Ознайомлення з екологією має здійснюватися постійно і бути обов'язковим для усіх вікових груп — від дитячого садка до пенсіонерів. У вищих навчальних закладах слід ввести курс екології як дисципліни, бо з кожним роком зростає потреба в спеціалістах-екологах.

Багатьом відомий вираз — охорона навколишнього середовища. Є товариство та інспекція з охорони природи. Проте ці організації зовсім безпорадні перед лицем впливового відомства чи кількох відомств. Досить пригадати історію з «велетами хімії» на півночі Криму.

В даному разі йдеться про інше. Величезні обшири нашої планети — суші та океану — так ушкоджені людиною, а ті, що лишилися більш-менш благополучними, такі незначні, що справа не тільки і не стільки в охороні навколишнього середовища, як в його рекультивації, включаючи реконструкцію, оптимізацію, і тільки потім — його охорону.

Це зовсім не означає, що навколишнє середовище не треба берегти. Зовсім ні! Усі ці три моменти слід здійснювати купно, не випускаючи з уваги жодної складової проблеми.

Шляхи вирішення екологічної проблеми у системі «людина — земля» неминуче приводять нас до ідеї безвідхідного виробництва. Але відразу розв'язати це питання не вдається, тому потрібен екологічний аналіз руху продуктів виробництва. Цей аналіз має робитися по кожному акту природокористування, по кожному плану й проекту, пов'язаним з безвідхідною технологією.

Значної шкоди біосфері, в тому числі і людині, завдається не лише на стадії виробництва (промислового чи сільськогосподарського), а й на стадії використання тих чи інших продуктів. Потрібно точно визначити, скільки і яких відходів продуктів споживання потрапляє в біосферу після закінчення акту споживання. Тим видам відходів, які напевне попадуть у біосферу, потрібно наперед надавати властивостей самоутилізації під дією зовнішнього середовища (сонячна радіація, кисень, вода, мікроорганізми). Наприклад, введення в упаковку ще на стадії виробництва тих видів мікроорганізмів, які після попадання упаковки на грунт під дією кліматичних факторів почали б її інтенсивно, безвідхідно руйнувати.

Нас поки що виручає «безмежжя» обширів нашої країни. Проте воно теж має межі, і про це слід думати уже зараз.

ВАСИЛЬ ШУБРАВСЬКИЙ

ФАЛЬСИФІКАТОРИ ЙОГО НАРОДНОСТІ

У першій половині XIX століття в літературах російській та українській велися особливо інтенсивні й цілеспрямовані пошуки шляхів до народу. То був час, коли проблема народності стала, за словами Бєлінського, «альфою і омегою нового періоду літератури». В ній, як у фокусі, концентрувалися різні погляди на характер і завдання мистецтва, на його зв'язок з народними масами. «Питання про народність,— зазначав Бєлінський,— стало всезагальним питанням і проявилося у двох крайностях». Одна з них проступила у творчості консерваторів, які вбачали народність в етнографізмі, друга — у слов'янофілів, які проповідували особливий, відмежований від революційного Заходу шлях дальшого соціального й культурного розвитку Росії, закликали зображати й підтримувати патріархальщину, смиренність, богобоязливість селянина як його незмінні національні риси.

Передова російська література в особі Пушкіна і Гоголя відкинула ці хибні настанови й дала високі зразки справжньої народності, яка виявляє могуття народного духу. На них і орієнтувалися кращі українські письменники. Але орієнтація не означала бездумного наслідування. Своєрідність історичних і культурних умов життя українського народу висувала «свої» завдання. В умовах не тільки соціального, а й національного гноблення перед українськими письменниками постала насамперед необхідність довести своєю працею спроможність творити високоідейну літературу про соціальні низи і для соціальних низів їхньою ж мовою. При всій своїй значимості для початкового етапу становлення нової української літератури уроки І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків ще не гарантували успіху на цьому шляху. Народність передбачала не просто адекватне зображення очевидного в народному житті, а художнє відтворення глибинних закономірностей в органічному синтезі з передовими ідеями епохи. Йшлося не про «внесення» у сферу народного життя чогось стороннього, чужого думам і почуттям народу, а про освітлення цього життя такими ідеями і прагненнями, які сам народ міг би висловити.

До уваги слід узяти ще одну обставину. Боротьба за народність літератури поєднувалася тоді з вимогою національної самобутності. Розрізнялися два поняття: поет національний і поет народний. Перевагу беззастережно віддавали першому як такому, що своєю творчістю охоплює всі суспільні прошарки і виражає інтереси загальнонаціональні. Бєлінський цінував народність М. Кольцова, вважав, що «не можна було тісніше злити своє життя з життям народу», й водночас застерігав: «Смішно було б і говорити про епітет «народний» стосовно до Пушкіна... Слово національний ще ширше в своєму значенні, аніж народний... Національний поет — велике діло». Пушкіна не називали народним, щоб «не принизити» його (хоча про народність окремих його творів мовилося) і, навпаки, О. Кольцова називали народним, але національним — ні. Мовляв, не дотягнув, залишився своєю творчістю тільки у сферах народного життя. Певна неприродність такого розмежування очевидна: справді великий поет є і національним, і народним. Це вже потвердила історія — вона дала Пушкіну найменування народного поета.

Про тодішній критерій народності важливо пам'ятати у зв'язку з оцінкою народності Шевченка в першій половині XIX ст. Автора «Кобзаря» і «Гайдамаків» відразу поіменовано народним поетом, тобто таким, що головним предметом свого художнього бачення обрав життя і прагнення народу й завдяки великому поетичному хисту пішов значно далі від попередників. То був крок, рівнозначний початку нового етапу в українському письменстві. Сучасники не завжди усвідомлювали це, але й вони вже відчували, що з приходом Шевченка народність української літератури набула нової якості. М. Костомаров писав: «Це цілий народ, який промовляє вустами свого поета». Ще більше він утвердився на такій позиції, коли познайомився з творами поета періоду «трьох літ» (1843—1845). Шевченкова сміливість у глибокому й правдивому зображенні народного життя не тільки захоплювала,

а й, бувало, лякала М. Костомарова. Ширша обізнаність історика з творчістю поета дала йому змогу пізніше ширше і конкретніше сказати про її народність. У статті «Воспоминания о двух малярах» він, зокрема, писав, що Шевченко не був поетом тісної, виняткової народності — його поезія сягнула вищого злету. І додавав, що то був поет народу не малоросійського, а загальноруського. Попри деяку суперечливість висловлених при цьому міркувань, стрижнева думка в них правильна: виражені у творчості Шевченка думи, почуття і прагнення українського народу набувають інтернаціонального звучання. Не можна погодитися з М. Костомаровим тільки в тому, що Шевченко став істинно народним поетом завдяки, мовляв, народній мові, яка не зазнала впливу мови освічених верств. Доступність мови, образності — важливий компонент народності письменника, але не єдиний, а тим більше — не визначальний, тож бачимо характерну для М. Костомарова недооцінку ідейно-світоглядного елемента в творчості Шевченка.

Тоді ж інший сучасник Шевченка Д. Мордовець писав, що великий поет не просто продовжив, розвинув, підніс на вищий щабель народнопоетичні традиції (тут фактично зупинився М. Костомаров), а перший почав освоювати в художній практиці такі шари народного життя, які для його сучасників і в українській, і в російській літературах ще залишалися непоміченими. Ця думка Д. Мордовця дуже виразно перегукувалася з твердженням М. Добролюбова про те, що такого народного поета, як Шевченко, тогочасна російська література не знала.

Російські революційні демократи вперше звернули увагу на те, що у творчості Шевченка відображено корінні соціально-політичні проблеми доби з позицій і в інтересах трудових мас. В основі їхніх поглядів лежав класовий підхід до оцінки народності українського поета. Спираючись на авторитет саме Шевченка, М. Чернишевський у статті «Национальная бестактность» піддав справедливій критиці спроби «москвофільської» газети «Слово» спровокувати ворожнечу між польським і українським народами, відвернути їх увагу від боротьби за соціальне і національне визволення. Без будь-яких вагань і застережень Чернишевський утвердив за Шевченком титул реформатора української літератури, прирівнявши його подвиг до подвигу Міцкевича в польській. Добролюбов високо оцінив у «Кобзарі» соціальність, гостроту постановки проблем народного життя. Цю думку критик підкріпив проникливим аналізом поеми «Гайдамаки», в якій його полонило майстерне зображення сили і розмаху селянсько-козацького повстання. Традиції Чернишевського і Добролюбова розвинули в російській критиці О. Плещеєв, О. Пипін, С. Шашков, І. Прижов.

Називаючи Чернишевського і Добролюбова виразниками інтересів селянства — основної маси народу тодішньої Росії — В. І. Ленін визначав їх демократизм як «мужицький». Такий демократизм був характерний і для Шевченка. Він породжений добою, коли знедолене селянство потребувало якнайактивнішої підтримки в своєму пробудженні і розгортанні визвольної боротьби. У творчості Шевченка ці настрої селянства знайшли повне і чітке вираження, до того ж, з такою ідейно-художньою силою, що література про «мужика» і для «мужика» здобула самостійний голос у хорі великих, видатних. У ній порушувались такі кардинальні проблеми філософського, суспільно-політичного, етичного характеру, про які сучасники поета навіть не здогадувалися. Сфера селянського життя під пером Шевченка розширилась до масштабів загальнонародних. Це була нова якість народності, яка не відразу далася й Шевченкові, але до якої він ішов несхибно, починаючи з перших рядків своєї поезії.

Звичайно, ще задовго до Шевченка як в українській, так і в інших літературах немало було прикладів свідомого заступництва за трудовий люд, за його право на життя, гідне людини. Одні оспівували волелюбність і прославляли мужніх борців за свободу, другі викривали паразитизм і нікчемність гнобителів, інші зверталися безпосередньо до зображення повсякденних клопотів і моралі низів, прагнули викликати співчуття, гуманне ставлення до них. Але мало хто міг розгледіти в народі велику соціально-політичну силу, рушія суспільного поступу. І виходило здебільшого так, що там, де була висока ідейність, не фігурував «мужик» як центральний персонаж, а там, де виступав головним героєм «мужик», бракувало соціальної гостроти конфлікту і високої ідейності. Добролюбов не випадково висловлював своє різке невдоволення тим, що в класичній літературі попереднього етапу була мізерною участь «партії народу». Його привабили Шевченко і Марко Вовчок головним чином тим, що, зображуючи соціальні низи, вони виводили літературу на простір широких соціальних узагальнень. Підказана насущними потребами визвольного руху, ця тенденція так захопила Добролюбова, що він іноді недооцінював народності визначних літературних пам'яток минулого, як, скажімо, деяких творів Пушкіна і Гоголя.

В основі народності Шевченка був ідеал народу, його позиція, точка зору. Про що б не писав поет, він ніколи не втрачав цього орієнтира. Від того вся його творчість має виразно тенденційний, політичний, класовий характер. Послідовна, несхибна вірність народним ідеалам і інтересам повсякчас безпомилково орієнтувала Шевченка в складних питаннях ідейної і соціальної боротьби, громадського руху. Думи, прагнення, почуття народу органічно сплавлялися в нього з найвищими досягненнями людської мислі і духу, ставали частиною національної, а відтак і вселюдської історії. Сприймаючи поезію Шевченка як свою, народ природно відчував у ній вираження власних дум і почуттів, переймався думкою про особисту причетність до творення як історії, так і визначних мистецьких цінностей.

Закономірним був прихід Шевченка в коло російських і польських революційних демократів, бо саме там він знайшов своїх справжніх однодумців, спільників. У період наростання революційної ситуації поет не знаходив спільної мови з колишніми членами Кирило-Мефодіївського товариства

М. Костомаровим і П. Кулішем з наболілих соціально-політичних проблем нового часу. Надто великою прірвою відмежувались вони від мужніх і безкомпромісних закликів поета до збройної боротьби мас. Пізніше М. Костомаров не раз наголошуватиме: «Взагалі той помилився б, хто б став думати, що я був особливо з ним близький і дружній; навпаки, моя дружба з ним охоплювала невеликий час у нашому житті, і, як виявилося згодом, багато з того, що траплялося з ним, залишалось для мене невідомим, і я довідувався про те від інших його друзів: зі мною він значно менше був дружнім і відвертим, ніж з багатьма іншими. Близькість моя з ним була майже виключно літературна, тоді як деякі були до нього близькі не як до малоруського поета, а просто як до людини». Передусім це стосується кінця 50-х років. Стосунки Шевченка з П. Кулішем також еволюціонували від спроб порозумітися до рішучого розмежування. Але тут домішувалися дві обставини, які визначили більшу гостроту суперечок у сорокових роках і радикальне розмежування в кінці п'ятдесятих. Перша з них полягала в тому, що П. Куліш уже з самого початку без усяких на те підстав брав на себе роль ментора, давав категоричні присуди творам поета, домагаючись урахування своїх рекомендацій. Він радив, наприклад, приглушити революційно-визвольний пафос поеми «Гайдамаки», переробити або ж опустити зовсім другу половину поеми «Катерина», поезії «Іван Підкова» тощо. Такі поради поет відкидав, і це не могло не викликати невдоволення, а то й болісного реагування самолюбивого і самовпевненого П. Куліша. Пізніше у щоденнику Шевченка 18 березня 1858 р. не випадково з'явиться запис про нетерпимість П. Куліша до заперечень, коли навіть вони обгрунтовані, справедливі.

Другою обставиною було те, що в кінці 50-х — на початку 60-х років у П. Куліша почали виразно проступати націоналістичні тенденції. Піднесення і дальший розвиток української національної культури, зокрема й літератури, уявлявся йому неодмінно на шляху ізоляції від російської. Тому коли Шевченко, з захопленням відгукуючись про творчість Гоголя, О. Островського, Салтикова-Щедріна, закликав фактично орієнтуватися на кращі здобутки російської літератури, вчитися у великих майстрів художнього слова, а сам, до того ж, увійшов, як своя людина, в коло передової російської художньої інтелігенції, це викликало роздратування П. Куліша. Незабаром у поезії «Брату Тарасові на той світ» він так передасть своє невдоволення: «Вкупі працювати Брат із братом брався: Що одна в нас мати, Ти не догадався. Братався з чужими, Радився з чужими, Гордував словами, Щирими моїми».

Подібний докір на адресу Шевченка прозвучав і в історико-літературних працях П. Куліша, зокрема у статті «Переглядi українських книжок. Казки і байки», в якій явно недооцінювався останній період творчості Шевченка, висловлювалася думка про спад його творчих сил. У праці «Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті» (1858) Куліш прагнув ототожнити народність Шевченка з народністю Г. Квітки-Основ'яненка, що, природно, вело не тільки до збіднення, обмеження її, а й до викривленого тлумачення. Уже сама установка на ототожнення практично виключала з поля зору революційну поезію Шевченка, її антиклерикальні і антикріпосницькі мотиви, інтернаціональне звучання і т. д., бо все те аж надто очевидно дисонувало з творчістю Г. Квітки-Основ'яненка. Та це не зупинило П. Куліша, не змусило його замислитись навіть над тим, чому твори Шевченка відразу після своєї появи здобули незрівнянно ширший і палкіший відгук у демократичних колах України та за її межами, ніж твори Г. Квітки-Основ'яненка. Як виявилося, для П. Куліша найпершими і найважливішими критеріями народності літератури були ті її ознаки, які найповніше передають специфіку буття українського народу. Оскільки ж така специфіка, на його думку, виявляється головним чином в етнографічно-побутових деталях, то на них і має зосереджуватися насамперед література, а все інше (навіть якщо воно також притаманне українському народові, але є і в сусідніх народів) не становить інтересу.

Відомо, що вже саму появу Шевченка на початку 40-х років XIX ст. І. Франко справедливо оцінив як явище нове в літературі світовій, оскільки з Шевченком в літературу прийшов селянин-кріпак «уже не як герой повісті або поеми, але як живий діяч, як робітник і борець за потоптані людські права всього поневоленого мужицтва, всього обідраного і скривдженого довговіковою історією українського народу, як защитник усіх кривджених, гноблених і переслідуваних». Хіба це не встократ вагоміше, значніше, ніж суто побутові деталі? Але річ у тім, що для такого вислову потрібен був аналіз передусім революційної музи Шевченка, а її П. Куліш боявся. Послідовно, починаючи з 50-х років, він проводив думку, що справжню народність в українській літературі започаткував Г. Квітка-Основ'яненко, а Шевченко пішов далі тим шляхом. 1869 р. він категорично твердив: «Ся повість («Маруся» Квітки.— В. Ш.) положила непорушну основу нової словесності української. Шевченко був уже другим її спорудником». Витлумачення народності Г. Квітки-Основ'яненка зводилося до ідеалізації патріархальщини, проповіді євангельської любові до ближнього, яка нібито здатна примирити всі стани і класи, облагородити «жорстокі серця», «запеклі душі» багатіїв. Взірцем позитивного героя виставлявся Тихон Брус з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Добре роби, добре й буде».

Свої позиції щодо оцінки народності Шевченка П. Куліш «поглибив» у «Соборном послании галичанам» 1871 р. повчанням, що для галицьких письменників «мусить бути школа українська, обіперта не на Шевченкові, як у вас здається, а на етнографії». Через три роки в «Истории воссоединения Руси» він назве музу Тараса «полупьяною, распущенною», ілюструючи це положення тим, що в поемі «Сон» поет без «благоговіння й поваги» відізвався про Петра І і Катерину II, відмовить значній частині спадщини Шевченка в будь-якому суспільному значенні, провіщаючи їй забуття. Причину неприязні до революційних творів П. Куліш наочно

розкрив в «Історичному оповіданні», вміщеному як вступ до збірки власних творів з характерною для його симпатій назвою «Хуторна поезія» (1882). Навівши відомі рядки з поеми «Кавказ» — «Од молдаванина до фінна На всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує»,— він прокоментував їх так: «Не мовчатиме ж воно вічно, колись таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства». Гору брав страх перед революційним вибухом мас.

З незначними корективами традиції П. Куліша підхопили й продовжили «народовці» О. Огоновський, В. Барвінський, Д. Танячкевич, Є. Згарський та інші, які обмежували значення творчості Шевченка вузьконаціональними культурно-просвітницькими рамками. Революційну поезію вони не оминали, не гудили, але й ціну їй складали невелику, а ще частіше трактували спотворено, знаходячи в ній чимало неестетичного. Характеризуючи послання «І мертвим, і живим...», О. Огоновський підкреслював, що Шевченко викривав і осуджував здирство, паразитизм, але тут же додавав: «Поет, дізнавшись в житті своєму від панів багато лиха, заворушився і закипів жаром огненним, коли тільки про них став згадувати: тоді тратив рівновагу в настрою душевнім та й писав і таке, що зовсім не було естетичним». Насправді ж ніякої душевної рівноваги поет не втрачав. Це була свідома настанова на дискредитацію, викриття і моральне знищення отих недолюдків, про яких у тому ж посланні мовилося: «Кайданами міняються, Правдою торгують. І господа зневажають,— Людей запрягають В тяжкі ярма. Орють лихо, Лихом засівають».

Ніби передбачаючи, що нищівну критику панства можуть витлумачити як зведення особистих рахунків колишнього кріпака з панами, Шевченко застерігав у поемі «Марина»:

...Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...—
Сказали б просто,— дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! — Єй-богу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.

Ці рядки як О. Огоновському, так і іншим «народовцям» були, звичайно, відомі. Але і їх вони переінакшили по-своєму, страктувавши в дусі абстрактної моралі. Гранично чітко висловлену поетом думку про те, що він не може бути байдужим, спостерігаючи нелюдські знущання кріпосників над безправним народом, О. Партицький, наприклад, оповив таким непроникним туманом лицемірства й брехні: «Постаті ті (панів.— В. Ш.) списував Шевченко — як сам мовить — не з ненависті до панів, а просто з моральної конечності». Здавалось би, кожен рядок поета криком кричить про його люту зненависть до деспотичного панства, а О. Партицький залишається глухим. Далі він мовить так: «Шевченко бажав, щоб на Україні не було розділу між панством і хлопством... Найбільше рад був Шевченко, щоб розділ родовий (всередині нації — В. Ш.) вирівнявся на мирній дорозі через побратання і почуття волі». У напружених, болісних шуканнях шляхів до полегшення становища покріпаченого селянства Шевченко в 40-х роках якусь мить допускав можливість «усовістити» панство, переконати його в необхідності зглянутися над бідуванням народу, подбати про піднесення національної культури. Такий настрій відбився у згаданому вже посланні «І мертвим, і живим...» Але й тут «усовіщання» супроводжується грізним застереженням: «Схаменіться — будьте люди, Бо лихо вам буде. Розкуються незабаром Заковані люди, Настане суд, заговорять І Дніпро і гори! І потече сторіками Кров у синє море Дітей ваших...» Це вже не вмовляння, а пророкування розплати, яка в багатьох революційних поезіях Шевченка виступає логічним завершенням зображених картин сваволі й безчинства кріпосників, усіх душителів народних. Засновані на глибокій вірі в спроможність мас вибороти собі волю, його заклики рвати кайдани, рішуче розправлятися з гнобителями знаходили щирий відгук у серцях гноблених.

Прикметно, що І. Копач, оглядаючи в «Зорі» поему «Сон», дійшов висновку іншого, ніж О. Партицький, але так само не прийняв революційного спрямування творчості Шевченка з мотивів цілком надуманих: «Яку ж раду дає Шевченко на ті рани, які сам розкрив? — запитує І. Копач і тут же відповідає.— Ніколи не помиляюсь: одну лише кроваву революцію... І нічого дивного такий погляд у Шевченка, гарячого громадянина, сина через тілько віків вільної України, викормленого вольнодумною традицією історичною. Найчастіше подає він своє слово за кроваву революцію, так як в нашім «Сні». Та та якраз рада його видить ми ся й найменш прогожою іменно в нашім віці і на будуче тим більше, що Шевченко ані словом не натякає на спосіб переведення її та на рід устрою по ній... Отже, лиш від піднесення інтелектуальної і моральної ровени цілих мас і одиниць треба ждати більшої і тривкої справедливості суспільної».

Визнання того, що Шевченко розкрив суспільні болячки і визначив як єдиний ефективний спосіб їх лікування — революцію, само по собі є запереченням тези О. Партицького, нібито Шевченко пропагував, оспівував мир і злагоду серед української нації, й І. Копач узявся «довести» неспроможність поетового пророкування революції. Але його потуги виявились марними. Претензії до Шевченка, що він не вказав на спосіб переведення революції, на «рід» пореволюційного устрою — безпідставні. Художня література — не історичний трактат, не конституційний звід законів держави. Досить і того, що заклик до революційної боротьби грунтувався на безкомпромісному викритті соціальних пороків суспільного ладу і супроводжувався палкою мрією про «сім'ю вольну, нову».

Проголошуючи себе поборником «чистої» від політики поезії, «народовці» прагнули скомпрометувати революційну поезію Шев-

ченка. На автора «Кобзаря» вони дивилися як на співця національної єдності, тому в поняття його народності включали любов і турботу, що однаково обіймали як селянина, так і пана. Але це була також політика, тільки така, в завдання якої входило боронити панів від караючого слова поета, відвернути взагалі літературу від соціальних конфліктів, класових суперечок. Заявляючи, що політика «плавить високий дух поезії», Є. Згарський тут же уточнював: «Не вражда, а самий безпристрасний божий мир — високе приділення поезії». Виходить, що коли в житті нема «божого миру», а є непримиренні ворогуючі сили, то поет не повинен їх помічати. За О. Огоновським, любов Шевченка до України обіймала всі її соціальні верстви: «Люблячи же з таким жаром свою Україну, мусив поет тою своєю любов'ю обіймати також своїх ворогів».

Палка любов поета до України і її народу ні в кого сумніву не викликала і не викликає. Про неї він сам добре сказав: «Я так її, я так люблю Мою Україну убогу, Що проклену святого бога, За неї душу погублю!» Звернімо увагу, про яку Україну йде мова — убогу. Жоден рядок поезії Шевченка не дає ні найменших підстав говорити, що він «обіймав своєю любов'ю» кріпосників. Якщо поет готовий був навіть «святого бога» проклясти, щоб тільки здобула волю його убога Україна, то про яку його любов до панства може йти мова? Про неї може говорити тільки той, хто, всупереч фактам, будь-що хоче зробити Шевченка «предтечею», прапором своїх буржуазно-націоналістичних переконань.

Звідси й намагання замкнути зміст і значення творчості Шевченка тільки рамками України. «Народовцям» і на думку не спадало, що вони тим самим не звеличують, а, навпаки, принижують великого поета. Навіть поему «Неофіти» О. Огоновський страктував у вузько національному плані. Йдучи за Є. Згарським, який висловив тільки припущення, що під образом матері Алкіда поет мав на увазі «боліщу мать Україну», він беззастережно твердив, що образ матері відбиває специфічно національні риси України, а її син Алкід — то уособлення долі українського народу. На цій підставі поетові закидалося, що він розминувся з метою, яку поставив перед собою, бо закінчив поему смертю сина, не пообіцявши Україні ніякої перспективи.

«Народовці», а за ними й наступні покоління українських буржуазних націоналістів полюбляють ялозити думку, що Шевченко дотримувався християнської доктрини «непротивлення злу насильством». Чи не перший її сформулював О. Партицький: «Шевченко був переконаний, що панування деспотів недовго потриває. Уже «зоря» всходить на небі, она в недалекій будучности зладиться з тиранами. А доки що не належить забувати християнської науки, котра велить молитись за царя кожного». Ще виразніше з посланням на уривок з поеми «Неофіти», про це писав пізніше С. Смаль-Стоцький: «Довго перед тим, нім ще мудрець з Ясної Поляни, великий Толстой, виступив з своєю релігією — наукою любові і справедливості і кинув у світ гасло: не протився злу, наш Тарас Шевченко, а ніхто інший, витягнув з Христової науки ясно і недвозначно такий висновок, щоб за ката лютого молитись, його в молитвах поминати і щоб з катом боротись не огнем і мечем, а правдою і любов'ю, і лиш тим правді служити, щоб перед гординею катів не поклонятися:

Молітесь, братія, молітесь
За ката лютого! Його
В своїх молитвах пом'яніте...»

Поема «Неофіти», з якої цитуються щойно наведені рядки, — твір складний, у ньому своєрідно переплітаються історія і сучасність, мотиви релігійні і світські. Зображуючи об'єктивно події першого століття нашої ери, коли в східній частині Римської імперії виникло внаслідок кризи рабовласницького суспільства християнство і протиставило себе рабовласницькій тиранії, поет правдиво передав і дух його протестантизму, і успадкування ним усього того, що випливало із спокутної жертви Христа: терпіння, покірність, сприйняття страждання як блага. Такі двоякі «чесноти» і втілено в образі центрального персонажа, мужнього християнина Алкіда. Тирану Нерону він не скоряється, але й не чинить активної протидії, вважаючи, що терпіння і молитва є благом, бо утверджує християнську ідею необхідності взяти на себе страждання світу, його болі й сподівання. Саме йому і належать процитовані С. Смаль-Стоцьким рядки. Це його заклик до побратимів-християн. Такою була історія, і Шевченко не відступив від неї. Але чи маємо ми право ототожнювати його переконання з Алкідовими? Здоровий глузд каже — ні! С. Смаль-Стоцькому до цього байдуже, бо йому вкрай треба було хоч би чимось підперти свої антинаукові вправи. І він, і його попередники в особі «народовців» не могли не знати, що в Шевченка є його безпосередні висловлювання про царів, деспотів, тиранів, але вони їх старанно обходили. Згадаймо хоч би рядки з поеми «Царі»: «Бодай кати їх постинали, Отих царів, катів людських». Ось якою була молитва Шевченка за царів і поминання їх у тій молитві. П. Куліш, як про це мовилося раніше, дорікав поетові за картання царя Петра I і цариці Катерини II, а О. Партицький і С. Смаль-Стоцький твердять щось зовсім протилежне.

Тут до речі буде зауважити таке. У деяких творах Шевченка звучить мотив прощення ворогові («Згадайте, братія моя», «Чи ми ще зійдемося знову?», «Меж скалами, неначе злодій» та ін.). Але в кожному випадку мова йде про прощення за особисті кривди. Герой поеми «Меж скалами, неначе злодій» прощає своїй дружині зраду, в поезії «Згадайте, братія моя» поет закликає своїх спільників по Кирило-Мефодіївському товариству, які опинились за гратами каземату III відділу, забути, не проклинати зрадника, жалюгідного донощика-провокатора, тобто стати вище, не звертати увагу на нікчему. Болісним відчуттям слабкості революційних сил у країні продиктоване звернення до покараних кирило-мефодіївців: «Смирітеся, молітесь богу». Іншого виходу у них не було в тих умовах. Одначе й тут поет не забуває додати: «Свою Україну любіть, Любіть її... во время люте, В остатню тяжкую минуту За неї господа моліть».

Об'єктивно це навертало на думку, щоб не втрачати надій і потреби соціальної активності у майбутньому. Коли ж мова заходить про кривди, заподіяні народові, у Шевченка не знайдемо ні найменших ноток прощення чи примирення. За заподіяні народові страждання, горе повинна бути неминуча розплата. Звідси — палкі заклики поета до зброї, до розправи над гнобителями.

Найкраще спростувало вигадки буржуазних націоналістів про Шевченка як співця «божого миру» між гнобленими і гнобителями саме життя. У міру того, як серед демократичних кіл, широких мас ставали відомими революційні твори Шевченка, питома вага всієї творчості українського поета у визвольному русі зростала. В 60-х роках минулого століття ними зацікавилися революційні народники, які йшли з ними в народ, використовували їх у своїх поезіях, статтях, прокламаціях, листах, піклувалися про їх видання та переклади іншими мовами. Показовим щодо цього є, зокрема, «Из-за решетки», надрукований Г. Лопатіним у Женеві 1877 р. В ньому вміщено ряд творів, які провідною думкою, мотивами виразно перегукуються з поезіями Шевченка. Це особливо помітно на віршах Ф. В. Волховського «Я вынести могу разлуку», «Все то же». Пізніше епіграфом до своєї статті «Итоги коронации» той же автор узяв рядки з поеми Шевченка «Неофіти». Найчастіше привертали увагу народників такі твори українського поета, як «Минають дні, минають ночі», «Кавказ», «Єретик», «Неофіти» та інші поезії революційного спрямування.

Ще більшої популярності набула революційна поезія Шевченка у кінці XIX — на початку XX ст., тобто в період пролетарського визвольного руху. Вона поширювалась у листівках, цитувалася у прокламаціях, її декламували на вечорах, зібраннях, причому не тільки на Україні, а й далеко за її межами. Мало про якого з великих поетів можна сказати як про Шевченка: його муза кликала на барикади, гартувала революційний дух мас, вселяючи віру в перемогу. І все те відбувалося уже на очах смаль-стоцьких, але вони вперто не тільки не помічали цього, а й продовжували твердити своє, старе. Додались і деякі нові нотки...

У щомісячнику «Українська хата» зроблено спробу дискредитувати Шевченка, охарактеризувати його творчість як таку, що втратила своє значення для сучасності. У статті М. Євшана «Тарас Шевченко» наскрізно проведена думка, що Шевченко «не усвідомляв собі далекосяглості свого протесту. Історичний момент знайшов в його творчості відгук, але самого його думка тягнула куди інде, шукала в минувшині за готовими схемами життя, поклонялась козаччині. Ось чому поета можна назвати реакціонером в певному смислі. То ж він відтак жалкував в неволі, що дався піддурити і писав за чужою намовою вірші погані, він боявся своєї спільності з тодішніми передовими людьми, боявся всяких нових, свіжих ідей на Україні. І писав зовсім консервативні та назадницькі на той час думки, коли подав проти «современних огнів» таку репліку: «Доборолась Україна До самого краю...».

У контексті епохи, коли твори Шевченка здобули велику популярність серед революційного пролетаріату Росії, ця зловмисна тирада, як і вся стаття М. Євшана, не може інакше розцінюватися, як виплід примітивної фантазії, роздратованої активною суспільною функцією творчості поета у визвольному русі. Дійшло, як бачимо, навіть до прямого перекручення змісту послання «І мертвим, і живим...» Доводиться нагадати те місце із послання:

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.

Тут уся справа в тому, що поет мав на увазі під «современними огнями». Адже попереду йшлося про українське лібералъствуюче панство, яке зневажало традиції національної культури, «перлося на чужину» і там механічно переймало все показне, оманливе. А запевняло, що воно несе з-за рубежа високу культуру, щоб просвітити «современними огнями» батьківщину. Проти такої облудності і спрямоване слово поета, який, нещадно картаючи сваволю й деспотизм кріпосників, їх байдужість до інтересів рідного краю, закликав дбати про розвиток своєї національної культури, а не сліпо схилятися перед усім іноземним. Його девізом було: «І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь». Гірка, вбивча іронія — «современними огнями» — якнайкраще характеризує і духовну нікчемність ліберального панства, і демагогічність його заяв.

Тенденція принизити, знецінити творчість Шевченка виявилася і в спробі відродити кулішівську тезу про ототожнення її з творчістю Г. Квітки-Основ'яненка в плані народності. Різниця тільки в тому, що П. Куліш і М. Євшан робили з того ототожнення цілком різні, можна сказати, діаметрально протилежні висновки. Якщо П. Куліш вбачав велич Шевченка в його спорідненості з Г. Квіткою-Основ'яненком і зазначав, що Шевченко доти йшов угору, поки його не відірвано від етнографічного «чутива», то М. Євшан писав про відсталість, консерватизм і «назадництво» Шевченка, про втрату будь-якої цінності його творів у нову добу. «Він не мав почуття перспективи ані почуття міри і був до кінця життя творцем примітивним», — резюмував М. Євшан свою думку про Шевченка. Здається, до такого абсурду не додумувались навіть найзапекліші чорносотенці. Друкуючи статтю М. Євшана без будь-яких коментарів і застережень, редакція «Української хати», можна вважати, поділяла її тези.

Залишається неясним, як це так могло статися, що навколо «творця примітивного», поета простонародного, який, буцімто, не виходив за межі етнографічно-побутової тематики, з самого початку зав'язалися такі палкі ідейні дискусії і чим далі поглиблюва-

лися, загострювалися, сягаючи найвищих суспільно-політичних сфер, різних течій, партій, напрямів? З перемогою Жовтня дискусії ті переросли у протиборство двох діаметрально протилежних ідеологій: буржуазної і соціалістичної. Викинуті очисним буревієм соціалістичної революції за межі нашої багатонаціональної Вітчизни, українські буржуазні націоналісти пнуться видати себе єдиними «правовірними» спадкоємцями і цінителями спадщини великого поета. Вони видають його твори, супроводжуючи їх своїми, сповненими лицемірства коментарями, пишуть про нього як про свого ідейного натхненника, намагаючись убгати його великі, благородні ідеї волі, рівності і братерства народів у вузенькі, кривобокі рамки буржуазного націоналізму.

Втім, новітні фальсифікатори народності Шевченка не оригінальні. Узявши на своє озброєння усе найвідсталіше, найреакційніше з того, що залишили їхні ідейні попередники другої половини XIX — початку XX ст., вони беруть уже готові постулати і підганяють під них окремі рядки поета. Оскільки ж ті рядки не відповідають заздалегідь уготованій схемі, то зазнають спотвореного трактування. Неважко помітити, що в антинаукових вправах буржуазних націоналістів превалює тенденція вислужництва перед світом капіталу, прагнення очорнити соціалістичний світ, а з тим і революційно оновлену батьківщину поета. Факти, наукова аргументованість, об'єктивність суджень — то все для них далеке, байдуже. Та й не всю творчість Шевченка вони залучають для аналізу. Поезія останнього періоду залишається здебільшого поза увагою як така, що нібито слабша за твори ранні. На всякі лади повторюються тільки три виссані з пальця тези про те, що Шевченко ніколи не був революціонером, а тільки співцем любові і злагоди, ненавидів «московщину», «служив до кінця свого життя і вмер на службі нації і богові» (Л. Білецький. Віруючий Шевченко).

Звичайно, буржуазним націоналістам доводиться рахуватися з тим, що в наш час їм дедалі важче вводити в оману підготовленого читача. Колишні категоричні твердження про «божий мир» між селянином і паном, якого нібито бажав Шевченко, або про зненависть поета до російського чи будь-якого іншого народу тепер більше затуманюються демагогією. Застосовується, сказати б, тактика маневрування, своєрідного загравання з читачем. Але сутність не міняється. Ось як приписує Шевченкові проповідь класового миру В. Барка: «Немає в Шевченка ширення ненависті з причин різниці національної чи конфесійної, маєткової або класової, — є тільки гнів на тих, котрі коять зло і кривду, насильство і позор, муку і морд над людьми» (Барка Василь. Правда Кобзаря. Вид-во «Пролог», 1961, с. 283). Кривдників народу по імені не названо. Проти кого ж був спрямований гнів поета? Туман цей розвіюється відразу, як тільки звернемося до його творів. Саме до творів — кажемо у множині, бо вся творчість Шевченка перейнята гнівом священним і палаючим до кріпосників, панства взагалі. Його мрія про той час, коли будуть «у селах у веселих і люди веселі», не випадково пов'язувалася з думкою: «Воно б, може, так і сталось, Якби не осталось Сліду панського в Украйні».

Він і раду давав цілком конкретну, як досягти цього: «А щоб збудить Хиренну волю, треба миром, Громадою обух сталить; Та добре вигострить сокиру — Та й заходиться вже будить».

Той самий демагогічний камуфляж покликаний заступити думку про Шевченка як співця класового миру і в таких рядках: «Шевченко — співець людей між людьми, добросердних і прощаючих, щирих і не гордих, без ненависті ні до кого, співець вселюдської братерськості». Якби справді таким був Шевченко, то чого йому було б закликати громаду гострити сокиру? І не тільки гострити, а й заходитися вже здобувати волю в рішучій боротьбі!

В. Барці підспівує Б. Стебельський, зазначаючи, що Шевченко «поруч заповідей божих ставить нам заповіді національні, яких ми маємо берегти... Нація — це кровний зв'язок мертвих, живих і ненароджених і не тільки тих, що в Україні, але й тих, що не в Україні сущі... Він відкидає класовий поділ нації або механічний поділ чи класову солідарність з іншими націями». (Стебельський Богдан. Слово Шевченка на сторожі нації. Література, мистецтво, 1983, № 3, с. 1). Тут уже відверто все сформульовано: берегти національну єдність пана й «хлопа», а не дбати про солідарність класову. Шевченко за те, щоб і сліду панського не залишилось в Україні, а Б. Стебельський приписує йому заповідь класового миру. Що тут спростовувати чи доводити, коли очевидячки кажуть на біле — чорне? «Коли ж цей закон Шевченка, оцінку нації відкинемо, — повчає далі Б. Стебельський, — коли ж підемо за наукою з чужого поля і розслоїмо націю, її родову солідарність, тоді ми станемо на службу матеріалістичного світогляду, особистої наживи, вислужництва ворогові. Тоді мати Україна буде ридати, буде плакати, бо тоді: «Гірше ляха свої діти Її розпинають.»

Процитовані тут рядки з послання Шевченка «І мертвим, і живим...» адресувалися поетом українському панству, яке справді розпинало убогий люд України. Не про майбутнє йшлося, а про жорстоку дійсність сорокових років минулого століття. Не маючи чим підкріпити свою облуду, Б. Стебельський вдається до очевидної фальсифікації, як робить це і В. Литвин, якому будь-що треба довести, що Шевченко «на першому місці завжди ставить момент національно-державний перед соціальним, розуміючи, що тільки у власній державі можна справедливо розв'язати усі наболілі соціальні питання». (Литвин Василь. За правдиву велич Шевченка. Вісник, 1984, № 3, с. 3—4). Проти національного гноблення України Шевченко, звичайно, повставав, боровся, але ніколи не надавав національному визволенню переваги перед соціальним, бо ясно усвідомлював, що національного визволення можна досягти тільки через соціальне визволення. Звідси його дружні, побратимські єднання з передовими діячами російської і польської культури, які підтримували не тільки його, а й прогресивну українську культуру загалом, послідовне й безкомпромісне викриття соціального гноблення. Бага-

товікова історія усіх народів незаперечно доводить, що ніяке національне визволення не приносить розв'язання наболілих соціальних питань. У жодній країні капіталістичного світу досі ці питання не розв'язані і ніяких перспектив не видно на краще, хоча національного визволення вони досягли вже давним-давно. І коли тепер В. Луців називає Шевченка «вождем української нації» (Луців Василь. Шевченко і ми. Література, мистецтво, 1982, № 5, с. 3)., то демонструє тим самим тільки своє невігластво. Кожен знає, що Шевченко не був вождем українського панства. Все його подвижницьке життя присвячене справі соціального і національного визволення українського трудового народу. Українським поміщикам непогано жилося і в умовах національного гноблення. Більше того, вони були надійною опорою царату в його гнобительській політиці. Даремно так турбуються про них барки, луцеви, стебельські, литвини, бучинські та інші представники табору українських буржуазних націоналістів.

Ніде в Шевченка нема мови про українську націю взагалі, а тільки диференційовано: з одного боку «убога Україна», «раби німі», з другого — багатії, супостати, кровопивці. Навіть у ранній період, ще не до кінця усвідомлюючи сутності соціальних явищ, молодий поет виступав співцем знедолених, а коли його називали за це «мужицьким» поетом, відповідав: «Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого і не треба».

Буржуазні націоналісти спекулюють на тому, що на початковому етапі свого творчого шляху Шевченко захоплювався героїчним минулим українського народу. Вони твердять, що Шевченко «все життя шукав шляху до прадідів козацьких». (Луців Василь. Шевченко і ми. Література, мистецтво, 1982, № 5, с. 3). Тобто хочуть довести, що великий поет дивився не вперед, а назад. Гнівну критику гетьманів, козацької старшини, як запроданців і холуїв то польських магнатів, то царизму, націоналісти обходять, не кажучи вже про те, що цілковито замовчують Шевченкові пророкування неминучої перемоги народної революції. Безсумнівно, тільки проникливим оптимістичним поглядом у майбутнє зумовлений запис у щоденнику поета про велику роль науково-технічних відкриттів у суспільному поступі.

Дуже до душі припала їм кулішівська теза про відрубність української літератури від російської. Знову і знову цвірінькають вони, що Шевченко ненавидів Росію, закликав триматися далі від неї. Тон задав їм С. Смаль-Стоцький: «Усяку злуку з московщиною уважав (Шевченко. — **В. Ш.**) за найбільшу недолю, за найбільше нещастя України, за джерело її фізичного занепаду, уважав за кару божу» (Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко, інтерпретації. Варшава, 1934, с. 11). Встановлені радянськими шевченкознавцями незаперечні факти про дружбу, творчі контакти поета з передовими діячами російської культури не спростовуються, а голослівно оголошуються неправдоподібними, вигаданими. Документально засвідчені зустрічі Шевченка і Чернишевського на квартирі М. Костомарова, відвідання українським поетом сім'ї Чернишевського (про це йдеться в листі двоюрідної сестри Чернишевського П. Пипіної), як і загальновідомі факти творчих зв'язків українського поета з О. Плещеєвим, братами В. і М. Курочкіними, співробітниками «Искры» тощо, не визнаються, свідомо замовчуються. А такі

М. Маловський. «Мені тринадцятий минало...»

писаки, як Маляр, Лиман (Нові дні, 1975, Сучасність, 1976, № 3) звинувачують радянських шевченкознавців у фальшуванні...

Та найбільше дошкуляють українським буржуазним націоналістам свідчення самого Шевченка. В його щоденнику не раз натрапляємо на захоплені оцінки видатних явищ російської культури, конкретних діячів. Це факти відомі, тож нема потреби їх тут наводити. Нагадуємо про них лише тому, що новітні фальсифікатори творчості українського поета закликають не вірити тим записам! Мовляв, то зроблено нещиро, для приспання царської поліції на випадок, якщо щоденник потрапить в її руки. Але вслухаймося, якою щирістю звучить голос поета, коли він, прочитавши «Губернские очерки» М. Салтикова-Щедріна, записав у щоденнику: «Я благоговею перед Салтыковым. О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда». Що тут нещирого? Подати голос за «бессловесного смерда» — це заклик у дусі і стилі саме Шевченка. Відомо, з яким високим пієтетом наш поет ставився до декабристів і О. Герцена, Пушкіна і Лермонтова. В їх особі він бачив велич і славу російського народу, прагнув наслідувати їхні традиції.

Говорячи про Шевченка як про співця «самостійної України», буржуазні націоналісти допускають, проте, і можливу злагоду та братерський союз українців з росіянами, але послухаймо, з якою метою: «Українці з росіянами можуть і повинні бути в братерській згоді, найкращому сусідстві і взаємодопомозі — для повалення комуністичного бусурменства». Ось яка думка не дає їм дрімати. Не здоровим глуздом керуються буржуазні націоналісти, а жовчною злобою проти нашого ладу. Цим, головним чином, і зумовлюється відверта фальсифікація творчості Шевченка, його величних ідей волі, братерства між народами. Інакше-бо неможливо скористатися авторитетом поета для злісних випадів проти Країни Рад.

Так і щодо поглядів на релігію. Великого поета-революціонера, який з такою послідовністю і гнівом викривав всяку містику й забобонні приписи церкви, нещадно картав попівство як вірних слуг самодержавства, намагаються перефарбувати в сумирного проповідника євангельської любові до ближнього, смиренного поклоніння перед церковними догматами. Віра, надія і любов, твердить один з таких фальсифікаторів, — «три найшляхетніші християнські чесноти, ними постійно був узброєний ціле життя Шевченко, і саме тому так чесно й велично пройшов свій життєвий голгофський шлях, як святий, як людина, що випадково опинилася між нами». (Бучинський Дмитро. Християнсько-філософська думка Тараса Шевченка. 1962, с. 125). Дотримання тих чеснот, за Бучинським, полягало в тому, що Шевченко «всіх хотів любити, всіх бажав пригорнути до свого серця, включно до пана, але любов'ю рівною з рівним, саме такою любов'ю і такою рівністю, як проповідує Чоловіколюбець». Тим часом Шевченка боліло насамперед те, що цієї рівності не було і не могло бути в тому суспільстві. Інакше він би не закликав до революційних дій, до боротьби з соціальним злом. «Все брехня — попи й царі» — проголошував поет, намагаючись усіляко дискредитувати цих помазаників божих в очах народу. Саме це й викликало люту злобу служителів церкви, які називали Шевченка і відступником, і богохульником, вимагаючи заборони таких його творів, як «Марія», «Світе ясний, світе тихий», «Гімн черничий» та ін. З цього приводу М. Лозинський дотепно зауважив ще на початку нашого віку: «Гріх против бога попи прощають дуже радо, але «гріхів» проти себе самих не простять вони ніколи. І хоч би ми скілько доказували, що Шевченко вірив у бога, попи все кричатимуть, що він безбожник, бо не вірив у попів». (Тарас Шевченко. Його життя і значення. Написав Михайло Лозинський. Львів, 1901, с. 53).

Зрозуміло, що Шевченка не можна назвати атеїстом у марксистському значенні цього слова, але на природу він дивився як матеріаліст. Як і для російських революційних демократів, для нього не існувало ідей поза конкретним джерелом матеріального світу. Відповідно складалися й погляди Шевченка на релігійні догмати: він їх не приймав, не визнавав. Зображаючи в поемі «Марія» «матір божу», поет зовсім не дотримувався біблійських міфів, його Марія — цілком земна, реальна. Як до реальної постаті звертався Шевченко і до Христа в поезії «Світе ясний, світе тихий»:

Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленими піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

Ще І. Франко звернув увагу на те, що в Шевченка слова «бог», «божий» і їм подібні є «радше поетичного фразою, образовим реченням, а не мають ніякого догматичного, релігійного значення». А новітні фальсифікатори продовжують вишукувати ці слова з метою довести Шевченкову побожність, релігійність, щоб ствердити: «Народний поет є покликаний богом голосити народові правду божу, кликати його до особистої й національної свободи, розкривати перед ним його історичне буття і призначення, перероджувати його національну душу в дусі його колишньої слави й національної правди». (Білецький Леонід. Віруючий Шевченко. 1949, с. 10). Хіба ж це не безсоромна спекуляція іменем великого поета з метою проповідування своїх наскрізь фальшивих ідей!?

Називаючи Шевченка то «народним поетом», то «народним віщуном», «народним пророком», буржуазні націоналісти силкуються звести його народність до відображення найвідсталіших, а то й просто наскрізь реакційних тенденцій і ідей, які нічого спільного не мають з життям, боротьбою та ідейно-естетичним ідеалом українського народу. І з творчістю Т. Г. Шевченка також...

Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Петрограді
(У першому ряду поруч з А. В. Луначарським Я.-Р. Тільберг)

ГАЛИНА КАРКЛІНЬ

РЕВОЛЮЦІЄЮ ВШАНОВАНИЙ

То правда, що в житті кожної людини є незабутні епізоди, дати, про які вона згадує з особливим хвилюванням. Для народного художника Латвії професора Ризької Академії мистецтв Яніса Роберта Тільберга (1880—1972) такою знаменною була п'ятниця 29 листопада 1918 року, коли у післяреволюційному Петрограді на вулиці Червоних Зірок відбулося урочисте відкриття пам'ятника Тарасу Григоровичу Шевченку. Як виникла думка про скульптурний образ Кобзаря у латиського художника, одного з фундаторів національної школи реалістичного портретного живопису?

У 1918 році після публікації декрету В. І. Леніна про план монументальної пропаганди Анатолій Васильович Луначарський вручив петроградському скульптору Леоніду Шервуду список пропонованих для увічнення в пам'ятниках імен видатних політичних, громадських та культурних діячів, славетних полководців і геніальних учених. Серед них був і революційний поет України Тарас Шевченко. Коли список був опублікований, Тільберг перебував у Вітебську, де в художньому училищі очолював скульптурний клас. Не бажаючи стояти осторонь від великої громадської справи і не чекаючи офіційного запрошення, він прибув до Петрограда у самий розпал творчої роботи над проектами пам'ятників. Без вагання свій вибір зупинив на портретній композиції пам'ятника Т. Шевченку. Співвітчизники художника — учасники ленінського плану монументальної пропаганди — Карліс Зале (Заліт) та Теодор Залькалн підтримали вибір Тільберга. І цей пам'ятник перевершив усі сподівання. Про нього згадував у своїх виступах А. В. Луначарський — він належав до тих, що заслуговував втілення у бронзі.

...Другого липня 1970 року Яніс Крістапович Тільберг відзначав своє 90-річчя. Ювіляр був тяжко хворий і приймав поздоровлення, сидячи у кріслі. Незважаючи на спекотний, безвітряний день, його ноги були вкриті теплим пледом, а на голові — берет. Втім, без берета Тільберга мало хто з нас пам'ятає.

— Єдине, що мені тепер залишилось — це мої спогади,— сумно зауважив майстер.— І чим більше віддалені, тим виразніші... Нещодавно, переглядаючи свій архів, я побачив фотографію, датовану 1901 роком — роком мого вступу в Петербурзьку Академію мистецтв. Вона оживила у пам'яті одну з незабутніх сторінок мого життя, пов'язану із створенням образу Тараса Шевченка. Це відбулося, як бачите, задовго до втілення його в пам'ятнику...

Про створення образу Кобзаря художник розповів мені в розмовах, які відбулися

у 1970—1971 роках у його ризькій майстерні на вулиці Залевес, 68:

— Щоб підготуватися до вступних екзаменів в академію я приїхав у Петербург на рік раніше — у 1900 році,— почав свою розповідь професор Тільберг.— Став відвідувати художню студію, обертався поміж столичної молоді. Були серед студентів академії та консерваторії земляки.

У Петербурзі ще добре пам'ятали демократичний латиський гурток «Рукіс» («Трудівник»), заснований у 1880-х роках такими талановитими вихованцями академії, як Адам Алксніс, Яніс Розентал, Вільгельм Пурвіт. Гурток також відвідували студенти консерваторії, учні художньої школи барона Штігліца. Завдання «Рукіса» — популяризація народної творчості, створення на рідній землі вищої художньої школи за взірцем Петербурзької Академії. Деякі з членів гуртка були вже знайомі з працями Чернишевського, Добролюбова, читали революційно-демократичну латиську газету «Дієнас лапа» («Щоденний листок»), яка виходила у Ризі на початку 1890-х років. Редагували її представники «нової течії» Петер Стучка і Яніс Райніс. До початку XX століття гурток уже розпався. Закінчивши у Петербурзі освіту, його члени повернулися на батьківщину. Дехто, правда, залишився працювати у столиці — наприклад, професор консерваторії Язен Вітол, учень Римського-Корсакова, а також художники старшого покоління — графік Ріхард Зарінь (Заррінь) і скульптор Густав Шкілтер. Вони так багато, так натхненно розповідали про свій «Рукіс», про його високі гуманістичні ідеали, що я, двадцятирічний юнак, ще навіть не студент академії, запалився мрією неодмінно відновити роботу гуртка. Щоправда, він не мав своєї чіткої програми... Багато що відбувалося стихійно, імпровізовано. Та й я, як його керівник, ще не дозрів для такої відповідальної роботи. Зрозуміло, що повернути первісний обрис «Рукіса» кінця XIX століття було неможливо, а може, й не потрібно. Був інший час, інша політична ситуація, інші можливості та вимоги.

Незважаючи на все це, гурток проіснував десять років (1900—1910). Першим відступом від «Рукіса» XIX ст. у його наступника був більш інтернаціональний характер. Окрім латиського студентства, гурток відвідувала петербурзька молодь різних навчальних закладів. На його вечори запрошувалися російські поети, художники, студенти консерваторії.

Професор Тільберг згадував вечори, на яких, читали вірші Брюсова, Блока, Райніса, а також переклад Райніса «Пісні про Сокола» М. Горького. Через поетесу Аспазію, дружину Я. Райніса, який у той час був на засланні у Слободському, надходили до Петербурга його вірші, переписані від руки. У своїй боротьбі за свободу поет не був одинокий. Разом з ним (у Слободському) були десятки політичних засланців з України, Білорусії, Вірменії...

— Незважаючи на матеріальні труднощі, я і мій земляк Олександр Роман ніколи не відчували себе у Петербурзі представниками «малого народу»,— підкреслив Яніс Крістапович. — У 1900—1901 роках Олександр Роман працював над ілюстраціями до «Сорочинського ярмарку» Гоголя. Його консультантом був учень Іллі Рєпіна, дипломант академії Фотій Красицький, який чудово знав селянський побут і етнографію України. І ось саме у цей період відбулася знаменна зустріч... Бажаючи зробити приємну несподіванку членам гуртка «Рукіс», Роман запросив до нас на вечір Фотія Степановича Красицького. Тоді ж я дізнався, що він онук Т. Г. Шевченка по сестрі... На моє прохання Красицький прочитав уривок з якоїсь поеми Шевченка. Його виступ у супроводі бандури залишив велике враження! Дізнавшись, що я готуюсь вступати наступного року в Академію мистецтв, Фотій Степанович погодився подивитися мої рисунки та етюди, написані олією.

Під час другої розмови з професором Тільбергом була присутня його улюблена учениця Ірена Страдинь — живописець та архітектор. Тільберг знав Ірену з дитинства, дружив з її родиною, особливо з батьком — видатним хірургом Латвії академіком Паулом Страдинем. Ми слухали, затамувавши подих.

— Перед від'їздом у рідний край Фотій Красицький влаштував у себе прощальний вечір. Запросив на нього своїх товаришів і мене з Олександром.— Голос Тільберга затремтів.— Фотій Степанович належав до тих рідкісних людей, з якими легко спілкуватися, навіть різниці у роках не відчувалося. А був він старший від мене на цілих сім років (у той час це здавалось так багато!) Красицький був привабливий: ставний, з гордовитою поставою голови та мужнім відкритим обличчям. Як більшість студентів, жив дуже скромно, підробляючи уроками. Бувало, що замість грошей одержував за них обід. З бідних принципово не брав нічого.

Із слів професора Тільберга я записала розповідь про цей вечір...

Жив Фотій Красицький десь на околиці міста, знімаючи кімнату на мансарді у вдови земського писаря. Одинока стара жінка ставилася до нього, як до рідного сина. Він відповідав тим же — величав то «моєю господинею», то «матусею». Коли у студента збиралися гості, хазяйка пекла бублики, накривала у себе внизу стіл білою скатеркою і ставила на нього великий тульський самовар. Земляки Красицького приносили з собою українське сало з часником, а Фотій брав стару бандуру — дарунок композитора Миколи Лисенка. З нею він ніколи не розлучався. «Лиш щемить тугою за батьківщиною серце, я доторкнусь пальцями до струн — і її як не було...» Схиляючись перед пам'яттю Кобзаря, композитор ще в роки навчання Фотія Красицького у Києві в школі малювання у Миколи Мурашка, друга Рєпіна, надавав йому матеріальну підтримку. Не забувала Лисенкова родина студента також і нині... Цей вечір був присвячений 40-річчю з дня смерті Тараса Шевченка. Красицький відчував себе в неоплатному боргу перед своїм великим пращуром. Вивчав його епістолярну спадщину, збирав висловлювання про нього сучасників, записував народні перекази.

У родині Красицьких як священна реліквія зберігалися деякі листи та копії записів з щоденника поета, зроблені на засланні в Оренбурзькій фортеці. Фотій Степанович показував також репродукції робіт Шевченка, багато і докладно розповідав про його

автопортрети — починаючи від романтичних раннього періоду, коли молодий художник перебував ще під впливом свого вчителя Карла Брюллова, і закінчуючи останніми, створеними незадовго до смерті. Однак Яніса Роберта — сина ризького залізничника, який виріс у робітничому середовищі, у ті роки більше захоплювали гострі сатиричні рисунки Шевченка, що мали революційно-демократичний напрямок.

— Серія «Притча про блудного сина» мене просто приголомшила,— згадував професор Тільберг.— Особливо сцени покарання колодкою та шпіцрутенами... Яка нещадна, жорстока правда! І як це нагадує те, що відбувалося у минулі століття в Латвії!

Чи міг Яніс Тільберг передбачати тоді, що згодом, коли він почав співробітничати у латиському сатиричному часописі «Свари» («Терези»), який виходив у Петербурзі, шевченківська «Притча про блудного сина» стане поштовхом до створення його політичної сатири?!. Після вечері Красицький запросив своїх гостей у майстерню. Це була досить простора кімната з низькою стелею і зрізаними кутами. Її стіни були завішані малюнками, етюдами портретів. Одне обличчя повторювалось декілька разів. Великий опуклий лоб, пишні, звислі вуса, задумливо-сумні очі, що ніби ввібрали у себе всю людську скорботу,— Тарас Шевченко. На мольберті стояв картон з рисунком сангіною. Кобзар у смушевій високій шапці — змучений, передчасно постарілий.

— Цей рисунок Красицький мав намір використати для створення живописного портрета. «Якщо вийде, спробую за допомогою славетних діячів нашої культури домогтися його репродукції масовим тиражем... Щоб у кожній селянській хаті був свій Кобзар...» Помітивши, що ми сприймаємо його ідею з недовірою, Фотій Степанович підтвердив: «Атож — портрет Кобзаря у кожній хаті! Про це я вже з деякими нашими видатними земляками радився, наприклад, з професором Рєпіним... Думаю, що Микола Корнійович Пимоненко з Одеси, як член Товариства південноросійських художників, теж підтримає цю ідею. Знайдеться багато й інших — серед письменників, композиторів, вчителів. Я вірю і сподіваюсь».

Наближався 1905 рік. Назрівали великі революційні події. Осторонь від них не могла залишатися петербурзька молодь. Дев'ятого січня 1905 року Райніс Тільберг стає очевидцем Кривавої неділі на Двірцевій площі.

— Цю жахливу епопею ми, студенти, і наші педагоги спостерігали з вікон академії,— згадував Яніс Тільберг.— До цього часу ця страшна картина стоїть перед очима... І найжахливіше було те, що цією кривавою акцією командував великий князь Володимир Олександрович — президент Імператорської Академії мистецтв! Той самий, що з високої кафедри закликав до гуманності, проповідував любов до ближнього! На знак протесту проти розстрілу мирної демонстрації вийшли із складу академії такі видатні майстри живопису, як Василь Полєнов та Валентин Сєров...

Восени 1905 року заворушення охопило майже усіх студентів Академії мистецтв. В аудиторіях та коридорах відбувалися сходки, мітинги. Збирали гроші на зброю, розповсюджували прокламації. Серед студентів почалися арешти. Академію було закрито на цілий рік. Часопис «Свари» змушений був припинити своє існування у 1907 році, після виходу десятого зошита. Однак і ці десять сатиричних «снарядів» відіграли велику роль у солідарності латиських студентів, а також російської та української молоді, яка була з ними у тісному контакті, відвідуючи академічні виставки та вечори поезії гуртка «Рукіс». Серед них був також молодий український художник, друг І. Білібіна Георгій (Єгор) Нарбут.

Після закриття часопису «Свари» Я. Тільберг, як активний його співробітник, потрапив у список «неблагонадійних вільнодумців». Про його «поведінку» було повідомлено в академію. І все ж у 1908 році Тільберг вже працював над дипломною роботою. Сюжетом для неї був конкретний епізод, навіяний подіями 1905 року — похорон убитого жандармами під час демонстрації робітника з Нарвської застави. Позували йому для портретів конкретні люди: робітники, матроси, студенти академії. Серед моделей був і вихованець художньої школи Е. Званцевої Георгій Нарбут (друзі його звали Жора).

Коли робота Яніса наближалася до кінця, Нарбут приніс йому привітання з України від Фотія Красицького — репродукцію портрета Т. Г. Шевченка з його картини. Випущена вона була масовим тиражем, як і мріяв автор.

1915 року в Академії мистецтв відбулася довгождана зустріч студентів з Федором Шаляпіним. На ній Олексій Шовкуненко познайомив Тільберга зі своїм шкільним товаришем по Одеському художньому училищу Іваном Петровським. Жили вони разом на Василівському острові у професора історичного живопису Василя Євменовича Савинського. Цей будинок на академічному подвір'ї Янісу Тільбергу був добре знайомий. У студентські роки він тут часто бував у своїх професорів, зокрема й у В. Є. Савинського, якого дуже поважав не тільки як послідовника традицій Павла Петровича Чистякова, а й як чутливу, щирого серця людину.

— У родині Савинських українські студенти жили як «свої», збираючись вечорами за одним столом у вітальні,— згадував Яніс Крістапович.— Дочка професора Савинського — наречена Івана Петровського — сідала за рояль, студенти співали російські, українські народні пісні, популярні у той час романси. Одного разу, коли вони заспівали «Реве та стогне Дніпр широкий», до їх голосів приєднався високий баритон Василя Євменовича... Коли ж я удруге (здається, у кінці 1916 року) відвідав своїх молодих друзів, мене чекала велика несподіванка. Після вечері у традиційну «музичну годину» була виконана для мене пісня Еміля Дарзіня на слова Райніса «Зламані сосни».

Я й мої співвітчизники жили єдиною надією здійснення райнісівського гасла — «Вільна Латвія у вільній Росії». Про це мріяли й мої друзі з України... Ніколи так багато ми не розмовляли і не сперечалися про політичні справи...

Що ближче підходив час Жовтневої революції, то активніше працювала творча думка художника Тільберга, то ширшим ставало коло його громадських обов'язків.

Беручи безпосередню участь у організації виставок, лекцій та концертів на користь біженців, він підтримував тісний зв'язок з латиськими стрільцями: виїжджав на фронт, робив зарисовки з натури на місці боїв... Але справжня творча праця почалася вже після Великого Жовтня.

— Забув вам сказати,— згадав художник під час нашої третьої зустрічі.— У 1918 році я написав листа Фотію Красицькому. Повідомив, що виїжджаю у Петроград, щоб взяти участь у конкурсі проектів пам'ятників. Вирішив працювати над образом Тараса Шевченка. Просив надіслати його фото...

І ось Тільберг у Петрограді. У всьому відчуваються свіжі сліди недавніх подій: розруха, голод, уночі місто поринає в пітьму, немає електрики. Але яке духовне піднесення, яка енергія, бажання працювати, жити, усе — в русі! Кожний знаходить застосування своїх сил, творчої енергії! Після публікації 14 квітня 1918 року декрету Ради Народних Комісарів для участі у створенні пам'ятників за ленінським планом монументальної пропаганди сюди з'їхалися скульптори з усіх кінців Росії. Як завжди, перед прийняттям пам'ятника до реалізації відбувається конкурс проектів. Художники працюють із великим запалом по дванадцять-чотирнадцять годин на добу. Схвалені до реалізації пам'ятники повинні бути встановлені у призначених місцях уже до першої річниці Жовтневої революції, тобто до кінця року... Отже, часу для зустрічей і бесід ні в кого немає. Яніс Тільберг встигає лише перекидатися декількома словами зі своїми співвітчизниками. Карліс Зале — у складі приймальної комісії, права рука петроградського скульптора-монументаліста, педагога Академії мистецтв Леоніда Володимировича Шервуда. Зале дуже вимогливий як до себе, так і до інших. До земляків, здається, навіть суворіший... Теодор Залькалн, як завжди, чутливий і уважний. Пояснює Тільбергу, що усі пам'ятники здійснюватимуться лише в тимчасовому матеріалі — гіпсі, для іншого в держави поки що немає ні коштів, ні умов. Серед скульпторів у Яніса Крістаповича є знайомі: Олександр Матвєєв — автор пам'ятника К. Марксу, Всеволод Лишев (теж працює над образом Маркса для Нової Ладоги), учениця Л. В. Шервуда Сара Лебедєва. В одній майстерні із Залькалном працює Віктор Сінайський над бюстом Лассаля, який пізніше буде встановлено на Невському проспекті. Теодор Залькалн ліпить скульптурний портрет Миколи Чернишевського, Карліс Зале — Добролюбова і Гарібальді. У кожного із них є й інші задуми. У Яніса Тільберга тільки один — бюст Шевченка.

Згадуючи про цей період свого творчого життя, старий майстер дуже хвилюється:

— Бачив я з самого початку Тараса Шевченка на тлі сучасних революційних подій як борця, народного трибуна. Це підказало мені лапідарну структуру пластики — ніяких дрібниць, узагальненість форми, лаконізм. Працюючи над образом Кобзаря, я мислив його у граніті...

У процесі роботи по майстернях ходила комісія, приїздив декілька разів А. В. Луначарський. Тільберг згадує улюблене висловлення Анатолія Васильовича: «Всім треба відчувати себе в строю не виконавців, а творців нової соціалістичної культури...» Тільберг працював з великою насолодою. Позували йому теж охоче — по черзі усі ті, хто мав якусь подібність в обличчі до Т. Шевченка, але більш за всіх дядько Опанас — сторож, який до самого кінця існування гуртка «Рукіс» наводив у його приміщенні порядок після зборів, варив уночі чай.

Після обговорення проектів конкурсним жюрі до встановлення було прийнято шістнадцять, із них шість належали латиським скульпторам. Першим був відкритий бюст М. Добролюбова роботи Карліса Зале — 27 жовтня 1918 року на Петроградській стороні біля Тучкова моста, потім 17 листопада — М. Чернишевському Теодора Залькална на Сенатській площі та 29 листопада на вулиці Червоних Зірок — пам'ятника Тарасу Шевченку Яніса Тільберга.

— До відкриття свого пам'ятника я був присутній на інших — кожного разу хвилювався, переживав, наче за себе... Як зараз пам'ятаю «свій день»... Напередодні йшов сніг з дощем. А 29 листопада, у п'ятницю, зранку підмерзло. З Неви піднявся сильний вітер. Я й мої латиські колеги ходили ще в демісезонному пальті, а Луначарський був уже у кожусі та хутряній шапці. Побачивши нас у легкому вбранні, він по-батьківськи дорікнув: «Ох, ця мені латиська молодь — усе форсить!»..

Про відкриття пам'ятника невдовзі проінформувала петроградців місцева газета «Искусство коммуны»: «...На урочистості прибули почесні варти від Червоної Армії з двома прапорами та оркестрами військової музики. Урочистості відкрилися «Інтернаціоналом». Потім виголосив коротке слово народний комісар освіти А. В. Луначарський. Він сказав про те, що відкриття пам'ятника українському поету збігається з радісними звістками, які надходять до нас з України. Там знову революція, яка може закінчитися лише братерським возз'єднанням Радянської України з Радянською Великоросією. Оркестр знову виконує «Інтернаціонал»...» З пам'ятника повільно спадає червона завіса, відкриваючи велично-монументальне погруддя Кобзаря. Серед присутніх учасники монументальної пропаганди, професори та студенти Академії мистецтв, робітники, червоні латиські стрільці. Хтось заспівав «Реве та стогне». Пісню підхопили усі присутні. Високо у небо піднялися червоні прапори.

Цей пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку простояв у Ленінграді до 1926 року.

Рига

Яків де Бальмен. Шевченко серед своїх героїв

МЕЧИСЛАВ ГАСКО

«МІЙ ДРУЖЕ ЄДИНИЙ...»

На перший погляд між ними дуже мало спільного: з одного боку — нащадок давнього шотландського аристократичного роду, граф Яків де Бальмен, перед дідом якого капітулював у Бахчисараї останній кримський хан Гірей, а з дядьком якого, російським комісаром на острові Святої Єлени, дружив переможений Наполеон, з другого боку — сирота-кріпак, стьобаний різками і в халупі п'яного дяка, і на стайні пана Енгельгардта... А проте незаперечним фактом є щира дружба і співзвучність дум цих двох людей. Граф де Бальмен, дідич і власник кріпацьких душ, всім серцем перейнявся Шевченковими прагненнями, поширював та ілюстрував його революційні твори, ділився з ним найпотаємнішими думами. І обидва вони вболівали за долю закріпаченого українського селянства.

Пам'ятником цій дружбі лишилася одна з найпалкіших Шевченкових інвектив, поема «Кавказ», яка датується згідно із записом її у альбомі «Три літа» — «18 ноября 1845 в Переяславі». Але цілком можливо, що ця дата стосується лише останньої редакції та присвяти її пам'яті Якова де Бальмена (народився 29 квітня 1813 року, загинув на Кавказі 14 липня — за старим стилем — 1845 року). На таку думку наводить рукопис творів Шевченка, переписаний де Бальменом польськими літерами та ілюстрований ним і його другом-родичем Михайлом Сергійовичем Башиловим.

Рукопис цей, названий переписувачами та ілюстраторами «Wirszy T. Szewczenka», містив текст «Кобзаря» 1840 року, поеми «Гайдамаки» і «Гамалія» із відновленням в усіх цих творах цензурних купюр. Він зберігається зараз у рукописному фонді Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Коли саме переписувалися та ілюструвалися ці твори, ми точно не знаємо. Відомо тільки, що це було здійснено в Одесі до 20 липня 1844 року. Про це свідчить лист Я. де Бальмена до Віктора Закревського від згаданого дня, з яким і пересилався Віктору Олексійовичу цей рукопис. У листі сказано: «Надсилаю тобі, любий Вікторе, плоди нашої праці,— моєї та Михайла Башилова. Всі головні творіння Тараса з віньєтками. Вони написані латинськими літерами для того, щоб у разі фантазії Тараса видати це за кордоном, усі б могли читати,— особливо поляки. Це тобі не подарунок, а тільки надсилається для збереження, на випадок приїзду самого Тараса, кому ця праця присвячена, і робити з нею він може, що йому заманеться.

Збережи ж його з належною дбайливістю: саме тебе я обираю, як людину, що відчуває і розуміє зміст багатьох віньєток без витлумачення. Покладаюся на тебе, як на кам'яну гору...»

Так от на одній з чистих сторінок цього

рукопису записані рукою Т. Г. Шевченка два перших рядки поеми «Кавказ»:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.

Тож імовірно, що вже тоді існував перший варіант «Кавказу», остаточно завершеного лише 18 листопада 1845 року і тоді ж присвяченого пам'яті загиблого друга.

За життя поета ця поема була вперше надрукована, без його відома, у Лейпцігу 1859 року в збірці поезій «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки», мабуть, за рукописом, вивезеним за кордон Львом Михайловичем Жемчужниковим, де той перебував у 1856—1860 роках.

«Искреннему моему Якову де-Бальмену». Цю присвяту супроводить епіграф з «Плачу Ієремії»:

Кто даст главе моей воду,
И очесем моим источник слез,
И плачуся и день и нощь
о побиенных...
Иеремии. Глава 9, стих 1.

Кінчається поема післямовою, що охоплює 156—178 рядки і починається зі слів:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий. Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, нечорну [...] — (1,328),

а завершується рядками заклику до тіні загиблого друга:

Вітер тихий з України
Понесе з росою —
Мої думи аж до тебе...
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море,
І мене згадаєш.

Чомусь ніхто не зважив на антураж останніх двох рядків, звернених, напевно, до часу і місця знайомства автора з Яковом Петровичем.

З легкої руки Є. П. Кирилюка (монографія «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість», К., 1959 р.) побутує думка, що Кобзар і де Бальмен познайомилися у Мосівці (десь на межі Полтавщини та Чернігівщини) під час балу у Тетяни Густавівни Волховської 29 червня 1843 року. Але складові того пейзажу, що постає з передостаннього рядка поеми «Кавказ», ніяк не пов'язуються з Полтавщиною та Чернігівщиною. Адже могили, степи і море є атрибутами Півдня України (пригадаймо хоч би описи степу і могил між Балтою і Одесою, наведені в повісті Тараса Григоровича «Варнак»).

Та чи був де Бальмен у Одесі? Так, безперечно. Ми знаємо, що в 1841 році, згідно із записом у новоросійському адрес-календарі, Яків Петрович, як гусарський штабс-ротмістр (кавалерійський чин, що відповідав штабс-капітанові в піхоті), служив тут. Отже, мабуть, в Одесі, а не в Мосівці відбулося перше знайомство Тараса Григоровича з Яковом Петровичем, після якого і починається переписування та ілюстрування творів Кобзаря. І подія ця могла статися саме 1841 року, десь наприкінці вересня чи на початку жовтня. Оскільки зауваження мого опонента, одеського дослідника Г. Зленка, не спростовують моєї гіпотези (див. «Вітчизна», 1986, № 3), я лишаюся їй вірний.

Прихильники датування Шевченкового знайомства з де Бальменом 29 червня 1843 року посилаються на спогади Афанасьєва-Чужбинського, але ж прямої вказівки на це у спогадах немає. Це не більше ніж нічим не обгрунтований здогад. Немає згадки про факт знайомства і в мемуарах сучасників балів у Волховської в червні 1843 р. і 12 січня 1844 року А. Козачковського, М. Стороженка, П. Селецького. Документованим є лише спілкування Кобзаря з де Бальменом 22 січня 1844 року, коли вони разом із Віктором Олексійовичем Закревським та Іваном Михайловичем Корбе підписали свій жартівливо-пародійний «універсал» до Миколи Андрійовича Маркевича (де Бальмен фігурує в ньому як «військовий ієсаул Яків Дибайло»). Це перебування Якова де Бальмена на Полтавщині і спілкування його з Тарасом Шевченком зафіксоване також, як дехто вважає, і в листі Варвари Миколаївни Рєпніної до Глафіри Іванівни Псьол від 20 січня 1844 року. Що ж до гіпотетичної зустрічі 29 липня 1843 року, то навряд щоб ґусарський штабс-ротмістр мав змогу (в умовах режиму Миколи I) так часто їздити у відпустки з Одеси на Полтавщину (в червні 1843 та в січні 1844 рр.). Факти примушують перенести дату знайомства на значно раніший час, на час виникнення першого (рукописного) ілюстрованого «Кобзаря», здійсненого М. Башиловим та Я. де Бальменом.

Дослідники цього рукопису встановили, що текст його повністю переписаний польською абеткою рукою Якова Петровича де Бальмена, що зміст його становить: 1. «Кобзар» 1840 року; 2. Поема «Гайдамаки» 1841 р.; 3. Поема «Гамалія».

Якщо перші дві складові частини збірника, названого упорядниками «Wirszy T. Szewczenka», переписані з відповідних друкованих видань (із поновленням цензурних купюр), то третя (поема «Гамалія») переписана не з друкованого у 1844 році тексту і не з відомих інших списків. Бо тільки в цьому рукопису ми надибуємо епіграф:

Ой крикнули журавлі
По тім боці на ріллі,
Заплакали козаченьки
У кайданах в неволі.

Проте, коли саме почалося переписування й ілюстрування цього рукопису і як воно здійснювалося, за один раз чи з інтервалами,— ми не знаємо. Чи працювали над його ілюструванням художники одночасно, чи, може, окремо та в різних місцях — теж не відомо. У намаганні з'ясувати це, тобто відповісти на ці питання, мені спало на думку звернутися до самих малюнків. Ще в своїй статті «Істина і здогади» («Вітчизна», 1974, № 3) я наголошував на потребі розробити порівняльну іконографію Шевченка. Лише вона може правити за підойму,

яка здатна піднести справу атрибуції і, зокрема, датування Шевченкових портретів, а отже, принагідно і творів, і біографії Кобзаря на вищий з наукового погляду щабель. У згаданій статті (а також в етюді «Шевченків автопортрет» з книжки «У колі Шевченкових та Гоголевих друзів». К., 1980) я, торкаючись автопортрета, датованого тоді шевченкознавцями 1839—1840 р., виправляв його датування на «не раніше 1843 року». Серед ряду доказів на користь цього передатування я, зокрема, посилався на його зіставлення з олівцевими зображеннями Шевченка, здійсненими Штернбергом у 1840 році, на яких не видно тих бакенбардів, які ми спостерігаємо на згаданому автопортреті. Крім того, я зіставив той же автопортрет з автопортретом, накресленим тушшю і подарованим поетом Варварі Рєпніній із автентичною датою: «1843». Обидва ці портрети, попри різну техніку виконання (олія, туш), так схожі, що цілком імовірно автопортрет тушшю (1843 року) був ескізом до олійного недатованого портрета. Отже, останній був намальований не раніше 1843 року.

Застосовуючи той же метод порівняльної іконографії, я вирішив зіставити між собою ті малюнки ілюстрованого «Кобзаря», в яких фігурує зображення Шевченка. Таких малюнків у згаданому рукописі три:

1. Портрет на першому пагінованому аркуші рукопису, який займає центр сторінки і який зроблений М. Башиловим, без сумніву, з натури, бо не схожий на жоден з відомих нам портретів Тараса Григоровича. Над портретом напис: «Кобзар Т. Шевченка». Під портретом дата «1840». Обличчя поетове чисто поголене, без бакенбардів.

Йому передують два непагінованих аркуші. На другому непагінованому аркуші артистично виконаний (мабуть, де Бальменом) напис: «Wirszy T. Szewczenka».

Цей напис оточений віньєткою і рамкою. Вгорі віньєтка оздоблена зображенням бандуриста і дівчини (чи ангела), між якими видно одноголового орла. Внизу намальовано двох козаків. Все це прикрашене орнаментами. На найбільшому орнаменті, між козаками, значиться дата: «1844».

2. Портрет на заставці над поемою «Тарасова ніч» (що, як відомо, була складовою частиною у «Кобзарі» 1840 року). На заставці зображено Шевченка, який стоїть із кобзою в руці. Вітер розкуйовдив його волосся. Як вступний портрет і взагалі всі ілюстрації до творів, переписаних з «Кобзаря» 1840 року, заставку цю намалював Михайло Сергійович Башилов. Зображення близьке до вступного портрета.

3. Портрет із заставки над поемою «Гайдамаки», де Тараса Григоровича зображено за столом. На його ледь схиленому над рукописом обличчі (у профіль) видно густі бакенбарди. Цей портрет роботи де Бальмена найекспресивніший з усіх прижиттєвих портретів Кобзаря. Шевченко на ньому виглядає як поет і народний вождь, оточений тінями оживлених і оспіваних ним гайдамаків. Одна з козацьких тіней простягає поетові чи то бунчук, чи то булаву. Бакенбарди свідчать, що портрет цей зроблений не раніше 1843 року.

Зіставлення між собою всіх цих трьох портретів приводить до висновку: портрети, мальовані Башиловим, робилися в кінці 1841 чи на початку 1842 року. Портрет роботи де Бальмена створено не раніше 1843 року. Зважаючи ж на те, що ні 1842, ні 1843 року Шевченко не міг бачитись з де Бальменом (є безліч підтверджень цього), можна припустити, що портрет цей малювався в січні 1844 року. Недарма ж у пародійованому «універсалі», адресованому до М. Маркевича (від 22.1.1844 р.), Тарас Григорович фігурує як «гетьман», а де Бальмен як «ісаул».

Звідси народжується висновок: над частиною, що охоплювала «Кобзар» 1840 року, де Бальмен і Башилов працювали разом. Перший переписував (із доданням купюр), а другий ілюстрував переписані твори. І діялося це, мабуть, наприкінці 1841 та на початку 1842 року. Треба гадати, що в цей час Башилов, як і Шевченко, завітав до Одеси і перебував там з де Бальменом. Що ж до «Гайдамаків» і «Гамалії», то вони й переписувалися, й ілюструвалися уже в 1843—1844 роках (тобто в часі, близькому до створення Т. Г. Шевченком автопортрета 1843 року) самим лише де Бальменом. І портрет на заставці до «Гайдамаків» був створений, як ми вже вище зазначали, не раніше січня 1844 року. Недарма всю збірку в цілому де Бальмен датує на віньєтці непагінованої сторінки 1844 роком.

Вже мовилося про експресивність портрета роботи де Бальмена, де Тарас Григорович виглядає як натхненник і вождь оживлених і оспіваних ним постатей повсталих козаків. У зв'язку з цим варто згадати таке місце зі спогадів А. Козачковського: «У жовтні того ж року [1845] Шевченко приїхав до мене знову, хворий, і прожив у мене близько двох місяців [...]. У зв'язку з ремонтом мого будинку він переїхав у с. В'юнище до поміщика С. Н. Самойлова, де прожив близько місяця. У цей час він запропонував мені намалювати мій портрет; замість цього я просив намалювати мені його портрет. Він узявся за роботу і закінчив її, залишалася незначна обробка, тому, їдучи в Яготин до князя Рєпніна, він узяв портрет, пообіцявши мені незабаром надіслати його; це був **портрет, зовсім не схожий на всі існуючі тепер: це був портрет не Т. Г. Шевченка, а портрет народного поета, вдало схоплений у хвилину його поетичного натхнення**; на жаль, я не одержав його, і він втрачений безповоротно; в Яготині він загубитися не міг, княжна Рєпніна, глибоко шануючи талант поета, напевно, зберегла б його і поділилася зі світом» (підкреслення в тексті моє.— М. Г.)».

Розглядаючи портрет поета, виконаний Яковом де Бальменом, не можна не прийти до висновку, що він, на відміну від усіх Шевченкових портретів і автопортретів, саме найбільше відповідає характеристиці того Шевченкового автопортрета (олійного), який творився на замовлення А. Козачковського і який не дійшов до нашого часу. Можливо, існував графічний ескіз до нього, за яким де Бальмен намалював свою заставку, а можливо, втрачений автопортрет Шевченка 1845 року був навіяний роботою де Бальмена... Скільки тут іще недослідженого...

ВІРА ЖУК, ЗАХАР БОРСУК

ЗАГАДКА ЖІНОЧОГО ПОРТРЕТА

Невідомий художник. Портрет М. І. Гоголь-Яновської

Чи був Т. Г. Шевченко у гоголівській Василівці? Це питання давно цікавить багатьох дослідників життя та діяльності великого українського поета-демократа. Одні стверджують, другі заперечують. При цьому і перші, й другі ніби оперують досить вагомими аргументами. Не будемо вдаватися до зайвих повторень досліджень шевченкознавців, вони добре відомі. Ми ж підтверджуємо думку тих, хто вважає, що Т. Г. Шевченко виконав акварель «У Василівці» та малюнок «Стінка», занесені до його альбому 1845 року на батьківщині М. В. Гоголя.

Серед прихильників цієї думки такі відомі вчені, письменники, художники, як члени-кореспонденти Академії наук УРСР С. І. Маслов та П. М. Попов, народний художник СРСР В. І. Касіян, академік О. І. Білецький, Д. Д. Копиця, О. Є. Корнійчук, М. Т. Рильський, кандидат історичних наук Б. С. Бутник-Сіверський, інші редактори й упорядники чотиритомного академічного видання «Тарас Шевченко. Мистецька спадщина», підготовленого Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії і Державним музеєм Т. Г. Шевченка. Про те, що це гоголівська Василівка Миргородського, пізніше Полтавського повіту (нині село Гоголеве Шишацького району Полтавської області), говориться в цьому виданні (К., 1961. Т. І, кн. 2) і в академічному десятитомнику літературної та мистецької спадщини Т. Г. Шевченка (Т. VII, ч. 2) та в інших.

Прихильники іншої, родзянківської Василівки — села у Хорольському повіті Полтавської губернії (нині Семенівського району Полтавської області) висувають низку своїх аргументів. Один із них той, що, мовляв, ніде нема згадки, навіть натяку про поїздку поета не тільки на територію сучасного Шишацького району, а й у тому напрямку, де міститься батьківщина М. Гоголя.

Важко погодитися з такими категоричними твердженнями. Якщо припустити, що від Великих Сорочинців, де народився М. В. Гоголь і де, як точно зафіксовано, побував Т. Г. Шевченко, Тарас Григорович спускався вниз по Пслу чи по його узбережжю до Устивиці, Великої Багачки і ще нижче до Білоцерківки, у яких він достовірно побував і залишив про це свої записи (див. «Археологічні нотатки»), то він ніяк не міг обминути Великий Перевіз і Шишаки. А від останніх до гоголівської Василівки, як кажуть, рукою подати — якихось 16,5 верст (нині від Шишаків до Гоголевого 18 кілометрів). До речі, на схід від Шишаків ще й до нашого часу збереглося п'ять великих могил. В околицях Устивиці, на землях колгоспу імені Калініна, тридцять сім свідків сивої давнини, в околицях Великих Сорочинців — стільки ж величезних могил, а навколо села Савинці, що лежить по дорозі на Великі Сорочинці,— їх двадцять. З давніх-давен по Пслу, Хоролу були не лише мальовничі, винятково гарні місця, а й чимало пам'яток сивої історії, що, як відомо, цікавило поета-художника, котрий, виконуючи завдання Київської археографічної комісії, прагнув вивчити все, що стосувалося історії й культури українського народу, збирав матеріали для «Живописной Украины». Там же, на Миргородщині, виконав Шевченко і свій малюнок «Білик» («Бъликъ» написано олівцем на ньому рукою поета-художника). Село Білики (нині центр однойменної сільради Миргородського району), що розкинулося на мальовничому березі Хоролу, належало тоді до Зубівської волості разом з хутором Ломиковського та Малими Сорочинцями. Нині останнє — вже Хомутецької сільради. Так що до Хомутця, з яким тісно пов'язані імена трьох славних синів Росії — декабристів С. І., М. І. та І. І. Муравйових-Апостолів, було зовсім близько. А скільки ж тут свідків давнини! Ще й зараз лише на землях хомутецького колгоспу імені Т. Г. Шевченка височить 12 старовинних курганів.

Що ж до села Василівки Миргородського повіту, то, як свідчать дореволюційні видання, воно містилося «по транспортному тракту з Миргорода в Полтаву» («Список населенных мест Российской империи по сведениям 1859 года». Т. XXXIII. Полтавская губерния. СПб., 1862). То чи міг її обминути поет — такий глибокий шануваль-

Т. Г. Шевченко. Портрет літньої жінки з хлопчиком

М. І. Гоголь-Яновська (фото)

ник таланту і людяності М. В. Гоголя?! Адже у липні 1845 року він бував у Полтаві, на батьківщині І. П. Котляревського.

А що до нас не дійшло багато шевченківських матеріалів, то тут причин чимало. І одна з них та, як раптово були обірвані творчі й життєві плани великого поета. Відомо, що 5 квітня 1847 року він був заарештований як член таємної організації — Кирило-Мефодіївського товариства. Тоді у Шевченка було конфісковано зошити з «крамольними» поезіями, альбом з київськими етюдами (останній потрапив до київського губернатора і безслідно зник), інші папери, які стали обвинувальними документами проти нього. Значна частина творів Т. Г. Шевченка під час арешту потрапила до III відділення і повністю не була повернута йому після заслання. А щось, може, й знищили друзі чи знайомі, побоюючись відповідальності за зв'язки з поетом-революціонером.

Відстоюючи думку, що на малюнку Т. Г. Шевченка зображено гоголівську Стінку, ми спираємося й на свідчення Софії Миколаївни Данилевської (1887 — 1984 рр.) — правнучки великого російського поета О. С. Пушкіна та внучатої племінниці М. В. Гоголя, яка багато років проживала в Полтаві, свято зберігала все, що пов'язане з життям і діяльністю двох славних синів Росії. Вона розповідала, що Стінка — урочище з невеликим хутірцем — здавна належала родині Гоголів і була улюбленим місцем відпочинку та прогулянок М. В. Гоголя і всіх його родичів. Це в долині річки Говтви, поблизу Василівки, або Яновщини, де був родовий маєток Гоголів. Після смерті Миколи Васильовича та його матері Стінка разом з усім маєтком перейшла до сестер письменника. А коли 30 серпня 1881 року племінник М. В. Гоголя Микола Володимирович Биков одружувався з онучкою О. С. Пушкіна Марією Олександрівною (дочка сина поета, уславленого російського генерала О. О. Пушкіна), йому, крім частини маєтку, одержаної в спадщину від матері Єлизавети Василівни Бикової, перейшла і частка, подарована тіткою Ганною Василівною Гоголь, яка фактично виховувала племінника після смерті його батьків.

Софія Миколаївна добре пам'ятала мальовничу красу Стінки. Коли в 1907 році вона виходила заміж за Сергія Дмитровича Данилевського, батьки, щоб мати гроші на посаг дочці, продали на зруб частину старого лісу в урочищі. Але згодом молоді дерева так піднялися, що порубу майже не було видно.

Розповідь С. М. Данилевської підтверджують свідчення із видання І. Ц. Хмелевського «Гоголь на родине. Альбом художественных фототипий и гелиогравюр, относящихся к памяти Н. В. Гоголя» (Полтава, 1902). У ньому серед ілюстрацій під № 14 знаходимо краєвид на узліссі, під яким напис: «Стінка — хутір М. В. Гоголя», а в поясненнях до фотоілюстрацій читаємо: «Стінка — хутір у маєтку М. В. Гоголя за 5 верст від Яновщини в долині р. Говтви».

Але повернімося до акварелі «У Василів-

Т. Г. Шевченко. У Василівці

ці», де Т. Г. Шевченко зобразив краєвид із дзвіницею оригінальної архітектури на узористих стовпах.

У «Клировой книжке Полтавской епархии на 1902 год» (Полтава, 1902) називаються церкви в чотирьох Василівках Полтавської губернії. В однойменному селі Кременчуцького повіту в часи Шевченка існувала церква, але кам'яна, з такою ж дзвіницею; в Полтавському повіті (нині Полтавський район) — дерев'яна в одному зв'язку з такою ж дзвіницею і на кам'яному фундаменті; в селі Василівці Хорольського повіту — Покровська дерев'яна церква, збудована в 1884 році з такою ж дзвіницею. Якою була попередня, нам не відомо. Тут слід сказати й про власників хорольської Василівки. Володів нею Микола Васильович Родзянко (1817—1871 рр.), який на час другої поїздки Т. Г. Шевченка на Україну служив у департаменті державних маєтностей у Петербурзі, з серпня 1847 року — в канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора, пізніше був томським губернатором, де й помер 1871 року. Церква будувалася на кошти його дружини А. О. Родзянко (письменниця А. Тальська), яка через кілька років після смерті чоловіка переїхала на Україну. Відомостей про зв'язки Шевченка з Миколою Родзянком не знайдено.

Що ж до гоголівської Василівки, то в згаданій кліровій книжці сказано, що тут Різдвяно-Богородицька церква збудована в 1821 році стараннями Василя Опанасовича Гоголя-Яновського і його дружини Марії Іванівни. Поруч з церквою стоїть дерев'яна дзвіниця на стовпах та церковна сторожка. Протягом XIX ст. церква лагодилася кілька разів, а дзвіниця пізніше була збудована нова. Не зберігся до початку XX ст. і старий паркан навколо церкви. З описів Григорія Данилевського, який відвідав село Гоголя у червні 1852 року і написав для «Московских ведомостей» статтю «Хутірець поблизу Диканьки (Батьківщина М. Гоголя)», дізнаємося: «Паркан вимуруваний із пофарбованої білою та жовтою барвою цегли, яка складена у вигляді грат, суцільними стінами оточує церкву». Якраз таку огорожу з цегли, у вигляді грат ми бачимо на малюнку Т. Г. Шевченка, лише хвіртка тут з штахетин. У альбомі І. Ц. Хмелевського за № 3 вміщено фото церкви у Василівці, на якому ми бачимо нову дзвіницю і новий паркан — уже з дерев'яних дощечок. І те, що він таки дерев'яний, дуже добре видно на фото під № 11 з підписом «Яновщина. Могила М. І. та В. О. Гоголь, батьків письменника», бо ця могила саме біля церковної огорожі. Це ще раз свідчить про помилку тих, хто ототожнює останню дзвіницю з тією, що була тут за часів Т. Г. Шевченка.

Але варто розповісти ще про один малюнок Т. Г. Шевченка, вміщений у тому ж альбомі 1845 року. У згаданому академічному виданні «Тарас Шевченко. Мистецька спадщина» він подається під назвою «Портрет літньої жінки з хлопчиком» і за № 305. В описах та коментарях даються пояснення до нього, де сказано, що в різних виданнях його називають по-різному, в тому числі: у Г. М. Честахівського, українського художника, приятеля Шевченка, який після смерті поета зробив опис його малюнків, офортів і речей, цей портрет, виконаний олівцем, зареєстрований під № 64 та з назвою «Підстаркувата жінка з малим хлопчиком» і з позначенням, що виконано його до заслання поета; О. Новицький у книжці «Шевченко як маляр» (Львів — Москва, 1914) називає малюнок «Огрядна бабуся з хлопчиком», а під репродукцією таблиці 24-ї дає підпис: «Бабуся з хлопчиком». У неопублікованій своїй праці «Малярські твори Тараса Шевченка» О. Новицький зазначав, що це портрет М. Ф. Катеринич.

У 1929 році цей портрет експонувався на виставці творів Т. Г. Шевченка в Чернігові (занесений був у каталог на ст. 19 за № 30). Оригінал цієї роботи Шевченка зник, репродукувався малюнок за книжкою О. Новицького «Шевченко як маляр».

Кого нагадує ця жінка? Її очі? Губи? Якась печаль на обличчі? А можливо, ще якісь знайомі риси? Хоч це тільки малюнок, зроблений олівцем. У шеститомному «Собрании сочинений» М. В. Гоголя (Т. 6., М., 1959) та в книжці Ігоря Золотуського «Гоголь. Издание второе, исправленное и дополненное» Із серії «ЖЗЛ» (М., Молодая гвардия, 1984) вміщено фото матері письменника — Марії Іванівни Гоголь 60-х років XIX ст. Хоч між цим фото і малюнком Шевченка відстань десь 20 років, не можна не помітити щось спільне: та ж зачіска, подібний одяг, на голові чепчик з білого мережива. А в книжці «Жизнь и творчество Н. В. Гоголя. Выставка в школе (Материалы для выставки в школе и детской библиотеке)» (М. Детская литература) серед ілюстрацій теж натрапляємо на портрет матері великого російського письменника уже 40-х років, тобто часів перебування Т. Г. Шевченка на Полтавщині. Під портретом читаємо: «Мати письменника. М. І. Гоголь-Яновська, уродж. Косяровська. Робота невідомого художника». Іще нижче рядки про неї із «Истории знакомства с Гоголем» С. Т. Аксакова: «Марія Іванівна жінка надзвичайна... Вона вся виповнена самозречення і тихої любові до дітей; вона віддала їм своє серце і сама не лише не має волі, ба навіть своїх бажань; принаймні не показує їх. Сина любить вона понад усе...»

Чудовий портрет. Вражаюче передав невідомий художник скорботу в очах. І знову ж — щось є спільне з малюнком Т. Г. Шевченка. І не лише в одязі, а й в обличчі, хоча пропорції його, можливо, трохи й не збігаються. Тут слово спеціалістам-мистецтвознавцям, але ж це, як можна припустити, наспіх виконаний рисунок. Художник навіть не підписав роботи, чи не тому, що ця людина була йому дуже добре знайома? Тут є чимало спонукань до роздумів.

У малюнку Т. Г. Шевченка образ жінки теж вражає тінню скорботи на обличчі. А поруч з жінкою хлопчик років 11—12. Хто він? Якщо ця жінка Марія Іванівна, то ним міг бути в той час лише її онук Миколка Трушковський (Микола Павлович Трушковський, народився 9 квітня 1833 року, син померлої сестри Гоголя Марії Василівни та П. Й. Трушковського, пізніше перший видавець творів М. В. Гоголя).

Таким чином, докладніше вивчення мистецької спадщини Т. Г. Шевченка могло б значною мірою прояснити питання — чи був Кобзар на батьківщині М. В. Гоголя.

СТУДІЇ. РЕЦЕНЗІЇ. ПОЛЕМІКА

ПЕТРО ДАЦЕНКО

СОНЦЕСТОЯННЯ

Штрихи до портрета Ганни Світличної

Є в енергетиків такий термін — «струм високої напруги». Медики ж часто кажуть — «об'єкт болю». Ці вислови виникають у пам'яті, коли читаєш вірші Ганни Світличної — лауреата Республіканської комсомольської премії імені М. Островського.

Ось одна з мініатюр:

Надивляються вікна на сонце,
Надивляється серце на тебе,
Батьківщино моя.
Так живу:
коло віч — твій сонях,
Коло двору — твоє крайнебо,
Коло серця — твоє ім'я.
(Надивляються вікна на сонце)

Тисячі віршів написано про відчуття кревного зв'язку людини з Вітчизною, про палке почуття любові до неї, віршів піднесено-урочистих і глибоко філософічних, з виходом на категорії вічного і тимчасового, соціально загострених — з нотками публіцистичності, запереченням міщанського животіння, ліричних — зі щемом некрикливої деталі (згадаймо вірш «Тихая моя родина» прекрасного російського поета Миколи Рубцова)... І, певне, з'явиться іще не один вірш, в якому поети відтворять своє непересічне ставлення до Батьківщини.

Не обминула «вічної» теми і Ганна Світлична. Але мовила по-своєму: лаконічно, образно і глибинно-сердечно. Це поезія-сповідь («так живу»), своєрідність якої передусім у вдало обраній інтонації довірливості, природності вислову, позбавлена ораторських тонів, але сповнена власної людської гідності. Тут впадають в очі два емоційних плани. На передньому, наче в кінокадрі, неповторність осягненої Батьківщини з промовистим паралелізмом («надивляються вікна на сонце, надивляється серце на тебе»), коріння якого бере початок з народної пісні, кількома мазками-деталями («твій сонях», «твоє небо», «твоє ім'я»), які мають глибоке зорове і підтекстове навантаження. Другий план — вирізнення особистісного, авторського: «коло віч — твій сонях», «коло двору — твоє крайнебо», «коло серця — твоє ім'я». Вірш, який почався без розлогих зачинів, стрімко, так само стрімко закінчився, викликавши в душі читача сплеск високих емоцій і роздумів своєю народнопісенною структурою, лексикою, душевною інтонацією.

А ось іще одне звучання голосу поетеси:

Я прийду до вас трепетним шумом листу,
Напущу вам у небо стрімких стрижів,
Озовусь до душі раннім голосом чистим,
Бо комусь-таки треба — щоб до душі.
Я зійду вам сріблястою місяця скибкою,
Над зіниченьки ваші і тихий сум,
Стану миттю задуми, це так потрібно:
Серед гомону — мить задум.

Знову динаміка руху думки і наростання амплітуди почуття, організована в катрени енергія образного слова, прагнення повноти людського щастя у лірично-романтичному вираженні. Але вивершується ця поезія контрастно-публіцистичною кінцівкою:

Ви ж прийдіте до мене людьми земними!
Люди, люди, прийдіть людьми!

І ще один вірш — з іншим тембром і плином тексту, драматизмом зіткнення гармонії природи і житейського практицизму:

Нахлібником став сивий-сивий сад,
І солов'ї, і солов'ята, —
Тих дрібка головозих солов'ят,
Що уродила яблуня крислата.

Це лише кілька характерних рис поетичного світу Ганни Світличної, світу, безсумнівно, своєрідного у її художній інтерпретації. Сьогодні вона авторка тринадцяти поетичних книжок, з-поміж яких одна перекладена російською, а дві з'явилися у формі вибраного — «Літозбір» (1973) і «Зором серця» (1980). Вагомий доробок, що має свої джерела, свої етапи становлення і змужніння голосу.

Перша збірка поетеси «Стежки неходжені весняні» вийшла у Дніпропетровську 1961 року. А потім з інтервалами у два-три роки: «Золоте перевесло» (1963), «Сонячні причали» (1966), «Дозрівання» (1969), «Кольори» (1970), книжка вибраного «Літозбір» (1973). Перші три збірки — настійливі шукання свого ідейно-тематичного магнітного поля, інтонацій, ритміки, строфіки, вибору палітри словесно-виражальних засобів, нарешті,— одгранення власного голосу серед багатоликості молодої поезії того часу. А три наступні говорять самі за себе. Справді, у четвертій збірці вже помітне дозрівання авторки як творчої особистості,

у п'ятій — кольори буття і слова передавали своєрідність світобачення поетеси, в шостій — кристалізацію, зрілість манери письма.

Ганна Світлична прийшла у поезію на перетині двох десятиліть, багато в чому відмінних. На початку 60-х дебютували І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, Б. Олійник, В. Коротич, Р. Третьяков, П. Скунць. Побачила світ третя збірка «Мандрівки серця» Л. Костенко. Поворот тодішньої поезії до проникливішого погляду на Людину, до масштабного, планетарного осмислення гострих проблем сучасності ми, як правило, пов'язуємо саме з цими іменами.

І забуваємо часом, що в тій же першій половині 60-х років в українську поезію прийшла інша когорта молодих авторів, які також шукали себе в цій чи іншій сфері, хоча напочатку заявили про себе не так гучно. Сьогодні вони вступили в пору зрілості. Це Ірина Жиленко («Соло на сольфі»), Б. Демків («Сувора ніжність»), Л. Горлач («Сонце в зіницях») П. Мовчан («Нате!»), Б. Нечерда («Материк»), С. Тельнюк («Легенда про будні»). А ще В. Грабовський, П. Засенко, Р. Кудлик, В. Лазарук, В. Гужва, В. Березінський, Л. Скирда, Л. Тендюк, А. Таран, Б. Мозолевський... І серед них Ганна Світлична.

У пробах пера цих авторів було помітніше тяжіння до лірично-романтичного начала, традицій класичного напряму, а перехід до нової якості, до поетизації буднів і осягнення сучасної проблематики проходив часом болісно і не без втрат. Звідси синтез легенд про будні, героїка далеких атак і піднесена закоханість у синь озерну, чекання світлого кохання і поки що несміливі епізодичні звернення безпосередньо до проблем XX віку — з їхньою всеосяжною громолункістю, драматизацією зіткнень протилежностей. Їм ще належало зробити свій вихід у космічні простори життя й сучасності.

Збірочка «Стежки неходжені весняні» дівчини з м. Павлограда на Дніпропетровщині була тендітна — лише півтора десятка віршів: про юнака, який уперше пізнає високий смисл праці («Новачок»), про любов до Вітчизни і народу з пристрасним бажанням служити їм («Я — комсомолка», «Земле моя...»), про героїку радянських людей у роки війни і про чисто дівоче — кохання, дружбу («Чому не ти?», «Та й говорив ти про дружбу багато»). Ганна Світлична мала надійну опору в житті — класичну поезію, особливо творчість Лесі Українки, і народну пісню. Це ті джерела, які живили її, надихали, від яких почала прокладати свою дорогу. У передмові до її першої збірки Петро Кононенко небезпідставно писав, що «в особі цієї дівчини маємо людину обдаровану, талановиту, поетесу з багатою уявою», яка «пристрасно вслухається в кожний порух життя».

Пізніше про цю ж пору її творчості інший критик скаже, що «Ганна Світлична вміла поки що одне: з щемною відвертістю викричати своє страждання і своє «вірую» — вірую, що здолаю» (С. Широков. Вітчизна, 1972, № 3).

Так, було в її творчості прагнення виспівати себе, був і скрик душі, як-от у вірші «Подивись, як бузок наш зацвів повесні!..» або «Ой, як хочеться щастя людського мені»... Але було й інше: мотив мужності і виявлення своєї громадянської позиції.

Нам не треба зітхань,
Підсолоджених слів,
Тільки б мужності більше та сили.
І щоб потім оцю
Силу й мужність свою
Передати ми іншим зуміли.

Уважне зіставлення першої збірки авторки з останніми засвідчує, що вже в дебютній книжечці окреслилися її власні стежки до громадянського насичення рядка, до синтезу ліризму з філософічністю, які стануть надалі ознакою всього її доробку. Саме тоді зароджувалося уміння осмислювати буття у стрімкій діалектиці, визначався наскрізний образ серця, а паралельно — неприйняття міщанського світу («Тільки вдоволення затишний спокій, Серце, не знай, не люби!..»).

Образ серця пізніше вирине в назвах розділу у збірці «Кольори» («Зором серця»), книжки «Кордони серця», вибраного «Зором серця». І то не просто повтор, а щось більше. Це, власне, оцінка характеру всієї лірики і погляд-кредо на поезію, якою вона повинна бути навіть у вік виходу людини в космос, у час лазерів, автоматизованих систем управління, атомних реакторів і багатьох інших предметних ознак новітньої цивілізації.

Таким був початок. Іще належало звільнятися від учнівства, декларативного проголошення істин, одгранювати культуру письма. І це почало виявлятися у трьох наступних книжках. Вже у «Золотому перевеслі» звучать реалістичніші нотки, полемічні мотиви («годі нам у словотворчій муці штукарства ткати вередливу нить»); поруч із тверезореальним відчуттям світу у контрастах — оптимістично-пристрасне, усвідомлене художнє узагальнення:

Прислухайсь, друже, залпом революцій
Планета наша в майбуття сурмить.

І «Золоте перевесло», і збірка «Сонячні причали» містять у собі високу концентрацію романтичного відчуття. Та далі відбувається поступовий перехід до переважання земної конкретики. Це помітно навіть у структурі образного мислення: «стоїть моє слово, як сива доля».

У «Сонячних причалах» приваблюють три монологи з поеми «Маленька драма». Це зрілі і прикметні для того часу (згадаймо книжки «Середина века» В. Луговського, «Полудень віку» А. Малишка), позначені публіцистичною полемічністю роздуми про своє століття.

Дивиться вік в мою душу стооко,
Просить знайти од тривоги зілля...
Не називайте його жорстоким!
Він — найніжніше моє прозріння!

У цих монологах крізь романтичну оболонку виразно одлунює злободенне.

Г. Світлична — поетеса вимоглива і впродовж усіх років самокритична. Лише у збірці «Дозрівання» в однойменному вірші дозволить собі заявити: «Смагловиде моє, яблунево-осіннє Золоте дозрівання обтяжує світ.

І приходить пора підкоритись тяжінню, Впасти яблуком спілим із віт». Земні пахощі і своєрідні барви її поетичного відчуття заграли у цій збірці і в наступній «Кольори», а особливо в книжці вибраного «Літозбір». Широкий ідейно-тематичний план, заглиблення у фольклор, у пласти класичних традицій, чуйне сприймання подувів сьогодення споролили слово свіже й небуденне, явили образ ліричної героїні, свідка велетенських зрушень віку, людини з чітко визначеною соціальною програмою буття.

Вона жадає висоти думок і слів, остерігається розміну почуттів на дріб'язок, бо ж є на світі лише одна правда, правда червоних знамен. Громадянськістю пройняті вірші різного плану — явного публіцистичного звучання («Сто життів, сто закоханих юних життів», «Балада про комісара», «Час», «Біля Мавзолею Леніна», «Прошу вважати комуністом») і лірично-філософські, романтично-інтимні.

І чую, питань
постає непрощаюча правда:
«Відступиш сьогодні —
це значить, відступиш і завтра.
Загубиш ти друга —
І буде загублено пісню.
Вичікуєш миті.
А що, коли нині вже пізно?
А що, як вагання
Обернуться завтра на сором?..

Така вона, її лірична героїня, яка прагне перевірити свої кроки міркою ленінського слова, чистотою комісарів двадцятого віку — то у неспокійних роздумах, то у бажанні викресати з серця іскру сонячного співу, не віджити — відпалати, то непохитною вірою в життя, у світло комуністичних ідеалів: «... кожна пісня має свій кінець, І в час урочий, що проб'є сурмисто, Я напишу востаннє, як боєць: «Прошу мене вважати комуністом».

Громадянськість у пристрасному, почасти в патетичному відтінку — це вагома, але не єдина риса ліричної героїні. Вона вимальовується багатопланово, об'ємно. Зокрема, у своєрідному відчутті краси природи — в революційності гвоздик і білій безликості зими. Її пейзажі здебільше рвійні, динамічні:

Наступай же, громів гомінка моя рать!
Синю тишу собою сповняй стоголосо!
Гримкоти, моя грозо! Хай вічно гримлять
Над землею лиш добрі, запліднені грози...

Такі ж вони у поезіях «Червона віхола», «Дощу!», «Ах, мене вересень з розуму зводить» і навіть у чисто елегійній — «Синім кларнетним сумом», де відчувається притлумлена, але висока напруга. Пейзаж у вірші Г. Світличної виконує в контексті різні естетичні завдання: і щоб, ніби місячним світлом, висвітлити емоційний стан ліричної героїні, і як заклик до філософського осмислення прожитих днів, і як одна з ознак плину буття.

Побагатшав і спектр інтимних виявів душі. Раніше було на цій ниві багато неокресленого, сказаного натяком, тепер бачимо відверте прагнення повноти життя:

І радію, і знову плачу,
І караюсь — а все ж люблю.
О, нізащо своє назначене
З іншим кимось не розділю!

У передмові до книжки «Літозбір» поетеса Н. Кащук справедливо відзначила, що найхарактернішим для Г. Світличної є уміння точно і об'ємно бачити світ і знаходити для нього слово-образ, яке точніше передає неповторність відчуттів, ніжність у сприйманні краси життя і гнів проти філософії байдужості, духовної злиденності, ницості. Але, звичайно, цим не вичерпується соціально-естетична характеристика голосу авторки.

Після пошуків себе у різних стильових течіях, на різних тематичних широтах, часом з виходом на планетарний рівень, вона дійшла до значного, сутнісного: «Спіла плоть ранету золотавого, Слова плоть уже не спокуша. Спокуша непізнана держава З таємничим іменем Душа». Психологізм поетичного письма, глибокі таємниці високого внутрішнього світу людини — то одна з найпомітніших прикмет творчої манери поетеси. Звідси бере початок ціла низка викінчених віршів, у яких пульсуючими жилками б'ються найрізноманітніші нюанси емоційних станів: від пристрасного, вогняного боріння двох начал — добра і зла — до ніжно-роздумливого, щемливого у жаданні сонця щастя, від драматизму світовираження до відчуття осяяності душі, вселюдського і суто особистісного в їхньому органічному синтезі.

І саме в цей час ніби повінь, линула у її вірші реальна, земна конкретика, зробивши їх зримішими, реальнішими, точнішими у вираженні дійсності:

І так солодко пахне грядками вологими
Й кулішем, що доварює мати стара.
Із криниці зачерпнутий, золоторогий
Молодик бісеням визирає з відра.

А ось яким пластичним, скристалізованим у відтінках стало образне мислення: «Дзвенять веселі відра і вода. Сідає вечір стомлений на сіні», «обертається сонце навколо серця, і світає на серці щодня мені». Закоханість у барви, звуки, пахощі, віра у його нескінченність беруть гору над усім сірим, невиразним.

У тканину її поезій тепер органічніше вплітаються фольклорні образи. Це вже не стилізація, як було іноді раніше, а живий сплав («Ой летіли лелеки», «Ой у чотирьох сторонах світу»). Поетеса відчуває жагу до живописання словом, до масштабних художніх узагальнень («Планета починається з дороги. Людина — із високої мети»), жанрового оновлення, в цілому високої культури організації вірша, його викінченості.

Цікавий з цього погляду вірш «Літозбір», багатий смислово-інтонаційними переходами:

Закипає небо звабом-гречкою,
Достига бентежністю душа,
Поспіша, у полудення глечики
Все меди зібрати поспіша.

А меди прозорі — та не дуже,
А меди солодкі — та не всі.

І далі:

Задивляйся, душе, у зіниці
Неба, віри, сонця і криниць.
Причастись глибокістю криниці
І святою чесністю зіниць.

Поезія струмить усвідомленням: іще не осінь, іще не вечір, ще стільки ладен увібрати в себе, осмислити зір (і атом, і хліб, ружі і дощі, ракети і людську працю — тобто всю повноту земного буття). Тож бо час медозбору. Так спіраль поетичного світосприймання і світоосмислення, яка у першій збірочці почалася з класики, фольклорного елемента, тим же на етапі становлення і закінчилася, але на якісно вищому ідейно-художньому рівні, в єдності змісту і форми, соціальної й естетичної площин. На черзі був інший виток художнього світобачення — лірико-філософічний, з виходом на всеосяжні морально-етичні і соціально-філософські проблеми часу.

І він почався вже в наступних збірках — «Кордони серця», «Сьогодні і завтра», окреслився у книжці вибраного «Зором серця», набув нових ознак «В сяйві крила» і «Терновому світі», продовжує вирізьблюватись у добірках в періодиці. Перехід у нову якість «вистигав» поступово.

Спочатку як вихід на осмислення сутності свого народу, його витоків і відчуття кревної єдності з ним («іду від зір, від тихих вод і благородного коріння») через усвідомлення причетності людини до всього сущого на планеті («на суворі свої питання мушу дати й сама одвіт») до осягання взаємозв'язків сучасника і сучасності. Звідси жива пульсація у її поезіях найголовніших проблем епохи: людина і суспільство, людина і природа, народ, Вітчизна у взаємозв'язках зі світом, планетарними обов'язками. Звідси загострення історизму мислення, осягання закономірностей зв'язків минулого із сьогоднішнім і майбутнім, пізнання взаємодії поколінь у безперервному ланцюгу десятиліть, епох. І головне, що зрілість громадянської думки у поетеси нині міцно лучиться з прозорістю і чіткістю малюнка, викінченістю і, можна сказати, елегантністю вірша.

Ось поезія «В той світлий день...» (зб. «Терновий світ») — спомин про дівчину-латишку, яка читала ліричній героїні вірші Райніса. Але не тільки. То лише поштовх від суто особистісного до художнього узагальнення. Світло, інтимно починається вірш:

О в домі цім при вічності й лелеках,
При серці й яблуневості суцвіть
Було так лунко, просторо і легко
Латиській мові золотій дзвеніть.

А далі емоційний сплеск із лексикою піднесено-врочистого тону: «Маленька гостя, посестро моя, святись твій рід гінкий і високосний». І почуття віри у вічне, якщо ось так, мовою поетів, з народом розмовляє народ, і відчуття чистоти, краси свого українського народу, і узагальнення, але не декларované: «Мені буйнішав світ біля вікна».

Отже, маємо настроєво-філософічну картинку життя з високими громадянськими мотивами, які не нав'язуються читачеві, а випливають з логіки розвитку теми. Смислову виразність рядків відтіняють розмаїті деталі: «світлий день», «тих кісок білих двійко», «світ — такий широкий — у вікні». Ідея дружби народів постає як джерело збагачення кожної людини, почуття віри у вселюдське братерство народжується від осягнення щастя спілкування і відчуття краси братнього народу.

Громадянськістю, але вже не в ліричному, а в публіцистичному формовираженні, відзначається вірш «Робота»:

Нам ленінську думку потрібно
вивчать не абзацами.
Збагнімо його — але так,
щоб на весь огром,
Титанного серця збагнімо
титанну працю,
І виростаймо, і вищаймо,
люди, чолом!

Тут чітко вловлюється авторський полемічний запал у зіткненні тези і антитези (« не хорали творити йому» — «до слова звертатись його частіш», «вивчать не абзацами» — «на весь огром»). Вірш будується на смислових контрастах двох позицій, двох емоційних планів. Перший — необхідність і трепетність осягнення ленінської мислі («вчитуватись щодня», «приходьмо до нього», «збагнімо титанну працю»), другий — заперечення квапливих зусиль верхоглядів, начотників, але він трохи притлумлений нотами іронії, щоб не виплеснутися, не приглушити ідеї вірша.

Погляд Г. Світличної охоплює різні соціальні сфери буття — буденне і високе, різні характери й долі. Але вона прагне уникати як побутового антуражу, так і абстрактної споглядальності, прагне піднестись до соціально-філософського поетичного узагальнення часу («Наговорили про двадцятий вік», «Є щастя», «Воздвиження», «Робота», «Природа», «Часу не вибираємо», «Буває мить», «Так терпко пахнуть квіти на грядках» та інші). Характерним щодо цього є цикл «Тяжіння неба». Це скоріше поема розвитку авторської ідеї, об'єднана єдиним оповідачем, рухом думки, елементами сюжетної канви. Тут в одному сплаві плин часу і краса миті, контрасти життя і смерті, висота поривань людини і її одвічна нерозривність з землею.

На те ми і люди, щоб з нами поряд
Жили наші болі великі й малі.
На те ми і люди, щоб сонячний погляд
Уміть — все ж уміть — відривать од землі.
Себе у натхненні нещадно палити
Й добра утверждати в синах непохить.
На те ми і люди, щоб сіяти жито —
І думать про небо. І небом снить.

Цикл «Тяжіння неба» — це продовження теми, започаткованої іще космічними оркестрами П. Тичини, що пустила добре коріння в радянській поезії за останню чверть віку. Це пристрасні філософські роздуми про людину, світ і час, найвищі виміри духовності сучасника, його людяності, доброти, розуму, любові. Правда, слід зауважити, що іноді тут не обходиться без прямолінійності:

Як втягує нас,
як засмоктує ця безодня —

Драм і безумів атомних каламуть.
Бережіть себе, люди!
Сьогодні. Сьогодні.
Завтра може запізно буть.

Цикл посідає особливе місце в збірці «В сяйві крила» і у всьому доробку поетеси. Недарма наскрізна ідея всеперемагаючої окриленості людського життя відбилася у назві цієї збірки. Цикл повною мірою висловив те, що ніжною прозеленню з'явилося ще в першій збірці «Стежки неходжені весняні».

Нова якість у манері письма поетеси — масштабність філософського осмислення сучасності — іде від загальної тенденції сьогоднішньої поезії. І це вже не проголошення абсолютних істин в імперативно-дидактичному тоні, що іноді спостерігалося раніше, не римований трактат навколо категорій добра і зла, субстанції вічного, естетичного й етичного, це самий процес руху ідей, образів, тем, перебіг його — із прозріннями, станами душевного осяяння, переосмисленням тощо.

Становлення ідеї у цьому процесі починається із суто особистісних вражень, мінливого емоційного стану, які потім відграночоться у конкретну оцінку явищ, чітко виражену авторську позицію і долю. Чи не тому максимальне смислове навантаження у Г. Світличної має вже перший рядок вірша. Він визначає подальші філософсько-інтонаційні регістри. У ньому притаєно до пори живе ідея, образ, які ось-ось проступлять крізь картини дійсних настроїв, відчуттів, вражень («Часу не вибираємо», «Наговорили про двадцятий вік», «Людно, ой людно у Ганни в оселі...»).

Змужніння голосу поетеси помітно і на тих діалектичних змінах, яких зазнав її ліризм. Нині у ньому не лише відтворення емоційного стану (святковість душі, мить печалі, гіркота втрати дорогої людини, муки творчості, відчуття краси рідного краю), нині у ньому більше буттєвості, але без напливу прозаїзмів, більше мудрості, концептуальності, досвіду, тонких спостережень:

А вже осінь іде,
Дощ за руку веде,
Посмутнішало очима
Лисенятко руде...

Зросло й інтонаційне багатство — зі змінами темпу, поетичних деталей, строфіки, ритміки, переходами від катренів до верлібра, сонета, та головне, що і в пейзажно-інтимній ліриці дедалі активніше виявляється соціальність мислення авторки. Особливо прикметно вона бачиться у висвітленні теми природи («Полини», «Півні співають», «Добридень, лісе мій! Ну, як тобі живеться?», «Природа», «Снігурі», «Гвоздики», «Цвіркун»). Тут цілий спектр почуттів, настроїв, бажань, ідей: від зачудованості красою рідної землі до прагнення вписати власну ноту у голоси життя, від осмислення зв'язку з Вітчизною до гостропубліцистичних екологічних мотивів. Це стосується й інтимної лірики, зокрема циклу «Карби сонячного серпня» і поеми «Княжна». У динаміці найтонших порухів душі тут вимальовується багатий духовний світ ліричної героїні.

Як і в кожного поета, є в Г. Світличної і свої втрати. Це переспіви і повтори написаного нею раніше. Це й те, що вірші часом ідуть не від конкретного факту, ситуації, а від слів, їхніх словниково-семантичних відтінків, що з допомогою багатої творчої уяви шикуються у строфи. Де-не-де трапляються вже знайомі смислові й інтонаційні ракурси теми, зокрема в пейзажно-екологічному зрізі. Відчувається, що тут авторка іще шукає несподіваного, невідкритого повороту, продовження, збагачення старого новими барвами, і не завжди знаходить.

Ще з перших збірок поетеса пробує свої сили в жанрі поеми. Згадаймо: «Мати», «Друге побачення», «Маленька драма»... І ось тепер поема «Княжна». Але знову фрагментарність, психологічна невизначеність образів, хоча зрушення в освоєнні складного жанру помітні. Здається, що ці огріхи не від браку літературного хисту, який незаперечний, а від того, що Г. Світлична хоче втілити свій задум у формі традиційної поеми з усіма її класичними атрибутами, а наявний фактичний матеріал не лягає у русло класичних зразків, чинить опір, вимагає іншого формовираження. І тут би дати йому простір вилитись у це інше. Ще І. Франко писав про рух, неоднаковість поетичного формовираження у різні часові відтинки, наводячи приклади з античної літератури. Наполегливість пошуків авторки дає підстави вважати, що вона на виході до освоєння і цього нелегкого рубежу.

З появою книжок «В сяйві крила», «Терновий світ» Г. Світлична вступила в ту стадію творчості, коли «уста у полум'ї пречистім запрагли слів минулих скинуть листя й, мов яблуко на гілці,— суть явить». Для цього у неї є справжній поетичний голос, все зростаючі обшири концептуального ідейно-художнього світобачення, гострий зір розуму й серця.

Її доробок в цілому багато в чому схожий на циклічний колообіг плодоносних дерев. У період дебюту це весняні бруньки, які поки що приховують таїну майбутнього листя, неповторність його ліній і гущавини. У час окреслення свого голосу, поетичного «Я» — це зав'язь, яка ось-ось щедро вибухне цвітом. А там — миті цвітіння, дозрівання плодів, їх збирання, часи мистецької зрілості, мудрості, досвіду, соціально-художнього пізнання і відтворення об'єктивної реальності, діалектики буття.

Сьогоднішні вірші Г. Світличної можна віднести до того благодатного моменту, коли вони іще пишно, розмаїто цвітуть вгорі крони, а на нижніх гілках уже набирають тужавої сили, живлющих соків цілими кетягами медвяних плодів.

З чим прийде лауреат Республіканської комсомольської премії імені Миколи Островського Г. Світлична до читачів завтра? Найновіші її вірші засвідчують, що це буде, певне, новий етап і в творчій біографії. Його ознаки вже пунктирно окреслилися: іще більше тяжіння до пекучих проблем віку, поглиблення історизму мислення, осягнення уроків життя крізь призму майбутнього. А в цілому — нове, подвижницьке слово мужньої людини, з яким вона іде до читачів понад чверть віку, за гранню — грань, за витком — виток.

студії. рецензії. полеміка

СТЕФАНІЯ АНДРУСІВ

МИ НЕ ТИМЧАСОВІ НА ЗЕМЛІ

В інтерв'ю-сповіді, наведеному у статті М. Жулинського «Виміри людської пам'яті» (Літ. Україна, 1986 р., 18 вересня) Роман Іваничук з болем зізнався: «Мені хочеться не раз закричати: досить переклепувати оклепані теми, та ж погляньте, скільки білих плям в нашій історичній романістиці!.. Товариші історичні романісти, дайте мислячий роман з власною авторською концепцією, з болем за історію народу, з вірою в його історичне майбутнє, позбудьтеся декларації відомих істин!»

Проза Р. Іваничука, що, за словами В. Дончика, «в 70—80-і роки означилася і визначилася, набула прикметних рис художнього явища» (Літ. Україна, 1985 р., 21 лютого) належить до так званої «нової хвилі» українського історичного роману, характерними рисами якого є концептуально-аналітичний підхід до минулого — не, як звичайно, історія ілюстрована, а історія мисляча, спроектована на сучасне, на загальнолюдську проблематику, а також інтенсивні пошуки нових художніх форм вираження і зображення, посилення особистісного авторського начала: замість холодно-констатуючої «об'єктивної» історії — історія суб'єктивна, пристрасна, замість поетики реставратора подій — поетика учасника, причетного до «вічного сучасного», посилення ідеологічної наступальності і соціальної злободенності. Нині поряд із творами цієї «нової хвилі», що заявила про себе і у всесоюзному літературному контексті як нове жанрово-тематичне явище, у нашій прозі продовжують побутувати розріджена «побутовою, любовною, етнографічною водичкою» белетризація, а то й вигадування історії, «переклепування оклепаних тем» і прийомів зображення: звідси полемічний і закличноораторський пафос Р. Іваничука, звернений до «товаришів історичних романістів», звідси аналіз і оцінка власних творів і всієї української історичної романістики, власної позиції у ставленні до історії і оптичної точки зору на неї («Ми завжди стоїмо посередині між минулим і майбутнім, немов у центрі виднокола»), своєї концепції історичного роману, самокритичне невдоволення собою («Я сам добре розумію і з болем усвідомлюю, що не вдалось мені піднести свою літературну продукцію на ту висоту, з якої вона була б видна світові»).

Такі самі мотиви й пафос пронизують новий історичний роман Р. Іваничука «Шрами на скалі» (Жовтень, 1986, № 7—8). Це роман про мистецтво писати історичні романи. Ще його можна б назвати роман-робітня, роман-автокоментар: автор-герой розкриває власні «секрети поетичної творчості», викладає своє уявлення про те, що таке історичний роман, полемізує з читачем... «Шрами на скалі» можна б назвати і романом-трактатом, хоч автор і не користується науковим апаратом, а упаковує теорію в рамки «художнього малюнка». Мабуть, прийшла для письменника і взагалі для історичного роману пора самоосмислення і самооцінки, ревізії творчих прийомів і концепцій, утвердження нових принципових вимог і положень, таких назрілих і невідкладних, що для цього історичним романістам замало вже самої художньої практики — треба вийти з прямим авторським словом до читача. А може, Іваничукові ще й надокучило приблизне примірювання, сліпе обмацування критикою закамарків його художньої свідомості, як у дитячій грі «холодно-тепло», і він вирішив випередити її сам, уже не раз виступав успішно і як критик.

Зрештою, у цьому романі поставлена також проблема взаємин письменника і критики: «Боже мій, як важко знайти слово, а ви, пане критик, не маючи поняття, які гори шлаку вергає письменник, поки знайде чистий метал людського слова — воскресить його, заволодіє ним, дасть йому рух і силу, а потім різьбить ним, грає, творить,— не знаючи того, ви нипаєте по словесній поверхні, топчетеся по зільнику, не відаючи, з яких глибин підійшли до того зела соки...» — отак подумки діалогізує один з героїв роману, в чиїх словах вчуваються претензії і самого автора, і всіх, заслужено чи безпідставно ображених на критику письменників. Ну що ж, топтатися по зільнику, видно, спеціалізація критики, бо як інакше наблизитися до рослини, щоб побачити соки, котрі її живлять?

Новий роман Р. Іваничука, мабуть, можна віднести до різновиду «роману зв'язку часів», нового типу роману, що з'явився у літературі в 70-х роках і що характеризується зміщенням і чергуванням часових площин. Тут поєднано три часові плани — сучасне, минуле (доба Франка) і давньоминуле (доба Данила Галицького). Герой роману, він же автор, приїхав у гори, що за Бориславом, де «пази на Камені, подібні до загоєних ран на чолі старого ратника», нагадують про кам'яно-дерев'яну давньоруську фортецю Тустань. Тут любив бувати Іван Франко, на Камені десь повинен бути напис, вибитий учнями Франка на честь 40-річного ювілею його літературної діяльності. Тут якраз працюють археологи — для збільшення художньої інтенсивності автор вигадує їм ніч на Івана Купала, а собі «русалку» — співрозмовницю і співавтора Адріану. Вона — філолог і тимчасовий археолог, звичайно ж, вродливиця (та й чого б то Р. Іваничук, всупереч традиції нашої прози, робив її старою і негарною?). Цих двоє промандрували крізь чарівну (само собою!) купальську ніч, закохувались і не закохувались, а головне — творили на наших очах історичний роман.

Мабуть, йдучи на поступки так званому середньому читачеві й усередненому художньому смакові, автор ставить ці доволі зужиті романтичні декорації для розігрування сцен із сучасного, а сам зосереджується на діалозі цих двох — своєрідному диспуті ав-

тора й читача, тож у цьому плані «Шрами на скалі» можна ще назвати романом-диспутом. Причому читач тут і реальна людина, зматеріалізований читацький ідеал письменника — майже колега за фахом, для кого минуле не тільки історія, а й живе сучасне (як щиро Адріана і автор зажурилися тяжкою ситуацією у житті Франка перед його ювілеєм — наче йшлося про когось близького, кому ще можна допомогти), і внутрішній авторський голос, самоконтроль письменника. А ще діалог автора і Адріани можна сприймати як роздвоєне «я» автора. В усіх попередніх романах Р. Іваничука теж незримо присутній читач, наче людина в натюрмортах старих голландських майстрів. Тепер він вийшов із романного задзеркалля і ввійшов у твір на правах героя: колеги, опонента, співавтора. До нього приходить автор на суд зі своїм твором, йому звіряє і на ньому перевіряє свої візії, дискутує з ним (справжнім чи гіпотетичним), відстоює принципові свої творчі постулати і прийоми чи поступається художньо недовершеними. Крім того, що подібна діалогічна форма романізує досить важкопідйомний матеріал, вона є ще й доброю нагодою передоручити героєві найбільш дискусійні думки (так уже повелося, що автор, як справжній деміург, має проголошувати все відстояне, правильне, а герой може помилятися, розбивати лоба в пошуках істини і не знаходити її). Як от, наприклад, Адріана: «Знаєте, я не раз думаю: якщо є всесвітня гармонія, всесвітній ефір, то чому ми так уперто заперечуємо існування всесвітнього інтелекту, в якому є і наша частка? Ми думаємо, а думання — це ж енергія. Коли з людського праху виростає трава, то куди подівається матерія мислення? Пропадає? Ніщо в природі не пропадає. І я впевнена, що думки когось із наших попередників існують в ефірі. Це найсправжнісінький матеріалізм. Може, те, що ви пишете, відтворюючи історію, не домисел, а вміння реалізувати в словах енергію мислення людей, яких уже немає?».

Хотілося б запитати: «Чому «реалізувати в словах енергію мислення людей, яких уже немає» можна, а тих, хто є, хто поряд з письменником-медіумом живе і мислить, тобто продукує енергію, не можна? Адріана цього не пояснила, автор же і не розпитав: думка прозвучала, незвична і цікава, викликавши зміну настрою і часового плану. Виглядає на те, що автор, погодившись, поспішив продемонструвати уміння «реалізувати в словах» енергію мислення свого історичного героя. Але як би не було, сама постановка питання про реалізацію в історичному романі мислення людей з минулого, надзвичайно прикметна для нинішнього Р. Іваничука і кращих зразків сучасного історичного роману, відображає поворот його до глибшого психологізму.

Головні прикмети сучасного — незавершеність, розімкнутість у часі — тут використано максимально: автор-оповідач розгортає перед нами сам процес творення історичного роману: «Матеріал зібрано, картотеку пронумеровано...», «До мене приходить відчуття безпорадності перед зібраним матеріалом...», «Нехай цей епізод постане перед вами в художньому малюнку...», «Ми забули про скрипаля...», «Скільки сюжетів накидали ми з вами...» — наче перед читачем не роман, а чорновик рукопису. Правда, при всій оригінальності такого жанрового прийому, на «лінії зшиву» часових планів подекуди проглядають «білі нитки»: деяка силуваність, штучність, надмірна задисциплінованість, монотонність. Сцени з минулого і давньоминулого подаються як робота творчої уяви автора-оповідача, як готовий результат, вставні «картинки» в діалозі, що випадають із цього діалога і руйнують його, переводячи в умовний план. Спочатку це діалог як діалог, потім, спонуканий реплікою співрозмовниці, автор художньо відтворює якийсь історичний факт, перебуваючи в ньому лишень в іпостасі аукторіального розповідача (його співбесідниця в ці хвилини залишається в невизначеній ролі десь у паралельному часовому плані), тоді знову вертається у сучасне, до Адріани, до гір, купальської ночі і розмови про історичний роман, Франка і його сучасників. І все виглядає так, що відтворена щойно картина минулого була водночас і монологом автора-героя.

Відтворення минулого в художній формі — складна і досить таємнича робота творчої уяви автора (недаремно вона в романі не продемонстрована наочно), своєрідний спіритичний сеанс викликання духів, як вважає Адріана. Р. Іваничук прагне відтворювати не тільки предметний світ, зовнішність, поведінку людей («Я уявляю собі: від джерела, в обхід від в'їзних воріт, виходить Франко з дружиною...»), а й роботу їхньої уяви: власне, час Данила Галицького в «Шрамах..» — то своєрідний роман у романі, спроба «написати» за Франка задуманий ним твір, продовження «Захара Беркута», тому й набраний він іншим шрифтом. Але Р. Іваничук і не намагається стилізувати текст «під Франка»: «Майнув тільки мент моєї уяви,— прив'язує автор картину далекого минулого (Данило приїжджає у Тустань, де не раз бував Франко і де зараз, у момент розповіді, знаходиться оповідач-герой) до доби і особистості Франка і дня сьогоднішнього,— такою була моя візія далекої історії, пов'язаної з Уричем,— моя, а не Франкова, я це добре усвідомлював».

Отже, у цьому історичному романі є три часові пласти, наче три романи: роман про те, як писати історичні романи, роман про Франка і роман про Данила Галицького. «Тримає» усі три пласти образ Франка, що є концептуальним центром твору. Інші образи і часові плани в романі організовані цим образом: в основі сюжету сучасного плану — процес творення роману про Франка, диспут автора і читача про відповідальність письменника перед людьми з минулого, про подолання бар'єра невідповідності між автором історичного роману і його геніальним героєм. Давньоруський часовий план — це художня гіпотеза про те, як міг його бачити Франко у силовому полі свого вершинного твору — поеми «Мойсей» (проблематика: вождь і народ, володар і митець, що пронизує поему Франка і на переломленні якої зображено самого Франка в романі).

Як і в попередніх творах, Роман Іваничук не намагається відтворити всю біографію головного героя, обираючи для сюжету кілька днів напередодні сорокарічної твор-

чої діяльності письменника: 1913 рік, «українською громадою ніби хтось струснув, нагадавши їй, що вона має великого поета... високу соціальну і національну ідею, без якої обійтися уже ніхто не може», і вона намагається «викупити гріх своєї байдужості» ювілейним вшануванням Франка. Передчасно постарілий («зсутулений дідок» у 57 років!), з хворими безвладними руками («Я — немов глухий Бетховен! Я — без рук!»), Франко спочатку категорично відмовляється від вшанування, але мусить погодитись: «Ми повинні заявляти про свої достоїнства набагато голосніше, ніж представники націй, за якими стоїть політична влада. Ми, крім таланту, мусимо бути наділені сміливістю, мужністю, величністю душі, щоб мати силу повставати проти загальноприйнятої негації нашого народу». Ювілей — то не тільки необхідність для представника поневоленої нації рекламувати себе серед вільних народів і літератур, «щоб звернути увагу на народ, за який подаємо голос», то і звіт перед тим народом — чи так жив, чого навчив, куди привів свій народ. Учитель народний, Сівач «дум вольних», Каменяр, що прокладав для народу «правди путі», Франко підсумовує зроблене: «Я мурував дім, та чи міцні підвалини заклав, чи твердим каменем викладав стіни, чи в'язкий розчин замішував»? Але ж ніхто не подобрішав від його творів, нічого в світі не змінилося. Що взагалі може мистецтво? Яке місце і роль митця у житті і свідомості свого народу? Що є мірилом добра і зла: мистецтво чи закон? Ось основні акценти проблематики нового роману Р. Іваничука, що були наявні і в попередніх його творах,— то ескізно, на периферії дії, то, як у «Черленому вині», однією із головних тем, а тут заполонили собою увесь твір. «Шрами на скалі» можна вважати своєрідним звітом самого письменника і перед читачем, і перед пам'яттю його головного героя — Франка — у рік його 130-річного ювілею, Франка — національної міри духовних спроможностей людини і народу, який «іде у мандрівку століть» із Франкового духа печаттю. Роздуми на цю тему самого Франка, інших героїв — Стефаника, Лесі Українки — то і чутливо вловлена «енергія їхнього мислення», асоціативно зв'язана з їхньою творчістю, і думки самого письменника, діалогічно розщеплена його свідомість: «Ми не змінили своєю творчістю ні людей, ні владик,— наче відповідає Франкові Леся Українка в гіпотетичному листі до поета. — Та уявім собі, що поети перестали народжуватися, що не існує на світі їхньої позиції супроти гніту — яке ж би то було безпросвіття!»

«Найбільший дар для народу — співець! — проголошує народну думку дружина вбитого князем Данилом співця Митуси, бо «життя — пісня, хоч не завжди весела, та хтось повинен співати, щоб люди людьми були, а не робочою худобою».

Сорок літ Франко, як коваль, «клепав розум і сумління» народу. Його, як Митусу, вбивали різні Бадені, Сембратовичі, Романчуки, сорок літ він, як Мойсей, вів свій народ з полону темряви, відсталості, бездуховності до вершин, де «яснiють вселюдські ідеали»... За сорок років роботи в літературі Франко вибудував високу піраміду зі своїх творів і виніс на вершину її поему «Мойсей», якою «проголосив фізичну й моральну здатність народу стати до боротьби», і сам, як Мойсей, став, утомлений боротьбою на своїй горі: чи ввійде він у Єрихон — землю обітовану народної пам'яті, чи відштовхне його зневірений, розчарований ним народ?

Як і в інших романах письменника, образ — концептуальний центр роману «Шрами на скалі» в композиції образів — знаходиться на підвищенні, вершині, усі інші образи повернені до нього, розташовані навколо і вздовж «гори», щоб з'єднатися в одній, вершинній, точці, типологічно співвіднесені між собою і образом-концептуальним центром. Це образи-паралелі (Франко — Митуса, Франко — Мойсей), образи-протиставлення (Данило — Митуса) і їх віддзеркалення (Франко — архікнязь Карл), образи-продовження (Франко — Стефаник, Франко — Леся Українка) тощо.

Концептуальне осереддя образу Франка в романі — то не тільки художнє дослідження поеми «Мойсей», «золотого шпиля на високому замку», твору, який «синтезував усі проблеми народного життя... став ніби валютним фондом у скарбниці педагога», не тільки прочитання долі і масштабу особистості Івана Франка крізь призму цього видатного твору. Великою мірою це дослідження і літературознавче, що, думається, повинно б розірвати мертву петлю однобокого, вузького трактування цього твору в нашому франкознавстві, яке перекочовує із монографії у монографію: «Поема «Мойсей» художньо осмислює одну з актуальних проблем революції 1905—1907 років — проблему народу і вождя» (І. Бас, А. Каспрук, «Іван Франко», 1983), здатне лиш закріпити набуте у школі і для школи ж призначене уявлення читачів про літературу як про необов'язковий додаток до історії. За такими монографіями, письменник лиш старанно переводить у художні картинки відомі події, подібно як графоман заримовує злободенні факти. Перша російська революція, звичайно, могла бути одним із першопоштовхів задуму поеми, але зводити цей філософський твір хіба до ілюстрації видатної історичної події, яку, до того ж, поет особисто не переживав, це спрощення духовної спроможності літератури взагалі і масштабів геніальної особистості поета зокрема.

«Все у творі особисте»,— полемізує із Адріаною автор-герой (і з літературознавцями теж). Це стосується і концепції образу Франка в романі: Франко — Мойсей, що сорок років провадив рідний народ з неволі духу в землю обітовану свободи, освіти, культури. Але розпочався він із Темери, героя раннього оповідання «На дні». Темера і Мойсей — початок і вершина шляху Франка, «сходження від прогнилого матраца на тапчані в колишній судовій тюрмі до підніжжя з білого каррарського мармуру, на якому вивищується мікеланджелівський пророк». Уже тоді в тюрмі, на цьому суспільному дні, мрійник Темера перетворився у народного вождя Мойсея: «Невже тут, у цій цитаделі темряви,— роздумує поет,— зародилась у мене думка написати поему про народ і вождя? Можливо, але як же довго йшов я до неї!..»

Головний герой роману, як і інші видатні

історичні особи в попередніх творах письменника, перебуває у шанобливо віддаленому образі, оптична точка зору на нього інших персонажів — знизу вверх, з підніжжя на вершину. Попри всю доступність геніального поета, люди з його оточення постійно відчували між ним і собою дистанцію, наче навкруг нього утворилося світове поле, яке ніхто не наважувався переступити: «...мені було втішно, святково і дивно, що бачу його, проте зразу почув між мною і ним вимірену дистанцію, яку б ніколи не зважився скоротити» (Косинюк); «Поет сидів у задумі й здавався він у цю мить професорові недосяжним, вивищеним на постаменті. Грималкові згадався годинник на празькій ратуші: коли вибиває година, у віконці пересуваються лики апостолів, гордовитих, мудрих, скромних, та смерть з косою обіцяє усіх їх зрівняти і покорити; цьому ж апостолові смерть не загрожує, він ще за життя став безсмертний». Такий пієтет перед Франком не вигаданий Р. Іваничуком, хоч збігається із його манерою художнього мислення — ставити видатних історичних осіб, що виступають концептуальним центром твору, на п'єдестал. Та якраз у цьому творі помітна і боротьба письменника із власною звичкою монументизації таких героїв, тобто п'єдестально-пошанне місце героя у композиції образів твору залишається тим самим, але оптична точка бачення автора переміщується з підніжжя вгору, до рівня очей і душі героя — видатної, але живої, звичайної людини. Так насправді ставились до Франка більшість його сучасників, особливо молодих, чиї серця і розум гартувалися у Франковій «кузні»: «Хотілося перед ним упасти і цілувати його руки і ноги. Хотілося його нести, щоб не зпорошив своїх ніг. Хотілося обсипати його цвітом»,— писав М. Черемшина.

Письменник іде тут за живою народною традицією возвеличувати людей, чиїми зусиллями народ зміг залишитися народом, до рівня апостолів. Така висока самосвідомість народу не дала йому загинути в часи лихоліття, «політичних водаторів» замінили «мічені талантами митці... і поки суспільство має їх — для гордощів, цькувань і глуздів, поки живе й вмирає разом із смертю останнього співця — перемінюється у споживацький знеособлений гурт...» Народ і митець — єдиний соціально-культурний організм із спільною кровоносною системою. Франко — митець, що добровільною «панщиною свого життя» служить своєму народові, тримає, мов атлант, на плечах його минуле, теперішнє і майбутнє. І народ, прозрілий і возвеличений його зусиллями, пам'ятає про цей подвиг і віддає йому довічну шану. Таке силове поле історичних романів Р. Іваничука і підгрунтя його концепції історії й історичної постаті.

Найсильніші сторінки роману «Шрами на скалі» — це кульмінаційна в розвитку ідеї твору і образу Франка сцена: думи Каменяра про народ, про себе і свій чин. Грималюк і Стефаник умовляють його погодитися на святкування ювілею, і поет, забувши про співрозмовників, задумується над тим, «чи має право в день сорокарічної діяльності стати на звіт перед усім народом як його вчитель». Можна вважати, що Р. Іваничук, як ті письменники-психологи, що про них писав Франко, теж засідає у душу свого героя і нею, «мов магічною лампою, освітлює усе окруження». «Окруження» тут — особистість Франка, його самооцінка, суд над собою, місце в житті і пам'яті народу; вінець праці — образ Мойсея. Знаками його духу виступають перетрансформовані в свідомості автора ремінісценції з творів і висловлювань, щемлива мелодія душі героя — спогади про «жінку, яка ніколи не старіла», розчулена, трохи навіть сентиментальна, але щира, делікатна і ніжна... Тут письменник досягає таких висот духовного польоту, глибини і розкованості думки, що можна говорити не тільки про подолання ним бар'єра несумісності, а й майже фізично відчутне духовне перевтілення у героя. Усе це Франко, побачений Р. Іваничуком, але й Франко, який належить усім, той, який увійшов у четвертий вимір людської пам'яті.

Автор синтезував, втілив в образі свого героя ті риси генія, які відкладалися з покоління у покоління у «скриньці» народної пам'яті. Але, на жаль, не всюди в змалюванні образу Франка зумів дотриматися такої високої художньої напруги, як у кульмінаційному моменті. Позначена поспішністю, наприклад, сцена зустрічі Франка з молодомузівцями, як і саме трактування образів цих людей: поет навсібіч роздає ляпаси молодим, висловлюючись довгими цитатами зі своїх статей і рецензій про їхню творчість; Франко тут не Мойсей, навіть не Темера, а якщо і вчитель, то такий, що нагадує героя із «шкільних» оповідань Франка — Валька, який розмахував над головами учнів «тростиновою вигинчастою паличкою». Дивно бачити Франка якимсь запрограмованим літкритичним автоматом, що холоднокровно, без передиху, наліплює на лоби мовчазних учнів ярлики-присуди. Зрозуміло, письменник прагнув показати виховавчу, педагогічну роботу Франка з його наступниками в літературі, можливо, навіть змоделювати ідеальний варіант літературного навчання і для нинішніх часів, але «художній малюнок», у який втиснена ця проблема, вийшов і не художнім, і мало достовірним психологічно.

Читати «Шрами на скалі» нелегко. Мозаїчна композиція, постійні часові переміщення, відсутність інтригуючого сюжету, інтелектуальна навантаженість — такий варіант «мислячого роману з власною авторською концепцією», можливо, сподобається не всім. І все ж хочеться сподіватись, він знайде відгук в душі уважного читача насамперед тим, що змусив нас діткнутися серцями минулого, «шрамів, залишених на чолі історії»,— шрамів нашої спільної пам'яті. Ми повинні постійно торкатися тих шрамів, загоєних і незагоєних ран, щоб зрозуміти, що ми не тимчасові на своїй землі, що кожне покоління, «мов бігуни, передають одне одному факел життя».

студії. рецензії. полеміка

ВІКТОР ТИМЧЕНКО

СПРОБА ДОВЕДЕННЯ

Слабошпицький Михайло. Марія Башкирцева. Роман-есе. К., Рад. письменник, 1986.

Що таке ця книжка? Романізована біографія? Ще один варіант з-поміж численних життєписів? Психологічна розвідка? Науковий трактат? Публіцистична полеміка, що запізнилася на століття? І що то за постать така — Башкирцева, що нині повертаємося до неї? Адже й досі чимало було про неї сказано І. Рєпіним, І. Буніним, В. Брюсовим, А. Франсом, А. Доде... Можна назвати іще понад дюжину відомих імен... До того ж автор назвав свій твір романом-есе. «Есе» дослівно — спроба. Чому спроба? Непідвладна тема? Чи як начерк до майбутнього дослідження?

Тож варто розібратися спокійно, без зайвих афектацій. Марія Башкирцева, донька полтавського землевласника, п'яниці й самодура, з дитинства (від десяти років) никає по Європі, нотуючи більші й менші подробиці своїх мандрів у щоденнику, аж поки не оселяється в Парижі. Усе це пов'язане з тим, що «маман» і «папа» не знайшли спільної мови. «Папа» лишився пускати покритками по світу вчорашніх кріпачок на Полтавщині, а «маман» поривається у «світ», котрий на французький манер називається в романі «бомондом». Донечку тягають від графині М. до княгині Р., і в Ніцці, і в Парижі клопотів своїх полтавських одноліток вона не має: розмови про одяг виникають тільки тоді, коли, аби прилучитися до паризької художньої богеми, Марі ходить у забрудненому балахоні, а «маман» обурюється таким, знову ж кажучи французькою, моветоном. Заманулося дівиці співати — найкращі спеціалісти вокалу до її послуг. Схотілося додому, до татуся — ах, шарман! — подорож з негреням для розваг. Вокал не підійшов, вабить малювання: будь ласка, мадемуазель. Вона малює кілька пристойних картин, не без іскри таланту, але далеких од того, щоб називатися геніальними, і у віці двадцяти трьох років помирає од сухот, наказавши поховати себе в білому одязі і в білій труні...

Все це так, все це правдива схема. Та тільки ж та сама Башкирцева, вихована у великосвітських салонах, зневажила свій клас і присвятила своє приречене на передчасну смерть життя каторзі творчості. Її картини — першими з картин росіян — потрапили в Лувр, і вже згодом до них долучилися полотна Миколи Реріха і Леоніда Пастернака.

Значить, був талант, і талант непересічний, яскравий, який вияснів, вибухнув у юному віці! Лишився й щоденник, що змусив одних говорити, захлинаючись од захвату: «Вона померла в повному розквіті молодості, серед блискучих успіхів, лишивши на згадку про себе тільки дві картини в Люксембурзькому палаці й щоденник» (Ф. Сарсе, Франція); «Щоденник — найвидатніша книга XIX століття» (У. Е. Гладстон, Англія), а декого не приховувати відрази: «Дуже неприємний присмак від цього щоденника» (І. Бунін); «Якщо це не шарлатанство, то, отже, шарлатанства немає в світі» (М. Протопопов). Але нікого не лишив байдужим, і це вже неабияка прикмета талановитості.

Та в цієї медалі на ймення «Марія Башкирцева» був не тільки лицьовий і зворотний бік. У Башкирцевої була ще матуся, котра після смерті доньки не з великого розуму починає містифікувати її життя, і на цій полові ловляться доволі стріляні французькі горобці. Матінка формує «імідж» геніальної анахоретки, котра зреклася усього земного заради реалізації свого таланту. Але «маман» спіймалася на брехні, а «раз збрехавши — хто тобі повірить». Преса починає галасувати про те, що талановитість Марії Башкирцевої дута, а мати підкладає вогню до жару ще й таким дивним чином: через кілька років по смерті Марії в Люксембурзькому музеї начебто з'являється статуя, яка називається «Безсмертя», і на її щиті красуються імена В. Гюго, французького політика тієї доби Л. Гамбетти, відомого тим, що вимагав амністії комунарам, і ... Башкирцевої. Подейкували, що скульптор узяв за такий фарс хабара в шість тисяч франків. Скандал! Художник М. Антокольський пише з Парижа В. Стасову: «Судячи з усього того, що я бачив, можу додати, що талант у неї невеликий... Взагалі боюся, що якби вона не була єдиною донькою багатих батьків, то про неї, правда, у сто разів менше говорили б і кричали, ніж це сталося насправді».

Може, тут розгадка сенсації?

Михайло Слабошпицький проти! І йому не відмовиш у категоричності й послідовності.

На що він спирається?

На факти. Зокрема наведені вище. Але, не приховуючи од читача одіозності, скажемо м'якше, спірності постаті Марії Башкирцевої, попри все, прагне з калейдоскопічного хаосу виліпити цілісний (і привабливий!) портрет.

Але хіба ж він перший? Вже написано не одну і не дві книжки про феномен Башкирцевої... Письменникові цього замало, він знаходить аргументи, аби довести, що все, досі написане, показувало цю особистість однобічно. На свою користь М. Слабошпицький долучає і те, що, здавалося б, мало бути на шкоду,— віддаленість описуваних подій у часі. «Розвіялися, мов дим, емоційні перебільшення журналістів, надмірні захвати критиків, огульні заперечення, весь нездоровий сенсаційний ажіотаж. Залишилися її картини...» — пише він в епілозі роману.

Цікаво, скажемо ми, але не надто переконливо — свіжість вражень від особистих зустрічей ніколи не завадить. І чи є гарантії того, що нинішній екскурс у минуле вийде об'єктивнішим і грунтовнішим, ніж попередні, що він буде позбавлений їхніх вад, на які щедро вказує М. Слабошпицький?

Немає гарантій.

Тоді навіщо ж город городити? Який у всьому тому писанні сенс?

Є сенс. Тільки підійти до нього треба

обережно, щоб не вихлюпнути в полемічному запалі разом з водою і дитину. І полягає він насамперед у тому, що це не історична розвідка, не біографічний нарис. Це роман, і романістові запраглося основою для своєї роботи взяти саме цю неординарну постать. І було поставлене надзавдання: не йдучи на «пересмикування» фактів (хоч це не такий уже й рідкісний у письменстві гріх — з талановитої пушкінської руки бідолашний Сальєрі й досі розплачується поганою славою вбивці Моцарта!), спробувати (звідси есе?) художньою правдою пояснити і витлумачити правду фактів, правду численних документів і свідчень сучасників, знайти своє доведення «теореми Башкирцевої». Жодному митцеві в такому праві відмовити не можна. Тому, як на мене, саме тут настав час уважніше придивитися до самого роману і зважити, якою мірою вдалося це доведення авторові.

Життя посилає деяким митцям таке багатогранне обдарування, що воно повертається до них не так мукою творчості, притаманною всякому талантові, як мукою вибору шляху. І відбутися такій особистості значно важче, ніж посередності: надто багато душевних сил іде на пошук головного життєвого шляху, небезпека помилки тут імовірніша, втрати болісніші.

Башкирцева народилася саме такою. Різні авторитети в різний час видавали їй аванси на успіхи вокальні, малярські, наукові, письменницькі — і в цьому вбачає Михайло Слабошпицький найпершу і, можливо, найголовнішу трагедію особи. Такому талантові потрібне було життя довге, столітнє, щоб заблищати кожною своєю гранню. Але вже мало не на самому початку автор попереджає, що відведено героїні майже двадцять чотири роки, і тому в уяві одразу ж вмикається невидимий годинник, якийсь автоматичний калькулятор, котрий з кожним роком, що минув, невблаганно вираховує, скільки ще лишилося. І ця драма тим глибша, що на наших очах марнується, марнується, марнується дорогоцінний час. Ось уже вісімнадцять — «а ще нічого не зроблено для безсмертя!»

Спитаймо: чи до кожного у вісімнадцять ми ставимо такі вимоги? Ой, леле... У час космічних швидкостей якось аж надто повільно почала підростати дітвора, чимало вісімнадцятилітніх ще смикають молоденьку мамку за поділ джинсової спідниці і просять поради в найбанальнішій ситуації...

У Марії Башкирцевої на все немає часу, і враження таке, що не лише ми, читачі, а й вона сама знає, що доживе лише до двадцяти трьох (запис у щоденнику — їй дванадцять років: «Взялася за розподіл годин своїх занять... Десять годин роботи щоденно»). З цього починається каторга.

Але це ще не каторга роботи, це каторга вибору — не менш болісна, але значно менш плідна. М. Слабошпицький точно підмічає це і з усією силою притаманної йому іронії зазначає: «Небезпечно, якщо в дитини багато талантів і претензій. З таких найчастіше виростають претензійні дилетанти...»

Він безжальний до Марії. Хоча не вона винна в тому, що батечко гульвіса. Не вона обирала собі отой вищий світ і матінку, котра опікується тільки ним... Але автор однаково не може вибачити їй змарнованого часу, не може вибачити жодного світського рауту, всіх отих балів, променадів і моціонів. «Юною манірницею» шмагає він героїню. Сильніше, ще сильніше, адже кому багато дано, з того багато і спитається... Автор розуміє: це ще не та Башкирцева, яка наробить галасу своїм щоденником, але саме така вона нам потрібна — «як точка відліку еволюції особистості», за висловом письменника.

А героїня ніби знущається з нього! Це справді парадоксальне явище в романі — автор, той, хто породив у своїй уяві найдрібніші перипетії життя Марії, іноді, здається, неспроможний утримати цю навіжену від одчайдушних дурниць, які вона якщо й не коїть, то принаймні пише у свій щоденник, і найголовніша з них — її гіпертрофоване до останньої межі марнославство. (Йде це від того, що щоденник не вигадка, він існує, розтиражований свого часу в мільйонах примірників, і обминати його гострі кути автор не має наміру — навпаки, надзавдання лишається первісним — художньою правдою пояснити факт). «Я талановита!» — вигукує Марія (а слідом за нею і автор) мало не на кожній сторінці щоденника, а щоб достеменно вказати межу марнославних забаганок, вона пояснює «стан душі»: «Якби я народилася принцесою Бурбонською, якби мені прислужували графи, якби родичами і друзями моїми були королі, якби від самого свого народження я зустрічала тільки схилені голови запобігливих придворних, якби я ходила тільки по килимах, прикрашених гербами, і спала під королівськими балдахінами, якби у мене був цілий ряд предків, славніших один за одного, якби в мене було все це, я не могла б бути ні гордішою, ні зневажливішою, ніж тепер...»

Ох і нелегко авторові з цим дівчиськом! Але він свідомо йде на це — і постає розуміння самого щоденника, а крізь нього натури Марії Башкирцевої, тієї натури, яку порівнювали з Нероном і Ніцше, яка стала для багатьох уособленням патологічно екзальтованої неврастенічки, про яку Альфонс Доде, прочитавши в газетах повідомлення, що в Алжірі якась росіянка вбила свого чоловіка-француза, обурено вигукнув: «Вона нагадує Марію Башкирцеву». Її щоденник — велика відкрита рана, якої не можна торкатися навіть подихом. У ньому вилита правда почуттів і переживань, мрій і сподівань з тією величезною оголеністю, на яку здатна тільки Література з великої літери.

Але ж щоденник не література, не белетристика. Щоденник — це життя, і на такий подвиг самоаналізу (Фрейд тут ні при чому), коли не приховуються навіть думки, які засуджує тогочасна буржуазна, а подекуди й наша сьогоднішня обивательська мораль, здатні люди мужні. І якби Башкирцева не лишила жодної картини в Луврі, самим своїм щоденником вона надовго лишилася б в історії духовного розвитку суспільства незбагненним феноменом. Вже далі, вже згодом, говорячи про самознищення за мольбертом смертельно хворої дівчини, Михайло Слабошпицький вкладе в уста Башкирцевої фразу, що проймає до кісток: поламана свічка горить одразу з усіх кінців...

У німців є приказка про те, що музику

вивершує тон. Точно обраний тон багато важить і в романі М. Слабошпицького. А знайти його було нелегко. Впродовж майже всього твору автор іронічно споглядає свою героїню звіддалік, підсміюється з її дитячих уявлень про світ (не бомонд!), надмірних захоплень повсякденною суєтою, іноді полемізує, але непрямо, завжди лишаючи між собою і Башкирцевою достатню відстань. Він не приховує свого роздратування вибриками Марії, але все це сприймається ним з далекоглядністю, яка викликає поштивість. (Очі його при цьому світяться лукавством доброго оповідача казок, бо тільки він знає фінал).

А в фіналі найстрашніша не смерть. Найстрашніший вогонь горіння (згоряння!), найстрашніша приреченість митця не встигнути і розуміння того, що замислене, вистраждане вже ніколи не ляже на полотно. Трагедійність ноти саме в неможливості віддати людям велике обдарування. І тут М. Слабошпицький ніби зливається з героїнею, її думки, її потяг на Україну, в рідні полтавські Гавронці, її страх — все це адекватне почуттям самого письменника. Її очима він бачить паризький Салон, у якому щороку виставляються найкращі картини, добрий Маріїн геній, художник Бастьєн-Лепаж, стає в романі волею не Слабошпицького, а Марії вищим за Е. Мане і К. Моне, хоча ніколи не дотягувався до них... Але, незважаючи на це, завдяки бездоганній письменницькій реставрації художньої правди могутній симбіоз автора й героїні потрапляє в унісон переживанням читача — щоправда, на октаву чи дві вище...

Пронизливим зойком обірваної струни лунає авторове: «...Біла дівчинко, чому ховають тебе в чужому краю, так далеко від тої землі, яка народила і нагородила талантом... Біла дівчинко, навіщо тобі ця холодна і байдужа чужина?» Тим самим трагедія безжально обірваного долею на півслові життя поглиблюється драматичним мотивом дівчини-квітки, що виросла на чужому полі, і нізвідки їй чекати розради — чужинське небо і чужинське повітря не можуть вилікувати безнадійно хвору душу.

Отож не паризький бомонд і не паризька богема, навіть не Марія Башкирцева — головні дійові особи роману. Головне для М. Слабошпицького — таїни людської душі, а події столітньої давнини — лише необхідні інструменти їх дослідження.

Як на мене, читачеві поталанило, що з таким тендітним матеріалом заходився працювати не лісоруб, а червонодеревник.

студії. рецензії. полеміка

ВІКТОР ТИЩЕНКО

ОБРАЗ НАРОДНОГО ГЕРОЯ

Перечитуючи роман Василя Кучера про Кармалюка

В історії літератури нечасто буває, що автор через багато років повертається до реалізованої вже теми, оживляє і знову відтворює образи, події, колись відчуті й пережиті, як факти дійсності. Зрозуміло, що таке явище не може не викликати зацікавлення, не привернути уваги, бо самі собою напрошуються зіставлення, виникають роздуми.

Сказане стосується письменника Василя Кучера, зокрема його повісті «Кармелюк», згодом переробленої на роман «Устим Кармалюк», що відомий у трьох редакціях.

Вперше повість була опублікована у десятому номері журналу «Радянська література» за 1940 р. і майже одночасно вийшла у видавництві «Молодий більшовик» окремою книжкою. Образ Кармалюка зображено в ній в основному таким, яким його донесла до нас історія. В. Кучер зосередив увагу насамперед на важливих випадках життя й боротьби героя і його найближчого оточення, зневаживши соціально-побутове тло. Твір побудовано за принципом хронологічної послідовності, але з багатьма розривами в часі. Впадає в око крихкість сюжету: розповідь іде від епізоду до епізоду, точніше від арешту до арешту Кармалюка, а це породжує одноманітність, знижує зацікавленість читача.

Пізніше В. Кучер сам визнав недосконалість тієї спроби зображення характеру відважного месника: «Перед війною,— згадував він,— я написав невеличку документальну повість «Кармелюк». Власне, то не повість, а спроба документальної біографії героя... Але тоді в житті Кармалюка було багато неясного, і, певно, мій біографічний нарис мав значні вади» (Дніпро, 1959, № 11).

Критичні зауваження в пресі, а головне, поява збірника документів «Устим Кармалюк» (1948 рік) стали поштовхом до подальшої роботи над даною темою. Кардинально переробивши повість, В. Кучер створив історичний роман, який назвав «Устим Кармалюк». Так, за свідченням згаданого збірника, було записане це ім'я у метричній книзі с. Головчинці. 1953 р. роман з'явився на сторінках журналу «Жовтень» (№№ 8—10), а наступного вийшов у видавництві «Радянський письменник».

Відтворюючи минуле з позицій марксистсько-ленінського розуміння історичного процесу, ролі народу й особи в ньому, письменник яскраво змалював класову боротьбу початку XIX ст. на Поділлі, показав причини реальних подій, художньо типізував їх, дав їм правильну політичну оцінку.

Наукове розуміння перспектив історичного розвитку, ідеологічна наступальність, широта охоплення суспільного життя, правдиве відображення об'єктивного світу, ут-

вердження народу як активної рушійної сили історії — ось основні риси роману В. Кучера про Кармалюка. Головний герой постає у багатогранних зв'язках з представниками різних класів і суспільних прошарків як передова людина свого часу, поборник волі, талановитий ватажок. Його ворогами в романі виступають не тільки польські поміщики, а взагалі представники панівного класу. На противагу цій лінії змальовано дружбу українського і російського народів, що гартувалася, міцніла у спільній антикріпосницькій боротьбі. Трагічна загибель героя у творі позбавлена жертовності або приреченості: боротьба трудящих не припинилася, запалений вогонь не згас.

Безперечно, збірник «Устим Кармалюк» допоміг В. Кучерові відтворити дух епохи і, за словами М. О. Добролюбова, «бути вірним не лише тому, що може бути чи буває, а й тому, що насправді було». Разом з тим надмірне тяжіння до документальності відіграло й негативну роль. Зловживання фактичним матеріалом, застарілими мовними зворотами часом гальмує розвиток дії, утруднює сприймання змісту, знижує драматичний елемент. Як слушно зауважив тоді М. Й. Сиротюк у своїй праці «Український радянський історичний роман» (1961), безконтрольне, невибагливе ставлення В. Кучера до архівних матеріалів «негативно позначилось також на композиції і сюжеті роману. Залучені механічно, більшість документів не були органічно пов'язані з сюжетною тканиною твору і виглядали в ньому мертвими додатками-ілюстраціями». Якоюсь мірою В. Кучер припустився і тої помилки, що від неї застерігав письменників О. М. Толстой: «Історія наша, мемуари писалися здебільшого дворянами, бо дворянство було єдиним письменним класом. Тому мемуарна й історична література однобока. Вона розглядає епоху з точки зору поміщицького класу».

До недоробок роману слід віднести і не опрацьовану як слід мову персонажів, зокрема Кармалюка, яку годі відрізнити від мови інших. Основний зміст висловлювань Кармалюка — ненависть до самодержавно-кріпосницького ладу та його конкретних представників, любов до простого люду, однодумців, рідних і близьких. Автор прагнув підкреслити, що у розмовах з панами та їхніми прислужниками Кармалюк вдавався до іронії, але в мові його тут частіше чути не глузування, а наказ, погрозу. Тон наказу помітний і в звертанні до підлеглих, хоча для розмови з однодумцями, близькими людьми у героя знаходяться й лагідні, пестливі слова. Звичайно, цього замало для всебічної мовної характеристики Кармалюка. Специфіка її не розкрита. Автор не врахував щедрої природної обдарованості подільського месника, який, будучи неписьменним, вільно розмовляв чотирма мовами: українською, російською, польською, єврейською. Хоч подекуди В. Кучер вживав діалектизми, йому все ж не вдалося передати своєрідності подільської говірки у мові селян. Тож мусимо зазначити, що автор не спромігся шляхом мовної типізації розкрити глибину людських характерів.

Відразу ж після виходу роману «Устим Кармалюк» у періодиці з'явився ряд відгуків на нього. Критика загалом прихильно поставилась до роману, відзначивши зрослу майстерність письменника і на цій основі глибину і своєрідність розкриття ним історичної дійсності, постановку важливих проблем, правдивість показу селянського визвольного руху. Разом з тим одностайно вказувалося на суттєві вади роману, зокрема й на недостатню вимогливість письменника у роботі над мовою і стилем. Деякі рецензенти наголошували на потребі вдосконалення твору і висловлювали сподівання, що в подальшому він покращає. Так воно й сталося. В. Кучер узявся за переробку роману й створив іще дві його редакції.

Спочатку доопрацювання було зроблене для перекладу і видання російською мовою. Ідейно-тематична основа першої редакції залишилася непорушною, змін зазнали композиція і мова. Автор додав кілька розділів, скоротив або розширив деякі із написаних раніше. Це, звичайно, не могло не вплинути на образи.

Зваживши на переобтяженість твору судовими документами, В. Кучер значно зменшив фактичний матеріал про Кармалюка, а також авторські описи, натомість краще вмотивував окремі епізоди. Зображення загибелі Кармалюка підкреслило провідну ідею роману. Згадка у фіналі про розправу над паном Ханенком переросла у яскраву картину спалаху народного гніву — справу, за яку віддав життя Кармалюк, продовжили його побратими, очолені росіянином Дроздовим і українцем Блажкуном. У цій перспективності історичного процесу і полягає внутрішній оптимізм роману.

Додані чотири розділи, присвячені поглибленню жіночих образів, зокрема Тетяни. І це не випадково, оскільки раніше причини її зради, драматичне завершення дрібновласницьких устремлінь не були вмотивовані.

Композиція другої редакції роману поліпшена й завдяки позбавленню від вставних епізодів, які переобтяжували сюжет: про звільнення Шевченка від кріпацтва, спорудження Олександрійського стовпа, переїзд Тропініна до Москви і перелік його картин тощо. Текст у багатьох випадках заново розподілено на абзаци. Пісні, майстерно перекладені Б. Слуцьким, подано за строфічною побудовою, а не суцільно, як проза. У другій редакції роман став рівніший за стилем, виразніший за мовним колоритом. Але це було значною мірою заслугою перекладача.

Зрештою, прагнення В. Кучера далі вдосконалити роман привели до подальшої творчої роботи і у 1957 р. вийшло «виправлене і доповнене видання» — третя редакція, яку сам автор вважав «найповнішим і майже остаточним» текстом.

І цього разу незмінною залишилась ідейно-тематична основа твору. Більшість же розділів було перероблено, змінено їх порядок. Так, роман починався з колишнього 2 розділу, а 1-й став 3-м, і це виявилося доречним. Крім того, автор додав розділи, написані для російського видання (12, 13, 16, 48) і написав вісім нових (2, 4, 7, 11, 23, 24, 34, 45). Тому обсяг роману значно збільшився. З'явилися нові сюжетні лінії, епізоди, ситуації, що поглиблювали найголовніші з тих проблем, на які була звернена увага іще при переробці повісті в роман (антикріпосницьке свавілля і класова боротьба). Більш яскраво зображені герої і деякі

другорядні персонажі, уведено образ Прокопа Данилевського — лікаря-кріпака, який став прихильником Кармалюка і загинув у нерівній боротьбі з поневолювачами.

Доповнення й часткові зміни піднесли твір на вищий ідейно-художній рівень, але в основу доопрацювання В. Кучер поклав не другу (кращу), а першу редакцію, зберігши майже всі наведені в ній документи і повторивши, на жаль, чимало мовностилістичних огріхів. За словами самого автора, він не мав наміру ставити крапку на зробленому. Збір матеріалу продовжувався, зокрема, увагу письменника привернули «чутки про те, що Пестель приймав у своїй резиденції в Тульчині Кармалюка і мав з ним довгу таємну розмову». В. Кучер не стверджував і не заперечував можливості появи нової редакції роману, вважаючи, що «не варто забігати наперед. Час покаже, як воно все повернеться». Проте скоро інші теми захопили письменника, і до роботи над цією він уже не повернувся. Твір так і лишився із стилістичними і лексичними огріхами. Оскільки нині В. Кучера вже немає серед нас, не доводиться ставити питання про нове редагування роману. Але можна з усією відповідальністю сказати, що твір про Кармалюка, задуманий Василем Кучером як невеличка повість і перетворений в процесі роботи, в процесі оволодівання матеріалом і вживання у нього на монументальний історичний роман, посів помітне місце в українській радянській прозі 60-х років, і сьогодні, коли минає 200-річчя з дня народження Кармалюка, знову привертає до себе широку увагу.

БОГДАН МЕЛЬНИЧУК

У СЕМИ НЯНЬОК... АБО З ФАКТАМИ ЗАПАНІБРАТА

Були часи (не такі вже й давні), коли в книжках взагалі не зазначалися ті, від кого залежало благословення написаного автором, або значилося одне, щонайбільше два таких прізвища. Принаймні ще в 1979-у брошури серії «Література і мистецтво» товариства «Знання» мали двох опікунів — відповідального редактора з ученим ступенем і просто редактора. Але вже наступного року до них долучилися завідуючий редакцією та молодші редактори, а ще через два роки й рецензенти. Книжечка сторінок на тридцять-сорок, а рецензентів-редакторів у неї п'ять, а то й шість-сім, тобто на кожного відповідального припадає в середньому по п'ять-шість сторінок. Можна не проминути, як казав поет, «ані титли, ніже тії коми». Та чи ж не проминають?

Тридцятисторінкова брошура Л. Дем'янівської і П. Дулгієра «Образ сучасника в українській радянській драматичній поемі» (1983) мала п'ятьох відповідальних опікунів — наукового редактора, рецензента, зав. редакцією, редактора, молодшого редактора. А різного роду казусів у ній хоч греблю гати.

Зрозуміло, що важливі для сучасності проблеми знаходимо і в творах на історичну тематику, що є спільні риси між людьми наших днів і тими, які жили в сиву давнину. Але стверджувати на цій підставі, що Ярослав Мудрий «герой нашої дійсності», і присвячувати цій тезі кілька сторінок — то, делікатно кажучи, неточність, на яку мав би зреагувати хтось із рецензентсько-редакторської п'ятірки.

Взагалі неточність, приблизність тверджень і умовиводів — найпомітніша ознака брошури, автори якої безапеляційно проголошують, що в кінці п'ятдесятих років у країнах соціалізму «...був взятий твердий курс на максимальне задоволення всіх матеріальних і духовних потреб трудящих...» (с. 12), що в період Великої Вітчизняної війни Ю. Яновський писав твори «на матеріалі історії» (с. 4), що збірка М. Рильського «Троянди й виноград» побачила світ у 1956 р. (с. 12), що книжка М. Ільницького «На вістрі серця і пера» має підзаголовок: «Про спадковість (?) художніх ідей і новаторство в сучасній українській радянській поезії» і т. д.

Наявність чималої рецензентсько-редакторської бригади мала б застрахувати брошуру від найменших стилістичних огріхів. Та де там! В одному місці читаєш: «Митців цікавлять не тільки героїчні вчинки наших людей, а і сам шлях, яким вони йдуть до них» (с. 9): не відразу й второпаєш, хто до кого йде. В іншому місці: «Але хоча в основу сюжету і покладено факт польоту в космос радянської експедиції, присвячена поема самій людині, проблемам її розвитку в епоху НТР» (с. 12). Закономірно запитати: «А члени експедиції хіба не люди?» Або: «Космос і епоха НТР не мають нічого спільного». На тій же сторінці впадає в око: «Кінець 50-х років — період бурхливого вияву технічного прогресу, зумовленого науково-технічною революцією, — стали важливою віхою в подальшому розвитку людства: «Кінець ... стали». Мало не: «Панська собака гавкнули...»

Монографію вже згадуваної Л. Дем'янівської «Українська драматична поема (Проблематика, жанрова специфіка)» (Вища школа, 1984) благословляли у світ два рецензенти і два видавничі працівники — зав. редакцією літератури з філології та педагогіки і редактор. Разом, отже, четверо, що, погодьмося, на сто шістдесят сторінок так само немало. А наслідки знову невтішні. Ось що читаємо у зв'язку з розглядом драматургічної творчості Лесі Українки: на с. 41—42: «В XIX столітті, особливо в кінці, романтики цілком осягнули закономірність різнонаправленості людських воль («Одержима», «Вавілонський полон», «На руїнах» та інші драматичні твори Лесі Українки)». Можли-

во, романтики й осягнули таку премудрість, як «закономірність різнонаправленості людських воль». Але який стосунок до XIX століття мають названі тут твори? Адже «Одержиму» створено в 1901-у, «Вавілонський полон» — у 1903-у, а «На руїнах» — у 1904-у роках.

«Адвокат Мартіан» написаний поетесою 24 вересня 1911 року — в час найтяжчого розгулу реакції»,— твердить Л. Дем'янівська в іншому місці своєї книжки (с. 102). Звичайно, Леся Українка була людиною титанічної працездатності. Але за один день і їй не під силу було написати такий порівняно великий твір, як «Адвокат Мартіан». Тож, задумавши і розпочавши його у вересні, поетеса продовжувала писати в жовтні й листопаді. Щоправда, під чорновим варіантом драматичної поеми значиться одне число, але зовсім не те, що подає дослідниця, а 21 листопада 1911 року.

Інший свій твір, «В катакомбах», розпочатий у вересні, поетеса датувала 4 жовтня 1905 р. А Л. Дем'янівська так називає присвячений йому підрозділ: «В катакомбах» (1906)». У цьому ж підрозділі читаємо: «В час, коли створювалась поема, В. І. Ленін у статті «Політичні софізми» писав про «душпастирів» із середовища буржуазної інтелігенції, зокрема ідеологів партії курпної буржуазії — кадетів...» А втім, названу в книжці статтю було надруковано в травні 1905 року, тобто за кілька місяців до того, як написано «В катакомбах». Це поперше. По-друге, в статті не йшлося про кадетів, бо ця партія утворилася в жовтні 1905 р.

«Коли І. Франко назвав Лесю Українку «єдиним мужчиною» серед українських поетів кінця XIX — початку XX століття, то цим самим підкреслював її значення як поета-борця, поета-мислителя, людини величезної моральної сили і громадянської мужності»,— розтлумачує Л. Дем'янівська знамениту характеристику, забуваючи, однак, що дано її було в статті 1898 року, де, природно, ще не могла оцінюватись творчість Лесі Українки початку XX ст.

«Те, що Леся Українка не знаходила позитивного начала вже в ранньому християнстві, свідчить її лист до академіка А. Кримського від 9 лютого 1906 року...» — повідомляється на 53-й сторінці. Але ж тоді, в 1906-у, вчений ще не був академіком, дійсним членом АН УРСР він став після Великого Жовтня, в 1919 році.

Свавільно втручається Л. Дем'янівська в датування низки інших драматичних творів Лесі Українки. Що їй до того, що сама письменниця писала у листі до Н. К. Кибальчич від 24 квітня 1910 р.: «...оце викінчую (властиво, вигладжую) торік дописану драму з перших віків християнства «Руфін і Прісцілла»! Дослідниця «виправляє» авторку» «Руфін і Прісцілла» (1911)» (с. 82). Леся Українка датує «Айшу та Мохаммеда» 22.IV 1907 р., «Йоганну, жінку Хусову» — 3.VI 1909 р., а Л. Дем'янівська відповідно — 1909 і 1911 роками (с. 107)...

Однак Л. Дем'янівська ставиться легковажно не тільки до фактів, пов'язаних з Лесею Українкою. Статтю В. І. Леніна «Лев Толстой, як дзеркало російської революції», надруковану в 1908 р., вона зараховує до написаних у 1910—1911 роках (с.69). Драматичну поему І. Кочерги «Свіччине весілля», створену в 1930 р. й опубліковану наступного року, датує 1935 р. (с.123). Про Київ пише як про «одне з найстародавніших міст східних слов'ян» (с.124), забуваючи, що воно не «одне з...», а «мати городів руських». Теоретико-літературну статтю В. Бєлінського «Поділ поезії на роди і види» називає «філософським трактатом» (с.136)...

Або ось на сторінках 124—125 наводить цитату з монографії Н. Кузякіної «Драматургія Івана Кочерги» (1968), посилаючись на її 76 сторінку. Та на вказаному місці процитованих слів немає, вони на сторінці 109. А ось, навівши інший уривок, дослідниця подає паспорт: «Числов М. Время зрелости — пора поэмы. М., Наука, 1981, с. 249» (с.159). На цей раз цитата є в зазначеному місці, але в книжці, яка вийшла не в 1981-у, а в 1982-у, і не в «Науке», а в «Советском писателе»... Посилаючись на другий том п'ятитомника Агатангела Кримського (с.104), Л. Дем'янівська замість 1972 року вказує 1973-й, а в самій цитаті прізвище «Гідуляков» подає як «Гідулянов». За дослідницею, монографія О. Бабишкіна «Драматургія Лесі Українки», що побачила світ в 1963 р., з'явилася десятьма роками пізніше (с.31), а «Записные книжки Ал. Блока (Под ред. П. Медведева» — хтозна-коли (с. 12)...

Щодо цитування, то й тут для Л. Дем'янівської закони не писані. Вона може «підправити» Івана Франка, подавши його рядок «Пора нам до порядку привикати» зі «Сну князя Святослава» у власній редакції: «Пора нам до порятунку привикати» (с.19), або замість слів Лесі Українки «Традиції замінить нова легенда, ще не збайдужіла...» запропонує своє: «Традиції замінить нова легенда, що не збайдужіла...» (с.89). Із двох висловлювань Олександра Фадєєва різного часу, відділених у його книжці «За тридцать лет» майже сотнею сторінок, може скомпонувати одну цитату (с.120). А то припише одному з авторів таке визначення драматичної поеми, якого той ніколи не давав (с.5),— припише, аби мати привід полемізувати з ним. Чи так «перелицює» цитату з російської дослідниці І. Неупокоєвої, що в ній не вловиш ані здорового глузду, ані знання української мови: «Те, що в центрі уваги виявляється (?) повний (?!) літературний жанр, має суттєві переваги. Жанрові форми мистецтва, їх склад і система виражають багато важливіших (?) завдань, можливостей і тенденцій літератури даної епохи...» (с.4).

Взагалі ж усі мовні «перла» «Української драматичної поеми» важко перелічити. Наведу бодай деякі: «висповідують рівність», «гонимі», «в нерозторгнутій єдності», «двуєдиної», «двурушницьку», «далеко... відстояла», «згідно законам жанру», «вряд чи», «подружжя Турчин», «подпорядковані», «ствердив художніми засобами твердження»... Або й отаке: «Розгорнутої драматичної інтриги нема (вона заміняється низкінцевому монолозі героя, або в низці монологів, які саме й засвідчують активність авторської позиції» (с.9). Чи ж не абракадабра?

Після всього сказаного сприймається як цілковите непорозуміння рецензія на «Українську драматичну поему» кандидата філологічних наук Олексія Вертія, котрий.

не зробивши жодного зауваження, резюмував: «Взагалі ж свіжістю, глибокою науковою обгрунтованістю положень, висновків і узагальнень, багатством матеріалу книжка Л. Дем'янівської дає підстави для створення фундаментальної історії української драматичної поеми, потреба у якій давно уже назріла» (Друг читача, 1984, 27 вересня). Дозвольте запитати: про які «свіжини» і «глибини» може бути мова, коли немає елементарної наукової сумлінності, мінімального почуття відповідальності?

Останнє застереження можна віднести на адресу багатьох рецензентів, зокрема й захопленого збіркою Дмитра Шупти «Біль стебла» (К., Рад. письменник, 1985) Миколи Степа (Рад. освіта, 1985, 2 серпня). Оглядаючи вміщені у збірці поеми «Тарас у Яготині» та «Стежки, де росла шипшина», рецензент стверджує, що в них є і «майстерно виписані образи», і «життєвий реалізм», й інші достойності. Та якщо не лукавити, нічого цього в поемах нема.

Уже в епіграфі до «Тараса у Яготині», представленому як цільна цитата з листа Варвари Рєпніної до Шарля Ейнара від 27 січня 1844 р., Д. Шупта демонструє не зовсім гречне поводження з документальним свідченням. Без жодного застереження він збиває докупи взяті з різних місць листа речення, одне з яких («Адже збирається сильна гроза, погляньте на небо») належить Капністу, а друге («Гроза насунулась, і знялася буря, пішов рясний дощ») Рєпніній. Власне, і не їй, бо переклад Шуптин — то варіація на тему оригіналу, де ніякої «бурі» нема: «...гроза надвинулась и разразилась, пошел крупный дождь».

Далі, оповідаючи про перебування Шевченка в Яготині влітку 1843 р., автор для характеристики тодішніх настроїв поета чомусь удається до рядків: «...добре вигострить сокиру — Та й заходиться вже будить», написаних через півтора десятиліття. А затримання Тараса жандармами навесні 1847 року змальовує в такий спосіб:

I тебе порішить врешті-решт
Анонімка — на обшук основа
I підстава на повний арешт.

Ти давно на постійній підозрі,
Що бorigin свій край від проклять.
Визріва узаконений дозвіл
Злої долі тебе катувать.

Як бачимо, туманне уявлення про відому подію (зокрема донос на кирило-мефодіївців не був анонімним: царські прислужники чудово знали його автора Петрова) призводить до такого ж туманного та ще й безграмотного словесного плетива.

Подібна картина спостерігається в усій поемі, надто в її фіналі, при читанні якого мимоволі згадуєш знамените: «На вгороді бузина, а в Києві дядько».

Земля розверзнута чухонська
Для страчених не знала дна...
I Ярославною Волконська
Пішла в Сибір з Яготина.

Сум лебедино на Супої
Сідав, прилинувши з Неви.
I від Варвари Рєпніної
Листи летіли із Москви.

I революція. Й блокада.
Гриміла сталь. Дзвеніла мідь...
Цвіте, буя Радянська влада,
Шевченко в сяєві стоїть.

Позбавлена «життєвого реалізму», а водночас і художності інша поема Д. Шупти — «Стежки, де росла шипшина». I передусім тому, що її засновано на фальшивих спогадах К. Маренка про Костя Герасименка, свого часу надрукованих у журналі «Донбас» (1967, № 3). Оскільки про цю містифікацію мені вже доводилося писати (Київ, 1984, № 9), обмежуся тут загальною фразою про її сутність. Хоч за всіма відомостями поет-воїн загинув наприкінці вересня 1942 р. на Північному Кавказі, мемуарист стверджує, що, мовляв, зустрічався з ним улітку 1943 р. в ході наступальних боїв наших військ на Кубані, що К. Герасименко, ведучи колону автомашин із снарядами, був смертельно поранений під час її бомбардування фашистською авіацією в районі Абінки.

Висмоктану з пальця версію К. Маренка Д. Шупта трансформує по-своєму. I вже в нього замість літа фігурує весна. А замість колони автомашин «трясеться в лихоманці грузовик», везучи на передову наповнені снарядами ящики, які не знати чому «нагадують» Костеві рідний дім і печальну матір, що зосталася на «вогненній Україні» (насправді Герасименкова мати померла ще в 1919 р.). По дорозі вантажівку зупиняє жінка-чеченка («Візьміть мене! Піду як ополченка... Візьміть мене! Із вами я піду!»). I хоч «нав'ючено хитався» переповнений кузов, її підбирають: «В руках у жінки був нехитрий вузол: В нім — вата, слоїк йоду та бинти»... Одна неправдоподібна ситуація змінюється іншою. Прошитий ворожими осколками К. Герасименко не знати як опиняється у двоколці, що бозна-звідки береться на дорозі. А далі автор веде його на батарею. I хоч «До неба вибухи заввишки Щомить там скошують весну», хоч смертельно поранена людина навряд чи могла б їх перекричати, Д. Шупта пише:

Почула далина хмариста,
Кость слово вимовив своє:
— Оповістіть артилеристам (?),
Тепер для них снаряди є!..

Одна, мемуарна, неправда породила другу, незграбно заримовану, а обидві разом недобре прислужилися світлій пам'яті поета-воїна.

На жаль, не відповідають істині й деякі літературно-критичні публікації про К. Герасименка. У статті Юрія Кобилецького «Побратався сокіл», вміщеній у його книжці «З літопису життя» (К., Дніпро, 1983), таких розходжень ціла дюжина.

Частина їх стосується біографії поета-воїна. Закінчив К. Герасименко в Пирятині не педучилище, як пише Ю. Кобилецький, а педкурси, що вважалися вищим навчальним закладом. В іншому місці він зазначає: «Після двох років вчителювання К. Герасименко відбув службу у Червоній Армії, звідки знову повернувся на Донбас» (с.198).

«Відбував» поет службу в тодішньому Маріуполі, тож і не виїздив за межі Донеччини. «Старі батьки-вчителі переїжджають на Кавказ в Карачаївську автономну область»,— твердить дослідник далі (с.199). Насправді перебрався туди в передвоєнний час лише Герасименків батько, мати ж, як знаємо, померла ще в 1919 р. Не відповідає дійсності і твердження про те, що поет приїздив до Уфи з фронту восени 1942 р. Було це кількома місяцями раніше, в травні-червні.

Ще істотніших помилок припускається Ю. Кобилецький при висвітленні творчої біографії К. Герасименка. За дослідником виходить, що поет почав друкуватися після повернення з лав Червоної Армії, тобто вже в тридцяті роки. Насправді його перший вірш з'явився друком в 1925 р. Дебютна книжка К. Герасименка «Зріст» побачила світ у 1933 р., а Ю. Кобилецький двічі називає його першою збіркою «Вересень» (1935). Вірш «Присвята» («В долині темній і глибокій...») написано 1940 року, а дослідник запевняє, що ним «...починає поет нову сторінку своєї творчої біографії в період «Вітчизняної війни з фашизмом». Незакінчений віршований роман «Інженер» він іменує «драматичною поемою», книжку К. Герасименка «Вибране» (1955) датує 1953 роком, допускає неточність у цитаті з твору «Корній» і т. д.

У преамбулі до свого літературознавчо-мемуарного збірника Ю. Кобилецький заявляє: «Усвідомлюю, яка це відповідальність і перед пам'яттю тих, про кого пишу, і перед сучасниками, що візьмуть у руки цю книгу». Стаття про К. Герасименка навряд чи може бути підтвердженням недекларативності цієї заяви...

Особливо прикро від того, що грубі фактичні помилки оселяються на сторінках довідкових видань, де читачі шукають істини «в останній інстанції». З біографічної замітки про того ж Костя Герасименка, вміщеної в довіднику «22 июня — 9 мая: Писатели Украины в Великой Отечественной» (К., Рад. письменник, 1985), дізнаємося, що поет-воїн загинув 27 серпня 1942 р. Насправді ж ця трагедія сталася на місяць пізніше — 26 або 27 вересня. І не в 1950 р. вийшла його книжка «Рассказ про песню» (яку у довіднику перехрещено на «Рассказ про Женю»), а у 1958-у. І нічого не сказано про те, що після двомісячного перебування в редакції газети «Знамя Родины» 18-ї армії К. Герасименко більше року служив у газеті «Звезда Советов» 12-ї армії, що останнє його військове звання — інтендант II рангу (інакше кажучи — майор), що в 1977 р. видано його поетичне вибране «Пам'ять»...

Хоч як дивно, але панібратське поводження з фактом стає нормою навіть для тих, хто сам закликає інших ставитися до нього шанобливо. Маю на увазі, зокрема, І. Ходорківського, автора книжки «Образ митця: Огляд історико-біографічних творів про письменників» (К., Дніпро, 1985).

Ось він робить закид: «Проте позитивний досвід С. Васильченка в створенні історико-біографічної повісті про Т. Г. Шевченка не став добрим прикладом для письменників, які працювали в цьому жанрі в 20-х роках. Мова йде про В. Поліщука, який у 1929 році опублікував біографічно-ліричний роман про Григорія Сковороду, про повісті В. Петрова «Аліна й Костомаров» (1929) і «Романи Куліша» (1930)» (с.33). За свідченням дослідників, С. Васильченко працював над великою повістю про Т. Шевченка в кінці двадцятих — на початку тридцятих років, встигнувши закінчити з п'яти задуманих частин одну, вперше надруковану лише в 1938 р. То як могли врахувати його досвід творення історико-біографічного полотна автори, що писали свої речі в 20-і роки?

Серед творів, присвячених 125-літтю з дня народження Т. Шевченка, яке відзначалося в 1939 р., І. Ходорківський називає п'єсу Ю. Яновського «Молода воля» (с.36). Між тим, писав її драматург в 1952—1954 роках.

До історико-біографічних полотен 40—60-х років дослідник зараховує і вперше надруковану ще в 1939 р. повість Л. Смілянського «Михайло Коцюбинський», і опубліковану на початку сімдесятих «Марію» О. Іваненко, і ще пізніший роман П. Колесника «Поет під час облоги» (1980). А в низці творів 70-х років опиняються з його волі поруч з «Блискавицею темної ночі» Л. Ляшенка (1965), «Грозовим ранком» І. Пільгука (1968) та «Предтечею» В. Шевчука (1969) «Кларнети ніжності» П. Загребельного (1981), «Вода з каменю» (1982) та «Четвертий вимір» (1984) Р. Іваничука.

«Підправляються» не тільки дати появи, а й назви творів та цитати з них. Роман Г. Хоткевича «З сім'ї геніїв» фігурує як «В сім'ї геніїв» (с.32), повість О. Іваненко «Води з кринички» — «Вода з кринички» (с.90). У статті письменниці «Моя Марія» йдеться про образ жінки «з трагічною особистою долею, з таким трудним особистим життя». А в І. Ходорківського читаємо: «з таким складним особистим життям...»

Обізнані з романом Василя Шевчука «Велесич» будуть неабияк здивовані твердженням І. Ходорківського про те, що розповідь у творі ведеться від імені одного з головних його героїв — поета й історика Макара (с.127). Подивовані тому, що насправді роман побудовано, починаючи з першої і закінчуючи останньою сторінкою, як розповідь від третьої особи. А ті, хто знає «Одержиму» — другу частину дилогії М. Олійника «Дочка Прометея»,— знизуватимуть плечима, коли прочитають в «Образі митця»: «Повість закінчується арештом Лесі Українки, допитом, на якому вона поводить себе мужньо, з гідністю» (с.77). Адже після розділу про перебування поетеси в Либідському поліційному відділенні Києва йде інший, де мовиться про життя героїні в Грузії, зокрема в Кутаїсі, про натхненну працю над «Лісовою піснею». Очевидно, так поспішав І. Ходорківський писати, що й не встиг дочитати Олійникову повість...

Книжка «Образ митця» теж мала кількох опікунів із рецензентсько-редакторського корпусу. Інакше кажучи, на кожне авторове дитя припадало від трьох до семи няньок. А в семи няньок, як відомо... То чи не ліпше мати їх менше, але питати з них прискіпливіше? А головне — питати з авторів.

Чернівці

БРОНІСЛАВ ГРИЩУК

БЕЗСМЕРТНА СКАРБНИЦЯ

ДУМА ПРО УСТИМА

НЕ ДІЙТИ ДО НЬОГО, НЕ ДОГУКАТИСЬ. Е ВДИХНУТИ ПОВІТРЯ, ЯКИМ ВІН ДИХАВ.

Не дано побачити його живим чи бодай на ортреті (важко примиритися з думкою, що дилічний, спокійно-споглядальний лик роботи ропініна — це і є той самий Устим, селянсьий ватаг, бунтарська душа!), не дано перенесися в соціальну холоднечу кріпосницької оби, відчути дух багаття, коло якого грівся ін та його побратими.

З архівних документів знаю, що був Устим исокий та плечистий, сіроокий та русявий, але е можу за цими прикметами уявити його амого — статури, очей, обличчя, голосу... ому воно так, не знаю.

Може, тому, що то очі н а р о д у? Обличчя, олос, доля народу? Адже уявити — означає кось виокремити, замкнути в певні умоглядні межі, а хто ж, хто здатен виокремити народ, убстанцію безмежну й неподільну!

Знаю Кармеля, який стоїть босоніж посеред Летичева на кам'яній брилі, могутні руки його титанічному зусиллі рвуть іржавий ланцюг — риме, переконливе втілення сили й воелюбності. Але то монумент, символ. За ним ажко, ба неможливо побачити живу людину її житейськими звичками, уподобаннями, слабинками» (а була ж, була така «слабинка» в Устима, за яку не раз поплатився волею, відтак і життям,— кажу про надмірну ебажану в його ізгойському становищі довірливість, щирість).

Знаю Кармеля, чиє талановите скульптурне ображення увінчує його ж могилу на летиівському цвинтарі,— еллінський торс у беонній рамі, вузлуватий клубок потужних м'язів під звідусюдним, сказати б, доцентроим тиском кам'яних стін. Проте анатомічна досконалість тіла, ефектна гра культуристсьих біцепсів та трицепсів нічого не промовляють мені про досконалість його душі, либину інтелекту (для наявності якого зовсім е обов'язкова освіта), про гру лукавого елянського розуму, тепло й світіння людського єства.

Знаю, нарешті, Устима, що сидить у понурій задумі в напівмороку кам'янецької папської вежі, закутий у залізо, приречений на довічну самотність...

Можна погоджуватися чи не погоджуватися зі скульптором у його, так би мовити, трактуванні образу, можна сперечатися про якість окремості композиції — за будь-яких оцінок та суджень митець має право відстоювати своє бачення, отже, й втілення образу в матеріалі. Та не можна погодитися з тим, що ота клята папська вежа кам'янецької фортеці мовби навіки ув'язнила Устима, пригніченого, прикутого до стіни ланцюгами. То, зрозуміло, муляж, зліпок, гіпсова подоба людини. Але ж за життя ніякі ланцюги, ніякі мотузки чи колоди не втримували Кармеля. То навіщо ж по стількох роках, що збігли від загибелі Устима, заковувати в кайдани його подобу? Невже для того лише, аби полоскотати нерви відвідувачам?! Хай би зоставалася ця бутафорська фігура у межах фортеці як символ покріпаченого в минулому селянина (колишніх казематських закутків для неї тут вистачило б), тільки ж не в башті, яку народ назвав Кармелюковою. І вже, повторюю, зовсім неприпустимо цю імітацію ототожнювати зі славною постаттю подільського бунтаря, постаттю, яка тотожна, хай і в далекому минулому, своєму народові.

...Була відлига, осідали під плотами кучугури, поймалися парою вивільнювані од снігу селянські стріхи, коли вбогу тишу хати Якима Кармалюка сколихнув плач новонародженої дитини. Й того ж дня в метричній книзі села Головчинці з'явився виведений церковнослов'янською в'яззю запис:

«Месяца февруариа дня 27.
Аз, иерей Иоан Палей,
парох Головчински храму
миром святим помазах
младенца Севастиана
от родителей законовенчанных
Якима Кармалюка
и жены его Елены,
восприемницы быша Василь Мельниченко
со Агафиею Луцковою женою».

Батьки нарекли його Устимом, та чи не знайшов священик у своїх православних реєстрах такого ймення, чи з іншої якої причини, але записав ім'я немовляти на більш «урочистий» шляхетсько-католицький лад: Севастіян. Згодом у численних судових актах і протоколах Кармалюка називатимуть і Августином, й Устуаном, й Іустіном, і ще бозна-як. Але в устах батька-матері він був Устимом, і в устах народу — піснях, легендах, переказах — назавжди залишився Устимом Кармалюком, а не Карманюком, як це бачимо в судових справах (панські писаки, либонь, не випадково змінили літеру «л» на «н», уже самою формою прізвища натякаючи на «злодійську», «розбійницьку» природу його носія).

Чи знали, чи здогадувалися Яким із Оленою, яка доля чекає їхнього сина? Звідки ж було знати! Якби відали, що на сина чатує рекрутчина, сибірська каторга, батоги, шпіцрутени, кайдани, тюрма, знову й знову каторга, в'язниця, таврування, голод, холод і, врештірешт, загибель од шляхтичевої кулі,— якби це їм було відомо наперед, то хіба відважилися б явити на світ божий таку нещасливу дитину?!

Знання, знаття — велика сила. Але буває, що й незнання — благо. Син Якима та Олени,

чия завтрашня доля нікому не була відома, перейшовши через усі кола пекла, через мислимі й немислимі тортури, став видатним сином свого народу, постаттю історичною, легендарною.

Устим Кармалюк загинув 1835 року восени. Нам не дано дізнатися, чи бентежили його тоді, перед загибеллю, лихі передчуття. Мабуть, вони не полишали його ще з вересня 1818 року, коли комісія кам'янецького військового суду оголосила Кармалюкові смертний вирок. Тридцять чотири дні й стільки ж ночей чекали Устим та його товариш Данило Хрон, що ось-ось забряжчать ключі, заскрегоче засув і пролунає команда: «Виходьте!» — і вже ніколи не побачать вони отчої хати, рідних своїх, ніколи вже не зберуться з побратимами, не сядуть тісним братським колом біля вогнища у лісі чи в печері, не вдихнуть солодкого вітру волі... Кожну мить чекати смерті — чи є на світі мука нестерпніша, пекельніша!

24 жовтня генерал-губернатор Бахметьєв заміняє смертний вирок довічною каторгою. І буде покарання батогом, таврування, етап, втеча, нові напади на панів — те саме, що й раніш було, але в центрі, у вировищі цих подій перебуватиме вже інший Устим: людина, що відчула на собі могильний подих смерті.

Відчула, але не відступила. Зосталася борцем за справедливість до останнього подиху свого. І коли через дев'ять років після оголошення того страшного вироку Устима схоплять у Кальні-Деражні й на засіданні літинського повітового суду запропонують покаятися, він, нітрохи не вагаючись, кине в обличчя чиновникам: «Доки пан панує, Кармалюк не візьме плуга в руки».

Відповідь, гідна справжнього борця. У ній мовби спресовано зміст усього його життя, сповненого високого героїзму, незбагненної витривалості й сталевої мужності. Тільки перелік, звичайний перелік основних дат життя і діяльності цієї людини, сучасника декабристів, вражає уяву. Складений дрібним шрифтом, перелік той сягає п'яти книжкових сторінок (за кожним рядком подвиг фізичний і духовний!), а судова справа, заведена на Кармалюка та на 138 його спільників,— 3000 сторінок!

У книжці В. Чивиліхіна «Пам'ять» простежено трагічну долю майже всіх висланих на довічне поселення в Сибір декабристів, серед яких, до речі, були й подоляни. У супроводі варти їх везли і вели до Тобольська бездоріжжям, через дощі й сніговиці, через пронизані морозяними вітрами простори цілих півтора року. Устим цей шлях перейшов тричі. Тричі туди й тричі назад. 1828—1829 рр., наприклад, од Тобольська до Поділля він добирався двадцять чотири місяці. Один-однісінький ішов той незбагненний чоловік посеред тайги, посеред диких волзьких степів, голодний, напівроздягнений, виснажений. Чи зігрівав його хто на цьому шляху? Чи давав хліба окраєць, взуваночку якусь або свитину? Чи знав Устим, що таке ночівля на якомусь постоялому дворі, гарячий окріп із цукром уприкуску? Ой, не знав, напевне. Остерігався ока людського, ночами йшов, нетрями й манівцями. Та й хто ж впустить на нічліг зарослого, страшного чоловіка та ще й із тавром довічним біля скроні! Але, поминувши села й міста, жандармські застави, уникнувши тисяч небезпек, вертався Устим на Поділля, незнищенний, як дух, і знову палали панські палаци, конюшні, гуральні, й знову в месницький загін ішли знедолені, голодні, скривджені.

З багатого хоч я візьму —
Убогому даю.
Отак гроші поділивши,
Я гріха не маю.

Даремні намагання царсько-шляхетських чиновників (а згодом і деяких буржуазних дослідників) перекреслити справжній зміст повстанського руху під проводом Кармалюка. Його безкорисливість, готовність допомогти убогому, які зберегла народна пам'ять у численних переказах, піснях та легендах, не в змозі приховати навіть сухі, тенденційні протоколи допитів та судових засідань. Собі на життя Кармалюк, як випливає із цих документів, заробляв шиттям чобіт, чумакуванням. А ось що засвідчили селяни Кальні-Деражні в літинському нижньому земському суді 25 червня 1827 року: коли панські блюдолизи схопили Кармалюка, він гукнув до натовпу селян: «Чому ви не в'яжете їх (тобто поміщиків) за те, що вони вас утискують?» У документах того ж суду є свідчення селян про те, що в Кармалюка «ніяких речей немає, а мав сім карбованців сріблом, то й ті віддав якомусь убогому чоловікові».

Його любили старі й малі. Любили як сина і батька, як свого заступника. Але й влада не милувала ні старого, ні малого, коли заходилося про їхню причетність, справжню чи тільки передбачену, до діяльності Кармалюка. Ось уривок із листа поліцмейстера барської міської поліції до летичівського нижнього земського суду про арешт хлопчика Кіндрата Шевчука, запідозреного в справі Кармалюка.

«Перепроваджуваного при цьому хлопчика Кіндрата Шевчука у справі злочинця Кармалюка, прийнявши і нарядивши до нього благодійне число провідирів (!), відправити... здаючи з рук на руки за розписками, дивлячись при тому, щоб він у дорозі чи з ночівлі втечі вчинити не міг. По приведенні ж до м. Летичева віддати його в тамтешній нижній земський суд».

Що ж він, десятирічний хлопчик, засвідчив на допиті? Нічого, що могло б нашкодити Кармалюкові! Хлопчик сказав, що «перебуває в служінні... у панського міщанина Василя Маніти», що «не помічав, з яким які стосунки мав той хазяїн, бо здебільшого доглядав його худобу... Нічого не знає більше».

У фольклорних джерелах багато мовиться про надзвичайну силу, відвагу, витривалість і мужність Карменя. І якщо не брати до уваги властивого окремим переказам казкового елемента, гіпербол та метафор, то між Устимом як персонажем епосним і тим, яким він був у житті, суттєвої різниці не помічаємо. Адже й реальний Кармалюк, як і Кармалюк пісенний, любив свій край, свою сім'ю, ненавидів багатіїв і допомагав убогим. Саме ця любов і ця ненависть (а не інстинкт самозбереження) спонукали його щоразу тікати з каторги й вертатися на Поділля, долаючи тисячі й тисячі верст. Саме ота дивовижна сила й витривалість, залізне здоров'я і незламність духу, які згадуються і в усній народній творчості, і в судових паперах, допомогли йому здолати неймовірно важкі переходи,

витерпіти покарання шпіцрутенами, батогом, після яких мало хто залишався живий. Письменник Володимир Канівець у повісті «Славний лицар» із моторошною достовірністю змальовує жахливу сцену виконання винесеного Устимові вироку біля кам'янецької міської ратуші у квітні 1823 року, коли сто один удар батогом Устим витримав, не зронивши й звуку, а відтак сам підвівся з лави й, на превелике здивування натовпу, навіть не поморщився — лише розпростав закривавлені плечі, мовби скинув з них якийсь важкезний тягар. Штаб-лікар кинувся до покараного, побоюючись, аби він не знепритомнів, не упав на брук, але Устим спокійно намочив у відрі сорочку й, викрутивши її, поволі одягнув на себе.

«Мокра сорочка прилипала до спини і, насотуючись кров'ю, на очах народу робилася багряно-червона, як небо на заході перед бурею». То, звичайно, не просто перше-ліпше порівняння, якими іноді послуговуємося в белетристичному ремеслі. Буря наближалась! У Петербурзі (та й в інших містах Росії, України) — декабристи, у нас на Поділлі — Кармалюк та його побратими, нічого не знаючи одні про одних, але однаково прагнучи справедливості й рівності, робили одну спільну справу, справу, яка не загине й після їхньої смерті, житиме в серцях та свідомості передових людей царської Росії доти, доки «на обломках самовластья» напишуть імена борців за волю і правду.

Хочу принагідно згадати тут виставу «Устим Кармалюк» за однойменною п'єсою В. Суходольського на сцені Хмельницького обласного театру (як доречно було б нині поновити цю виставу!). З чого починалися пошуки колективу на шляху до сценічного втілення теми та ідеї твору? Особисто мені здається, що... з декорації. Художник Г. Маслій глибоко й точно зрозумів режисерський задум, його нетрадиційний підхід до твору, написаного у відверто традиційному ключі. Можна було б заповнити сцену бутафорськими деревами, стріхами, начіпляти гладущиків на патріархальні тини, й спробуй тоді запереч проти них: мовляв, епоха! Художник пішов іншим шляхом. Його декорації активні, діючі, вони допомагають глядачеві глибше зрозуміти суть того, про що говорять і що роблять на кону люди.

Два ряди смугастих стовпів ведуть у глиб сцени, а перед ними такі ж чорно-білі шлагбауми. Це символічно зображена горезвісна великодержавна Владимирка, її етапи, якими впродовж багатьох десятиріч гнали в Сибір декабристів і народників, поетів і селян-бунтівників. О, ця дорога, порожня й глуха, озвучувана хіба що тоскним завиванням віхоли й печальним дзвоном кайданів,— ця дорога однаково пам'ятна була і росіянам, і українцям, і білорусам, і полякам. Не тільки тим, хто був в інтернаціональній ватазі Устима... І хоч як царські прислужники намагалися посіяти між народами національну ворожнечу, їм це не вдалося. Бо людей єднало одне: ненависть до своїх спільних ворогів. І Владимирка єднала. І каторга. І тюрми.

Пригадую фінал вистави. Смертельно поранений, Кармалюк (його роль виконував заслужений артист республіки Генріх Фігурський) поволі йде поміж смугастими стовпами, а на них повішені його друзі, його брати по зброї. Він підступає до одного, до другого, заглядає в обличчя, торкається благенького одягу, немов хоче їх розбудити. «Невже ж нездоланна панська сила? — питає побратимів і себе самого Устим. — Може, я рано вийшов на шлях? Може, моє життя, моя боротьба як ота іскра: спалахнула й погасла?» Отой фінальний монолог-запитання звучить в актора крещендо — від піано до форте, до тої миті, коли Кармалюк вигукує прокляття панам і хапається за мотузку дзвона, а повішені на стовпах раптом здіймають руки угору й співають: «За Сибіром сонце сходить...»

Прискіпливий знавець біографії Кармалюка скаже, що Устим загинув за інших обставин. Але ми знаємо, що біографія Кармалюка — то біографія народу, незнищенного, невмирущого. Народу, який не вірив у смерть свого захисника ще багато літ по його смерті. Йдеться, отже, не про фактичну скрупульозність, а про дух тогочасної доби.

У народі існувало безліч переказів про Кармалюка. Записано і надруковано їх у різних виданнях до революції і за радянської доби також немало. Надзвичайно велику роботу здійснив доктор філологічних наук кам'янчанин В. І. Тищенко, упорядкувавши збірник фольклорних творів «Народ про Кармалюка», збірник, який давно уже став бібліографічною рідкістю. Потреба у його перевиданні очевидна. Адже то народна пам'ять про життя, боротьбу і загибель великого сина Поділля. Тільки про останні хвилини життя Устима записано одинадцять переказів. А скільки їх було?

Крім цього, існують документи, в яких із протокольною точністю зафіксовано конкретні деталі убивства. Кажу — «з протокольною точністю», але не додаю звичного в таких випадках — «і з безсторонністю». Та про «небезсторонність» документів згодом.

Уночі з 9 на 10 жовтня Устим Кармалюк збирався помститися поміщикові Волянському за всі заподіяні селянам кривди, готуючи напад на його маєток. Треба було зважити все до найменших дрібниць із кожним учасником задуманої справи, зокрема зустрітися зі своїм побратимом Юрком Самковим у селі Каричинцях-Шляхових в хаті Олени Процькової. Не підозрюючи, що в сінях і в кімнаті зрадниці зачаїлися озброєні рушницями шляхтичі, Устим після півночі постукав у вікно. Жінка відчинила двері, Кармалюк переступив поріг і спитав тихо, чи прийшов Юрко. І одразу ж почув за дверима підозрілий шурхіт. «Хто тут?» — насторожився Устим. Невідомо, чи відповідь була підготовлена заздалегідь, чи, може, виникла миттєво. «Вівці впустила на ніч»,— пояснила господиня. Ніхто й ніколи вже не скаже, чи повірив їй нічний гість. Усе вимірювалося кількома секундами. Одразу ж по тих словах Олена відхилила двері до хати, й Кармалюк помітив під стіною якісь тіні. Блискавично підняв пістоля, але в цю мить гримнув постріл з-за сінешніх дверей — нерви шляхтича Рудковського не витримали, він випередив Устима...

Жінку, яка народила Устима, звали Оленою. Занапастила його також Олена. Яка прикрість, гірка й сумовита, в цьому збігу, підлаштованому сліпою долею!

Важко уявити Устима в плоті й крові. Та цілковито неможливо уявити його мертвим. І хоч багато хто не вірив у смерть Кармалюка, чекаючи, що ось-ось він повернеться й покли-

че до зброї, справедливий заступник убогих пішов туди, звідки не повертаються.

«1835 року 11 дня в селі Каричинцях-Шляхових оглянуто було мертве тіло Кармалюка, що мав від роду років 50 (насправді — 48. — **Б. Г.**). — і міцну будову тіла. Цей злочинець 10 жовтня застрелений з рушниці в дворі одного селянина, і на місці, на якому він одержав вогнестрільну рану в голову, наявні сліди великої кількості крові, що витекла з рани. По зовнішньому огляді тіла виявилось:

1. Волосся на голові русяве, стрижене пошляхетськи, борода чисто поголена, вуса русяві, підстрижені.

2. Лоб широкий, відкритий, очі великі сірі, ніс великий горбатий, вилиці випнуті. Немає двох нижніх передніх зубів.

3. На лобі й на обох скронях біля зовнішніх кутиків очей по два синюваті рубці від таврування, яке роблять злочинцям після покарання батогом.

4. Частина лівої скроневої кістки, половина лівої тім'яної кістки спереду і ззаду, частина лобової кістки і потиличної кістки з лівого боку роздроблені.

5. Великий шрам під правою лопаткою і по одному шрамові на обох ногах від якихось ран.

6. Помітні смуги вздовж спини від покарання батогом.

Оглядав летичівський повітовий штаб-лікар Дроздов».

У супроводі військового загону тіло Кармалюка повезли із Каричинців-Шляхових до Летичева. Не вночі повезли, а серед білого дня. Не путівцями, щоб менше було цікавих, а селами, щоб усі бачили, всі знали: немає більше Кармалюка. По прибутті до Летичева в'язнів тамтешньої тюрми зігнали у двір. Не так для «опознания, яко сии были товарищами его и ближе знают», як для одвертої, мало не тріумфальної демонстрації: ось він, мовляв, невловимий, непоборний визвольник ваш.

Його поховали в Летичеві за міським цвинтарем. Не було притому похованні священика, не було дружини й дітей, родичів чи земляків. Були тільки озброєні солдати. Вони й опустили тіло в яму, загорнули землею. Без труни поховали, без хреста на могилі.

Того ж дня в журналі летичівського суду з'явиться запис:

«У такий спосіб скінчив життя своє славний лиходійствами своїми Карманюк, покараний тричі шпіцрутеном і тричі батогом, що стільки ж разів утікав із каторжної роботи, що довгі роки не давав спокою тутешній окрузі, мав надзвичайні і навіть неймовірні майже зв'язки, який можна сказати зробився натхненником всілякого зла і тим самим увергнув багатьох простолюдинів у згубу і найзабобоннішу всезагальну про його силу і могутність віру».

Ось вона, протокольна точність, у якій, однак, немає й натяку на безсторонність. Письмо сповнене відвертої радості канцелярського пацюка, пігмея. Радості, яку він мовби долучає до торжества тих, кому запопадливо служив.

А далі знову сухий перелік: «При ньому знайдені пістоль і рушниця, заряджена картеччю, а також довгий спис, дев'ять крб. сріблом і різні дрібниці...»

Думаєш мимоволі: якби йшлося про предмети, знайдені при живому Кармалюкові, то навряд чи зосереджував би на них увагу. Але тут інший випадок. Бо йдеться про речі, до яких Устим торкався востаннє. То все, що зосталося після нього, все його «багатство». І кожна «дрібниця» виростає до якогось незбагненного символу, до потаємного знака, в якому ніби зосереджено його душу. Ось чому з таким трепетом перечитуєш реєстр знайдених у вбитого Кармалюка речей: кожух некритий приношений, чемерка темно-сірого сукна стара, шаровари сині приношені, картуз суконний прострелений, на шиї хустка проста в квітках, хрестик, на ногах пара чобіт простих, у кишені кисет «с разных кусков сшитый», бритва з маленьким дзеркальцем, шкіряна торбинка з картеччю, друга торбинка «с гвоздями, употребляемыми к сапогам», гребінчик простий чорний...

Неможливо спокійно читати цей перелік, спазм перехоплює горло, коли погляд натикається на оті цвяшки (мабуть, то були дерев'яні кілочки), на гребінчик, рукавицю з правої руки, ключ...

«...В 1835 году... был убит из ружья... 18-летним дворянином Рудковским и погребен в гор. Летичеве вне кладбища без христианского обряда. Рудковский за убийство Кармелюка был лично вызван ко двору императора Николая Павловича, где имел личное свидание с императором и всемилостивейше награжден золотым перстнем с императорской короной. Соучастники Кармелюка сосланы в Сибирь...»

(Із церковного літопису села Каричинців-Шляхових)

Перечитую перекази, легенди, зібрані з видань різних років минулого й нинішнього століття. Яке це диво дивнеє! Скільки в них ніжності й вдячності, поваги й любові, незнищенної віри в неминущість свого героя і в неминучість торжества справедливості, добра, щастя!

«Коли Кармалюк прийшов у Думанівську печеру і побачив багато загиблих від турків людей, він сказав: «Брати мої і сестри, і ви, маленькі діти, якби ви встали, ви б мені на поміч стали. Разом би ми усім панам-катам, царям відомстили, за кожну краплю людської крові відплатили!»

«І сказав він, що як людям буде зле жити, як буде якась біда народові, то нехай відкопають ті ножі — вони мають велику силу проти ворогів, бо свячені і ними Кармалюк за правду бився...»

«Бо то вже такий був, що як захоче, то його ніхто і не побачить, або як іде до лісу, то сліди в село, а як іде в село, то сліди до лісу. (Хоч, може, було так, що він чоботи такі мав)».

«Та й дав бабці Клебанській дванадцять злотих, а мені дав два рублі. А потім каже: «Бачте, ви боїтеся Кармалюка, а він чоловік добрий, такий, як я, як всі люди...» Ми пішли до річки на долину, а Клебанська каже: «Бігме, що це Кармалюк!» То й ви, дітоньки, нічого поганого про Кармалюка не говоріть, бо він чоловік добрий...»

«Питаюся одного селянина: «А в цих Медоборських горах ховався Кармалюк?» — «Він не ховався. А нащо ж йому було ховатись, коли він був Кармалюк?!»

«З очей йому завжди світилася доброта... Коли з ким поговорить, наче голосом обніме...»

«Кармалюк і його хлопці добре знали, як мучиться народ... Вони часто ночами орали

бідним людям землю і навіть засівали її своїм насінням у місячні ночі...»

«Одного разу Уляну спіймали, молодого дубчака нагнули і до самого вершка її за ноги прив'язали. Розрівнялося молоде дерево і заплакало, затужило, що зрадниці тіло на себе приймило... І зараз на Кармалюковій товтрі столітній дуб. Щоб на ридання попасти — тільки в тиху ніч вухо до стовбура прикласти. У тиху осінню ніч зберетеся послухати, тоді мені, старій, усе повірите».

Читаю і думаю: як не повірити, коли то сам народ промовляє!

Читаю — і починає оживати Кармалюк. А ще коли дослухаєшся до пісні, що лине крізь імлу часу в наш сонячний день,—

Світить місяць,
Сонце сходить,
Кармалюка ж в путах водять.
Кармалюку ж, Кармалюку,
Та ж Кармалюченьку,
Пливе з тебе кривавиця,
Як вода кривавиця,
Як вода річенькова,—

то він постає перед тобою на повен зріст, і ти помічаєш кожну рисочку його обличчя, його мудрий таврований лоб, чуєш його розкотистий голос («Гайда, хлопці, гайда, хлопці, і я буду з вами!»), бачиш, як він хилиться чолом коло лісового багаття, як, зв'язавши докупи двоє воріт, перепливає Волгу, йде крізь осінні й зимові ночі, стукає у вікно рідної хати, стає на порозі перед Марією, високий, плечистий, снігом запорошений («Повернувся я з Сибіру, та не маю долі...»), і вже він виходить на узлісся, хапає вуздечку на панському огирі («Ой дай же нам сорок тисяч ще й коня до того»), а відтак з'являється на гомінкому летичівському ярмарку й «за собою сорок хлопців водить...» Бачиш його всюди, бо у піснях, вибрунькуваних і виплеканих на древі, чиє ім'я — народ, Устим і є всюдисущий, зримий, матеріальний.

«Ой у полі широкому, у темному лісі гуляв славний Кармалюка, а з ним хлопців вісім. Ой зібрались пани злії та й думу гадають, ще й у ляха проклятого поради питають: «Ой порадь нам, пане-брате, що маєм робити? Як Кармеля упіймати та з світу згубити? Не боїться Кармалюка ні високих мурів, ні кайданів замовлених, ні тяжких тортурів, не вмирає він від кулі, в мороз не холоне, не згоряє на вогні він і в воді не тоне...»

«Ой не лети, горлице, в той бік не лети, туди ходить Кармалюка напитись води. Ой не мути, орлице, того потіка, де п'ють воду коні та й Кармалюка. Ой не мути, орлице, тої криниці, де хлопці Кармеля йдуть пити водиці. Лети, лети, орлице, високо летай, ти ж того Кармеля у кривду не дай. Ой не мути, орлице, не мути води, ти ж того Кармеля крилом заступи...»

Не маю сумніву, що десь на шляху, під озвученою бджолами липою, не один сліпий лірник співав йому про нього ж, не підозрюючи, що слухає сам Кармель. Не маю сумніву, що при спалахах ватри — в своєму товаристві чи при блиманні лоєвого каганця — в корчмі, невпізнаний і тихий, він слухав не раз, як із грудей селян злітало під задимлені сволоки тужливе «За Сибіром сонце сходить...»

А цих, ще сумніших рядків, ще тужливішої мелодії вже не почув:

Зозулечка в полі кука,
Нема мого Кармелюка.
Нема, нема і не буде,
Ой, як тихо, смутно всюди!..
Літа коник на мунштуку,
Приїдь, приїдь, Кармелюку.

Хто іще міг почути стільки пісень, складених на свою честь?

Ніхто. Крім, звичайно, всевладних правителів, самодержавців. Але й це не прецедент, не паралель, бо оди на честь диктаторів-царів — суть плоди страху, а не любові: вони помирали, ледве спромігшись народитися.

Двісті років минуло, як народився Устим. Півтора століття відшуміло, як не стало Устима. А пісні про нього не відають забуття. І доки вони житимуть, суголосно злинаючи над світом, доти й житиме славний син селянський Устим Кармалюк.

Хмельницький

М. Маловский. Екслібрис

МОРАЛЬ І ПРАВО

ЛЕОНІД ЄФІМОВ

КРОК НАД БЕЗОДНЕЮ

СУДОВИЙ НАРИС

НА ЛАВІ ПІДСУДНИХ

Мабуть, з усіх випробувань, що їх довелось зазнати за останні місяці докторові медичних наук Соколову, від арешту до суду, найважчим було те, яке в міліцейських протоколах датоване 24 квітня 1986 року. Саме цього дня його в наручниках і під конвоєм привезли в інститут, де на очах у своїх колишніх колег, медсестер, санітарок і, зрештою, своїх хворих, він відповідав слідчому на запитання, які необхідно було з'ясувати на місці злочину.

Так, поважний медичний заклад — Київський науково-дослідний інститут клінічної та експериментальної хірургії, який давно вже зажив світової слави, у протоколах значиться як місце злочину.

Чому хірург, ім'я котрого відоме й поза межами нашої республіки, опинився на лаві підсудних? Найдивовижнішим є те, що до тієї хвилини, поки за ним не приїхали люди в цивільному, він, певно, і не підозрював, що порушив закон. А коли все ж таки і підозрював, то навіть у найжахливішому сні не міг би уявити собі, що його переслідуватимуть у кримінальному порядку за такою статтею, якою передбачено й смертну кару. «Спосіб, в який Соколов вчинив злочин,— зауважив мені під час зустрічі суддя Володимир Денисович Вознюк,— не є, так би мовити, класичним. Та й сам засуджений чисто по-людському викликає у мене співчуття. Проте, призначивши йому десять років позбавлення волі, суд, на мою думку, діяв у повній відповідності з Кримінальним кодексом».

Ще й зараз хворі, котрим хірург півроку тому зробив найскладнішу операцію, приїздять на перевірку в інститут, не відаючи того, що рятівник вже давно за гратами. Стан їхній уявити не важко.

Не можна до кінця збагнути того, що сталося з Соколовим, якщо залишити «за кадром» його лікарську діяльність.

Звернувся я за поясненням до свого давнього знайомого доктора медичних наук Юрія Олександровича Фурманова, який очолює в тому самому інституті відділення експериментальної хірургії.

— Чверть століття тому, коли зароджувалась нова галузь медицини — серцево-судинна хірургія,— у лікарів виникла потреба побачити перед операцією кровоносну судину. Отже, потрібний рентгенівський знімок. Але щоб зробити його, необхідно ввести контрастну речовину. Чи можна скористатись для цього звичайним шприцом? Ні, не можна, бо контрастна речовина найімовірніше не влучить у те місце, яке належить дослідити. Тоді в судину ввели довгу рурку-катетер. Саме цим і було покладено початок рентгенівській хірургії. Спочатку навчились через катетер за допомогою відповідних препаратів зупиняти кровотечі в судинах, а раніше цього не можна було досягти без хірургічного ножа. Потім на рурку одягли балончик і під тиском повітря, знову-таки без хірургічного ножа, розширили звужену артерію. Пізніше в такий самий спосіб дістались і до самого серця, зробивши найгуманнішу з усіх можливих операцій. Тобто все це практично без болю, крові і, зрештою, без ріжучих інструментів...

Уявіть себе на місці хворого — рани немає взагалі, лише маленький прокол, а ефект часом кращий, ніж після традиційної операції на серці. Тієї самої операції, що передбачає розтин грудної клітки і втручання металевим інструментом в святе святих природи.

Новий напрям так і називають — рентгенохірургія. Тобто рух катетера у судині перебуває перед суворим контролем — за ним стежать на екрані рентгенівської установки.

Просто? Нібито просто. А втім, щоб додуматись до цієї «простоти», знадобилось майже сто років від дня відкриття рентгенівського випромінювання.

Наша країна застосувала рентгенохірургію однією з перших у світі, Соколов — один з перших у країні.

Визнаємо, що тим шляхом, який обрав молодий дослідник,— а коли розпочиналась нова справа, йому не минуло й тридцяти,— наважився б пройти не кожен. Хірургія без ножа — у самому визначенні тут приховано певний парадокс — й донині не сприймається беззастережно. Нова справа, безумовно, потребує й нового типу хірургічного мислення. Коротше кажучи, деякі прихильники звичних методик скальпеля складати не збираються. Що ж, їх теж можна зрозуміти.

Тут треба було мати характер. Щоб майже повністю відмовитись від тих маленьких радощів буття, котрі відбирають найдорожче — сам час. Щоб витримувати приховані посмішки скептиків і долати те, що становить небезпеку для дослідника — сумніви у власній правоті. Хоч коли зникають одні, з'являються інші, і, мабуть, цей безперервний процес в свою чергу рятує від ураження тяжкою недугою, проти якої медицина безсила — уявлення про свою непогрішимість.

Трапляється, операція триває кілька годин. Для хворого це, можливо, останній контакт з прямим опромінюванням. Що ж до Соколова та його співробітників, то завтра їм знову оперувати під рентгенівською трубкою. Стільки годин, скільки треба.

Незважаючи на те, що від рентгенохірургів суворо вимагають додержання правил техніки безпеки, хто знає, що часом відбувається в операційній, куди вхід стороннім суворо заборонено...

Навряд чи слід представляти читачам Олександра Олексійовича Шалімова, перелічувати його вчені звання й державні нагороди, серед яких є і найвищі. Один з його співробітників, котрий із зрозумілих міркувань просив не відкривати його інкогніто, назвав Шалімова «хірургом божою милістю». Йдеться тут про міру захоплення фахівця фахівцем. Не лише хірургом, а й організатором науки.

Справді, в багатьох напрямах очолюваний ним інститут має, сказати б, планетарне визнання. Тут уперше в хірургічній практиці почали робити складні операції на венах. За наслідками лікування хронічних панкреатитів інститут по праву належить до кращих клінік світу. Застосувавши спільно з французами нову методику лікування гострих панкреатитів, працюють результативніше від них. А втім, я пишу цей нарис зовсім не про досягнення клініки Шалімова, як її найчастіше називають, а про надзвичайну подію, що тут відбулась, і тому наведеними прикладами змушений обмежитись.

У Олександра Олексійовича Шалімова сучасний директорський кабінет, обладнаний селекторним зв'язком, і тільки медична кушетка біля стіни, вкрита простирадлом, відрізняє його від інших, суто адміністративних центрів управління.

Шалімов «відкрив» Соколова в Іркутську, де перебував на якійсь конференції. Він взагалі збирав у своєму інституті всіх, у кого визначальною рисою характеру була одержимість у роботі.

У тридцять вісім років, уже в Києві, Соколов захистив докторську.

Запитую у Олександра Олексійовича його думку про Соколова. І те, про що розповідає Олександр Олексійович, у кричущій невідповідності зі станом, в якому нині перебуває доктор медичних наук, засуджений судом першої інстанції за статтею 86[1] Кримінального кодексу УРСР, санкція якої — про це я вже згадував — передбачає і найсуворіше з усіх можливих покарання.

Що ж, розмірковує вголос Олександр Олексійович, привело Соколова на лаву підсудних? Які особистісні риси характеру штовхнули його на порушення закону? Користолюбство, пожадливість, егоцентризм, зрештою?

Ні, Соколов у звичну схему явно не вписується. Під час арешту на ньому були ті самі джинси, у яких ще відвідував медінститут. Нічого не дав і обшук у тому розумінні, що не було виявлено ніяких надмірностей у способі життя. Одягався скромно, тримався просто, хабарів не брав, що підтвердили принаймні сто свідків, допитаних по цій справі.

Щоправда, описуючи майно, працівники міліції переконались, що у Соколова є і дача, і машина. Але все це він цілком міг придбати на свою професорську зарплату. І взагалі далеко не завжди машина і дача свідчать про нетрудові доходи.

Проте людина все ж таки за гратами, і академік Шалімов сумлінно намагається з'ясувати, на чому саме спіткнувся його недавній співробітник. Я записав думку Олександра Олексійовича з протокольною точністю: «Жорсткий, вимогливий, не терпить нероб. Незалежний за характером».

Ну, й найголовніше: вважає його хорошим хірургом.

Отже, хрестоматійний тип злочинця з Соколова явно не виходить.

На процесі від інституту виступав громадський обвинувач Василь Якович Роговський. Працює тут завідуючим відділенням переливання крові.

Як і належить, з перших же слів він рішуче засудив «протиправні вчинки Соколова». Але потім говорив не те, що мав говорити за обов'язком, а в чому був глибоко переконаний. І без будь-якого логічного переходу його обвинувальна промова раптом перетворилась на захисну. Це, мабуть, одразу ж відчув головуючий на процесі Володимир Денисович Вознюк, але Роговського він не зупинив.

Громадський обвинувач просив суд при винесенні вироку взяти до уваги особистість підсудного. На його ж думку, особистість ця така неординарна, що «не відомо, хто більше втратить від засудження — сам Соколов чи його хворі».

Безумовно, у такій постановці допущено певну підміну понять. Кожен, хто порушив закон, має відповідати незалежно від того, якою мірою він корисний для суспільства. Але тим, що робив в операційній Соколов, і справді не можна було не захоплюватись. «Він лізе катетером у коронарні судини!» Лише спеціаліст може повною мірою оцінити лікарське священнодійство, висловлене тут трохи грубуватим словом «лізе». Від Роговського суд дізнається й про те, що у лабораторії рентгенохірургії буквально поставили на ноги генерала у відставці Хорошилова, якому невблаганно загрожувала ампутація. Традиційна ж медицина виявилася тут безсилою.

Найважливіше ж у промові Василя Яковича було, на мою думку, те, що він раніше за всіх висловив сумнів про правомірність застосування до Соколова статті 86[1]. Раніше навіть за адвоката, бо виступав у процесі перед ним. У громадянській сміливості Роговському не відмовиш. Адже йшлося про підсудного, проти якого було висунуто такі серйозні обвинувачення, що його конвоювали в наручниках.

НЕ ПРОФЕСІЯ, А ДОЛЯ

Продовжуючи вивчати особистість Юрія Миколайовича Соколова, я прагнув зустрітись з якомога більшою кількістю співробітників, з якими він щодня спілкувався. Суперечливість їхніх оцінок вражала. Ніби йшлося не про одного лікаря Юрія Миколайовича, а про цілу клініку з повним набором людських характерів.

Само по собі це досить показово. Як і кожна неординарна людина, він притягував усіх однодумців, відштовхуючи від себе тих, хто не міг простити йому ані його успіхів, ані його невдач.

Коли дослухатися до тих, хто заперечує Соколова, так би мовити, в самій основі, то перед нами виникне постать прямо-таки зловісна. Я не маю права називати прізвища одного із свідків, оскільки його перші показання призначались лише для слідчого. В судовому ж засіданні вони звучали вже інакше. Але про те, що сказав цей свідок на попередньому слідстві, знати надзвичайно важливо, бо саме за його заявою і було порушено кримінальну справу.

Зовні показання явно претендують на об'єктивність. Відзначивши, що Соколов «неабиякий ерудит у медицині і пильно стежить за світовим прогресом у своїй галузі», що він «здібний організатор і має високорозвинене почуття власної гідності», свідок далі слів зовсім не добирає. Може, «здирник» було серед них найбільш парламентським.

Від декого зі своїх співрозмовників я чув і про те, що Юрій Миколайович «кар'єрист», «конформіст» і навіть «пройдисвіт». Проте, мабуть, цитувати його опонентів більше не варто, тому що він на той час перебував у слідчому ізоляторі і заперечити нікому не міг.

У кримінальній справі є ще одне свідчення. Один лише рядок, але він дав ключ до розуміння того, чому тривалий час я не міг скласти собі про Соколова цілісного уявлення: «Про факти зловживань з боку Соколова можуть повідомити звільнені з інституту...» — і далі кілька прізвищ.

От воно що!

Чому ж ті, хто підозрював Юрія Миколайовича у скоєнні злочину, виступили «за правду» лише після того, як їх звільнили з роботи? До того ж декого з них — саме з ініціативи Соколова? Мотивуючи це їхньою профнепридатністю.

Завідуючий відділенням експериментальної хірургії Юрій Олександрович Фурманов не належить ані до ворогів Соколова, ані до його найближчих друзів. Тобто в його позиції нема упередження. Віддаючи належне рукам Соколова, він водночас вважає, що лише завдяки його зусиллям інститут одержав на величезні суми імпортне медичне обладнання, без якого рентгенохірургія розвиватися б не змогла. Але в поведінці колишнього керівника лабораторії для Фурманова не прийнятна, не завжди виправдана категоричність суджень.

Ну, а тепер про тих, хто сприймає Соколова беззастережно. Так беззастережно, що, здається, всі вони ладні відбути за нього покарання. Це передусім його молоді співробітники.

Знайомлячись зі мною, Леонід Миколайович Костенко, котрий на той час тимчасово виконував обов'язки завідуючого рентгенохірургічною лабораторією, назвав себе учнем і незмінним послідовником Соколова. Вважає, що вийшла судова помилка. Що Юрій Миколайович ні в чому не винний і став жертвою обмови.

Часто доводиться чути, що молодому хірургові протягом кількох років довіряють лише тримати гачки (тобто розтягувати краї розрізу, щоб утворювалось достатнє операційне поле). «Кожного ж із нас професор одразу, з перших кроків у лабораторії примушував самостійно думати і діяти. І ніколи він не чекав розпоряджень «зверху», беручи на себе весь тягар відповідальності».

Втручання у коронарні судини, додає лікар-анестезіолог Лариса Михайлівна Смирнова, зараз — ще чималий ризик. «Так що поруч з рентгенохірургом завжди ходить прокурор!» Проте ризик у Соколова завжди виправданий, а переможців, як відомо, не судять.

«Про генерала Хорошилова чули?» Відповідаю, що чув. Але в кожного, хто є палким прибічником нового медичного напряму, є «свій» приклад. «Ну, якщо чули про Хорошилова, розповім про Угрюмова».

І від Угрюмова традиційна хірургія відмовилась. У нього була уражена вена на такій великій ділянці, що скальпелем тут вже нічого вдіяти не можна було. Теж ампутація? Угрюмова врятував Юрій Миколайович.

«Можливо, цих двох випадків було б досить, щоб ім'я Юрія Миколайовича згадувалось у підручниках»,— зауважує Костенко.

Та лікар-терапевт Людмила Дмитрівна Яценко додає і третій.

Знову торкаємось питання про спосіб життя Соколова. Людмила Дмитрівна пригадує, що влітку на ньому завжди була проста сорочка і незмінні студентські джинси. Взимку куртка з плащової тканини і шапка-вушанка карбованців за сімдесят.

До речі, мені доводилось протягом багатьох років зустрічатись у Москві зі всесвітньовідомим академіком, двічі Героєм, Ленінським і Нобелівським лауреатом, котрому належить честь відкриття розгалуження ланцюгових реакцій. І при кожній зустрічі не міг позбутися враження, що на ньому завжди той самий костюм, в якому він, здається, відвідував ще Санкт-Петербурзький університет.

Дивацтва вчених? Аніскільки. І справа не лише в тому, що існують люди, котрим ніколи не вистачає часу на відвідування кравців. У таких людей просто немає потреби в речах. У них немає потреби в коштовностях, ощадкнижках і, зрештою, в одязі «від П'єра Кардена». Вони живуть у такому вимірі, де найвищу вартість мають не речі, а ідеї. І якщо хтось з них ненароком з'явиться в костюмі санкт-петербурзького покрою на представницькому симпозіумі, ніхто з нього не глузуватиме. Бо тут звертають увагу не на те, як зодягнений дослідник, а на те, що він може повідомити аудиторії. «Щастя не в речах, щастя в інформації»,— якось сказав Микола Михайлович Амосов.

Щастя у самому часі, якщо він дає

найвище задоволення, доступне людині,— нове знання, видобуте у природи «своїми руками».

Лікар-анестезіолог Смирнова:

— Робочий день давно скінчився, у клініці нікого, крім хворих і чергового персоналу, і тільки у кабінеті Соколова світло. Ну, що тут зараз робити? Ніяких невідкладних операцій. Нікого з хворих, хто потребував би зараз його присутності. Що ж, зрештою, робить уночі? Тихо прочиняєш двері і бачиш, що він чаклує над якимось приладом. На всій поверхні письмового стола гвинтики, гаєчки, шпунтики...

В інституті є досвідчений інженер Коробкін, який, звичайно, може всьому цьому господарству дати лад. Але у Юрія Миколайовича цікавість, як у природженого механіка. А може, як у підлітка: що там, всередині?

Коли Соколова під конвоєм привезли в інститут, він, звертаючись до своїх співробітників, мовив лише три слова: «Не припиняйте справи».

Я далекий від думки ідеалізувати характер Юрія Миколайовича, який нині має найпечальніший статус заарештованого. Про те, що він грубий і невитриманий, засвідчують без винятку всі. А деякі колеги, котрі добре знають Юрія Миколайовича і оцінкам яких можна цілком довіряти, запевняють, що у Соколова часом виразно діагностувалась зарозумілість.

Мабуть, це й занапастило його.

Невдовзі після суду я відвідав Юрія Миколайовича в слідчому ізоляторі. Розмова наша тривала кілька годин, і головне, що я виніс з неї, це питання, що належить до числа «клятих», належить до тих питань, які ніколи не дають нам спокою і далеко не завжди мають однозначну відповідь. Чи доцільно було взагалі засуджувати Соколова? А коли доцільно, то чи на такий строк?

Дуже різко, і я не певен, що цілком коректно, сформулювала це питання Лариса Смирнова: «Ну, а якби сам суддя потребував би негайного втручання в серце, чи виніс би він такий вирок?»

У такій постановці теж підміна понять.

Соколов зустрів мене насторожено. А вже по деякім часі я мав відверту розмову з гострим і допитливим співбесідником. Відчувалось, що і в слідчому ізоляторі Юрій Миколайович прагнув будь-що зберегти «форму».

Може здатись, що на час, протягом якого він перебуватиме під вартою, кожен із засуджених не тільки залишає на волі свій звичайний спосіб життя, а й ніби втрачає свою індивідуальність. Тут немає ніякого значення, ким ти був до арешту — людиною без певних занять або ще недавно шанованим доктором наук. Усі на однаковому становищі ув'язнених, з однаковим режимом, визначеним судом, і різниця між ними лише в статтях, за якими засуджені.

Проте не будемо спрощувати. Зокрема щодо Соколова, то він і в цих, зовсім не найкращих для людини умовах залишається самим собою. І оскільки має право на листування, то його найближчий намір — допомогти своїм співробітникам у підготовці дисертаційних робіт.

Скаржиться на те, що в нього зараз значно більше вільного часу, ніж на волі. І тут, звичайно, працюють, але режим праці і відпочинку найсуворіше регламентовано, і саме відпочинок для нього — суцільна каторга.

Запитую, чим займався вдома після роботи. Соколов знизує плечима. Роботою, звичайно.

Ходяча медична премудрість? Ні, ті, хто його добре знає, одностайно стверджують, що Юрій Миколайович — великий життєлюб. Пробував займатись боксом, фотографією, доглядав екзотичних рибок... Тільки хронічно не вистачало часу. У театрі останній раз був десять років тому, у кіно — п'ять.

За все у житті треба платити, запевняє мене Юрій Миколайович. За роботу, яка не служба, а доля, розплачуєшся вільним часом. За діяння, котрі можуть бути кваліфіковані як злочин,— в'язницею. «Безплатно лише сир у мишоловці».

Сміється.

Траплялось, він перехоплював у колег з інших відділів десятку до зарплати.

Так, під час обшуку в Соколова нічого не знайшли, принаймні такого, що хоча б віддалено свідчило про те, що він живе на нетрудові доходи. А коли запитали всі ощадкаси міста, то виявилось, що на рахунку його дочки Наталки Соколової — 139 крб. 43 коп. Сума назбиралась за десять років. Вклади по одному-два карбованці. Є і такий — 1 крб. 54 коп. У самого Юрія Миколайовича на рахунку 5 крб.

І раптом неймовірна чутка по інституту — його заарештовано за розкрадання державного майна в особливо великих розмірах!

ЗЛОЧИНЕЦЬ ЧИ ЖЕРТВА ОБМОВИ?

Будемо відверті: ми не навчились як слід виготовляти у себе в країні те, що необхідне рентгенохірургам. Зокрема той катетер, що його постачає клінікам країни м. Горький, Леонід Костенко назвав «знаряддям тортур». Тому й змушені закуповувати медичне обладнання за кордоном. У відділі Соколова його накопичилось на мільйони карбованців. Гроші на це не шкодуємо.

Згідно ж з обвинувальним висновком, підписаним слідчим слідчого управління УВС м. Києва Петром Миколайовичем Шерепенком і затвердженим прокурором міста, Соколов окремі вузли й деталі від цього обладнання привласнив, чим завдав матеріальних збитків державі на 11231 крб. 24 коп. Їх і справді знайшли у нього вдома і на дачі під час обшуку.

Даруйте, для чого хірургові вузли й деталі, яким, здається, місце лише в операційній?!

Та це ще не все. Попереднім слідством Соколову також пред'явлене обвинувачення в тому, що він у змові зі старшою медсестрою Кудряшовою привласнив і медичний спирт на суму 8652 крб. 04 коп.

Зверніть увагу на оті 04 коп.! Вони дають уявлення про величезну роботу, виконану слідством в особі старшого лейтенанта міліції Шерепенка. Підраховано не тільки кожний карбованець, а й кожну копійку, яку, на думку слідчого, обвинувачені вкрали в держави.

Що ж це за феномен доктор медичних наук Соколов? Визначний хірург і злочинець в одній особі? Незмірно скромна у побуті людина і розкрадач в особливо великих

розмірах? Забігаючи наперед, повідомлю, що навіть юристи різко розійшлись тут в оцінках. А поки що відвідаємо Київський міський суд, де розглядається справа по обвинуваченню Соколова й Кудряшової.

Кудряшову під варту не взяли. Вона, як заведено, сидить з усіма в залі, лише в першому ряду. Що ж до Соколова, то він за дерев'яним бар'єром і, змінюючись, по два зосереджених конвоїри пильнують його, щоб не втік. І хоч усім зрозуміло, що нікуди тікати Юрій Миколайович не збирається, такий порядок. Однаковий для всіх, хто перебуває під вартою. Бо тут також не має значення, ким ти був до арешту,— грабіжником чи медичним світилом.

На лаві підсудних людина з різко окресленими, трохи відчуженими рисами обличчя, на якому час від часу спалахують важкі окуляри. Тоді не видно очей Юрія Миколайовича, в яких на диво цілковитий спокій. Взагалі всім своїм виглядом Юрій Миколайович показує, що весь цей процес трагічна помилка і він не може збагнути, чому цього ще не зрозуміли судді.

Перші запитання головуючого адресовані Кудряшовій. Ще зовсім молода жінка, вона вперше в житті потрапила до судового залу, і відразу ж як підсудна.

Головуючий. Де зберігалось обладнання лабораторії, яке не було встановлене?

Кудряшова. Обладнання стояло по коридорах і навіть на вулиці.

Головуючий. Чи існували у клініці норми витрат спирту?

Кудряшова. Ні, не існували.

Кудряшова чомусь весь час дивиться не на суддю, не на прокурора і навіть не на свого адвоката. Вона дивиться на Соколова. Його авторитет в її очах такий непохитний, що їй, мабуть, здається: зараз Соколов усе пояснить суду, і вони разом з ним залишать це сумне приміщення. Тільки запитання, що ставляться Кудряшовій, стають дедалі гострішими, так само як і відповіді на них.

Прокурор. Витрати спирту контролювались?

Кудряшова. Ні, не контролювались. Раз на місяць з'являлась комісія, котра списувала все, що ми їй пропонували списати.

Усі юристи, які брали участь у цьому безпрецедентному процесі, найімовірніше вже після перших допитів дійшли висновку, що підсудних навряд чи можна буде обвинуватити в розкраданні спирту. Справді, як можна їх у цьому обвинувачувати, якщо фактичні витрати невідомо, з чим порівняти. Так воно і сталося. І знову, забігаючи наперед, повідомлю, що в своїй промові прокурор Віра Федорівна Шулякова висловилась за виключення з обвинувачення усіх «спиртних епізодів», як недоведених. Суд з цим погодився.

В усіх, хто був за підсудних, наче гора з пліч. Інкримінована їм сума зменшувалась на 8652 крб. 04 коп.!

Проте залишалось ще обладнання. Той факт, що воно знайдене у нього вдома, Соколов не заперечував і не міг заперечувати. Обшук, як передбачено законом, провадився у присутності понятих.

Адвокат. Оскільки ви, Кудряшова, вважались матеріально відповідальною особою і на вас було покладено обов'язок забезпечити схоронність обладнання, чи існували для цього в інституті відповідні умови?

Кудряшова. Ні! У нас не було складу. Завідуючий складом був, а самого складу фактично не було.

Отож, може, за аналогією зі спиртом з підсудних буде знято обвинувачення і в тому, що вони причетні до розкрадання апаратури та інструментів? Тим більше що, даючи показання на попередньому слідстві, Соколов намагався запевнити: він узяв додому частину обладнання саме для того, щоб забезпечити його схоронність! Адже в інституті крадіжки траплялись досить часто. Навіть украли килим з кабінету академіка Шалімова. Що ж було б з обладнанням, яке стояло в ящиках, можна сказати, просто неба?

Згодом у зв'язку зі справою Соколова мені доводилось кілька разів відвідувати інститут, і я щоразу переконувався: все, що засвідчено на процесі про умови зберігання апаратури, повністю відповідає дійсності. Не побачивши на власні очі, не повірив би.

Правда, те, що раніше було на вулиці, тепер, після суду, перенесли в приміщення. Але частину унікальних приладів, за які сплачено мільйони валютою, звалили у вестибюлі, де протягом дня товчеться багато людей. Відвідувачам, які прийшли до хворих, байдуже, що в цих ящиках, помережаних якимись загадковими написами і цифрами. Вони кладуть на них свої валізки, сумки, парасольки, сідають самі, зрештою! І коли пощастить уберегти все це від злодіїв, то ніхто не певен, що якась деталь не зіпсується під недбало покладеним вантажем.

То, може, Соколов і справді був переконаний, що найспокусливіші вузли найкраще тримати вдома?!

Від правильної відповіді на це питання залежала не тільки особиста доля самого Соколова. Від неї, можливо, залежав і дальший розвиток нового хірургічного напряму. Ось чому суд протягом багатьох днів бився саме над цим.

Головуючий. Чому ж інвентаризаційні комісії, періодично перевіряючи рентгенохірургічну лабораторію, не виявили відсутності частини апаратури?

Кудряшова. Тому що, приймаючи нові надходження на баланс, бухгалтерія часом перелічувала не самі апарати, а ящики...

Тобто при певній спритності рук перевіряючим можна було видати порожній ящик за такий, в якому апарат.

І ось головуючий на процесі оголошує, що показання даватиме Соколов. З-за бар'єра зводиться високий на зріст, незворушний чоловік.

Я ладен заприсягтися, що в усіх, хто був у цей час в залі судового засідання, навіть незалежно від того, хто як до нього ставився, знову майнула лише одна думка: те, що відбувається, неймовірно. Цього не може осягнути свідомість. Соколов не читає лекцію, а дає показання?!

Пояснення по суті пред'явлених йому обвинувачень Юрій Миколайович давав навіть трохи поблажливо.

Це тільки, сказати б, за інерцією наших колишніх уявлень може здатись, що витрати на лікування в цілому зводяться до вартості

ліків. Тепер клініки мають усе краще, що винайшло людство, в тому числі лазери і комп'ютери. Отож одна звичайна операція на серці може коштувати тисячі карбованців. Завдяки ж застосуванню рентгенохірургії вартість її зменшується в багато разів.

Чи нема тут суперечності? Рентгеноустановки коштують мільйони, а операція здешевлюється? Ні, немає. Тому що значно спрощується сама операція і догляд за хворими. Проте це лише одна з переваг нового методу. І зовсім не головна. Головна ж нам уже відома. Це гуманне, практично безкровне хірургічне втручання.

Чим же мотивує свій вчинок підсудний Соколов? До того, що вже відомо з відповідей Кудряшової, він додає не менш разючі факти. В інституті не було найелементарнішого порядку. Ключі від операційної видавались кому завгодно, і кожен, кому заманеться, міг тут хазяйнувати. Зникали катетери, фонендоскопи, тонометри, особисті речі співробітників. Траплялось, хтось виводив з ладу апаратуру. На доповідні записки лабораторії ніхто з адміністрації не реагував. Що ж було робити?

І виходило, за Соколовим, що йому і справді не залишалось нічого іншого, як привезти частину обладнання додому. Щоб її не порозкрадали до того, поки почнеться монтаж.

Отже, злодій чи дбайливий господар?

Уже кілька днів триває суд, але остаточної відповіді ще нема. Нарешті допитується останній свідок, і починаються судові дебати.

У своїй обвинувальній промові прокурор Шулякова назвала Соколова людиною з «дрібною душею і брудними руками». Вважає, що «він став жертвою пожадливості», і те, що сталося з ним, «наслідок морального падіння». На користь обвинуваченню свідчить те, що він, всупереч встановленим правилам, розпаковував ящики з новим обладнанням без представника торговельно-промислової палати. Що на вузли й деталі, знайдені в нього вдома, складав фіктивні акти, ніби вони вже встановлені в операційній.

Промова громадського обвинувача Роговського, виділеного інститутом, як вже згадувалось, більш нагадувала захисну. До речі, він перший звернув увагу суду також і на те, що апаратура, яка була вдома у Соколова, не переховувалась, а відкрито стояла в кімнаті, і кожен, хто його відвідував, бачив її. Яка ж це крадіжка? До того ж Соколов не робив ніяких спроб збути жодну з цих цінних речей, хоч більшість з них йому була ні до чого.

Адвокат Михайло Семенович Резницький теж доводив суду, що в його підзахисного не було умислу на привласнення державного майна. Що акти на установку вузлів він складав на вимогу головбуха, який у такий спосіб «зводив дебет з кредитом», тобто впорядковував звітність. До того ж, Соколов був матеріально відповідальною особою і не міг красти в самого себе.

То, може, істина на перетині ліній обвинувачення й захисту? Тобто десь посередині? Ні, ця формула поміркованості до правосуддя незастосовна: людина або винна, або невинна. Третього, як кажуть, тут не дано.

Суд першої інстанції визнав Соколова винним. Його засудили до десяти років позбавлення волі в колонії посиленого режиму з конфіскацією всього майна, що є його особистою власністю. Надіслано подання до Вищої атестаційної комісії про позбавлення Соколова вченого ступеня доктора медичних наук. До одного року виправних робіт засуджено Кудряшову.

У судовому залі тиша. Голосніша за крик.

ВИРОК СКАСОВАНО

Що ж, визначення міри покарання — компетенція суддів. Але, мабуть, тим, хто був на процесі, вона видалась надто суворою.

У порядку касації справу розглядав Верховний Суд УРСР. І, може, найбільш несподіваним було те, що за скасування вироку і нове розслідування цього разу був прокурор Анатолій Цезарович Раратюк. Беремо до уваги: не тільки захисник, а й представник прокуратури в касаційній інстанції висловив сумнів у правомірності вироку. Верховний Суд з цим згодився. У винесеній ухвалі зазначається, що висновок Київського міського суду про винність Соколова у розкраданні грунтується не на доказах, а припущеннях. Його заяву про те, що він не мав умислу на привласнення обладнання, належним чином не перевірено...

Так, мабуть, і слідчого, і суддів спершу заворожила сума — 11231 крб. 24 коп., яка відповідала вартості обладнання. А факти, що свідчать на користь обвинуваченого, відверто кажучи, були залишені поза увагою. Що суперечить вимозі процесуального закону про необхідність всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи.

Попереду — нове розслідування.

Чи буде знову Соколова засуджено на такий самий строк? Чи строк буде зменшено або його зовсім звільнять з-під варти? На ці питання відповіді поки що немає. Отже, ще невідомо — на той день, коли пишуться ці рядки,— чи Соколов злочинець взагалі.

Тим часом ще напередодні суду скликано загальні збори працівників інституту клінічної та експериментальної хірургії. Майже всі промовці одностайно таврували Соколова, навіть не маючи ще достатнього уявлення про те, за що саме його віддано до суду. Ось лише кілька висловів, запротокольованих секретарем зборів:

«Даний вчинок зганьбив інститут не лише в очах медиків, а й населення республіки». Або: «Скоєно злочин, який залишив невитравний слід не тільки на репутації нашого інституту, а й на загальній репутації медиків». Заради справедливості зазначу, що Шалімов у цих зборах участі не брав, оскільки був у відпустці.

Чи може помилятися цілий інститут? На жаль, може. Якщо називати речі своїми іменами, то маємо тут наочний зразок колективної перестраховки.

Поспішити виголосити всі «потрібні» слова, будь-що зняти з себе найменшу відповідальність за те, що багато років коїлось на очах у всіх! Навіть найпалкіші прихильники доктора наук на його захист висловлювались не досить впевнено і не наполягали на тому, що необхідно виявити здоровий глузд і дочекатись вироку по справі. Адже нікого не можна вважати винним до того, як це встановлено внаслідок судового розгляду.

Так, обвинувачений — ще не винний. У чому ж тут різниця?

Обвинуваченим, за рішенням слідчого, стає людина, проти якої зібрано докази, достатні для пред'явлення їй обвинувачення. Правий чи не правий слідчий, покаже тільки суд після перевірки всіх доказів у гласному процесі за участю прокурора, самого обвинуваченого, його адвоката та інших зацікавлених осіб.

Це так важливо для нормального здійснення правосуддя, що нині зведено у нас у конституційний принцип. Зветься — презумпція невинності. Процитуємо з Конституції статтю 160-у: «Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за вироком суду і відповідно до Закону».

Що ж зробили ви, шановні медики? Визнали на зборах, що Соколов при потуранні Кудряшової систематично розкрадав спирт і запчастини? Але, як уже стало відомо рівно через тиждень, спирт підсудним інкриміновано безпідставно. Що ж до запчастин, то й щодо цього вирок було скасовано.

Мабуть, єдине, що мало тоді стати предметом обговорення,— безгосподарність в інституті. Яка, власне кажучи, й спровокувала Юрія Миколайовича на деякі вчинки, котрі викликали професійний інтерес у працівників міліції. Сам же факт безгосподарності на зборах зовсім не треба було доводити засобами юриспруденції.

Невже раніше не відали, що спирт витрачається поза всякими розрахунками потреб? Що апаратура складається навалом, а її бухгалтерський облік заплутано? Але все це нікого не обходило, доки комусь не спало на думку, що існує чудовий привід звести особисті рахунки з Соколовим.

З погляду законодавства не має значення, чим керується людина, котра, звертаючись до прокуратури або міліції, повідомляє про факти, що здаються їй протиправними. Та у побуті ми при цьому зважаємо не лише на правовий, а й моральний мотив поведінки. І досить виразно вже окреслився профіль такого собі правдолюба, якого цікавить не викорінення самого зла, а нагода комунебудь дошкулити. Ним керує не біль, а зловтішність. Не зупинити своєчасно того, кого можна ще зупинити, а, навпаки, дочекатись, поки накопичиться досить фактів для відповідного «сигналу».

Так було і з Соколовим. Ніхто своєчасно не застеріг його від надто вільного поводження з майном, що було державною власністю. Ніхто не бив на сполох у зв'язку із неприпустимим ставленням до великих матеріальних цінностей в інституті.

У приватній бесіді академік Шалімов скаржився мені на те, що за чотирнадцять років існування інституту у нього змінилось сім заступників по господарській частині. Тямущого господарника, виявилось, важче підшукати, ніж непересічного хірурга. Але хай там що, а «викривачі» Соколова, повторюю, піклувались не про інтереси справи. Навіть після того, коли його заарештували, навздогін у міліцію надійшло ще кілька «сигналів» про речі, які давно всім були відомі і які теж притримувались до слушного часу.

Захищати Юрія Миколайовича я не збираюсь. Передрікати наслідки нового розслідування — тим більш. Про те, чи вступив Соколов у конфлікт з кримінальним кодексом, ми незабаром дізнаємось. Лише одне вже сьогодні можна вважати безперечним: деякі його вчинки були несумісні коли не з самим законом, то принаймні з тим неписаним кодексом поведінки, який обов'язковий для кожного. Йдеться, зокрема, про необхідність надзвичайно делікатно ставитись до того, що нам не належить і має грошовий еквівалент. У першу чергу до державного майна. Хоча тут досить часто трапляються спокуси, викликані тим, що суспільна власність існує в особливій формі. Вона належить всім разом і нікому окремо, іноді створюючи ілюзію про свою, так би мовити, нічийність.

Повторюю, розкрадач Соколов чи ні — вирішить правосуддя. Але незалежно від того, який буде висновок суду, Соколов явно переступив межу, за якою свою правоту вже треба доводити за допомогою адвоката.

Ніякі успіхи в галузі хірургії не давали йому права забувати про свою «підзвітність», і в першу чергу перед власною совістю. Ні в кого офіційно не спитавши дозволу, він перетворив свою квартиру на склад інститутського обладнання. Понад те, не лише на склад, а й на майстерню. Маючи намір, як запевняє, зберегти його від злодіїв, сам опинився під підозрою... як злодій.

Як справді зовсім протилежні, здавалося б, несумісні риси уживались в одній людині?

Байдужий до речей, що ми їх називаємо ширвжитком, до коштовностей і грошей, зрештою, Соколов цікавився лише всілякою електронікою і механікою. («Що там усередині?»). Весь час щось конструював, і схильність ця викликала б повагу, якби задовольнялася за рахунок власних запчастин. У Соколова ж були в роботі і ті, які він прихопив в інституті.

Знайшли в нього чимало кріпильних деталей, тих самих гвинтиків і гаєчок, над якими любив чаклувати. Встановили також, що він удома користувався одним з трьох казенних телевізорів і однією з двох електропечей «Філіппс», що були в комплекті поставок до рентгеноустановки. У «Філіппсі», зокрема, готував собі їжу, від чого, за оцінками експертів, апарат амортизувався на 40 відсотків.

Так, якби все воно залишалось в заводській упаковці, версія доктора наук Соколова видалась би значно правдоподібнішою.

Припускаю, що й справді не привласнив, а лише «орендував». Але й у цьому випадку відомому хірургу не варто було опускатись до тих сумнівних майнових вигод, які дістав завдяки своєму службовому становищу.

Він ототожнив себе зі своєю посадою. Не зрозумівши того, що ніякі заслуги не дають права користуватись тим, що йому не належить. Тут усе навпаки.

Чим вища людина, сказати б, в науковій ієрархії, тим скромніше вона часом тримається. Чи мало нам відомо прикладів, коли славетні вчені, справді таки велетенські постаті, відзначались майже хворобливим побоюванням вирізнитись з-поміж інших? Коли вони виявляли нещадну принциповість в усьому, навіть у найменших дрібницях?

Що завжди вважається ознакою високої вихованості.

З книжки «Рассказы о Патоне», випущеної видавництвом «Наукова думка» в 1984 році, дізнаємося, що Євген Оскарович майже ніколи не брав у службову автомашину своїх синів Бориса і Володимира, хоча разом жили й разом працювали. «На роботу, будь ласка, трамвайчиком...» І лише тоді, коли вони вдало завершували яку-небудь розробку, в інститут дозволялось їхати разом з батьком. «У порядку премії...»

Ну, а коли розробок не було і діставались на роботу комунальним транспортом, один з синів якось запізнився. І разом з іншими порушниками дисципліни потрапив до суворого наказу.

Розповідають також, що академік Олександр Миколайович Скринський, коли його в тридцятирічному віці призначили директором Інституту ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР, при наявності службової «Волги» їздив на роботу тільки на велосипеді, тому що в інституті працювали вчені значно старші його за віком.

Отже, ніяких вигод, які може дати посада собі особисто, не кажучи вже про членів сім'ї. Скромність соціальної поведінки як неодмінна передумова правильного формування особистості.

Щоб до кінця з'ясувати ситуацію, спробуємо загострити її до абсурду. І уявімо собі, що засновник Інституту електрозварювання, чиє ім'я нині носить інститут, пристосував би дослідну апаратуру до кулінарних потреб! А уявити собі це неможливо, бо про безкомпромісну вимогливість до себе Євгена Оскаровича ще за його життя складались легенди.

Та невже хтось може докорити хірургу Соколову, який врятував чимало хворих, за те, що він на інвентарній електропечі «Філіппс» засмажив кілька курок?

Запитання цілком риторичне. Коли це заборонено всім, то заборонено й доктору наук. Може, доктору наук в першу чергу.

Найдивовижніше ж полягає в тому, що він виявив не зрозумілу для рівня його освіченості і його посади правову необізнаність. Про те, що чинив так, що його поведінку можна було тлумачити двозначно, навіть не підозрював. А якщо й підозрював, то, мабуть, сподівався, що його врятує власний авторитет. Та сталося якраз навпаки. З нього спитали за всією суворістю закону.

Прощаючись зі мною, Соколов сказав, що утримується у 84-й палаті, замість того щоб сказати у 84-й камері. Сумна помилка. Так, краще б він був у палаті, де на нього чекають тяжкі хворі. Проте для цього ще належить спростувати обвинувачення, якщо вони, звичайно, будуть знову йому пред'явлені.

Нам потрібна не всяка медицина. Нам потрібна така медицина, яка робиться лише чистими руками. Як у прямому, так і в переносному розумінні цього слова. І медицина, безумовно, більше, ніж будь-яка інша галузь людської діяльності, вимагає від своїх служителів цілковитої безкорисливості. З часів ще Гіппократової клятви.

Безкорисливість — це зовсім не філософія самозречення і тим більш споглядального альтруїзму. То радше характер стосунків однієї людини з іншими без «поправки на вигоду». На чому, власне кажучи, і тримається вся система істинних моральних цінностей. Будь-яка справа, позбавлена безкорисливості, неодмінно руйнується.

На жаль, час від часу у людей, котрі причетні до зберігання державного майна,— і не тільки, звичайно, у медиків — опиняються в особистому користуванні речі з інвентарними номерами. Це саме той випадок, коли згадане майно через погано поставлений облік вабить їх своєю уявною доступністю.

Кілька років тому, приміром, в республіку надійшла партія імпортних телевізорів з високою частотою рядків і найвищою на той час якістю зображення. Призначені вони були для суто виробничих цілей. Та майже всі були виявлені вдома у службових осіб. У зв'язку з цим, зокрема, було звільнено з посади тодішнього заступника міністра.

У різного рангу адміністраторів іноді вдома опиняються магнітофони, радіоприймачі, холодильники і навіть меблеві гарнітури, які перебувають на балансі установ. Не відразу можна зрозуміти: розкрадання чи «оренда»? У кожному окремому випадку на це відповідає лише розслідування. І часом виявляється, що маємо справу з прихованою формою привласнення: річ постійно експлуатується вдома, а на день інвентаризації її доправляють в установу.

Але повертаючись до того «клятого» питання, чи взагалі варто судити таку людину, як Юрій Миколайович, то альтернативи тут немає. Рівність усіх перед законом — це теж у нас конституційний принцип. Незалежно від заслуг, звань і нагород.

Проте судити, тобто шукати інстину, ще зовсім не означає засудити.

ВІД РЕДАКЦІЇ:

Про наслідки нового розслідування читачів буде повідомлено.

КОМЕНТУЄ ЧЛЕН ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР ВІКТОР ЄГОРОВИЧ СКОМОРОХА

Конституційне положення про те, що ніхто не може бути визнаний винним у скоєнні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за вироком суду і згідно з законом, накладає на суд, прокурора, слідчого та особу, яка провадить дізнання, велику відповідальність. Вони зобов'язані вжити всі передбачені законом заходи для всебічного, повного та об'єктивного дослідження справи, виявити обставини, котрі як викривають, так і виправдують обвинуваченого, а також ті, що обтяжують і пом'як-

шують його відповідальність. Тільки в цьому разі створюється надійна основа для правильних висновків та оцінок, для винесення законного і обгрунтованого вироку. Пошлюся при цьому на постанову пленуму Верховного Суду СРСР «Про судовий вирок», де сказано, що виконання завдань по здійсненню правосуддя потребує, щоб «вирок по кожній справі був законним і обгрунтованим, а покарання, якщо підсудного визнано винним, справедливим».

На жаль, так буває не завжди, про що й свідчить кримінальна справа по обвинуваченню Ю. М. Соколова.

Вироком Київського міського суду Соколов за сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 86[1], 172 КК УРСР, засуджений на 10 років позбавлення волі. Його визнано винним у розкраданні державного майна в особливо великих розмірах і в службовій підробці.

Судова колегія Верховного Суду УРСР вирок скасувала і направила справу на нове розслідування. При цьому у її ухвалі зазначено, що слідчі органи повністю не виявили обставин, які мають важливе значення для справи, а суд визнав Соколова винним у скоєнні злочину на підставі матеріалів, також досліджених однобічно.

Під час нового розслідування треба буде ще розібратися у мотивах та меті вилучення Соколовим матеріальних цінностей, які належали державі, оцінити докази. Полишаючи це на розсуд юристів, автор судового нарису «Крок над безоднею» ставить перед собою зовсім інше завдання — дослідити моральний бік справи, і в цьому розумінні його висновки про необхідність бути принциповим у дрібницях, виявляти неодмінну делікатність у всьому, що стосується до поведінки людини серед інших людей, безперечно, заслуговують на увагу. Надто коли йдеться про особу, яка займає певне службове становище і у неї в підзвіті перебувають великі матеріальні цінності.

Так, перед законом рівні всі, і лише нове розслідування, суд мають показати, чи порушив його Соколов. Але чисто в моральному плані не можу не згодитись з твердженням Л. Єфімова про те, що відомий хірург не повинен був давати ані найменшого приводу для того, щоб його навіть запідозрили у протиправних вчинках.

М. Маловський. Знову манна каша!

М. Маловський. Ангіна

ДМИТРО ГЕРАСИМЧУК

ТОЙ ГОЛОС ЯВИВСЯ...

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

1. «ВИКЛЕПАЙ, ЧОЛОВІЧЕ, З КОСИ ГОЛОС!»

Під старезним горіхом, який ще рясно родив, на давньому, також горіховому пні, який ще пам'ятав дідового тата, клепали коси. Дід і я, його тринадцятий онук. Коси, як відомо, клеплються врано-ранесенько. Я думав і думаю, тому врано-ранесенько, щоб прихолодкове повітря змащувало лезо вологою, аби його так дуже не боліло. Колись так міркував дитячим розумом, тепер, тужачи за тим дитячим розумом...

Ми клепали, а дід, аби не гаяти часу, говорив до мене (взагалі я до них був та й залишився на «ви»), отже, говорили до мене словами зі співанок. Таку, знаєте, моду мали: говорити з онуком словами зі співанок. Особливо коли коси клепали. Бо, пояснювали, се для того, аби коса запам'ятовувала тоті слова, а коли з травичкою спряжеться, щоб заспівала тим, хто голосу не має. Дід дуже банували за тим, що ні він, ні я не вміли співати. То, казали, найвище для людини щастя: співати. Ади, уточнювали, соловій тому літає, а не як кугут у гною бабрається, що голос божеський має! Я пробував перечити моєму ледь не святому для мене дідові: та ж горобець також літає... На що дід посміхалися у вуса: а твій горобець може злетіти вище нашого горіха? Зі свого куцого зросту дивився за горіховим стовбуром аж до останнього його чубчика — листячка — і заперечливо похитував гарбузиком-голівкою: де тому горобцеві... до соловія!

Такі слова зі співанок проказували дід мені і косам: «ой з-за гори місяць сходить, за другу заходить», і я таки бачив, як той місяць сходить і заходить... А ще бачив «...на горі дуб, дуб», з якого «вода текла»... Чув голос трави: «Чи я в полі не травиця була, чи я в полі не зелена була? Взяли мене підкосили та в копиці зволочили, ой зів'яла ж бо я». Звертався слідом за дідом до коника: «Ой, ти коню сивий, біла твоя гривка, скажи мені вірну правду, котра моя нивка?» Звертався до дуба: «Не стій, дубе, край дороги — лихо тобі буде. Маєш зілля зелененьке — обрубають люде».

І вже зовсім спантеличувало мене дідове: «Зазоряли мене зорі».

На цьому ще не кінчалось. Перед тим, як іти в долину косити, дід заходили до хати, виставляли на підвіконня лампового приймача «Тула» (перші у селі мали, як і грамофон, як диво-пічку, з моєю допомогою поставленого турника за хатою, щоб люди — дідові слова — не сміялися з нас...). Приймач шипів, тріскав, як хмиз у плиті, промовляв чужими і нашими голосами, співав, на трубах і ще на якихось інструментах грав, а тоді раптом...

Чи то було власне «раптом»? Раптом же не народжується людина... Раптом же не сходить сонце... Раптом же не випорскується із землі вода для людей...

Ні, то не могло бути «раптом». Те мало статись. Мало явитись! Голос той мав явитись мені й дідові. Власне, людям, але ставлення до з'яви того голосу передаю через наше сприйняття!

Мусив явитися. Хоча б тому, що коси наші уже дзвеніли і жили голосами наших рідних

буковинських співанок. Тим розрізненим, воєдино не зібраним голосам, не дуже чітким, не дуже виразним, чи що, очевидно, бракувало саме того голосу! Справдешнього! Природного. Конкретного. Людського. Та все ж голосу, який би мав, так думав і думаю, стати вище над нашими усіма голосами не задля того, аби вивищуватися, аби хизуватися силою і красою, а, мабуть, для того, аби за всіх нас сказати сонцю і небу, землі і птахам, людям інших народів і водам, що ми є, що живемо, що працюємо! Сказати не тихесенько, не під ніс собі, а голосно, велико, на всі людські груди!

І той голос явився...

Він уже мені снився. Може, коли спав, дід вмикав приймача, з приймача співав той голос, а мені здавалось, що він мені сниться... Нехай так.

Але ж він усе-таки явився! І як! Так, що аж заблищала чимось (чи не вранішніми прихолодками?) дідова сивина, а очі, його сині очі,— таких очей ні в кого не бачив, хіба що інколи у батька, вони в нього чомусь мінялися, як погода восени, — отже, дідові очі починали піднімати діда, такого невисокого, від землі над косами, аж над горіхом, над хатами, над нашим городом, над селом, над криницями, ярами, чубчиками дерев — кудись високо, так високо, куди навіть душа моя боялася зазирнути...

Голос співав про овець... Голос співав про матір і зерно... Голос той і не співав, як ото співається і ти знаєш, чуєш, що то власне співається... Голос оповідав! По-нашому розказував про життя, про добре радянське життя, про матір, яка миє щоранку вікна, щоб не прогледіти із них сина з далекої дороги...

Може, про вікна і про матір я вигадав... Може, той голос таке мені науявляв сам собою, своєю міццю, своїм дивовижним проникненням у кожен нервик, у кров, у душу...

Дід довго мовчали після співу. Після того співу співали жіночі голоси. Ті жіночі голоси дід прикрили хруском вимикача і власною заклопотаністю та повели онука за собою у долину траву косити.

Траву косили. Дід мовчали. Я, певна річ, також мовчав. Найдивніше, коси мовчали, наче дід не вчили їх з самісінького раненька наших буковинських співанок...

Я чекав вечора. Добре знав: якщо дід мовчать вдень, виговоритися мусять перед сном.

Таки виговорилися. Сказали:

— Той молодий крепкий і душевний голос ніби з наших Козирян. Ніби з нашої родини... Не може бути, щоби був з якоїсь іншої родини... Нам треба найти його, а по радіо не сказали, хто він такий. Може, запізнилися?.. Таки запізнилися. Точно.— Розмірковували дід.— Як же найти його? Це ж не з Кельменців наших, нашого райцентру, співав він... Точно.— Любили дід це слово, як і власне точність, ясність у всьому.— Хіба би з Чернівець...— Передихали. Коли передихали, повторювали оте своє улюблене «зазоряли мене зорі», при тому уточнюючи: — Ніхто нічого не вигадує, ніхто нічого не вигадує, ніхто нічого вже не може вигадати, до нього уже все повигадували, нам би лиш позапам'ятовувати те все та дітям і внукам передати. Може, з Чернівців той голос? Там радіо є, театр є, школи музикантські, а як музикантські, то й співацькі є...— Розглядали власні пальці, наче пальці, грубі, зароблені, були виною тому, що дід не вдався на співака. Чомусь тихо, але так, щоби я все-таки почув,— від мене не крилися ні з чим — нашіптували: — Мені б тільки подивитися на того чоловіка... Про тата-маму спитати, про діда... Може, знаю тих людей... Може, із нашої сторони вони...— Голосніше, переконливо, твердо: — Конче.— Із притиском: — Мушу побачити того чоловіка.— Мене розглядали, часто-часто кліпали, від них та звичка на все життя і перейнялася мені.— І тобі... треба... зі мною...— Кусали нігтя.— Тільки твій тато не пустить тебе зі мною. Знову скаже, що нам, як «Анна Кареніна» і всі книжки, які поперечитували, дурне в голові...— Дід довго думали, надумували, перед самісіньким сном — тато відпускав мене часом ночувати до діда — повідомляли тринадцятому онукові: — Знаєш... У тебе вуха болять... я наберу меду, скажу твоєму татові, що продам у Чернівцях і заодно поводжу тебе по лікарях... Сам же казав, що збирається вас усіх трьох до города повезти, до больниці...

З тим ми і заснули.

Мед і «больниця» допомогли — тато відпустив нас до обласного центру. І розпочалася наша «одіссея». Це зараз із Козирян можна дістатися до Чернівців рейсовим автобусом. Тоді ж треба було пішки чимчикувати кілометрів вісім до Подвірного, що в сусідньому Новоселицькому районі, перейти це довжелезне село, з нього ще потрапити до станції Мамалига — три-чотири кілометри (може, помиляюся, давно це було, п'ятдесяті роки...),— на станції переночувати, досвітком сісти на приміський поїзд Ларга — Чернівці; і вже... прямісінько до столиці Буковини!

У Чернівцях спочатку спродалися медом на базарі, поїли смачнющої ковбаси з бубликами, запили двома склянками газировки — і до театру. У театрі сказали, що по радіо ми могли чути і Карузо, і Шаляпіна, не тільки когось із «своїх»...

У музичному училищі порадили не займатися дурницями, а їхати додому «піднімати сільське господарство». Правда, у скверику, що навпроти музучилища, де відпочивали після безсонної ночі, базарних клопотів, розмов у театрі й училищі, якісь веселі хлопчаки (Як я їм заздрив! Ніякого голосу мені не баглося вже шукати, тільки б мати такий ошатний одяг, точніше форму, як у них, кашкетика, а найголовніше — паска із бляхою, на якій гордо красувалося «РУ», прообраз теперішнього ПТУ.), вислухавши про наші клопоти, порадили піти на радіо. Вони й повели нас туди.

На радіо якийсь чоловік в окулярах із невдоволеним голосом (і довгими нігтями на пальцях — вперше бачив таке диво) переглянув купу паперів, перед тим поцікавившись, якого саме дня і приблизно о котрій годині ранку чули ми той голос, одразу сказав:

— Ви, шановні, чули голос молодого співака Дмитра Гнатюка...

2. УЯВНЕ ІНТЕРВ'Ю МОГО ДІДА ГЕРАСИМЧУКА КОСТЯ АНДРІЇВА ІЗ НАРОДНИМ АРТИСТОМ СРСР ДМИТРОМ ГНАТЮКОМ (СКЛАДЕНЕ З ТОГО, ЧИМ ЦІКАВИЛИСЯ В ДОЛІ АРТИСТА ДІД)

Дід: — Їй-богу, Дмитре Михайловичу, як тільки вперше почув ваш голос, їздив до Чернівців разом зі своїм тринадцятим онуком, вашим тезкою Дмитром, щоб побачити вас на очі. Мав трохи меду, трохи продав, а трохи таки лишив. Думав, вам пригодиться, вашому голосу. Але не найшли, то мед продали і той, а за виторгувані гроші купили собі по капелюху, дорогому, панському... Вас, жаль, не найшли...

Гнатюк: — У якому році то було?

Дід: — Вже у Києві ви співали. Біля Володимирського собору, в опері...

Гнатюк: — Консерваторію я закінчив у 1951 році. Ще студентом виконував партію Онєгіна... Не знаю, що ви чули по радіо...

Дід: — Я багато читаю, але не хочу сказати, що багато знаю. Але перше, що чув, пам'ятаю,— «Вівці мої, вівці...»

Гнатюк: — Ще дитиною в полі співав. Мати навчила.

Дід: — То невже ви не з нашого, не з Кельменецького району?

Гнатюк: — Народився навесні, у березні, 28 числа... У селі Старосілля. Біля Пруту.

Дід: — Дивно, а я біля Дністра... А ніби з моєї ви родини.

Гнатюк: — Нагадали ви мені дитинство. Тяжке було воно за боярської Румунії... Та не мені вам пояснювати. Вам же більше перепало. Мову забороняли, за пісню били... Та все ж дитинство, як згадаю,— це щось таке, як «білі острови» у поета... Болить воно. Кличе. Не тільки у снах.

І сорочка прилипала до тіла. Тяжко працював мій батько Михайло Дмитрович. То панські отари, то нивка наша нужденна... Якби не пісня... Мені здається, що я вже тоді чув Тичинині рядки (хоча де! хоча як! хоча звідки?):

Ви знаєте, як липа шелестить
У місячні весняні ночі? —
Кохана спить, кохана спить,
Піди збуди, цілуй їй очі.
Кохана спить...
Ви чули ж бо: так липа шелестить.

Зараз *чую* Тичину! Тоді, слава богу, мати рідна вчила мене пісні «Вівці мої, вівці...» Співав у полі при отарі і крізь пелену сліз, які душили мене, чув материн голос: «Митрику, не все так воно буде... Засвітиться і нам сонце... І вилізеш ти на нашу яблуню, високо-високо, щоб люди почули й побачили тебе, та й заспіваєш так голосно, що люди аж за Прутом, аж за Дністером, може, навіть аж на Дніпрі почують: «Вівці мої, вівці...»

Дід: — Був сороковий рік. Шкода, що так коротко щастя наше тоді тривало, війна перебила. Але все ж таки заспівали ви з високої яблуні?

Гнатюк: — На все село заспівав! І «Засвіт встали козаченьки» і «Ой на горі та й женці жнуть»... До школи пішов! До восьмого (сім класів закінчив у румунській школі) класу нашої рідної української школи! Тоді вперше побачив портрет Володимира Ілліча Леніна! І вперше прилюдно заспівав. До хору записався, танцював. З райцентру Кіцманя посилали вчитися до Чернівців... Та — війна. Для нас вона скінчилася волею аж у 1944-у. Але ворог ще не був розбитий. Я просився на фронт, та мені, вісімнадцятирічному, порадили їхати на Урал — сталь варити. І я працював! Для людей співав. Пам'ятаю, дуже любили мої побратими пісню «Краю мій, моя ти Батьківщино!»

Дід: — А наука? Треба ж було вчитися музики!

Гнатюк: — Настав і такий час. Скінчилася війна — знову Буковина, хата, батьки. Далі — Чернівці, музичне училище, театр імені Ольги Кобилянської. Із Василем Степановичем Васильком працював на одній сцені.

Дід: — А далі, синку?

Гнатюк: — Просто з обласного огляду художньої самодіяльності... потрапив на курс вокального факультету Київської державної консерваторії імені Чайковського! Паралельно навчався у вечірній школі робітничої молоді.

Дід: — І встигали?

Гнатюк: — Молодість! У Максима Тадейовича Рильського є таке:

Янтар і мед густого листопаду,
Тяжкого зерна золото і віск,
І крик гусей, і серця ніжний стиск,
І голубінь оголеного саду.

Ти працював — і осені принаду
Узяв, як чесну плату, від землі.
Так пий же — з гордощами на чолі —
Янтар і мед густого листопаду.

Щоб мати «чесну плату», треба *працювати*! А як могли ми, студенти, лінькуватися, коли нашим класом опікувався Іван Сергійович Паторжинський?! Такий взірець! А як співав він українські народні пісні, особливо «Ой зійди, зійди, ясен місяцю»! Іван Сергійович радив нам відвідувати вистави Київського оперного театру. Коли вперше почув славетного Михайла Гришка в партії Онєгіна та Зою Гайдай — Тетяну, розгубився. Невже, думав, зможу і сам колись вийти на сцену?.. Спостерігав я і за репетиціями. Народна артистка СРСР Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут вражала працездатністю, вимогливістю до себе, до партнерів, не кажу вже про дивовижний голос! А що зі мною коїла кожна постановка опери Верді «Отелло»! Знову тут «першу скрипку» грав Михайло Степанович Гришко. Чи, скажімо, знаменитий «Запорожець за Дунаєм». То була геніальна пара — Одарка й Карась, Литвиненко-Вольгемут та Паторжинський.

Дід: — Аж заздрісно, як захоплено розказуєте!

Гнатюк: — Ще б пак. То були навіть не університети. Не сновидіння, не фантазія, то було якесь... прекрасне вільне розкрилля великого мистецтва! Придивлявся, прислухався, вчився. Брав за взірець слова Станіславського: «Оперний співак має справу не з одним, а відразу з трьома мистецтвами, тобто з вокальним, музичним і сценічним. У цьому полягає, з одного боку, складність, а з другого — перевага його творчої роботи.

Складність — в самому процесі вивчення трьох мистецтв, але, коли вони сприйняті, співак дістає такі великі різноманітні можливості для впливу на глядача, яких не маємо ми, драматичні артисти. Всі три мистецтва, що має співак, повинні бути злиті між собою і спрямовані до однієї спільної мети». А мій безпосередній вчитель Паторжинський часто повторював: «Оперний співак насамперед музикант, його акторське мистецтво починається разом з відчуттям музичного образу».

3. ТРОХИ АВТОРСЬКОГО

Дід були вперті. Не встиг я закінчити сьомий клас, як почали мене доймати: поступай та поступай до музичного училища. Що вже не впирався, що вже не молив їх: та ж сто ведмедів на обидва, а не на одне вухо наступили... Переконували: знаєш, кота, пса можна навчити співати, не те що людину.

Про кота вони тому згадували, що був у нашому селі чудернацький кіт на прізвисько Дяк. Чому «Дяк»? Дуже любив він, білий з жовтими плямами і, наче навмисне, з плямою-хрестиком на лобі, запах теплого воску і ладану. То коли в нашій давній дерев'яній церкві запалювалися свічки, розкурювався ладан у кадильниці, кіт Дяк мчав до церкви хутчіше і першіше найбогомольнішої бабусі. Певна річ, кота Дяка не пускали до церкви, то він залазив або до дзвонів, а чи у тільки йому відомі ходи-переходи церковного підпілля, дочікувався початку служби, вволю нанюхавшись воскового і ладанного духу, і тільки-но справжній дяк започинав низькішим од найглибшої криниці голосом правити своє, як кіт тут же в тон йому, не фальшивлячи, чи, як у нас казали, не змилюючи, вступав відворотним дискантом. І тоді кожна волосина на голові дибилася од жахливого передчуття з'яви бісівської сили при божеському співі... Кота ловили, кота труїли, але він таки жив. І «співав».

Отож дід, благословивши мене котом Дяком, із новеньким свідоцтвом, у якому напроти предмета «співи» красувалася єдина, окріма арифметики, четвірка, та й то поставлена з поваги до всіх останніх п'ятірок, послали мене поступати на вокальне відділення Чернівецького музичного училища.

Перед тим, як приймати документи, абітурієнтів прослуховували. Певна річ, мене також не минула ся «кара».

Запросили до класу. Невисокий дженджуристий викладач спитав, що буду співати. Думав: а, власне, що? Якраз перед поїздкою у Чернівці — першою, самостійною — бачив у нашому сільському клубі кіно «Два бійці». Там Марк Бернес (про якого, певна річ, не знав, що він — Бернес) співав «Темную ночь», коли «только пули свистят»... То й ляпнув: «Співатиму «Темную ночь». Викладач затеребив на піаніно. Я якось вступив, якось пропіяв кілька звуків, коли тут двері до класу відчинилися, і я почув, як натовп позаду того високого вродливого чорнявого мужчини зашепотів: «Гнатюк, Гнатюк, Гнатюк!». Я аж стерп, вдавився своєю «Темной ночью». І тут же чомусь... заплакав. Чи з переляку, чи з жалю за «любимой», яка «слезу утирает» за мною, за поступальником нещасним... Тоді Гнатюк, мені здалось, трохи збентежено підійшов до мене, погладив по голові і сказав:

— Не плач, не треба. Я також колись плакав, коли співав, а мене за те румуни били... Тебе ж ніхто не б'є? Ще раз погладив мене по голові і вийшов з класу. По хвилі з документами, із свідоцтвом, у якому навпроти предмета «співи» красувалася «четвірка», чкурнув із музичного училища назавжди...

Тоді з переляку не встиг подякувати Дмитрові Михайловичу за те, що вчасно завітав до класу, допоміг мені визначитися. А найбільше за те, що позбавив мене сорому перед людьми, які мали б мучитися моїми «співами»...

То зараз це роблю з величезним задоволенням!

4. ШЛЯХ АРТИСТА

«...скільки ще треба мені зробити для того, щоб віддячити Радянській владі, нашій рідній Комуністичній партії за те, що вони зробили для мене, буковинського хлопця... Всі сили моєї душі, всі здібності і знання я віддам найдорожчому в світі — служінню народові, Батьківщині».

Мабуть, завжди легше говорити про шлях того чи іншого артиста до визнання. Говорити, коли цей шлях уже пройдено... А пройти? А творити? Гнатюк мріяв про столичну сцену. Й ось перша серйозна робота — партія Миколи з «Наталки Полтавки» М. В. Лисенка. І хвилювався, і слова забував, і рук-ніг не чув. А рухи видавалися чужими, позиченими. Адже поруч «працювали» Литвиненко-Вольгемут, Гайдай, Паторжинський, Білинник. Певно, уявити себе із заплющеними очима у товаристві цілого сузір'я зірок — уже страшно. А тут... ведеш виставу разом з ними.

Це ще студентом виконував він партію Миколи на сцені Київської опери. 1951 року, по закінченні консерваторії, стає солістом прославленого колективу. Того ж року як переможець Республіканського конкурсу молодих співаків їде на декаду українського мистецтва до Москви.

Після виступу в столиці, де про нього писали: «Небагато знайдеться баритонів, які б не позаздрили мужньому, драматично виразному темброві голосу Д. Гнатюка», юнак з головою поринає у працю. «Пікова дама» П. І. Чайковського (партія Єлецького), «Борис Годунов» М. Мусоргського (дяк Щелкалов, єзуїт Рангоні), «Фауст» Ш. Гуно (Валентин).

І перші успіхи...

Ю. Станішевський у дослідженні «Дмитро Гнатюк» зауважує:

«Проте перші успіхи не заспокоїли Гнатюка. Він добре усвідомлював, що створені ним вокально-сценічні образи вимагають ще тривалої і цілеспрямованої роботи, наполегливого пошуку, мистецького відточування. Тому, ретельно опановуючи нові партії, продовжував уважно працювати над образами, що вже увійшли до його репертуару».

Нарешті «Князь Ігор» Бородіна, заголовна роль. Із післяпрем'єрного інтерв'ю Дмитра Михайловича: «Ще в школі на мене справи-

ла враження найвидатніша літературна пам'ятка Київської Русі «Слово о полку Ігоревім». Вона пройнята ідеєю патріотизму, захисту рідної землі. Важке, але почесне завдання поставив переді мною, молодим артистом, колектив театру, запропонувавши головну роль у новій виставі «Князь Ігор». Під час роботи над образом я намагався якнайповніше розкрити його внутрішній зміст. Режисер спектаклю М. Стефанович, головний диригент В. Пірадов, старші товариші допомогли мені зрозуміти усю багатогранність образу Ігоря. Мені хотілося показати глибокий органічний зв'язок Ігоря з народом, його почуттям відповідальності за долю руської землі. Це особливо виразно відчувається в словах «Ідем на ворога Русі, ідем на ханів половецьких». Крізь віки дійшли до нас благородні поривання і прагнення полум'яного патріота землі руської — князя Ігоря. І кращою винагородою мені, молодому виконавцеві цієї ролі, є глибоке співчуття глядача діям великого князя, сприйняття його закликів як виразу думок і прагнень народу».

За цим напрочуд складна, виснажлива робота! І знову Ю. Станішевський зауважує: «Перші успіхи досягалися ціною величезних зусиль, напружених шукань, окремих помилок, поразок, прикрих розчарувань. Але самовіддана, сумлінна праця, постійне невдоволення собою і прагнення розширити власні знання, а також дбайлива увага, щира підтримка педагогів консерваторії, товаришів по театру допомагали юнакові долати труднощі, сприяли його неухильному творчому зростанню».

5. З ІНТЕРВ'Ю Д. М. ГНАТЮКА, ДАНОГО НИМ АВТОРОВІ НАПРИКІНЦІ П'ЯТДЕСЯТИХ РОКІВ НА ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ РАДІО

Дорога від рідного села до зоряної столиці СРСР була встелена не квітами, а солоним потом, втратами і знахідками, успіхами і поразками. У такій дорозі я мужнів, набирався сили і вміння, загартовував волю і голос. Першого разу потрапив до Москви 1951 року, вдруге — 1954-го, коли святкувалося 300-річчя возз'єднання України з Росією. Був я учасником Декади української літератури та мистецтва, їхав до столиці в ранзі соліста опери прославленого колективу киян. А показували ми у Москві «Богдана Хмельницького», «Князя Ігоря» й інші вистави.

Яка благородна доброзичливість московської публіки! А як полюбили вони Миколу з «Наталки Полтавки»! Коли я співав наші рідні українські пісні, здавалося, до російської зали приходили наші стежки, і наші поля, і наші люди.

Чув, ніби росли і пахли яблука у нашому саду. А хвилі Пруту і Дністра, хвилі безсмертного Славути приносили свою свіжість.

І знову Київ, знову робота. Інколи здається: ну так все йде гараздом, а старші колеги, «класики» мають зауваження. Спочатку навіть дратують оті зауваження. Та прислухавшись до них, проаналізувавши, доходиш тями: збоку, мабуть, видніше... Над партією Фігаро працював, як завжди, серйозно, до сьомого поту... Скільки мені допоміг Паторжинський! Не пропускав жодної вистави «Севільського цирульника», у якому попередньо, до речі, я не був зайнятий, там працювали інші актори. Паторжинський, проте, не боронив і мені готувати партію Фігаро. Та ось... У житті часто трапляється: «та ось», «та раптом». Захворів виконавець «першої черги», захворів виконавець «другої черги», і... випало мені замінити їх. Уперше в цій опері мені довелось повторювати одну каватину «на біс». А це, зауважу, в оперних виставах майже не практикується...

Дуже люблю роль Остапа в опері Лисенка «Тарас Бульба». Він з тих ролей, що просякають у твоє єство, у твою сутність. Прем'єра «Тараса Бульби» не забудеться! Ми знали, що в театрі присутній Климент Єфремович Ворошилов. І ось він заходить до гримувальної і простягає руку: «Прийшов поздоровити з великою удачею. Нових вам успіхів і досягнень, друже!» Така підтримка просто-таки зворушила мене.

Чимало позаду робіт... Згадуються мені щирі слова Максима Тадейовича Рильського про оперу «Милана» Георгія Майбороди. Він говорив про неї як про серйозний крок у розвитку українського і всього радянського мистецтва. В опері я виконував партію Мартина. Річ ця про героїв-закарпатців, про їхню боротьбу за волю, за щастя, за возз'єднання. Досі звучать у моїй душі слова Мартина: «Прийди, прийди, жадана днино! Прийдіть, брати із-за Дніпра!»

Коли прочитав Указ про присвоєння мені звання заслуженого артиста України, розгубився і згадав старших товаришів, які колись казали, що звання застає кожного зненацька. Був щасливий і розгублений. Та все ж сказав сам собі: коли тебе, чоловіче, вже підносять, то постарайся не гепнутись на землю від запаморочення голови.

6. ІЗ НЕВІДПРАВЛЕНОГО ЛИСТА МОГО ДІДА ГЕРАСИМЧУКА КОСТЯ АНДРІЙОВИЧА ДМИТРОВІ ГНАТЮКУ

У перших рядках свого письма, дорогий Дмитре Михайловичу, дозвольте побажати Вам і Вашій сім'ї великого щастя, здоров'я і щоб у Вас не боліло ніколи горло. А пишу Вам тому, що мені приснився сон, а я старий чоловік, вірю у сни. Ви, молоді, як собі хочте, вірте чи не вірте, я вас до того не заставляю... То мені приснилося, ніби Ви дуже молодесенький в капелюшку пшеничному і з сопівочкою у руках стоїте на тому березі глибокої і широкої річки, я на цьому, на своєму. Ніби Ви — на чужому, а я, розумієте? — на своєму... Ви дуже хочете перейти до мене, а вода чомусь із зеленої та стає чорною і не пускає Вас. Вас не пускає каміння, та таке якесь гостре... Та то ще півбіди, бо Вас ще не пускало... Вже й забув, що ще не пускало, але добре пам'ятаю, що Ви лиш хочете заграти на сопівці, а сопівка тарабаном, ні, барабаном, то у нас так на барабан кажуть, бухкає і бухкає... Я хочу сказати, абисьте з другого боку подули у сопівку, може, не в денце дуєте, а писок мій не розтуляється... Голос в мені топиться і топиться, а тоді якраз сопівка заграла, та тільки заграла якоїсь

чужої співанки... З того я так налякався, що аж пробудився, і думав, довго думав, бо ніч ще не пускала дня до людей, що би мав значити той сон. Й ось до чого додумався: то якісь вроки... То, може, Ви буваєте у чужих сторонах, то чужі люди хочуть, аби Ви їхніх співанок співали. Ви їхніх співанок співайте, бо нема у світі дурних співанок, є лиш дурні люди. То дурним людям не вірте, бо Ви є з нашої буковинської сторони, і всі про Вас думають і всі Вас люблять, і всі Вам вірять і будуть вірити.

7. АВТОРСЬКЕ

Дід не те що не відправили того листа, вони його навіть і не написали. Тільки мені розповіли про сон і бажання написати Гнатюкові. А не написали, а не відправили, бо просто не встигли — померли...

8. «Я ВІЗЬМУ ТОЙ РУШНИК, ПРОСТЕЛЮ, НАЧЕ ДОЛЮ...»

Авторові здається, що коли кимсь із нас у цьому білому світі при дневі і ночі, при роботі і при коханні, при муках і радощах, солодощах і гіркотах, і високостях, і при траві шовковій, а воді студеній, солі солоній, а медові солодкому, та ще яблукові терпкому вимовляється святе, як дощик на пшеничку, а сонце в очі, слово м а т и, чи тепліше — м а м а, то мало би право тільки: рости зерно, плескати в долоні дитина, шептатися з камінчиками вода, цілуватися Він і Вона, бриніти бджола, падати грушка на землю, розтріскуватися із шкарлупини горіх й голенько зиркати одним оком на світ отсей, бігти в поле шукати волі вранішнє лоша...

Світ би мав при слові цьому святому ставати навколішки та й тихенько шептати матері молитву...

Я аж стерпнув, коли першого разу почув Гнатюкову «Пісню про рушник». Я не обмовився, знаю, зрештою всі знають, що цей геніальний твір створили Андрій Малишко та Платон Майборода... Але створити мало. З Гнатюкового легкого голосу стала вона народною. Смію так твердити, бо достеменно точно т а к воно є!

Пісня вже співалася нами, юними, пісня вже співалася старшими і навіть дітлахами, знана із кінофільму «Літа молодії». Пісня вже була нашою, була нам рідною, як ото твої замерзлі пальчики в материному волоссі. Пісня вже будила нас і заколисувала. Але вона ще не літала птахом у небі...

Й ось із Москви у всі світи по праву руку і по ліву з третьої декади української літератури та мистецтва 1960 року Дмитро Михайлович Гнатюк заспівав «Пісню про рушник» так високо і так неповторно, так чисто і так гучно, так людяно і так незрівнянно, що український рушник став дорогим і рідним у кожній хаті нашої прекрасної Батьківщини: у російській господі, в білоруській, естонській, молдавській...

«Господи! — сказали б мій покійний дід,— як той цілий Гнатюк заспівав!»

З Москви Дмитро Михайлович повернувся вже народним артистом Радянського Союзу. Яке високе визнання в зовсім молодому віці! І тішилися тоді не тільки синок Андрійко та дружина Галина... Усі ми тішилися.

А кореспонденти вже спішили брати інтерв'ю:

«Щойно закінчилася святкова й радісна декада, і ще не вляглися хвилюючі враження. Важко зібратися з думками, але зараз вже можна сказати: це були прекрасні, неповторні десять днів, які залишаться у серці моїм на все життя; це було чудове і грандіозне свято дружби і братерства українського і російського народів, свято всіх народів нашої багатонаціональної соціалістичної Вітчизни. Високе звання зобов'язує мене працювати більше, краще, наполегливіше, не шкодуючи сили, для Батьківщини, для дальшого розквіту рідного радянського мистецтва».

...Про Дмитра Михайловича Гнатюка, лауреата, депутата, Героя Соціалістичної Праці треба писати й писати. Бо життя його — це не тільки сцена, не тільки квіти, оплески, кінозйомки, телепередачі. І навіть не тільки виснажливі репетиції, сумніви, невдачі. Хоча хто їх бачить, хто їх чує, оті моменти сумнівів, оті справді недоспані ночі, хто чує задиханість серця, його пришвидшений ритм, коли сягнеш омріяного, а чи, навпаки, припустишся непоправної помилки...

Життя навіть високого таланту — це все-таки життя людини.

У рідному селі впиваються білим квітом яблуні, а ти у Варшаві...

У Новосілках відкривають Палац культури, і в той час, коли ти співаєш у тому палаці, важко, смертельно хвора мати...

Його чекає Київ, а він виступає перед канадцями...

І знову, знову в голові: на сцені у Новосілках оголошують «Рідна мати..» А мати — хвора у ліжку... Як співати? А співати треба! У людей свято.

Африка...

Виступи на сцені Кремлівського палацу...

Чехословаччина, Угорщина, Польща, Данія, Іспанія, Австралія, Канада, Нова Зеландія... Якось його запитали: «Яка аудиторія і де саме найтепліше приймала вас?»

Дмитро Михайлович, не задумуючись, відказав: «Рідна мати і рідний батько».

Індія, Єгипет, Румунія... Та найбільше любить він виступати перед своїми — ударами цілини, шахт, колгоспів, заводів, студентством, воїнами, моряками.

Наприкінці хочу навести слова Дмитра Павличка, які він сказав про свого побратима ще 1967 року: «Завжди, коли я слухаю спів Дмитра Гнатюка, мною оволодіває хвилювання, яке можна передати, як грозу, хоча зовні воно виявляється спокоєм, схожим на завмирання в мить бажаної несподіванки. З першими звуками напливає хмаринка на ясну голубінь душі. Потім раптово падає, наче у південних краях, присмерк передгроззя. Це непереможно діє дзвінка і радісна печаль, прихована у тембрі його голосу... Ця людина співає серцем, серцем його й треба слухати».

...А зорі зорять. І нехай довго ще зорять Вам, дорогий Дмитре Михайловичу!

РЕЗОНАНС

В опублікованому під рубрикою «Зі службового входу» нарисі «Аптека» (Вітчизна, 1986, № 10) порушено ряд актуальних проблем лікарського забезпечення населення, що стосуються не лише первинної ланки аптечних закладів — аптек, а й аптечної служби республіки в цілому.

Головне аптечне управління Міністерства охорони здоров'я УРСР повідомляє редакцію, що деякі з висвітлених у нарисі питань уже вирішуються силами спеціалістів. Центральне місце серед них посідає питання впровадження наукових методів планування потреб в медикаментах та складання заявок-замовлень на продукцію медичної промисловості.

Апробуються нові критеріальні оцінки якості праці аптечних працівників, удосконалюються методи фармацевтичної інформації лікарів про стан забезпечення аптек препаратами — наявними і тими, які надходять. У свою чергу населення інформується про шкоду самолікування, обов'язковість вживання ліків з відома і під наглядом лікаря.

З метою задоволення потреб в препаратах та підвищення оперативності в управлінні медикаментозним постачанням в тридцяти аптеках обласних центрів і великих промислових міст організовано багатоканальні автоматизовані довідково-інформаційні бюро. Найближчим часом таке бюро функціонуватиме і в Києві.

Останнім часом значно більшою мірою використовуються досягнення фармацевтичної науки. Це стало можливим завдяки створенню республіканського науково-виробничого об'єднання «Фармація». Однак можливості повного забезпечення населення ліками далеко не вичерпані. Дуже перспективним напрямком розвитку аптечної служби є розширення її інтегративних зв'язків, у тому числі зв'язків на основі кооперування з промисловими підприємствами в питаннях освоєння раціональних технологій, апробації та дрібносерійного виготовлення створюваних ученими нових лікарських засобів. Приділятиметься особлива увага підвищенню рівня підготовки кадрів як у період навчання в медичних закладах, так і під час практичної роботи.

Нині проводиться активний пошук шляхів удосконалення господарського механізму. Першим його етапом є проведення в республіці експерименту по організації обслуговування населення без доведення аптекам плану товарообороту, про що згадується в нарисі «Аптека». Наші пропозиції в цьому питанні були винесені на обговорення фармацевтичної громадськості під час IV Всесоюзного з'їзду фармацевтів (18—20 листопада 1986 р.) та викладені у статті «Товарооборот в аптеці. Чи об'єктивний такий критерій?» («Медицинская газета», 1986, 19 листопада).

Кінцевий результат — рівень лікарської допомоги — значною мірою залежить від промисловості. Слід зважити, що останнім часом забезпечення аптечної мережі поліпшилось, задоволення заявок-замовлень перевищило 80 відсотків, щороку в аптеки та лікувально-профілактичні заклади надходить 40—60 нових медикаментів, а увесь їх асортимент сягає понад 3—4 тисячі найменувань.

В той же час залишаються невирішеними такі дуже гострі питання, як ритмічність поставок, виробництво всіх необхідних лікарських засобів для дітей. У нарисі справедливо критикується якість упаковки медикаментів, часом незначні розміри фасовки (наприклад, вати), що викликає справедливі нарікання. Мають бути безумовно викорені такі негативні явища у роботі, як неуважне ставлення до людей, порушення правил відпускання ліків, несвоєчасна доставка їх в аптеки та ін. Над вирішенням усіх цих проблем і працюватимуть фармацевти республіки.

Начальник Головного аптекоуправління
Міністерства охорони здоров'я УРСР
Д. ВОЛОХ

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ — ЛИСТ З РЕДАКЦІЇ

В ОДНОМУ З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ ЗАПИТУЮТЬ ПРО УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

ЗАПИТАННЯ: Мої оповідання виходили як окремими виданнями, так і в колективних збірниках художніх творів. В обох випадках гонорар видавництва сплачували. Але угоди на публікацію творів у збірниках не укладались. Також без укладення угоди, але з виплатою гонорару публікуються твори в журналах. Не так давно моє оповідання передали по радіо. Цього разу також угоди не було укладено і не сплачено винагороди. Ось і виникає запитання: чи в усіх випадках повинен укладатись договір з автором і чи

можна використовувати твір без виплати винагороди?

ВІДПОВІДЬ: Діюче законодавство надає авторові так звані виняткові права, які в цілому перелічені в статті 475 Цивільного кодексу УРСР. До них належить і право на опублікування, відтворення і поширення свого твору, а також право на одержання винагороди за його використання іншими особами (громадянами та організаціями).

Лише автор може вирішувати, чи готовий твір до опублікування, яким саме способом слід його довести до відома громадськості. Тому на використання потрібна згода автора, яка має юридичне значення договору.

При передачі автором права на використання твору та в процесі співробітництва з організацією, що випускає його у світ, завжди виникає ряд питань щодо забезпечення моральних та матеріальних інтересів обох сторін. З метою чіткого регулювання цих питань статтями 485 та 502 Цивільного кодексу УРСР передбачено укладання угоди між автором, організацією чи установою, що використовує твір, у письмовій формі. Лише при публікації в періодичних виданнях та енциклопедичних словниках допускається — з урахуванням специфіки зазначених видань — укладання угоди з автором в усній формі.

Таким чином, за загальним правилом будь-яке використання (видання, публічне виконання тощо) твору можливе лише на підставі письмового договору з автором та зі сплатою йому винагороди. Та є й винятки. Треба зазначити, що головна мета цих винятків — забезпечити інтереси суспільства, і поширюються вони лише на ті твори, які вже випущені у світ за згодою автора.

Так, статтею 490 Цивільного кодексу УРСР передбачено випадки, коли випущений у світ твір можна використати без згоди автора, тобто без укладення угоди, але зі сплатою винагороди. Щодо художньої літератури, то в такому порядку допускається: публічне виконання творів; запис на магнітну стрічку, платівку або інший пристрій для подальшого поширення; використання композитором літературної першооснови для написання музичного твору з текстом. (Винагорода автору за ці види використання сплачується за затвердженими ставками).

Крім того, у визначених статтею 489-ю випадках випущений у світ літературний твір може використовуватися як без згоди автора, так і без сплати йому гонорару. У такому порядку допускається: використання чужого твору для написання якісно нового, що має самостійну вартість; відтворення в наукових, критичних, учбових і політико-освітніх виданнях в обсязі до одного авторського аркуша уривків; цитування у межах, обумовлених метою видання; відтворення в газетах, по радіо, телебаченню і в кіно; репродукування в наукових, навчальних та освітніх цілях без одержання прибутків; видання рельєфно-крапковим шрифтом для сліпих.

Законом передбачено й інші випадки бездоговірного використання творів. Проте до розряду літературно-художніх вони не стосуються.

Використання творів без укладення договору з автором як виняток із загального принципу договірного використання може мати місце лише у тих випадках та межах, які передбачені вищезгаданими нормами закону. Враховуючи це, видавництво зобов'язане було при публікації Ваших оповідань у збірнику художньої прози укласти угоду, оскільки можливість їх використання у таких виданнях без її укладення законодавством не передбачено. Щодо публікації в журналі, то тут досить укласти угоду в усній формі. На практиці передача автором свого твору до редакції журналу дорівнюється згоді автора на видання. При цьому сторони повинні погодити й умови, наприклад: розмір винагороди, строки випуску у світ тощо. Що ж до використання вашого оповідання без укладення угоди та без виплати винагороди на радіо, то це цілком правомірно, оскільки зазначене оповідання вже публікувалося в журналі.

Начальник юридичного відділу
Українського республіканського
відділення ВААП
В. ОЛЕНЄВ
Старший юрисконсульт відділення
В. ЯЦЮК

СЕРДЕЧНО ЗДОРОВИМО!

Спільним рішенням редакційної колегії журналу «Вітчизна» та правління колгоспу «Вітчизна» Великобагачанського району Полтавської області за кращі публіцистичні виступи на сторінках письменницького місячника за 1986 рік премію «Хліб і слово» присуджено письменнику Федору Зубаничу.

Дипломом і грошовою премією нагороджено Ф. Зубанича за полемічну повість «Давайте спробую я...», опублікованy в журналі «Вітчизна» (№ 2—3 за 1986 рік) та проблемний нарис «Епілог ще за обрієм» («Вітчизна», № 9, 1986 рік).

ЖИВУ В МАЛЮНКУ, МАЛЮЮ ЖИТТЯ

Штрихи до автопортрета художника-графіка Мар'яна Маловського

1. Моє походження

Народився я на Вінниччині, у Тиврові. І скільки пам'ятаю — малював. Ніколи не думав над вибором професії — знав, що буду художником. Батько вважав це несерйозним, не схвалював мого захоплення, а от мати розуміла мене. Вона не вміла малювати, проте від природи мала образне мислення, гарний голос і як співала...

М. Маловський. Максим Рильський

Ледве закінчив сім класів, почалась війна. У наших краях діяли невеликі загони партизанів, і ми, підлітки, чим могли, допомагали їм. По визволенні на початку сорок четвертого року пішов до військкомату, хоча й не досяг призовного віку. Військком сказав на мою радість: «Міцний хлопчина! Буде з нього кулеметник!»

Отак при кулеметі і пройшов од Варшави до Берліна. За участь у тих операціях маю відповідні нагороди. Вже в берлінських боях був контужений, і та контузія дає себе знати й досі.

Справжніх художників уперше побачив у сорок сьомому. Було вже мені за двадцять. В Одеське художнє училище, як фронтовика, взяли мене без іспитів, лише показав свої замальовки, які робив у перервах між боями. Училище закінчив з червоним дипломом і подався на факультет графіки Київського художнього інституту. Щоправда, була перерва на рік. Не витримав напруги, працюючи над дипломною роботою — далася взнаки контузія.

Книжкову графіку опанував у майстерні Іларіона Миколайовича Плещинського. Він учив не лише штрихування-малювання, а й як ч и т а т и *текст, аналізувати його. Учив навіть, як з людьми вітатися, як з дівчиною пройти. Художник, мовляв, повинен все це знати. Чи треба казати, що таким переросткам, як я, багато що треба було надолужувати...*

2. Про роботу

Призначення я одержав на роботу в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. Максима Рильського. Пощастило працювати з Максимом Та-

дейовичем цілих три роки. Спостерігав за ним, іноді нишком малював. Легенди про нього ходили іще за життя, а потім ще й множилися. Поет привертав до себе найперш тим, що зовсім не був схожий на пихатих керівників, яких нерідко зустрічаємо. Він завжди з усіма без винятку тепло вітався, питав про здоров'я, цікавився, чим може допомогти, якщо хтось був у скруті. Ще у вестибюлі скидав шапку і так підіймався до себе. Ніколи не підвищував голос на підлеглих.

В інституті я працював художнім редактором, добирав ілюстрації для наукових видань. Значну частку своєї десятилітньої праці віддав створенню макета історико-етнографічного дослідження. Шукав матеріал більш як у двадцяти експедиціях по найвіддаленіших куточках України. Для інституту замальовував етнографічний матеріал (типажі людей, знаряддя праці, побут тощо), а для себе — пейзажі. Науковці допомагали мені орієнтуватися у матеріальній культурі.

Від того часу в мене залишилася ціла серія портретів багатьох видатних, тоді ще живих кобзарів, замальовки народних обрядів, побутових сцен тощо.

М. Маловський. Л. Ревуцький

3. Про тему на все життя

Ще працюючи в інституті, я зробив першу серію робіт, пов'язаних з Шевченком, з якими мене прийняли до Спілки художників. Ця ж тема з шістдесятих років стала для мене провідною. А великий Кобзар був зі мною ще з малих літ. Неписьменний дід по матері напам'ять знав чи не увесь «Кобзар». Він і сам мені видавався схожим на Тараса Григоровича з його останнього автопортрета.

Доводилося мені робити гравюри, естампи до Шевченкових творів. Прагнув, щоб у малюнках тих прочитувалась і поетова гірка доля. Колеги схвально прийняли мою спробу створити образ Тарасової матері. То вже була не ілюстрація, а портрет реальної особи, як і зображення малого Тараса-пастушка.

Пізніше Дмитро Косарик запропонував мені зробити художнє оформлення своєї повісті «Добром нагріте серце», бо, ще працюючи над нею, зачитував він мені окремі шматки з написаної книжки, радився щодо описів народного побуту. Три ілюстрації з тої книжки експонуються зараз у Київському музеї Т. Г. Шевченка.

Десь років п'ятнадцять тому канівчани помітили мої роботи й запропонували співробітництво з тамтешнім музеєм Т. Г. Шевченка. Замовили серію пейзажів заповідника. Виїздив у ті місця, замальовував олівцем краєвиди, а потім довго працював у кольорі в київській майстерні. Серію, на жаль, не завершено, бо зі зміною керівництва музею порушилась домовленість. Але сподіваюся, що колись завершу цю роботу. Ще в мене є задум — створити путівник не тільки по самому музею, а й по всьому заповіднику у пейзажах. Так, як це зроблено по Тарханах, Карабисі, по пушкінських місцях. Не претендую на одноосібне створення живописного путівника по музею-заповіднику, та тільки хочеться, щоб не загинула сама ідея такого видання. Шевченківська тема не дає мені спокою ціле життя, вона присутня не лише в моїх ілюстраціях та станкових роботах, а й в екслібрисах.

4. Про співдружність з письменниками

Мені таланило на зустрічі з письменниками. Був добре знайомий з Петром Панчем. Робив його останній портрет, коли він був уже тяжко хворий, але жартував: «Ви робите мій тринадцятий портрет. Цифра ж не дуже...»

Портретуючи Павла Тичину, мав і чисто людське задоволення від спілкування.

М. Маловський. Кобзар Є. Мовчан

М. Маловський. Натюрморт

Лише єдиний раз, ще будучи студентом, довелося стрітись з Олександром Довженком, проте встиг зробити п'ять його портретів.

Особлива сторінка — Григір Тютюнник. Читаючи його перші новели, захоплювався їхнім творцем, переймався його світом, його болями і тривогами. Потім познайомилися. Григір переглянув багато моїх аркушів. І коли визріла перша його книжка, несподівано запитав:

— Може, взявся б проілюструвати мою збірку?

Після виходу у світ «Зав'язі» сказав:

— Мар'яне, своїми ілюстраціями ти зробив ще по одній новелі до моїх новел.

Наші стосунки відтоді стали ще теплішими. Взагалі він ставився до близьких людей з якоюсь ніжною любов'ю. Коли вертав я з частих своїх мандрів, він лагідно казав мені при зустрічах:

— Мар'янцю, давно тебе не бачив. Що нового? Що ти узнав?..

Я розповідав йому. Ми мріяли створити ще не одну книжку. Але, на жаль, не встигли...

Працюю у всіх графічних техніках. Дотримуюсь такої думки: кожен сюжет вимагає свого матеріалу і своєї техніки. Є тема гравюрна. Тема акварельна. Є теми для малюнка олівцем, сангіною. Працюю в пейзажі, портреті, у композиціях станкових та книжкових.

Дає мені задоволення й робота з молоддю. Близько десяти років викладав в Інституті культури, навчав майбутніх клубних працівників розумітися на образотворчому мистецтві. Зараз керую київським міським клубом самодіяльних художників, веду там секцію графіки. Приходять туди люди різного віку, з різним обдарованням, але всі вони великі ентузіасти. Атмосфера там така, що й сам мусиш триматися у належній робочій формі. Хочеться працювати і далі.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 23.12.86. Підписано до друку 11.02.87. БФ 23528. 70×108/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,86 умовн. фарбовідб. 22,82 обл. вид. арк. Тираж 18183 прим. Зам. 06614.

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 3, 1987 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.
Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.
Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.
Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

М. Маловський. Тарасова гора

вітчизна

М. Маловський. До поезії Т. Г. Шевченка «Думка»

НАЩО МЕНІ ЧОРНІ БРОВИ

«Вітчизна», 1987, № 3, 1—208.